

PODSTAWY RELACJI
MIĘDZY PAŃSTWEM
A KOŚCIOŁAMI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji

KRZYSZTOF ORZESZYNA

PODSTAWY RELACJI
MIĘDZY PAŃSTWEM
A KOŚCIOŁAMI

W KONSTYTUCJACH
PAŃSTW CZŁONKOWSKICH
I TRAKTATACH
UNII EUROPEJSKIEJ

Studium prawnoporównawcze

Wydawnictwo KUL
Lublin 2007

Recenzenci
prof. dr hab. Mieczysław Sawczuk
ks. prof. dr hab. Krzysztof Warchatowski

Opracowanie redakcyjne
Barbara Królikowska

Opracowanie komputerowe
Jarosław Bielecki

Projekt okładki i stron tytułowych
Agnieszka Gawryszuk

© Copyright by Wydawnictwo KUL, Lublin 2007

ISBN 978-83-7363-602-6

Wydawnictwo KUL
ul. Zbożowa 61, 20-827 Lublin
tel. 0-81 740-93-40, fax 0-81 740-93-50
e-mail: wydawnictwo@kul.lublin.pl
<http://wydawnictwo.kul.edu.pl>

Druk i oprawa
Drukarnia Akapit s.c.
Bolesław Bellon, Grzegorz Kieloch
ul. Węglowa 3, 20-481 Lublin

WSTĘP

Zainicjowany po II wojnie światowej proces integracji państw europejskich w oparciu o umowy międzynarodowe, którego ostatnim ogniwem jest Unia Europejska, jest zjawiskiem wieloetapowym i wielopłaszczyznowym. Okazało się, że jednym ze stosunkowo trudnych problemów, do których trzeba ustosunkować się w tym procesie, a szczególnie w debacie nad traktatem ustanawiającym Konstytucję dla Europy, jest wypracowanie odpowiednich założeń teoretycznych i ustalenie zasad relacji między państwami członkowskimi i kościołami¹ – zakorzenionymi w kulturze narodów europejskich – w traktatach Unii Europejskiej, które respektowałyby zasady konstytucyjne tych państw. Okazuje się, że w procesie tym nie ma większych problemów co do ustalenia gwarancji wolności sumienia i religii w wymiarze indywidualnym, mającej źródło w przyrodzonej godności ludzkiej. Natomiast znacznie większe problemy zaistniały w ustaleniu tożsamości kulturowej i religijnej Europy oraz sformułowaniu gwarancji wolności religijnej w wymiarze wspólnotowym i instytucjonalnym, czego wyrazem są odmienne zasady relacji między państwem i kościołami w konstytucjach tych państw, wynikające z odmiennych założeń ideologicznych, politycznych i tradycji kulturowych. Różnice te z kolei spowodowały poważne trudności w formułowaniu zasad tych relacji – wspólnych dla wszystkich państw członkowskich – w prawie traktatowym Unii Europejskiej.

W związku z tym powstaje pytanie czy istnieje kulturowa i religijna tożsamość Europy oraz czy zostanie uwzględniony jej wpływ i znacząca obecność w rozwiązaniach konstytucyjnych państw członkowskich Unii Europejskiej, a także czy tożsamość europejska oraz tradycje konstytucyjne państw członkowskich – dotyczące kultury i religii – mogą stać się podstawą tożsamości Unii Europejskiej. Odpowiedź na te pytania oznacza konkretny model demokratycznego społeczeństwa europejskiego.

¹ Termin „kościół” w prawie konstytucyjnym jest używany na oznaczenie wspólnot religijnych opartych na religii chrześcijańskiej, natomiast do wspólnot niechrześcijańskich używa się nazwy „związki wyznaniowe, grupy religijne”.

Podjęte badania dotyczące stosunku Unii Europejskiej do kościołów ukazują problem jak państwa członkowskie określają swój stosunek do kościołów. Unia Europejska, która ma już własną historię, nawet jeśli jest ona stosunkowo krótka, znajduje się obecnie na etapie poszukiwania własnej tożsamości. Czy zatem może to być tożsamość europejska respektująca pluralizm religijny?

Konstrukcja rozprawy obejmuje trzy warstwy problemowe, stosownie do wyznaczonego tematem zakresu podjętych badań naukowych.

Część pierwsza będzie dotyczyła miejsca kościołów oraz organizacji filozoficznych i światopoglądowych w wielokulturowym społeczeństwie obywatelskim w procesie integracji w Europie. W tej części zwrócę uwagę na konstrukcję społeczeństwa obywatelskiego ze szczególnym uwzględnieniem miejsca kościołów oraz organizacji światopoglądowych. Równoległe z procesem integracji rozwija się koncepcja społeczeństwa demokratycznego, powstaje pytanie czy będzie ona uwzględniać wszystkie podmioty, także religijne. Religia i kultura to dwa wymiary ludzkiej egzystencji najczęściej ze sobą powiązane. Religia wyraża się przez kulturę. Religia wyraża dążenie człowieka do ostatecznego celu życia. Czy demokratyczne społeczeństwo ma być świeckie? Jeśli tak, to czy religia ma być wyrażana tylko w życiu prywatnym czy również w życiu publicznym. Podmiotem praw wolnościowych obok podmiotów indywidualnych, czyli osób ludzkich, są także kościoły jako podmioty zbiorowe tych wolności. Indywidualny i wspólnotowy wymiar wolności religijnej jest ściśle ze sobą powiązany. Gwarancja instytucjonalna jawi się jako konieczna emanacja prawa człowieka do wolności religijnej w życiu publicznym, podstawowego statusu konstytucyjnego w państwie demokratycznym rządzonym przez prawo. Uznanie przez państwo racji i motywacji religijnych społeczeństwa odbywa się zatem nie na zasadzie akceptacji religijności jako takiej, lecz na zasadzie wniosku płynącego z poszanowania praw obywateli i przysługującego im prawa wyrażania swoich opinii, które opierać się mogą na normach i zasadach religijnych².

Postulat demokratyzacji Unii Europejskiej nie może zostać zrealizowany, jeśli nie uda się sprawić, by ludzie wierzący czuli się u siebie. Zatem instytucje europejskie muszą uwzględniać podstawowe potrzeby religijne obywateli europejskich, a religijni obywatele Europy muszą mieć możliwość odnalezienia się w tych instytucjach³.

W części drugiej przedmiotem analiz będą ustawy konstytucyjne państw członkowskich, ze szczególnym uwzględnieniem zasad konstytucyjnych tych państw do kościołów. Analiza prowadzona w tej części wskaże wielki plura-

² A. Czohara, *Mechanizmy ochrony wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej*, [w:] *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996, s. 61-63.

³ M. Weninger, *Unia Europejska wobec kościołów*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 183-184.

lizm relacji państwo – kościół. Można również wskazać na różnice dotyczące rozumienia świeckości państwa: jedni chcą religię usunąć do sfery prywatnej, inni uznają jej miejsce w życiu publicznym. Kryterium świeckości państwa charakteryzuje element równości. Gdy chodzi o rozumienie równouprawnienia to występują różne koncepcje jego rozumienia. Jedne traktują wszystkie podmioty jednakowo bez względu na różnice wynikające z kultury narodowej, inne uwzględniają wszystkie te różnice.

Państwa Europy cechuje pluralistyczny charakter życia społecznego. W krajach tych zagadnienie ochrony wolności praw obywateli wiąże się z podstawowymi cechami ustroju państwowego, mieszczącego się w ogólnej formule demokratycznego państwa prawa.

Zasadnicze znaczenie dla bliższego określenia koncepcji stosunku państwa do kościoła i zrozumienia szczegółowych rozwiązań w tej mierze ma kwestia postrzegania przez państwo swjej roli w ochronie praw i wolności obywatelskich oraz miejsca wartości religijnych w państwie. Do zagadnień tych konstytucje i ustawodawstwo podchodzą w sposób zróżnicowany, pozwalając na wyodrębnienie podstawowych modeli demokratycznego państwa prawa oraz determinując zawarte w tych modelach odmienne podejście do regulowania stosunków państwo – kościół oraz pojmowanie świeckości państwa. W Unii Europejskiej można wskazać państwa wyznaniowe, podkreślające charakter narodowy kościoła, państwa świeckie oparte na zasadzie rozdziału w wersji radykalnej oraz te, które charakteryzuje stosunek otwartości wobec wartości religijnych, czyli rozdział przyjazny. Wśród tych ostatnich są takie, które wyraźnie uznają pozycję prawną kościołów z racji historycznych oraz bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów.

Konkretny model stosunków państwo – kościół w poszczególnych krajach powstał w uzależnieniu od wielu warunków wyznaniowych, stosunku do religii i kościołów głównych sił politycznych itd. Różnice w tych uwarunkowaniach determinują w szczególności odmienne rozumienie roli państwa w ochronie praw człowieka, różną formę regulacji statusu kościołów i innych związków wyznaniowych, inną treść nadawaną pojęciu świeckości państwa itp. Szczegółowe rozwiązania charakterystycznej dla Zachodu demokracji pluralistycznej mają jednakże wspólny, uniwersalny grunt, jakim są powszechnie uznane w Europie i uważane za dorobek ludzkości idee praw człowieka.

W części trzeciej przedmiotem refleksji będzie stosunek Unii Europejskiej do kościołów i wspólnot światopoglądowych. W pierwszej fazie integracja dotyczyła życia gospodarczego. W drugiej fazie uwaga została skierowana na sferę gospodarczą i kulturową w związku z otwarciem się na państwa Europy Środkowo-Wschodniej, które mocniej nawiązują do swej tradycji, kultury i religii. Państwa Europy Zachodniej w przeszłości związane z kulturą łacińską, począwszy od Oświecenia, przeszły okres silnej ideologizacji życia społecznego. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej, mimo okresu komunistycznego,

silnie nawiązują do tradycji religijnej. Debata nad projektem konstytucji pokazuje te tendencje.

Przyjęte rozwiązania stanowią przedmiot analiz. Powstaje pytanie czy wypracowywane zasady prawne respektują tożsamość kulturową narodów europejskich i obywateli Unii Europejskiej oraz wolność kościołów, będących nosicielami tych wartości?

Pracę zamyka zakończenie, którego zasadniczą treść stanowi zebranie wyników analiz przeprowadzonych w poszczególnych rozdziałach oraz nasuwające się wnioski. Do pracy dołączony został aneks.

Rozważania zawarte w niniejszej publikacji są oparte przede wszystkim na analizie materiału źródłowego, obejmującego zakresowo ustawy konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej, ustawodawstwo i orzecznictwo tych państw w zakresie wolności religii oraz traktaty Unii Europejskiej. Podstawowy materiał ma charakter różnorodny.

W pierwszej części zastosowana zostanie metoda teoretycznoprawna w celu ukazania konstrukcji społeczeństwa obywatelskiego oraz roli i miejsca religii w społeczeństwie demokratycznym.

W części drugiej zostanie zastosowana metoda dogmatycznoprawna o charakterze prawnoporównawczym. Materiał źródłowy obejmuje konstytucje państw członkowskich oraz akty wykonawcze dotyczące stosunku tych państw do kościołów. Na ogół konstytucje określają poszanowanie wolności religijnej jako prawa podstawowego człowieka wynikającego z godności osobowej. Ze względu na obszerność materiału akty wykonawcze zostaną wykorzystane w ograniczonym zakresie.

Część trzecia zostanie opracowana przy zastosowaniu metody politycznoprawnej i pomocniczo dogmatycznoprawnej. W celu ukazania procesu kształtowania się zasad wspólnych dla Unii Europejskiej, określających stosunek organów europejskich do kościołów z uwzględnieniem religii chrześcijańskiej w kulturze państw członkowskich. Czy jest możliwe na poziomie europejskim przyjęcie wspólnych zasad? Czy model społeczeństwa obywatelskiego stanie się prawem konstytucyjnym?

Uwzględniona zostanie bogata literatura naukowa dotycząca relacji państwo – kościół w Unii Europejskiej. W literaturze zwrócono uwagę na badania porównawcze, zwłaszcza gdy Unia Europejska podjęła relacje z kościołami. Publikacje na ten temat mają charakter prac zbiorowych. Na uwagę zasługują publikacje: *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005²; *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001; *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003; *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne*, Milano 1995.

W Polsce na uwagę zasługują publikacje będące przedmiotem Konferencji Międzynarodowych: *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003; *Kultura i Prawo. Religia*

i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004 oraz takich autorów jak: M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004; A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994.

W szczególności uwzględnione zostały publikacje zawarte w periodyku *European Journal for Church and State Research*, vol. 1-10, Leuven 1994-2003 wydawany przez European Consortium for Church-State Research.

Mimo zainteresowania tą tematyką ze strony wielu autorów, dotychczas nie było monografii, która stanowiłaby ujęcie całościowe tej problematyki. Prezentowana publikacja uwzględnia opinie zawarte w pozycjach wymienionych autorów, ale oparta jest na własnej analizie materiału źródłowego i koncepcji, jaka ujawniła się w tym procesie.

**MIEJSCE KOŚCIOŁÓW
ORAZ ORGANIZACJI FILOZOFICZNYCH
I ŚWIATOPOGLĄDOWYCH
W WIELOKULTUROWYM SPOŁECZEŃSTWIE OBYWATELSKIM
W PROCESIE INTEGRACJI W EUROPIE**

Integracja europejska nie jest możliwa bez uświadomienia sobie wspólnego dziedzictwa. Europa w swej historii nigdy nie traci swego ducha oraz potężnego ładunku intelektualnego, przenikającą ją więzią jest kultura chrześcijańsko-europejska, wyrażana w podstawowych ogólnych wartościach i zasadach, jak europejska demokracja i europejskie prawa człowieka. Bez wielowiekowego chrześcijańsko-europejskiego podłoża nie byłoby możliwe budowanie dzisiejszej europejskiej, unijnej demokracji, czy propagowanie na cały świat praw człowieka¹. Religia i kościół to nie relikwiarz kulturowy, który należy zachować, lecz przede wszystkim ten wymiar, który wypełnia człowiekowi sferę potrzebną do zachowania jego własnej tożsamości. Tylko demokratyczne państwo jest w stanie stworzyć demokratyczne społeczeństwo obywatelskie. Demokracja to także aktywny obywatel. Państwo współczesne społeczności obywatelskiej deleguje odkrywanie w wolnej debacie i konfrontacji współczesnych pluralistycznych wartości. Jan Paweł II zwrócił uwagę na konieczność aksjologii prawa stanowionego, przede wszystkim zaś na poszanowanie najwyższej wartości, jaką jest każdy człowiek, istota wyposażona w przyrodzoną godność, będąca podmiotem praw i wolności.

¹ Kolasa J., *Europa – rodowód i tożsamość*, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Zakamycze 2005, s. 28.

TOŻSAMOŚĆ KULTUROWA I RELIGIJNA EUROPY

Europa ma korzenie bardzo stare, na co wskazują liczne zwyczaje i obyczaje¹. Mitologia inspirowała malarzy² do przedstawiania młodej kobiety uprowadzonej przez Zeusa, który przyjął postać białego byka. To odniesienie mitologiczne przywołuje miłość, uniwersalność i przymierze z Bogiem. Miłość jest bezspornie wartością podstawową³. Uniwersalność znajduje się w samej nazwie Europa⁴, która oznacza „szerokie spojrzenie”, co pozwala myśleć, że Europa nie może mieć ograniczonych horyzontów. Przymierze z Bogiem oznacza, że nie można zrozumieć Europy bez wzięcia pod uwagę dziedzictwa religijnego⁵.

1. WYMIAR CYWILIZACYJNO-GEOGRAFICZNY TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ

Zawartość znaczeniowa pojęcia Europa jest szczególnie wieloznaczna i obciążona całym szeregiem treści, które w ciągu ponad dwóch tysięcy lat

¹ G. F. Dumont, *L'identité européenne*, [w:] *Dieu a-t-il sa place en Europe? Actes du colloque Liberté politique et liberté religieuse dans le traité fondateur de l'Europe réunifiée. 3 avril 2003 Bruxelles-Parlement Européen*, éd. Ph. de Saint-Germain, Paris 2003, s. 31.

² Porwanie Europy ulubiony temat antycznej sztuki greckiej. Malarstwo wazowe i ścienne, wizerunki na monetach. Metopa (ok. 550 p.n.e.) najstarszej świątyni w Selinuncie, Metopa (po 560 p.n.e.) skarbica Sykiończyków w Delfach. Rzymskie malowidło ścienne z Pompejów (ok. 10 n.e.). Obraz (ok. 1560) Tycjana, obraz (ok. 1580) Paola Veronese, obraz Guida Reni, obraz (1677) Claude Lorraina, obraz (XVIII w.) Tiepola. Europa obraz (1632) Rembrandta. Zob. W. Kopaliński, *Europa*, [w:] *Słownik mitów i tradycji kultury*, red. W. Kopaliński, Warszawa 1987, s. 265.

³ G. F. Dumont, *L'identité européenne*, s. 32.

⁴ Εὐρος – szerokość, rozległość, [w:] *Słownik grecko-polski*, oprac. O. Jurewicz, t. I, Warszawa 2000, s. 408; ὄψις – widzenie, patrzenie, spojrzenie, [w:] *Słownik grecko-polski*, oprac. O. Jurewicz, t. II, Warszawa 2001, s. 133.

⁵ G. F. Dumont, *L'identité européenne*, s. 33.

związane były z różnymi czynnikami. Można wskazać kilka warstw znaczeniowych.

1. 1. SYMBOLICZNA WARSTWA ZNACZENIOWA TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ

O Europie można mówić jako o miejscu lub jako idei⁶. Europa jako miejsce jest przestrzenią, w której zachodzą liczne procesy kulturotwórcze, formują się odpowiednie systemy wartości. Europa jest więc miejscem, w którym powstają i rozwijają się idee. Na plan pierwszy wysuwa się sfera kultury, na gruncie której powstają i rozwijają się określone idee, będące tworem człowieka i służące budowie jego stosunku do otaczającej go rzeczywistości, jak i do samego siebie. Idee te służą nadawaniu znaczenia ludzkiej działalności, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym.

1. 1. 1. Etymologiczna warstwa znaczenia słowa „Europa”

Słowo „Europa” ma najpierw znaczenie mitologiczne, jest ono imieniem córki króla, który został wystawiony na próbę. Zeus porwał córkę Agenora (według „Iliady”, córkę Feniksa), króla Fenicji⁷ (dzisiejszy Liban), siostrę Kadmosa, aby ją zaprowadzić na Kretę i z nią się połączyć. Mieli oni troje dzieci, z których dwóch – Radamantys⁸ i Minos⁹, sędziowie podziemi (Hadesu) – są symbolami sprawiedliwości, zaś trzeci – Sarpedon, rządził z mądrością w Lykii¹⁰.

Nazwa Europa pochodzi więc od imienia własnego i związana pozostaje z wyobrażeniami mitycznymi odnoszącymi się do świata antycznego. Europa zawiera w sobie bogatą warstwę symboliczną. Jest ona córką fenickiego

⁶ R. Bague, *L'Europe, la voie romain*, Paris 1992, s. 32-34.

⁷ W. Kopaliński, *Europa*, s. 265.

⁸ Radamantys, słynny z mądrości, sprawiedliwości i bezstronności syn Zeusa i Europy, brat Minosa, przed którym uciekł z Krety do Okalei w Beocji, gdzie władał tak sprawiedliwie, że został żywcem przeniesiony przez bogów na Pola Elizejskie. W Hadesie sprawuje sądy nad duszami zmarłych. Zob. *Radamantys*, [w:] *Słownik mitów i tradycji kultury*, red. W. Kopaliński, Warszawa 1987, s. 957.

⁹ Minos, król Krety, syn Europy i Zeusa, potężny i zdolny władca. Miał oczyścić szlaki żeglarskie od korsarzy, nawiązać stosunki handlowe pomiędzy państwami greckimi i utrwalić hegemonię Krety na morzu. Po śmierci bogowie uczynili go jednym z sędziów w Hadesie. Zob. *Minos*, [w:] *Słownik kultury antycznej. Grecja-Rzym*, red. L. Winniczuk, Warszawa 1986⁴, s. 289.

¹⁰ Popadł w spór o dziedzictwo tronu na Krecie i opuścił ją być może z Europą, udając się do Azji Mniejszej. Osiedlił się w okolicy Miletu w Lykii. Został tam królem i niekiedy przypisuje się mu założenie Miletu (równocześnie przypisuje się je młodemu Miletosowi, który uciekł z Krety razem z Sarpedonem). Zob. A. Nikliborc, *Sarpedon*, [w:] *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, red. P. Grimal, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990², s. 317-318.

władcy. Fenicja zaś była krajem usytuowanym na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, u podnóża gór Libanu (między Syrią a Palestyną). Fenicjanie nazywani przez Rzymian Punijczykami byli ludem semickim.

Zeus reprezentował zapewne pierwiastek grecki. Stąd też porwanie córki króla fenickiego oznaczało przejście określonych pierwiastków fenickich, małoazjatyckich, przez główne bóstwo greckie. W tym przypadku można doszukiwać się bezpośrednich kontaktów między rozwijającą się kulturą kreteńską a wpływami azjatyckimi¹¹. Kolejnym źródłem mitycznej postaci byka mógł być Egipt, gdzie kult tego zwierzęcia przybrał znaczące rozmiary. Świadczy to o zachodzeniu związków między istniejącymi kulturami świata antycznego w obrębie basenu Morza Śródziemnego, zwłaszcza z kulturami kreteńską, fenicką i egipską.

Jest rzeczą charakterystyczną, że początki filozofii greckiej mają swe korzenie, w znaczeniu przestrzennym, na obszarach Azji Mniejszej. Były to terytoria skolonizowane przez Greków. Tym niemniej początków kultury intelektualnej Grecji należy poszukiwać właśnie w Azji. Wskazuje to na istniejący w świecie antycznym ruch i wzajemne przenikanie pierwiastków życia duchowego, bez jednoznacznego rozgraniczania miejsca ich pochodzenia.

W Grecji dokonuje się również odejście od pojęcia Europa w znaczeniu symbolicznym, a na jego miejsce pojawia się pojęcie przestrzenno-geograficzne¹².

1. 1. 2. Etymologiczna warstwa znaczenia słowa „tożsamość”

Pojęcie „tożsamość” zawiera w sobie składniki, odwołujące się do dwu odmiennych źródłosłów. Przedrostek „toż” posiada związki z określeniem „ten”, „taki”. Zasadniczy człon pojęcia „samość” odnosi się – z punktu widzenia formalno-ontologicznego – do „bycie samym”, „pozostawanie samym”. „Samość” charakteryzuje odpowiedni stopień samodzielności, autonomiczności. Bycie toż-samym wzmacnia stan odnoszenia się do siebie samego jako podstawę dla własnego bycia. Na tym polega istota tożsamości, że czerpie ono podstawę dla bycia sobą wyłącznie z siebie samej¹³.

1. 2. GEOGRAFICZNO-PRZESTRZENNA WARSTWA ZNACZENIOWA TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ

Europa, jako jedna z trzech części świata, znana była starożytnym. Pierwsze wzmianki o Europie jako terytorium można znaleźć u Homera. Tym mia-

¹¹ W kulturze kreteńskiej występowała postać byka, nazywanego bykiem kreteńskim.

¹² F. Gołębski, *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołębski, Warszawa 2005, s. 32-33.

¹³ Tamże, s. 14-15.

nem antyczny poeta określa jedynie ziemie greckie. U historyka Herodota Europa obejmuje swym zasięgiem również ziemie sąsiadujących z Grekami krajów. Rozwój wiedzy geograficznej starożytnych szedł w parze z rozwojem kolonizacji i handlu greckiego (VIII-VI w. p.n.e.) i podbojami rzymskimi. Hekateusz z Miletu dokonał podziału świata, w którym wydzielił trzy części: Europę, Azję i Afrykę. Grecy mieli tylko niejasne pojęcie o południowych częściach Europy: dotarli do rzeki Fazis (dzisiejszy Rion), Araksis w Armenii i do Morza Kaspijskiego; znali ujście rzeki Tanais (Boh) i Morze Azowskie. Dla świata antycznego nie były znane inne kontynenty poza trzema wymienionymi, które uważano za cały ówczesny świat. Rzymski uczonej Pliniusz Starszy sądził, że Europa jest największym kontynentem, większym od Azji i Afryki. Grecki geograf Strabon (68 p.n.e. – ok. 20 n.e.) w swej „Geografii” wymienia krainy geograficzne przynależne do Europy: Hiszpania, Galia, Brytania wraz z Irlandią i wyspą Tule, Italia wraz z Sycylią, a także Tracja, Macedonia, Epir i wyspy Morza Egejskiego. Natomiast Klaudiusz Ptolemeusz, do listy krain wymienionych przez Strabona, dołącza również Germanię i zachodnią Sarmację¹⁴.

Europa rozpatrywana w kategoriach przestrzennych odnosi się do świadomego procesu poznawania przez ludzki podmiot otaczającego go środowiska naturalnego¹⁵. Proces ten ma charakter wyraźnie czasowy. Pozostawał on w ścisłym związku z wiedzą, jaką dana społeczność ludzka posiadała na temat swego naturalnego środowiska i potrafiła ją przedstawić¹⁶.

1.3. WSPÓLZALEŻNOŚĆ WYMIARU SYMBOLICZNEGO I PRZESTRZENNEGO

Proces oddziaływania przestrzeni naturalnej na powstawanie i rozwój przestrzeni symbolicznej pozostaje ściśle powiązany z działalnością ludzką, a dokładniej z procesami kulturotwórczymi. W poszczególnych okresach historycznych europejska przestrzeń symboliczna ulegała zmianom. Antyczna symboliczna przestrzeń europejska była proporcjonalna z jednej strony do ówczesnej wiedzy geograficznej, a z drugiej strony do systemu wartości kulturalnych. Swoistym centrum świata antycznego pozostawało Morze Śródziemne. Kultura śródziemnomorska w określony sposób łączyła, w znaczeniu naturalnym i symbolicznym, obszary pozaeuropejskie, a więc azjatyckie i afrykańskie.

¹⁴ *Europa*, [w:] *Słownik kultury antycznej. Grecja-Rzym*, red. L. Winniczuk, Warszawa 1986³, s. 146-147.

¹⁵ Pojawienie się nazwy Europa ma miejsce w okresie, w którym tworzy się odpowiednia kultura, umożliwiająca definiowanie przestrzeni, nazywanie jej, dzielenie jej na poszczególne krainy geograficzne itp. Europa bez człowieka nie jest Europą. Jest fenomenem czysto naturalnym, któremu znaczenie zaczyna nadawać dopiero obecność człowieka i jego działalność.

¹⁶ F. Gołębski, *Tożsamość europejska*, s. 34-35.

Trudno więc mówić, aby europejska przestrzeń symboliczna była zamknięta granicami, które odnoszą się do przestrzeni naturalnej. Europejska przestrzeń symboliczna wykraczała poza ramy granic naturalnych, co w praktyce oznaczało zdolność do otwierania się na wpływy pochodzące z zewnątrz¹⁷.

S. Baier pisze o tożsamości europejskiej opartej na syntezie różnych elementów kulturowych i Europie, w której żyją obok siebie różne narody, ludzie wyznający różne religie, mający różne pochodzenie i władający różnymi językami. Tak więc głównymi cechami takiego modelu „europejskości” byłaby otwartość, inkluzywność i w konsekwencji, co najważniejsze, różnorodność kulturowa i pluralizm¹⁸.

Czynnikiem, który stał się podstawą rozwoju pierwiastka uniwersalnego w kulturze europejskiej, obok tradycji antycznej, stało się chrześcijaństwo. Jego rozwój w czasach antycznych sprawił, że wtopiło się ono w system kultury zachodniej, stając się czynnikiem umacniającym struktury państwowe i utrwalającym system prawa rzymskiego. Odbudowa Europy po okresie ciemnych wieków barbarzyństwa była możliwa dzięki oparciu się na zasadach chrześcijańskich. To właśnie dzięki nim przetrwała, w określony sposób zakonserwowana, idea antyczna. Uniwersalizm antyczny opierał się na dwu podstawowych elementach, wzajemnie się wspierających. Jednym filarem była niewątpliwie kultura grecka, opierająca się na pierwiastkach intelektualnych, a drugim system prawa rzymskiego. Te dwa elementy stwarzały warunki dla formowania się jednorodnej przestrzeni kulturalnej, której oddziaływanie pozostawało szczególnie silne. Przestrzeń ta była podstawą budowania politycznych i społecznych struktur, których tradycje są widoczne w kulturze europejskiej¹⁹.

1.4. TOŻSAMOŚĆ CYWILIZACYJNA EUROPY I RELIGIE

Mówić o tożsamości cywilizacyjnej Europy nie jest łatwo, ponieważ każda definicja tożsamości europejskiej nie oddaje w pełni obfitości i różnorodności tożsamości narodowych i regionalnych, religijnych i filozoficznych, językowych i kulturowych, które stanowiły w przeszłości i dzisiaj stanowią bogactwo Europy. To wielość kultur, wielość, która jest w centrum tożsamości cywilizacyjnej Europy, wielość kultur w ciągłych napięciach i dialogach²⁰.

¹⁷ Tamże, s. 44-50.

¹⁸ S. Baier, *Welches Europa? Überstaat oder Rechtsgemeinschaft*, Wien-München 2000, s. 246-247.

¹⁹ F. Gołębski, *Tożsamość europejska*, s. 65-67.

²⁰ J. P. Willaime, *Europe et religions. Les enjeux du XXIe siècle*, Paris 2004, s. 15-16; H. G. Pöttering, *Obrońca wartości europejskich. Wspólne dążenie do realizacji celów w Europie*, Strasburg 2007, s. 10-11.

1. 4. 1. Uniwersalizm cywilizacji europejskiej

Najmniej wątpliwości wśród historyków, polityków czy prawników wzbudza historyczny okres tworzenia się Europy, zarówno w jej znaczeniu geograficznym, jak i cywilizacyjnym. Dopatrują się oni zazwyczaj tych początków w średniowiecznym chrześcijaństwie i to zdaje się nie wzbudzać większych wątpliwości. Należy sobie jednak tu uświadomić, że samo chrześcijaństwo jako takie nie narodziło się w Europie ani nie powstało dopiero w czasach średniowiecza europejskiego.

Chrześcijaństwo wywodzi się z Bliskiego Wschodu, nieprzypominającego współczesnej tym wydarzeniom grecko-rzymskiej Europy, choć dominacja rzymska i tam sięgała. Apostołowie i ich uczniowie musieli przemierzać olbrzymie przestrzenie, by w końcu poprzez Bizancjum i Grecję dotrzeć do centrum ówczesnej Europy, do cesarskiego Rzymu. W Europie chrześcijaństwo przechodzi pierwsze istotne przeobrażenia. Powoli zatracza swoje pustynne, wschodnio-judajskie znamiona, zmierzając ku bardziej dojrzałej i szybko doskonalącej się religii wzbogacanej przez spuściznę cywilizacyjną grecko-rzymską. Instytucjonalizowało się i rozwijało, wchłaniając zwłaszcza grecką filozofię i rzymskie prawo. Chrześcijaństwo przybyłe ze Wschodu europeizowało się, przejmując jednocześnie po Grekach i Rzymianach dzieło kontynuacji i rozwoju śródziemnomorskiej cywilizacji europejskiej. Cywilizacji wyraźnie odrębnej od wschodnich centrów cywilizacyjnych. Przyszło jakby na ratunek upadającej Europie grecko-rzymskiej²¹. Na kontynencie europejskim w ciągu wieków dokonała się bardzo ciekawa i owocna synteza elementów pochodzących z wpływów wielu różnych kultur: greckiej, rzymskiej oraz syntezy judeochrześcijańskiej, a następnie celtyckiej, germańskiej i słowiańskiej²². Jednakże istotnym i najtrwalszym fundamentem kultury narodów europejskich jest chrześcijaństwo²³. Znalazło ono w Europie wyjątkowo podatny grunt, rozprzestrzeniało się i umacniało nadzwyczaj szybko, zataczając coraz szersze kręgi od Atlantyku po wschodnią Europę, od Morza Śródziemnego po Skandynawię. Nie bez racji stwierdza się, że jedność łacińska państw średniowiecznych uczyniła już wtedy z Europy twierdzą, zarówno w znaczeniu kulturowym i politycznym, jak również militarnym²⁴.

W XIV i XV wieku zachodziły coraz poważniejsze przemiany w społeczności państw europejskich. Wielkie odkrycia geograficzne i ich następstwa, roz-

²¹ J. Kolasa, *Europa – rodowód i tożsamość*, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Zakamycze 2005, s. 16.

²² Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Ecclesia in Europa*, nr 19, Kraków 2003, s. 25; J. Życkiński, *Aksjologiczny fundament jedności europejskiej w perspektywie adhortacji „Ecclesia in Europa*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 26-27.

²³ J. Krukowski, *Unia Europejska a Kościół Katolicki. Zarys problematyki*, RNP 13(2003), z. 1, s. 203.

²⁴ B. Cywiński, *Fikcja jednej Europy*, „Rzeczpospolita” z 22-23 maja 2004 r., s. A 7.

wój nauki, zwłaszcza tzw. humanizmu, nawiązującego w nowy sposób w nauce i sztuce do kultury grecko-rzymskiej odwracały uwagę od kontemplacji średniowiecznego chrześcijaństwa, kierując coraz wyraźniej swe zainteresowania ku człowiekowi i życiu doczesnemu. Panujący zaś poczęli przekształcać swoją władzę o charakterze feudalnym we władzę suwerenną, tzn. niezależną, nieuznającą nad sobą żadnego autorytetu²⁵.

Przemianom w zakresie więzi społecznej państw i w rozwoju prawa narodów²⁶ towarzyszyły poważne przeobrażenia w samej społeczności państw europejskich. W XVII w. poszerza się jej dotychczasowy zasięg geograficzny. Prawosławna Rosja poczęła nawiązywać coraz żywsze stosunki z państwami Europy Zachodniej. W XVIII w. wyrosła ona na mocarstwo europejskie, a od XIX w. stała się uczestnikiem wszystkich politycznych wydarzeń w Europie. Europejska społeczność katolicko-protestancka poszerzyła się o prawosławną Rosję.

Pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. europejska społeczność międzynarodowa wyszła już daleko poza kontynent europejski. Nowo powstałe Stany Zjednoczone Ameryki Północnej po wyzwoleniu się z zależności kolonialnej znalazły się formalnie w gronie tej społeczności. W ich ślady następnie wchodziły wyzwalające się państwa Ameryki Środkowej i Południowej. Przystąpienie Stanów Zjednoczonych rozszerzyło formalnie ówczesną społeczność europejską poza granice geograficzne. Istota spójności i więzi niewiele się jednak zmieniała, gdyż kraje amerykańskie pod względem kulturowym nie naruszały jedności chrześcijańskiej. Istniała dalej społeczność chrześcijańskich państw, nie tylko europejskich, lecz i amerykańskich. Europa jednak dalej pozostawała centrum tej społeczności, która poczęła nabierać nowego wymiaru geograficznego.

Przełom w społeczności chrześcijańskich państw nastąpił na Kongresie Paryskim po wojnie krymskiej w 1856 r. Zdecydowano się bowiem wtedy dopuścić Turcję do udziału w korzyściach prawa publicznego i współdziałania systemu europejskiego. Na tym kongresie oficjalnie i na zasadzie formalnej równości zostało dopuszczone do chrześcijańskiej społeczności międzynarodowej pierwsze państwo z innego kręgu cywilizacyjnego. W rezultacie dziewiętnastowieczna społeczność międzynarodowa państw wyszła nie tylko poza europejskie granice geograficzne, ale – co ważniejsze – poza swój tradycyjny zasięg chrześcijańskich państw, zmieniając właściwie już swą dotychczasową tożsamość. Poczęła przybierać tym samym charakter społeczności wielokulturowej, zmierzając do zasięgu globalnego²⁷.

²⁵ J. Kolasa, *Europa – rodowód i tożsamość*, s. 21-22.

²⁶ Pełnia władzy absolutnej skupiała się w rękach monarchy. Zapoczątkowana w wieku XVII przez Hugona Grocjusza samodzielna nauka prawa narodów rozwijana była dalej w kręgu społeczności europejskiej. Uprawiano ją bądź na gruncie prawa naturalnego, bądź prawa pozytywnego, a najczęściej w połączeniu obu tych teorii w różnej ich proporcji.

²⁷ J. Kolasa, *Europa – rodowód i tożsamość*, s. 23-27.

Europa ma coś z uniwersalizmu, bowiem od wieków jej ziemie zostały naznaczone przez różne kultury religijne i filozoficzne (źródła greckie, łacińskie, żydowskie, arabsko-muzułmańskie, materialistyczne). Konfrontacje, konflikty, dialogi, wzajemne przenikanie między tymi kulturami, tworzyły Europę i nadal ją tworzą²⁸.

Europa nigdy nie była zamknięta dla innych krajów i kultur. Dysponując wyższą techniką, zwłaszcza wojenną, poczęła opanowywać odkrywane przez jej żeglarzy lądy i całe kontynenty. Europa poczęła bogacić się i urastać w potęgę już nie tylko europejską, ale światową. Pod koniec XIX w. społeczność międzynarodowa powiększyła się o dalsze dwa państwa o cywilizacji znacznie starszej od europejskiej, a mianowicie o Chiny i Japonię. Mimo tych przemian Europa nadal utrzymywała swą tożsamość z dominującą pozycją w całym świecie, decydując, które państwo może przystąpić do społeczności międzynarodowej²⁹.

1. 4. 2. Pośrednictwo czynnika religijnego w formowaniu tożsamości narodowych i regionalnych

W trakcie historii europejskiej religie odgrywały ważną rolę w formowaniu się państw – narodów. Czynniki religijny pośredniczył w tworzeniu tożsamości wspólnot narodowych i regionalnych. Według zasady *cuius regio eius religio* nastąpiło łączenie terytorium z przynależnością religijną, która ukształtowała geografie wyznaniową Europy. To dało różne wersje religii narodowej, gdzie polityka i religia były faktycznie złączone i gdzie uznanie na tym samym terytorium pluralizmu religijnego stanowiło problem polityczny³⁰.

W krajach europejskich relacje państwo – kościół są związane ze zmiennością historyczną, kulturową i religijną odnoszącą się do tych terytoriów. Różnorodność w tej dziedzinie odsyła nas do szczególnego rodzaju relacji między religią i polityką. Relacje te przedstawiają element wewnętrznie związany z kształtowaniem się społeczności narodowych. Każda instytucja polityczna jest związana określonym traktowaniem zjawiska religijnego. Nie tylko dlatego, że angażuje faktycznie wymiar religijny, ale także dlatego, że utworzenie jakiegokolwiek porządku politycznego musi rozstrzygnąć kwestię obecności religii w społeczeństwie cywilnym³¹. Dzisiaj często, nawet w formie zsekularyzowanej, wyraża się te więzi historyczne między kościołami i tożsamością narodową czy regionalną. Stanowią one część pejzażu społecznego tych państw.

Zdaniem M. Fouchera „granice nie rozdzielają jedynie przestrzenie państw, ale także (...) czasy społeczno-kulturalne radykalnie różne. To wyraża się różnymi wartościami, różnymi formami zwartości zbiorowej, których jednym z wyróżników jest bez wątpienia natura wzajemnego oddziaływania

²⁸ J. P. Willaime, *Europe et religions*, s. 15-16.

²⁹ J. Kolasa, *Europa – rodowód i tożsamość*, s. 25-27.

³⁰ J. P. Willaime, *Europe et religions*, s. 19.

³¹ Tamże, s. 22.

między czynnikiem politycznym i religijnym”³² Sposób ułożenia stosunków między polityką a religią jest w rzeczywistości ważnym czynnikiem zróżnicowania kulturowego, jak to pokazuje rola religii w różnych konfiguracjach narodowych oraz jej wpływ na przestrzeń społeczno-polityczną w Europie³³. To wskazuje na sposób połączenia religii i polityki oraz rozumienia demokracji: nie jako ramy formalnej, pozbawionej znaczenia, którą koncepcja filozoficzna czy religijna człowieka i świata musi obowiązkowo uzupełniać, ale jako sposób zarządzania życiem zbiorowym opartym na *ethosie* charakteryzowanym przez prawa człowieka i obywatela oraz wzajemną autonomię czynnika religijnego i politycznego.

1. 4. 3. Znaczenie tożsamości europejskiej w procesie integracji europejskiej

Dwa wielkie wydarzenia geopolityczne naznaczyły historię Europy w ostatnich latach: utworzenie Unii Europejskiej wzmacniającej integrację Europy zachodniej i upadek muru berlińskiego kończący podział Europy na dwa przeciwstawne ideologicznie bloki³⁴.

Integracja europejska nie jest możliwa bez uświadomienia sobie wspólnego dziedzictwa. Nie byłoby cywilizacji europejskiej bez greckiej filozofii, prawa rzymskiego i chrześcijańskiej etyki. Na tych założeniach zbudowana została koncepcja godności człowieka i koncepcja dobra wspólnego. Te dwie wartości stanowią punkt wyjścia i fundament porządku prawnego każdego demokratycznego europejskiego państwa³⁵.

Można wskazać dwie wizje zjednoczonej Europy i związane z nimi koncepcje tożsamości europejskiej. Z jednej strony wyłania się wizja Europy ekskluzywnej, zamkniętej, ze sztywnymi granicami ideowo-kulturowymi wyznaczonymi przez religię i tradycję chrześcijańską, będącą fundamentalnym komponentem tożsamości europejskiej. Z drugiej strony istnieje możliwość urzeczywistnienia idei Europy inkluzywnej, otwartej, wielokulturowej, w któ-

³² M. Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris 1991, s. 36.

³³ W Belgii i Holandii mówi się o „segmentacji” społeczeństwa, biorąc pod uwagę jego organizację segmentaryczną według różnych istniejących obecnie wyborów religijnych i filozoficznych. To oznacza, że każdy wybór religijny czy polityczny (katolików, wolnomyślicieli, protestantów) stanowi „segment” uczestniczący w zarządzaniu różnymi sferami aktywności społecznej: zdrowie, edukacja, media, związki zawodowe, życie polityczne, rozrywki. W ostatnich dziesięcioleciach specjaliści tych krajów obserwują proces „de-segmentacji”, szczególnie w polityce, tzn. proces mniejszej segmentacji społeczeństwa według wyborów religijnych i filozoficznych. Zob. L. L. Christians, *Métamorphoses du pluralisme juridique dans les états en „dépilarisation”: Belgique et Pays-Bas*, „Revue d'éthique et de théologie morale. Le Supplément”. Degré de modernité des états en Europe. 1er Dossier, septembre 2003, nr 226, s. 115-119.

³⁴ M. Tomka, *La restauration religieuse en Europe de l'Est. Introduction*, Social Compass, 49(2002), nr 4, s. 494.

³⁵ A. Zoll, *Wspólnota wartości*, „Rzeczpospolita” z 25 czerwca 2001 r.

rej funkcjonuje tożsamość europejska oparta na zasadzie „jedności w wielości” oraz demokratycznych regułach gry³⁶.

Różnorodność kulturowa oznacza pluralizm, tolerancję i światopoglądową neutralność. Są to wyznaczniki świeckiego modelu życia społecznego i politycznego. Świecka jest też wizja inkluzywnej Europy. Można mówić w tym miejscu o demokratycznym fenomeń, bo czym są pluralizm i tolerancja, jak nie podstawowymi zasadami liberalnej demokracji w ujęciu aksjologicznym³⁷.

Tożsamość europejska nie zagraża tożsamości narodowej. Ta pierwsza kształtuje się powoli. Ponadto Unia Europejska nie ma przecież ukształtowanego mechanizmu pamięci zbiorowej, jak państwa narodowe. Unia Europejska ma już swoją historię, ale nie jest to wystarczająca podstawa do przeżywania wspólnych wartości, niezbędnych w poszukiwaniu tożsamości europejskiej³⁸.

³⁶ A. Szymański, *Turcja a tożsamość europejska. Konfrontacja dwóch wizji Europy*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 169.

³⁷ A. Antoszewski, *Demokracja*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 65-66.

³⁸ S. Sulowski, *Narodowa i europejska tożsamość z perspektywy niemieckiej*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 127.

PRZESŁANKI OBECNOŚCI KOŚCIOŁÓW W SPOŁECZEŃSTWIE DEMOKRATYCZNYM

Doświadczenia zarówno historyczne, jak i te współczesne, dowodzą, iż zjawisko religijności nadal wykazuje silną żywotność. Religia zawsze była źródłem trwałych wartości, które są przyjmowane przez system społeczny i polityczny. Dlatego nawet te państwa, które deklarują neutralność wobec przekonań religijnych, w praktyce nie mogą wobec tego zjawiska zachować obojętności, ale stanowisko swe względem niego określają w uregulowaniach prawnych. Państwo demokratyczne jest rzecznikiem pluralizmu, zaś kościół poszukuje nowych funkcji, adekwatnych dla społeczeństwa pluralistycznego. Obecność religii w przestrzeni publicznej stanowi element wolności. Społeczeństwo obywatelskie umożliwia ludziom dokonywanie wyborów i przejmowanie za nie odpowiedzialności. Koniecznym warunkiem jest, by członkowie społeczeństwa obywatelskiego uświadamiali sobie przynależność do niego, ale także do należących do niego różnorodnych wspólnot, w tym wspólnot religijnych.

1. SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE

Zmiany zachodzące w społeczeństwach europejskich w ostatnich latach przyczyniły się w znacznym stopniu do pogłębionej refleksji na temat międzynarodowego znaczenia, jakie niesie w teorii i praktyce idea „społeczeństwa obywatelskiego”. Idea ta jest często podnoszona w kontekście poszukiwania modelu społeczeństwa oferującego równowagę między nieograniczonym indywidualizmem a tendencją do autorytarnego kolektywizmu. Nie ma teorii, która uchodziłaby za wyłączną, gdy chodzi o społeczeństwo obywatelskie¹. To

¹ Współczesna debata teoretyczna w zasadzie koncentruje się wokół trzech osi:
– tradycja liberalna: uważa obywatela za element ekonomiczny i racjonalny społeczeństwa, określany przede wszystkim przez jego prawa i obowiązki. Obywatele organizują

pojęcie jest bardzo związane z konkretnym kontekstem historycznego rozwoju w różnych społeczeństwach² i jest tak bardzo normatywne, że jego jedynym elementem koniecznym powinna być obrona systemu demokratycznego. Społeczeństwo obywatelskie jest ideą globalną, oznaczającą wszystkie formy działalności społecznej jednostek lub grup, których nie prowadzi państwo i które nie są przez nie kierowane.

Społeczeństwo obywatelskie to wiele form związków społecznych i stowarzyszeń, które z istoty swojej nie są polityczne (choć mogą się wyrażać poprzez politykę). Należy do nich zaliczyć: rodzinę, wspólnoty sąsiedzkie, różnego rodzaju dobrowolne organizacje, związki zawodowe, małe przedsiębiorstwa, wielkie korporacje i wspólnoty religijne³. Społeczeństwo obywatelskie liczy

się w grupy interesu i czuwają nad prawem do wolności gwarantowanym przez państwo, powszechnie uznanym. Społeczeństwo obywatelskie dokonuje się przez wprowadzanie w życie, w najpełniejszy jak to tylko możliwe sposób, praw obywatelskich. Elementem istotnym jest stosowanie zasad liberalnych;

– teoria komunitaryzmu: uważa obywatela za członka wspólnoty opartej na wartościach, które ona sama wybrała. Obywatel musi dostosować swoje postępowanie do przekonań wspólnoty, która jest konieczna jako sieć połączeń między jednostką a państwem;

– teoria debaty demokratycznej: godzi liberałów i komunitarian. Teoria ta naciska na ideę komunikowania się i współoddziaływania, w ramach tej struktury komunikowania się społeczeństwo obywatelskie stwarza „świadomość polityczną”. Dialog demokratyczny, który z tego wynika, karmi się nie tylko opiniami, ale także treściami normatywnymi; w ten sposób proces informacji staje się równocześnie procesem decyzji, w ramach którego społeczeństwo obywatelskie porozumiewa się co do wspólnych wartości. Wprowadzanie w życie tych wartości, na przykład w materii sprawiedliwości czy ochrony mniejszości, musi być więc zabezpieczone przez instytucje demokratyczne (państwo). Idea społeczeństwa obywatelskiego nabiera więc dużej wartości, jako trzeci element jednostki narodowej. Podczas gdy model teoretyczny społeczeństwa państwowego uważa obywatela przede wszystkim za obywatela państwa (w jego relacjach definiowanych przez państwo), model społeczeństwa ekonomicznego określa obywatela jako aktora rynku. Obywatel w znaczeniu społeczeństwa obywatelskiego tworzy więzi między tymi dwoma, ponieważ on wciela wszystkie aspekty (*homo politicus* – *homo economicus* – *homo civicus*). *Opinion of the Economic and Social Committee on „The role and contribution of civil society organisations in the building of Europe”, OJEC, C329 z 17 listopada 1999, s. 33.*

² Podczas gdy w Europie Zachodniej i w Stanach Zjednoczonych istotne pytanie dotyczyło poznania, w jaki sposób obywatele mogą rozwijać na nowo poczucie obywatelskie i wzmacniać więzi społeczne konieczne we wspólnocie, w Europie Centralnej i Wschodniej chodziło przede wszystkim o ograniczenie wszechmocy państwa, dziedzictwa reżimów komunistycznych. Trudności, które napotykają dzisiaj państwa Zachodu, w rzeczywistości nie dotyczą tylko porządku ekonomicznego, społecznego czy finansowego. Przede wszystkim dotyczą wewnętrznych transformacji w sposobach organizacji społeczeństwa obywatelskiego, zwłaszcza ograniczeń, które spotykają w działalności publicznej w społeczeństwie złożonym. Gdy zaś chodzi o państwa Europy Centralnej i Wschodniej, nie odniosły i nie odnoszą jeszcze całkowitego sukcesu, z jednej strony muszą stworzyć zaufanie do nowych instytucji państwa, z drugiej stworzyć struktury konieczne do istnienia silnego społeczeństwa obywatelskiego. *Opinion of the Economic and Social Committee, s. 31-32.*

³ T. Żyro, *Wstęp do politologii*, Warszawa 2004, s. 30.

wiele instytucji mniej lub bardziej sformalizowanych⁴: sieć ta tworzy poziom społeczny, autonomiczny zarówno względem państwa, jak i życia rodzinnego i domowego sensu stricto. Instytucje te posiadają liczne funkcje (nie tylko ekonomiczne, ale także religijne, kulturalne i społeczne) i odgrywają określoną rolę w procesie integracji społecznej⁵. Zdaniem E. Shilsa „społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo cechujące się w dużym stopniu podzielaną, zbiorową samoświadomością – poznawczą i normatywną. Społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo, w którym rola obywatelskiej samoświadomości jest znaczna⁶. Społeczeństwo obywatelskie umacniają obywatelskie tradycje, odwołujące się do jego historii i jego osiągnięć jako społeczeństwa obywatelskiego, do dziejów jego instytucji – politycznych, sądowniczych, prawodawczych – wspólnej jego członkom kultury⁷, wyrażanej w ich języku, do napisanych

- ⁴ Nowożytna wersja społeczeństwa obywatelskiego podkreśla jego pięć wymiarów:
- społeczeństwo obywatelskie jest założone przez instytucje bardziej czy mniej sformalizowane: to sieć form, poziom społecznej autonomii, tak gdy chodzi o państwo, jak z uwagi na życie rodzinne i domowe sensu stricto. Te instytucje mają różne funkcje (nie tylko ekonomiczne, ale także religijne, kulturalne, społeczne) i odgrywają znaczącą rolę w procesie integracji społecznej;
 - przynależność jednostek do instytucji społeczeństwa obywatelskiego dokonuje się na płaszczyźnie dobrowolnej: członkowie stowarzyszeń, przedsiębiorstw, zbiorowości, które gromadzą społeczność obywatelską nie są nigdy przymuszani do przynależności, ani w imię obowiązku politycznego, ani w imię domyślnej przynależności „naturalnej” do jakiegokolwiek wspólnoty;
 - społeczeństwo obywatelskie jest zbudowane w oparciu o prawo i zasady demokratyczne z szacunkiem dla życia prywatnego, wolności przekonań, wolności stowarzyszeń, które stanowią podstawę normatywną społeczeństwa obywatelskiego. Niezależnie od państwa, społeczeństwo obywatelskie nie jest w żaden sposób miejscem bez prawa;
 - społeczeństwo obywatelskie jest miejscem kształtowania się woli zbiorowej i reprezentacją obywateli: organizacje społeczeństwa obywatelskiego grają ważną rolę „ciał pośrednich” między jednostką a państwem. Dialog demokratyczny nie może odbywać się bez jego pośrednictwa;
 - społeczeństwo obywatelskie wprowadza przestrzeń pomocniczości, jak to proponuje kierunek myśli chrześcijańskiej; ta idea pomocniczości otwiera możliwość wprowadzania autonomicznych poziomów władzy w relacji do państwa, ale przez państwo uznanych. *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 31.
- ⁵ L. L. Christians, *La condition juridique du religieux dans la construction d'une Europe post-nationale. Du Traité d'Amsterdam au Projet de Constitution européenne*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia Pracy Naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 108-109.
- ⁶ E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, [w:] *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, red. K. Michalski, Kraków 1994, s. 10.
- ⁷ Rozwój społeczeństwa obywatelskiego jest procesem kulturowym, a „kultura” jest czynnikiem określającym społeczeństwo obywatelskie. Jeśli ograniczymy się do definicji – bardzo szerokiej – kultury jako systemu wartości szanowanych przez członków społeczeństwa, to kultura również buduje pole działania społeczeństwa obywatelskiego. Przez kulturę rozumiemy w sposób ogólny system wartości i potrzeb (materialnych lub niematerialnych), które przeważały w przeszłości i które przeważają obecnie; kultura określa hierarchię wartości i potrzeb, jak również „środki”, za pomocą których te wartości są podawane, a potrzeby realizowane. *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 32.

w nim, powszechnie znanych dzieł literackich, do wspólnej im oceny pewnych znaczących wydarzeń historycznych i wielkości pewnych postaci, które wyróżniły się w przeszłości⁸. Koniecznym warunkiem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest to, by jego członkowie uświadamiali sobie swą przynależność do tego społeczeństwa jako całości, a także do niektórych z wielu różnorodnych, składających się na nie wspólnot czy warstw, takich jak rodziny, rody, kościoły, grupy etniczne, instytucje polityczne i wspólnoty religijne. Elementem takiej zbiorowej świadomości jest zawsze jakieś wyobrażenie wspólnego dobra⁹. W epoce nowożytnej życie społeczne zostaje określone poprzez stałą debatę publiczną dotyczącą kwestii podstawowych dla poziomu i charakteru działań politycznych. To demokracja sprawiła, że społeczeństwo obywatelskie stało się społeczeństwem debatującym¹⁰.

W sposób abstrakcyjny społeczeństwo obywatelskie może być zdefiniowane jako całość wszystkich struktur organizacyjnych, których członkowie służą interesowi ogólnemu poprzez proces demokratyczny oparty na dialogu i konsensusie, a także grają rolę mediatorów pomiędzy władzą publiczną a obywatelami. Skuteczność jego roli zależy istotnie od tego, w jakiej mierze aktorzy zorganizowanego społeczeństwa obywatelskiego są gotowi do wniesienia swego wkładu w ustalenie konsensusu w ramach debaty publicznej i demokratycznej oraz przyjęcia wyników demokratycznego procesu decyzyjnego¹¹.

W sposób dynamiczny można byłoby również opisać zorganizowane społeczeństwo obywatelskie jako miejsce uczenia się od siebie nawzajem. W społeczeństwach złożonych, którymi nie można zarządzać na sposób scentralizowany, problemy mogą być rozwiązane jedynie poprzez aktywne uczestnictwo obywateli. Istnienie różnych doświadczeń społecznych, jak i miejsc wielogłosowych dyskusji, jest warunkiem demokracji „inteligentnej”, zdolnej do ciągłego uczenia się społecznego. Widziane z tego punktu społeczeństwo obywatelskie jest „szkołą demokracji”¹².

Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego jest współcześnie łączone z wolnością, podobnie jak to miało miejsce w tradycji republikańskiej i liberalnej, jednakże w przeciwieństwie do tej pierwszej nie jest to wolność polityczna zasadzająca się na aktywnej obywatelskości – choć ona również ma swoje znaczenie – lecz wolność jednostki zagwarantowana przez prawo. W tym znaczeniu społeczeństwo obywatelskie jest sferą dobrowolnego ludzkiego zrzeszenia, jego podmiotami są wolne i autonomiczne jednostki uwikłane w sieć różnego rodzaju relacji, wśród których są także więzi wspólnotowe, będące dla nich

⁸ E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, s. 13.

⁹ J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, wybór tekstów i wstęp J. Szacki, Kraków 1997, s. 10-11; 13.

¹⁰ T. Żyro, *Wstęp do politologii*, s. 37.

¹¹ *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 33

¹² Tamże, s. 33.

źródłem tożsamości. Nie jest to wspólnota homogeniczna, jednak określanie społeczeństwa obywatelskiego mianem indywidualistycznego nie oznacza, że składa się ono z jednostek zainteresowanych wyłącznie własnymi sprawami, a tym samym, że dominuje w nim logika wolnego rynku¹³. Indywidualne uprawnienia, autonomia i wolność są wartościami nie do podważenia, jednakże, jak podkreślają komunitarianie, mają one znaczenie nie w oderwaniu od kontekstu społecznego i wspólnotowego, lecz dzięki temu, że znajdują podstawę i są podtrzymywane przez wspólnotę lub kulturę i więzy przynależności, umożliwiające jednostkom rozwinięcie zdolności dokonywania wyborów. Społeczeństwo obywatelskie jest przestrzenią, w której konteksty te współlistnieją i przenikają się. Poprzez stowarzyszenia, które wiążą życie prywatne z troską o to, co publiczne, „jednostki mogą przekonać się, że ich własne sprawy zależą od innych oraz wiążą się ze sprawami innych, a przez to rozwinąć w sobie poczucie wspólnoty”¹⁴.

Urzeczywistnienie idei społeczeństwa obywatelskiego zakłada:

1) samookreślenie się obywateli jako aktywnych podmiotów życia politycznego, społecznego i ekonomicznego. Jednostka ludzka, która kieruje się w swym postępowaniu dobrem wspólnym jest obywatelem;

2) powstawanie pozarządowych organizacji i stowarzyszeń społecznych, których celem jest urzeczywistnianie dobra wspólnego;

3) tworzenie poziomych więzi interpersonalnych opartych na zasadach równości, szacunku i współodpowiedzialności.

Współczesne teorie społeczeństwa obywatelskiego akcentują również etyczny wymiar jego funkcjonowania¹⁵. W ujęciu modelowym wyróżnia się wiele wariantów społeczeństwa obywatelskiego¹⁶.

Społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo pluralistyczne, w którym istnieje autonomia konstytuujących je jednostek i grup. Ograniczenia w zakresie autonomii wynikają z uznania przez poszczególnych obywateli i grupy obywateli ich zobowiązań wobec społeczeństwa jako całości, wobec właściwych mu centralnych organów i praw. Zasadą porządkującą jest pluralizm i demokracja oraz właściwy im konsensus i kompromis, podporządkowane prawu¹⁷.

W społeczeństwie pluralistycznym każda jednostka uznaje drugą za równą i stronę w debacie publicznej, przez szacunek dla zasad tolerancji i dobro-

¹³ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004, s. 311.

¹⁴ R. Dagger, *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*, Oxford 1997, s. 200.

¹⁵ S. Oliwniak, *Społeczeństwa obywatelskie*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, red. B. Hołyst, Warszawa 2005, s. 949-950.

¹⁶ W. Misiak, *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia wiedzy politycznej*, red. M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, Toruń 2005, s. 372-373.

¹⁷ K. B. Janowski, *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia politologii. Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, t. II, Zakamycze 2000, s. 374-375.

wolności. Kultura demokratyczna wielostronnych systemów pokazuje to w doskonały sposób¹⁸.

Społeczeństwo obywatelskie to odpowiedź społeczeństwa na fakt pluralizmu; nie jest to jedyna możliwa odpowiedź, lecz jedyna, którą może uznać liberalna demokracja. Pluralizm partykularnych ideałów, interesów oraz grupowych więzi powołuje do życia, choć nie zawsze w sposób skuteczny, instytucje społeczeństwa obywatelskiego i postawę obywatelską, czyli obywatelskość.

Istnieje ścisły związek między społeczeństwem obywatelskim i społeczeństwem liberalno-demokratycznym. Społeczeństwem obywatelskim jest takie społeczeństwo liberalno-demokratyczne, w którym partykularyzm, choć dozwolony, wspierany i umożliwiany, ograniczany jest przez obywatelskość¹⁹. J. Keane, podkreślając samoorganizację społeczeństwa, odrzuca uzależnienie obywateli od państwa i traktuje społeczeństwo obywatelskie jako samoistny byt, którego nie można zredukować do struktur gospodarczych²⁰. Jak zauważa R. Koselleck, „jakkolwiek uwarunkowane ekonomicznie wyłonienie się społeczeństwa obywatelskiego stanowiło wynik naszej nowożytnej historii, nigdy nie zapomniano o dawnym znaczeniu Arystotelesowskiego pojęcia, że *koinonia politike* stanowi samorządną wspólnotę obywateli”²¹.

Społeczeństwo obywatelskie sytuuje się niejako pomiędzy sferą ekonomii²² a państwem, z którymi jest powiązane przez dwie kolejne formy społecznej organizacji: społeczeństwo ekonomiczne i społeczeństwo polityczne²³. Idąc w ślady A. de Tocqueville’a i J. Habermasa, J. Cohen i A. Arato czynią sferę społecznego i publicznego komunikowania oraz dobrowolne stowarzyszenia centralnymi instytucjami społeczeństwa obywatelskiego. Społeczeństwo ekonomiczne i społeczeństwo polityczne są tutaj pojmowane jako sfery pośredniczące, które spełniają podwójną rolę: stabilizują różnicowanie społeczne oraz działają jako „receptory” odbierające wpływ społeczeństwa obywatelskiego skierowany na państwo i gospodarkę. Instytucjami niejako wspólnymi dla społeczeństwa obywatelskiego i społeczeństwa politycznego oraz pośredniczącymi pomiędzy nimi są przede wszystkim sfera publiczna i stowarzyszenia²⁴.

¹⁸ *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 32.

¹⁹ E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, s. 18-21.

²⁰ A. Pawłowska, *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigodźki, Zakamycze 1999, s. 271-272.

²¹ R. Koselleck, *Trzy światy obywatelskie? Wprowadzenie do porównawczej semantyki społeczeństwa obywatelskiego w Niemczech, Anglii i Francji – zarys dziejów teorii*, [w:] *Europa i społeczeństwo obywatelskie*, s. 118.

²² Oczywiście rynek stanowi istotny mechanizm ładu społecznego. Dostrzeganie przez jednostkę korzyści płynących z wymiany dla wszystkich partnerów danej transakcji i jej świadomość, że jest uzależniona od zaspokojenia roszczeń innych, bo jest to warunkiem zaspokojenia jej własnych potrzeb, „splatanie się interesów” służy zachowaniu reguł i ładu w życiu społecznym. E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, s. 15.

²³ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, s. 284-285.

²⁴ J. Cohen, A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge 1994, s. 417.

J. Habermas posługuje się pojęciem „świat życia”, które z jednej strony odnosi się do zasobu znanych implicite tradycji, do uznanych jako oczywiste podstawowych założeń osadzonych w języku i kulturze i wydobywanych przez jednostki w ich życiu codziennym. Z drugiej zaś strony posiada trzy strukturalne komponenty: kulturę, społeczeństwo i osobowość, które mogą być odróżnione od siebie. W tym stopniu, w jakim aktorzy wzajemnie rozumieją i akceptują swoją sytuację – dzielą oni tradycję kulturową. O ile koordynują oni swe działanie za pomocą intersubiektywnie uznawanych norm, działają jako członkowie solidarnej grupy społecznej. Jeśli jednostki wzrastają w obrębie oddziaływania tradycji kulturowej i uczestniczą w życiu grupy – internalizują orientacje aksjologiczne, nabywają zgeneralizowanych kompetencji działania oraz wytwarzają indywidualną i społeczną tożsamość. Reprodukacja nie tylko zaplecza kulturowego, lecz także drugiego wymiaru świata życia – jego strukturalnych komponentów – zachodzi poprzez medium mowy, komunikacji. Pociąga to za sobą reprodukcyjne procesy transmisji kulturowej, procesy społecznej integracji i socjalizacji. Strukturalne zróżnicowanie świata życia następuje poprzez powstawanie instytucji odpowiedzialnych za reprodukcję tradycji, więzi wspólnotowych oraz tożsamości. To właśnie modernizacja kulturowej sfery świata życia umożliwia rozwój posttradycyjnych, postkonwencjonalnych, komunikacyjnie koordynowanych i refleksyjnych form stowarzyszenia, opinii publicznej, solidarności i tożsamości. J. Cohen i A. Arato na poziomie instytucjonalnym świata życia sytuują koncepcję społeczeństwa obywatelskiego, obejmującą „wszystkie formy zrzeszeń, które dla swej reprodukcji wymagają interakcji komunikacyjnej oraz które w celu koordynacji działania w swym obrębie zdają się przede wszystkim na procesy społecznej integracji”²⁵.

W społeczeństwie obywatelskim społecznie zintegrowane sfery działania przybierają – w opozycji do systemowo zintegrowanych obszarów działania gospodarki i państwa – postać sfery publicznej i sfery prywatnej, które są ze sobą nawzajem komplementarnie powiązane. Układ powiązań komunikacyjnych związanych z wytwarzaniem kultury stanowi instytucjonalne jądro sfery publicznej. Instytucje społeczeństwa obywatelskiego ułatwiają powstanie sfery publicznej złożonej z osób prywatnych, zdolnych do korzystania z kultury i wytworzenia opinii publicznej potrzebnej do ich uczestnictwa jako obywateli w społecznej integracji i życiu politycznym²⁶.

Społeczeństwo obywatelskie umożliwia ludziom dokonywanie wyborów i przejmowanie za nie odpowiedzialności. Nie występuje w nim żaden uniwersalny światopogląd, żadna „jedynie słuszna ideologia” ani obowiązujący standard drogi życiowej człowieka. Społeczeństwo obywatelskie opiera się na

²⁵ J. L. Cohen, A. Arato, *Społeczeństwo obywatelskie a teoria społeczna*, [w:] *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, wybór tekstów i wstęp J. Szacki, Kraków 1997, s. 151-153.

²⁶ Tamże, s. 154; D. Pietrzyk-Reeves, *Democracy or Civil Society?*, „Politics” 2003, vol. 23, nr 1, s. 41-43; Tenże, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, s. 291.

zasadzie tolerancji dla odmienności dróg poszukiwania szczęścia w granicach obowiązującego prawa. Jego kulturową podstawą jest uznanie różnorodności (pluralizm) i akceptacja odrębności (narodowościowej, rasowej, religijnej, światopoglądowej itp.). Podstawę polityczną stanowią natomiast prawa i wolności obywatelskie eliminujące „legalnie wytyczone bariery uprzywilejowania” oraz likwidujące dyskryminację społeczną²⁷.

Istotnym komponentem prezentowanej teorii społeczeństwa obywatelskiego jest koncepcja etyki dyskursu, którą J. Cohen określa jako teorię demokratycznej legitymizacji i podstawowych uprawnień, charakteryzując ją jako etykę polityczną, pewną sytuację dialogiczną otwartą dla każdego, kto jest zdolny do dialogu i działania w jego ramach, a zarazem akceptuje ramy dyskursu wyznaczone przez symetrię, wzajemność i zwrotność. Koncepcja etyki dyskursu sytuuje uczestnictwo w kształtowaniu opinii publicznej oraz prawdziwie politycznej dyskusji, a co za tym idzie – możliwość wpływania na decyzje polityczne, w centrum społeczeństwa obywatelskiego. Jak twierdzi J. Cohen, podstawowe prawa jednostek potrzebują do swojego przetrwania i ekspansji prężnej kultury politycznej i otwartej sfery publicznej. Etyka dyskursu odgrywa tutaj istotną rolę, jako że domaga się instytucjonalizacji debaty w społeczeństwie obywatelskim, mającej zasadnicze znaczenie dla postulowania i ochrony praw jednostek. Demokratyczna legitymizacja oraz podstawowe prawa jednostek interpretowane w kategoriach etyki dyskursu domagają się „wielości form demokratycznych”, dla których najlepszym obszarem jest nowoczesne społeczeństwo obywatelskie. To społeczeństwo obywatelskie jest przestrzenią, w której niejako dokonuje się demokratyczna legitymizacja²⁸.

Demokracja domaga się otwartych drzwi wiodących do różnego rodzaju aktywności w obrębie społeczeństwa obywatelskiego i politycznego, jak również wolnej debaty dotyczącej spraw publicznych oraz edukacji politycznej. Wymaga ona także pluralizmu opinii i poglądów. A. de Tocqueville²⁹ uważał, iż udział w stowarzyszeniach społeczeństwa obywatelskiego jest najlepszym sposobem przygotowania obywateli do sprawowania funkcji publicznych. Społeczeństwo obywatelskie było dla niego nie tylko sferą artykulacji interesów różnych grup społecznych, lecz także niezbędnym obszarem edukacji politycznej oraz kształtowania politycznych preferencji, sferą aktywności społecznej wzbogacającą demokrację i sprawiającą, że nie ogranicza się ona do określonych reguł i procedur, czyli do czysto formalnego aspektu³⁰.

²⁷ A. Antoszewski, *Społeczeństwo otwarte*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 416.

²⁸ J. Cohen, *Discourse ethics and civil society*, [w:] *Universalism vs. communitarianism: contemporary debates in ethics*, ed. D. Rasmussen, Cambridge-London 1990, s. 84-100.

²⁹ A. de Tocqueville, *O demokracji w Ameryce*, przeł. B. Janicka, M. Król, t. I-II, Kraków 1996.

³⁰ D. I. Pietrzyk, *Liberalne, demokratyczne czy obywatelskie? Społeczeństwo obywatelskie a liberalna demokracja*, „Państwo i Społeczeństwo” 2002, nr 2, s. 66.

Demokracja liberalna to nie tylko demokratyczne instytucje polityczne, ale także aktywny obywatel. Bez społeczeństwa obywatelskiego konstrukcja zwana demokracją jest tylko rusztowaniem. Musi być ona obudowana stałą aktywnością oraz nieustającą debatą na temat żywotnych problemów dotyczących sfery publicznej³¹. Tylko demokratyczne państwo jest w stanie stworzyć demokratyczne społeczeństwo obywatelskie. Duch obywatelski umożliwiający demokratyczną politykę rozwija się jedynie w stowarzyszeniach, ale umiejętności, dzięki którym stowarzyszenia istnieją, zawdzięcza demokratycznemu państwu. Społeczeństwo obywatelskie jest wystarczająco demokratyczne, kiedy przynajmniej w niektórych jego częściach możemy uważać się za autorytatywnych i odpowiedzialnych uczestników. Testem dla państw jest ich zdolność utrzymywania tego rodzaju uczestnictwa. Społeczeństwo obywatelskie wymaga tego, by ludzie brali czynny udział w państwie, gospodarce i narodzie, jak również w grupach wyznaniowych, sąsiedzkich i rodzinnych oraz w wielu innych grupach i organizacjach³².

W ramach procesu integracji europejskiej społeczeństwo obywatelskie jest również ustanowione na poziomie wspólnotowym, z poziomami organizacji i różnymi stopniami reprezentatywności dla stowarzyszeń, które je tworzą. Organizacje te lobbują poprzez specyficzną działalność dobrze zorganizowanych stowarzyszeń. Wszystkie one domagają się praw do reprezentacji i uczestnictwa we właściwych dla nich gałęziach. W każdym razie, można mieć nadzieję na pozytywny wkład do konstrukcji europejskiej ze strony organizacji, które dysponują pewnymi podstawowymi strukturami, które, w ich dziedzinie, są jakościowo i ilościowo reprezentatywne. Istotną charakterystyką wspólną dla tych aktorów zorganizowanego społeczeństwa obywatelskiego na poziomie europejskim jest ich funkcja moderatora przenoszona z poziomu narodowego. Dialog społeczny jest, w swojej istocie, procedurą decyzyjną opartą na konsensusie, którego uczestnicy działają na bazie quasi-konstytucyjnej od chwili wejścia w życie Traktatu Amsterdamskiego. Znaczenie dialogu społecznego w kluczowych dziedzinach polityki społecznej, w szczególności dla relacji instytucjonalnych jest niekwestionowane. Należy jednak szczególnie podkreślić jego funkcję modelową z chwilą wprowadzania w życie formy komunikowania się właściwej zorganizowanemu społeczeństwu obywatelskiemu, które uważa dialog za proces ewolucyjny, oparty na wynikach. Partnerzy dialogu społecznego przekazują w ten sposób wytyczne dla pewnej formy kultury politycznej, która powinna znaleźć przedłużenie w dziedzinach zewnętrznych dialogu społecznego. W interesie Europy leży udoskonalanie i rozwój wszystkich struktur

³¹ T. Żyro, *Wstęp do politologii*, s. 39-41.

³² M. Walzer, *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, wybór tekstów i wstęp J. Szacki, Kraków 1997, s. 102-103.

pozwalających jej obywatelom uczestniczyć we wspólnej pracy na rzecz konstrukcji europejskiej³³.

2. PRZESTRZEŃ PUBLICZNA

Współcześni teoretycy społeczeństwa obywatelskiego argumentują, że przestrzenią odpowiednią dla formowania opinii i warunków właściwych dla zaangażowania obywateli w życiu publicznym jest sfera publiczna, będąca obszarem mediacji pomiędzy społeczeństwem obywatelskim a państwem.

Dla jednej grupy teoretyków przestrzeń publiczna jest integralną częścią społeczeństwa obywatelskiego, dla innych zaś sytuuje się pomiędzy społeczeństwem a państwem jako sfera pośrednicząca pomiędzy nimi; może być rozumiana także jako sfera poniekąd dla nich wspólna, nie tylko dlatego, że istnieją dziedziny publiczne, takie jak partie polityczne i ruchy społeczne, które są zakotwiczone pomiędzy społeczeństwem a państwem i działają w obydwu sferach, lecz także dlatego, iż przestrzeń ta, pojęta jako sfera wspólna, osłabia ciążącą na polityce dychotomię społeczeństwo – państwo, przedstawiającą pierwsze jako dobro, drugie zaś jako zło konieczne. Przełamywaniu tego przeciwstawienia służy pojęcie uczestnictwa obywateli, najpełniej realizującego się w sferze publicznej otwierającej wiele obszarów działalności, poczynając od klubów dyskusyjnych i publikacji aż po aktywność w ramach stowarzyszeń, ruchów społecznych i partii politycznych³⁴.

Sfery publicznej nie można pojmować jako instytucji i jako organizacji; nie jest ona nawet strukturą norm ze zróżnicowaniem kompetencji i ról, uregulowanym członkostwem. Sferę publiczną najlepiej da się opisać jako sieć dla komunikowania treści i stanowisk, a więc opinii; przepływy komunikacyjne są przy tym tak filtrowane i syntetyzowane, że zgęszczają się do powiązanych w określone tematy opinii publicznych. Sferę publiczną wyróżnia struktura komunikacyjna, która odnosi się do aspektu działań ukierunkowanych na porozumienie: nie do funkcji ani do treści codziennej komunikacji, lecz do wytwarzanej w działaniach komunikacyjnych przestrzeni społecznej. Każde spotkanie, które nie wyczerpuje się w kontakcie polegającym na wzajemnym obserwowaniu się, lecz żywi się wzajemnym przyznawaniem sobie wolności komunikacyjnej, porusza się w językowo ukonstytuowanej przestrzeni publicznej. Jest ona zasadniczo otwarta dla potencjalnych partnerów rozmowy³⁵.

³³ *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 34.

³⁴ D. Pietrzyk-Reeves, *Spoleczeństwo obywatelskie*, s. 1287.

³⁵ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005, s. 380-381.

Jądro społeczeństwa obywatelskiego tworzy więź stowarzyszeniowa, która instytucjonalizuje dyskursy nakierowane na rozwiązywanie problemów w postaci kwestii powszechnego zainteresowania, w ramach zorganizowanych sfer publicznych³⁶. J. Habermas podkreśla, że sfera publiczna wymaga znacznie więcej niż tylko instytucjonalnych gwarancji państwa konstytucyjnego, domaga się ona bowiem „podtrzymującego ją ducha tradycji kulturowej oraz wzorców socjalizacji, kultury politycznej, populacji przywiązanej do wolności”³⁷.

Państwo współczesne jest państwem umiarkowanym, które nie rości sobie już prawa określania ideałów wprowadzających więź społeczną, lecz społeczności obywatelskiej deleguje legitymację odkrywania w wolnej debacie i konfrontacji wspólnych pluralistycznych wartości. Według wyrażenia J. P. Willaime’a nastąpiło przejście od państwa oswoobodziciela do państwa zarządcy. To pozostawia miejsce dla wyrażania religii w sferze publicznej³⁸.

Państwo stwarza ramy instytucjonalne, w szczególności poprzez system prawny i konstytucyjny, w których sfera publiczna może się rozwijać i dzięki którym może oddziaływać na instytucje publiczne. Aktywna „przestrzeń publiczna” jest więc prawdziwym znamieniem prężnego społeczeństwa obywatelskiego, które nie pozostaje w opozycji do państwa, lecz łączy je z nim sieć zależności³⁹.

3. NARÓD A SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE

Naród jest warunkiem koniecznym istnienia społeczeństwa obywatelskiego. To kolektywna samoświadomość utrzymuje istnienie społeczeństwa obywatelskiego. Troska o swój naród wzmacnia troskę o dobro wspólne. Troska o naród jest podtrzymywana przez przywiązanie do tradycji⁴⁰. Dążenie narodu do autonomii jest właściwe jego naturze i przejawia się w dążeniu do samoza-

³⁶ T. Smith, *The Role of Ethics in Social Theory*, New York 1991, s. 153-174.

³⁷ J. Habermas, *Further Reflections on the Public Sphere*, [w:] *Habermas and the Public Sphere*, ed. C. Calhoun, London 1992, s. 453.

³⁸ Analiza J. P. Willaime’a kładzie nacisk na przykład przemian świeckości francuskiej, ale ten przypadek może być rozszerzony na demokracje europejskie; jedynie w przypadku francuskim kryzys jest bardziej radykalny z powodu dziedzictwa rewolucyjnego jakobinów i republikanów. Jego zdaniem „państwo, nosiciel wartości staje się neutralne na planie etycznym. Paradoksalnie świeckość bardziej świecka pozwala na pewien powrót religii w sferę publiczną”. Zob. J. P. Willaime, *Etat, éthique et religion*, „Cahiers internationaux de sociologie”, vol. LXXXVIII, 1990, p. 195.

³⁹ D. Pietrzyk-Reeves, *Społeczeństwo obywatelskie*, s. 1288.

⁴⁰ E. A. Shils, *Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society*, [w:] *The Virtue of Civility: selected essays on liberalism, tradition, and civil society*, ed. S. Grosby, Indianapolis 1997, s. 188-224.

chowania. To pociąga za sobą tworzenie instytucji kulturalnych i wychowawczych, niezbędnych do podtrzymywania tradycji kulturowych. Tam gdzie naród pokrywa się ze wspólnotą religijną lub kościołem, działania niezbędne do podtrzymywania i ponoszenia zobowiązań religijnych i etycznych uczestników instytucji religijnej łączą się z działaniami służącymi dążeniu do podtrzymania istnienia narodu⁴¹. Społeczeństwo obywatelskie w dzisiejszym rozumieniu nie jest społeczeństwem stworzonym całkowicie przez stosunki umowne. Stosunki takie grają w tym społeczeństwie ważną rolę z powodu rozległości miejsca przyznawanego w nim prywatnej własności i stosunkom handlowym, ale w żadnym razie nie wyczerpują całości. Zbiorowa samoświadomość narodowa większości członków społeczeństwa obywatelskiego jest warunkiem wstępnym funkcjonowania w szerszej społeczności, w obrębie której działa umowny porządek⁴².

Zdaniem D. Millera „bez wspólnej tożsamości narodowej nie byłoby niczego, co łączyłoby ze sobą obywatele, nie byłoby powodu, aby rolę obywateli rozciągać właśnie na tych, a nie innych ludzi. Bez obywatelstwa narodowość nie mogłaby stać się aktywistyczną ideą wspólnoty ludzi decydujących o swojej przyszłości. Narodowość daje ludziom wspólną tożsamość, która umożliwia im postrzeganie siebie jako kształtujących razem swój świat. Obywatelstwo dostarcza im praktycznych środków, aby to robić”⁴³. Społeczeństwo obywatelskie i naród to dwa różne, nierzadko konkurencyjne, rodzaje „wspólnot wyobrazonych”, z jakimi Europa ma do czynienia w ciągu ostatnich stuleci. Pierwsza przywołuje na myśl to, co wspólne wszystkim społeczeństwom cywilizowanym, druga – to, co tworzy jedyną w swoim rodzaju tożsamość każdego społeczeństwa.

Współczesne państwo narodowe jest relatywizowane przez proces integracji europejskiej, a ludzie coraz częściej są świadomi tego, że te klasyczne żądania suwerenności państwa narodowego nie korespondują już z rzeczywistością społeczną. Problemy zatrudnienia i środowiska, kwestie dobrobytu i sprawiedliwości społecznej, nie mogą być już traktowane tylko na poziomie narodowym⁴⁴. Także tradycyjne pojęcie suwerenności traci swą aktualność. Ta nowa suwerenność zakłada, że każdy z krajów członkowskich Unii Europejskiej zrzeka się części swojej suwerenności, ale zarazem zyskuje wpływ na bieg wydarzeń w innych krajach. Ta nowa suwerenność wymaga europejskiej solidarności, zwłaszcza solidarności krajów silniejszych⁴⁵.

⁴¹ E. Shils, *Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe” 1996, t. V, z. 1 (8), s. 20-21.

⁴² Tamże, s. 24.

⁴³ D. Miller, *Market, State, and Community. Theoretical Foundations of Market Socialism*, Oxford 1989, s. 245.

⁴⁴ *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 30-31.

⁴⁵ J. Gowin, *IV debata panelowa. Chrześcijaństwo i pluralizm*, [w:] *Między religią a kulturą w Europie. Chrześcijaństwo – islam – laicyzm. Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej*, red. M. Góra, R. Budnik, Gliwice 2005, s. 158-159.

4. ZNACZENIE PLURALIZMU POLITYCZNEGO ORAZ JEGO INSTYTUCJONALIZACJA W SPOŁECZEŃSTWIE DEMOKRATYCZNYM

Pluralizm⁴⁶ odnosi się do wszystkich dziedzin ludzkiego życia. Cechuje go wielość i różnorodność form życia i poglądów, nie jest wartością samą w sobie, ale staje się nią wówczas, gdy prowadzi do wzbogacenia o nowe wartości, gdy towarzyszy mu możliwość poznania różnych rozwiązań, dialog i związana z nim gotowość do wysłuchania innych, otwarcie na ich poglądy i gotowość do uznania ich racji, wzajemny szacunek i tolerancja, a zwłaszcza współpraca w zakresie określonym przez dobro wspólne⁴⁷. Pluralizm przede wszystkim jest wyrażeniem różnorodności lub wielością numerycznych linii „-izmów”, zaczynającej się od monizmu, dualizmu itd.⁴⁸.

Istnieje przekonanie, że tym, który pierwszy wciągnął słowo pluralizm na służbę polityki był H. J. Laski. W 1915 r. zaprezentował on na Konferencji Filozofii Prawnej i Społecznej na Uniwersytecie Columbia referat, w którym zaatakował „monistyczną teorię państwa, czyniąc je suwerennym, a w konsekwencji absolutnym”⁴⁹. Był to pierwszy z cyklu wykładów, w których Laski rozszerzał i udoskonalał swoje argumenty, podstawę jego słynnej „Gramatyki Politycznej”⁵⁰. W dziele tym H. J. Laski przedstawił pluralizm jako pojęcie polityczne, przywołując analogię do federalizmu W. Jamesa⁵¹. Federalizm stanowił centralną doktrynę pluralistycznej koncepcji Laskiego, centralny aspekt pluralizmu od kiedy słowo to zostało po raz pierwszy użyte w polityce.

Z kolei O. von Gierke stworzył teorię „organicznych” (naturalnych) stosunków pomiędzy korporacjami. Według niego istnienie niezależnych stowarzyszeń poza państwem było zarówno czymś naturalnym, jak i pożądanym. Ich zniszczenie doprowadziły do despotyzmu⁵².

⁴⁶ Słowo pluralizm zostało wprowadzone około 1720 r. przez niemieckiego filozofa Ch. Wolffa. Odkrył on wspólny aspekt ontologiczny filozofii idealistycznej i materialistycznej czasów oświecenia, który nazwał monizmem. I. Kant przejął słowo pluralizm z tradycji Ch. Wolffa i rozszerzył na pojęcie poznania. Połączył przymiotnikową formę tego słowa z polityką antycypując rozróżnienie pomiędzy pluralizmem politycznym a monizmem w sensie suwerenności absolutnej. R. Breitling, *The concept of pluralism*, [w:] *Three Faces of Pluralism. Political, Ethnic and Religious*, red. S. Ehrlich, G. Wootton, Gower Publishing Company Limited 1980, s. 1-2.

⁴⁷ J. Wagner, *Pluralizm*, [w:] *Słownik Katolickiej Nauki Społecznej*, red. W. Piwowarski, Warszawa 1993, s. 130.

⁴⁸ R. Breitling, *The concept of pluralism*, s. 1-2.

⁴⁹ H. J. Laski, *Studies in the Problem of Sovereignty*, New Haven 1917, s. 1 i 21.

⁵⁰ B. Zylstra, *From Pluralism to Collectivism, the development of Harold Laski's political thought*, Assen 1970, s. 94.

⁵¹ W. James, *A Pluralistic Universe*, New York 1909, s. 29.

⁵² O. von Gierke, *Das Wesen der menschlichen Verbände*, Berlin 1902, s. 10-12; R. Breitling, *The concept of pluralism*, s. 12.

4.1. WSPÓŁCZESNE ROZUMIENIE PLURALIZMU

Współcześnie pluralizm jest rozumiany jako abstrakcyjna zasada „różności” czy „wielości” skontrastowana z podobnymi zasadami numerycznymi jak monizm czy dualizm⁵³. Pluralizm jako cecha społeczeństw nowoczesnych pojawia się w kontekście sekularyzacji, czyli zerwania jednoznacznej, wielopoziomowej, strukturalnej i funkcjonalnej, dominującej roli religii.

P. L. Berger przez sekularyzację rozumie stopniowe wyzwalanie się społecznych sektorów spod panowania religijnych instytucji i systemów znaczenia (światopoglądów)⁵⁴. Zatem sekularyzacja polega z jednej strony na zanikaniu dominacji religii instytucjonalnej w strukturze i kulturze społeczeństwa, z drugiej zaś na wytworzeniu się sytuacji współzawodnictwa pomiędzy różnymi światopoglądami. Proces sekularyzacji obejmuje wszystkie religie, wyznania, sekty, ideologie, a także substraty religii⁵⁵. W państwach zachodnich sekularyzacja w odniesieniu do społeczeństwa i instytucji ujawnia się w emigracji kościoła z obszaru uprzednio podlegającego jego wpływowi i kontroli. W odniesieniu do życia kulturalnego sekularyzacja uwidocznia się w zanikaniu religijnych treści w sztuce, filozofii, literaturze oraz w świeckiej wizji świata. Podobnie jak sekularyzacja społeczeństwa i kultury, tak też występuje sekularyzacja świadomości ludzkiej⁵⁶.

Skutkiem sekularyzacji jest także wielość i różnorodność poglądów, nie tylko świeckich, ale i religijnych. Świeckie systemy znaczeń związane są z różnymi dziedzinami i instytucjami społecznymi, zaś religijne z przemianami w instytucjach religijnych. Z sekularyzacją związane jest zjawisko subiektywizacji i indywidualizacji religii, a także problem subiektywności postaw religijnych oraz poszukiwanie własnych legitymizacji dla wyznawanego światopoglądu religijnego⁵⁷. Wpływ procesu sekularyzacji i jego następstwo – pluralizm, zaznacza się w dwóch płaszczyznach: z jednej strony w relacji religia instytucjonalna a społeczeństwo, z drugiej zaś w samej religii instytucjonalnej. W pierwszym przypadku można mówić o stopniowej utracie wpływów religii

⁵³ R. Breitling, *The concept of pluralism*, s. 15.

⁵⁴ P. L. Berger, *Der Zwang zur Häresie. Religion in der pluralistischen Gesellschaft*, Frankfurt a. M. 1979, s. 39-45.

⁵⁵ W. Piwowarski, *Demokratyczne i społeczne uwarunkowania światopoglądu*, [w:] *Socjologia religii*, red. W. Piwowarski, Lublin 2000, s. 386.

⁵⁶ R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1997, s. 17-18; L. Laeyendecker, *Sekularyzacja a perspektywy socjologii*, [w:] *Socjologia religii. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Kraków 1983, s. 390-392; J. Mariański, *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym. Polska lat dziewięćdziesiątych*, Lublin 1993, s. 8-9.

⁵⁷ W. Piwowarski, *Kontekst społeczeństwa pluralistycznego a problem permanentnej socjalizacji religijnej*, [w:] *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, red. W. Piwowarski, W. Zdaniewicz, Poznań-Warszawa 1986, s. 74-75; T. Luckmann, *Lebenswelt und Gesellschaft. Grundstrukturen und geschichtliche Wandlungen*, Paderborn-München-Wien 1980, s. 161-170.

na „całościowe” społeczeństwo⁵⁸. Utrata wpływów kościoła na całe społeczeństwo związana jest z rozdziałem kościoła od państwa oraz z emancypacją różnych subsystemów społeczeństwa spod wpływów kościoła. Różne subsystemy społeczeństwa propagują własne wartości, normy i wzorce zachowań, a nie globalnego społeczeństwa⁵⁹.

Państwo demokratyczne stało się rzecznikiem pluralizmu, co oznacza, że próbuje i faworyzuje procesy emancypacyjne społeczeństwa oraz pokojowe współzawodnictwo w dążeniu do podobnych celów między wyspecjalizowanymi grupami i instytucjami społecznymi. Kościół natomiast staje się jednym z substytutów społeczeństwa, przez co stopniowo traci niektóre funkcje, jak np. monopolizacji, integracji, kontroli i sankcji. Nowa sytuacja sprawia, że kościół poszukuje innych funkcji, bardziej adekwatnych dla społeczeństwa pluralistycznego, przy czym nie koncentruje się już na własnych przywilejach i ich obronie, lecz na właściwej misji ewangelizacyjnej oraz na popieraniu wartości i dążeń wspólnych wszystkim ludziom, niezależnie od przynależności ideologicznej i przekonań światopoglądowych⁶⁰.

4.2. IDEOLOGICZNY I RELIGIJNY WYMIAR PLURALIZMU POLITYCZNEGO

W sferze kulturowej wyodrębnia się pluralizm ideologiczny i wyznaniowy, powodujący konkurencję idei i – w mniejszym stopniu – wyznań. Pluralizm społeczny pozostaje w ścisłym związku z pluralizmem kulturowym. Są to właściwie dwa wymiary tego samego zjawiska. Różnica polega na tym, że pierwszy upowszechnia się w płaszczyźnie struktury społecznej, zaś drugi w płaszczyź-

⁵⁸ Nauki polityczne wyróżniają klasycznie dwa modele elementów pośredniczących: pluralizm i współczesny neokorporacjonizm. Można wprowadzić zgodność między tą klasyfikacją i inną proponowaną przez socjologów religii, która wyróżnia modele bardziej lub mniej pluralistyczne: pluralizm otwarty, bliski modelowi pluralistycznemu, charakteryzuje się przez liczne grupy religijne w procesie na sposób konkurencyjny i brakiem statusu oficjalnego i uprzywilejowanego danego przez państwo. Jemu przeciwstawia się pluralizm zamknięty, który jest zgodny z modelem neokorporacjonistycznym. Charakteryzuje się on przez małą liczbę religii uznanych przez państwo i otrzymujących status uprzywilejowany w prawie. Ta podwójna kategoryzacja pozwala oprzeć analizę nie tylko na formie instytucjonalnych i prawnych stosunków religie/polityka, ale również na sposobach formalnych i nieformalnych więzi między instytucjami polityczno-administracyjnymi i społecznością cywilną. P. Nora potwierdza, że w państwie o zaawansowanej nowoczesności wycofuje się politycznie z artykulacji państwo/naród, właściwej dla współczesności przechodząc do więzi państwo/socjety. B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne: un laboratoire de gestion de la pluralité religieuse et philosophique?*, [w:] *Les mutations contemporaines du religieux*, dir. J. R. Armogathe et J. P. Willaime, Brepols Publishers 2003, s. 26-27.

⁵⁹ R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, s. 19.

⁶⁰ W. Piwowarski, *Pluralizm społeczno-kulturowy a religia*, RNS 8 (1980), s. 111; Tenże, *Pluralizm społeczno-kulturowy a religia*, [w:] *Socjologia religii*, s. 362-363.

nie kultury. Jeśli w danym społeczeństwie występuje zróżnicowanie kulturowe, to mamy do czynienia ze społeczeństwem sfragmentaryzowanym, wymagającym zainstalowania instytucjonalnych mechanizmów rozwiązywania konfliktów⁶¹.

Religia traktowana szeroko jest fundamentem kultury, a nawet cywilizacji. Stanowi o wizji świata, wyjaśnia przyczyny i sposób jego powstania, los człowieka w świecie, jest także źródłem wartości, których przestrzeganie dla człowieka wierzącego najczęściej stanowi rękomię tego, co może się wydarzyć w momencie śmierci. Przemiany kulturowe wiążą się z religijnymi, chociaż ich kierunek, a szczególnie to, co jest przyczyną, a co skutkiem, często nie jest jasne. Tym niemniej z pewnością interesujące jest to, że pewne fundamenty kultury europejskiej i jej specyficzne cechy związane są z chrześcijaństwem, albo szerzej – z tradycją judeochrześcijańską. Na przykład racjonalizacja i indywidualizacja, jako najistotniejsze nośniki nowoczesności, mogą być wyjaśniane przez pryzmat rozwoju religijnego Europy.

Społeczeństwo pluralistyczne charakteryzuje się wielością światopoglądów, głoszonych ideologii i postaw moralnych, powinno posiadać wspólną platformę, na bazie której byłyby przeżywane te same podstawowe wartości przez poszczególne osoby i grupy społeczne⁶². Zgoda obywateli danej społeczności na podstawowe wartości jest niezbędnym warunkiem funkcjonowania prawdziwego społeczeństwa pluralistycznego⁶³.

Pluralizm odznacza się nie tylko wielością i różnorodnością kultur, ideologii i religii, ale także konkurencją i współzawodnictwem między autonomicznymi podmiotami życia społecznego w obszarze podstawowych celów i wartości. Konkurencja i współzawodnictwo występuje tam, gdzie nie ma konsensu, homogeniczności i monopolu światopoglądowego⁶⁴.

Pluralizm kulturowy oznacza sytuację, w której występuje konkurencja i współzawodnictwo w preferowaniu różnych światopoglądów, filozofii życia i systemów znaczeń oraz pozyskiwanie dla nich „klientów” na rynku światopoglądowym⁶⁵. Chodzi tutaj o konkurencję i współzawodnictwo instytucji globalnego społeczeństwa, jak też wyspecjalizowanych agencji społecznych na temat poglądów obejmujących wszystkie codzienne doświadczenia człowieka i zakresy jego aktywności, nadających im znaczenie i identyfikację. Nosicielami tych poglądów są poszczególni ludzie i instytucje społeczne⁶⁶.

⁶¹ A. Antoszewski, *Pluralizm polityczny*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 315-316.

⁶² Jan Paweł II, *Przemówienie na spotkaniu z Prezydentem Republiki*, Wiedeń 11 IX 1983, OR 4:1983, nr 9, s. 11.

⁶³ Jan Paweł II, *Przemówienie na spotkaniu z budowniczymi społeczeństwa pluralistycznego*, Anuncion 17 V 1988, OR 9:1988, nr 6, s. 23.

⁶⁴ A. Schwan, *Pluralismus und Wahrheit*, Freiburg in Br. 1981, s. 146-150.

⁶⁵ P. Berger, T. Luckmann, *Secularisation and Pluralism*, „Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie”, 2(1966), s. 73.

⁶⁶ R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, s. 21; W. Piwowarski, *Pluralizm społeczno-kulturowy a religia*, s. 113-114.

Doświadczenie krajów demokratycznych pokazuje, że państwo jest zainteresowane współpracą z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego, włączając również instytucje o charakterze religijnym. Często instytucje religijne stanowiły bufor między państwem i jednostką. Ponadto brały czynny udział w krzewieniu wartości uczciwości i moralnej jedności, które są bardzo ważne dla funkcjonowania społeczeństwa. Mogą też podejmować wysiłek na innych płaszczyznach: zdrowie, edukacja i działalność charytatywna. Ogólnie rzecz biorąc, instytucje religijne mają pozytywny wpływ na społeczeństwo.

Religia jako ważny element kulturowy ma znaczącą rolę w kultywowaniu wartości i sposobu życia, które wspierają wizję świata opartego na poszanowaniu każdej kultury i religii. Walka z dyskryminacją, ochrona godności ludzkiej i praw człowieka, akceptacja innych są wartościami najbardziej potrzebnymi w społeczeństwie. W tym kontekście odpowiedzialność religii jest ogromna. Religia musi być źródłem pozytywnej energii. Nie może być identyfikowana z siłą polityczną, ekonomiczną czy społeczną, by mogła prowadzić do sprawiedliwości i pokoju. To znaczący fakt, że wszystkie religie bez wyjątku głoszą pokój i zrozumienie między ludźmi.

Pluralizm religijny nie tylko ożywia religię, ale podtrzymuje sytuację współzawodnictwa. Jednym z aksjomatów wolności religijnej jest stwierdzenie, że państwu nie wolno ingerować w kwestie przekonań religijnych. W interesie państwa leży rezygnacja z posługiwania się religią dla celów politycznych. Natomiast sprawą istotną jest prawo instytucji religijnych do wyrażania swych opinii na tematy związane z sumieniem. Zatem można powiedzieć, że wolność religijna jest jednym z największych osiągnięć współczesnych społeczeństw demokratycznych. Jej przestrzeganie wpłynęło na zmniejszenie potencjalnych źródeł konfliktów i nietolerancji religijnej⁶⁷.

Ważną rolę w kultywowaniu pluralizmu społecznego odgrywa prawo, stojące na straży dobra wspólnego. Celem prawa w społeczeństwie pluralistycznym jest tworzenie odpowiedniej przestrzeni dla istnienia, działania i autonomii podmiotów społecznych. Zadaniem prawa jest zabezpieczenie istniejącej podmiotowości społeczeństwa. Chodzi tutaj o uruchomienie przez prawo szerokiej gamy społeczności pośrednich, które obok rodziny spełniałyby pierwszorzędą rolę w budowie solidarnego społeczeństwa. Państwo powinno zakładać i doceniać pluralizm grup pośrednich i jego konsekwencję – pluralizm interesów. Pluralizm społeczny dopiero w harmonii z ową solidarnością, dobrem wspólnym i prawem może być odpowiednim środowiskiem rozwojowym dla osoby ludzkiej⁶⁸. Oznacza to, że normy tworzące reżim polityczny powinny uwzględniać możliwość ujawnienia i reprezentacji zróżnicowanych interesów grupowych, które mogą być wzajemnie zbieżne, neutralne, komplementarne lub konfliktowe. Realizacja tego postulatu wymaga przede wszystkim stworze-

⁶⁷ G. Sinani, *The religious phenomenon in Albania*, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 285-291.

⁶⁸ R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, s. 24.

nia prawnych i rzeczywistych możliwości organizowania się obywateli do realizacji celów politycznych (społeczeństwo obywatelskie)⁶⁹. Od strony formalnej czynnikiem ograniczającym zasadę pluralizmu politycznego jest system prawa konstytucyjnego. Otóż w życiu politycznym mogą legalnie uczestniczyć jedynie te ugrupowania, które akceptują podstawowe założenia ustrojowe państwa. Innymi słowy, takie ugrupowania, których cele i metody działania mieszczą się w konstytucyjnych ramach państwa⁷⁰.

Zasada pluralizmu politycznego wywodzona jest z idei wolności jednostki oraz równości wszystkich obywateli w suwerennym i zróżnicowanym społeczeństwie demokratycznym, gwarantującym wolność wyrażania rozbieżnych interesów, idei i programów oraz zapewniającym warunki dla ich konkurencji. Oznacza respektowanie autonomii i odmienności każdego człowieka na płaszczyźnie ideowo-doktrynalnej, co znajduje odzwierciedlenie w uznaniu jego wolności do wyrażania i głoszenia różnych idei i poglądów oraz swobody wyboru między różnymi systemami wartości, a także w sferze działań zmierzających do udziału lub wpływu na funkcjonowanie władzy. Różnorodność stowarzyszeń i organizacji, w tym osobiście partii politycznych uczestniczących w „oswajaniu”, „udomowieniu” konfliktów przez „właściwe instytucje”, by uczynić z nich „potencjał postępu”, odzwierciedla istotę pluralizmu politycznego, który o tyle jest pełniejszy, o ile wszelki zbiorowy wybór, decyzja czy ośrodek decyzyjny wyłaniają się ze zróżnicowanego społeczeństwa⁷¹.

Najlepszą wskazówką dla działań państwa jest rozsądna współpraca z organizacjami religijnymi. Najważniejszym punktem do rozważenia przez państwo jest to, że powinno ono być oddzielone od kościoła po to, aby pozostać obiektywne. Państwo nie powinno się jednak izolować i wynosić⁷².

Dzisiaj w Europie istnieje uznanie pluralizmu religijnego na poziomie instytucjonalnym oraz na poziomie kultury i mentalności. W rzeczywistości osoby coraz częściej porzucają ekskluzywny punkt widzenia, nie tylko przyjmując, że istnieją inne religie niż ich własna, ale także, że te inne religie mają swoją prawdę. Globalizacja sprawia, że świat staje się coraz bardziej jednym miejscem. Oznacza to, iż dość gwałtownemu skróceniu uległy różnego rodzaju odległości – geograficzne, gospodarcze i kulturowe, w tym także religijne. Pluralizm religijny można widzieć jako jedną z bezpośrednich konsekwencji globalizacji. Świat wnosi kulturę globalną szerokim strumieniem w najodleglejsze swoje zakątki, a wraz z nią informacje o wszystkich istniejących tradycjach religijnych. Upowszechnianie informacji powoduje, iż coraz trudniej jest

⁶⁹ A. Antoszewski, *Pluralizm polityczny*, s. 315-316.

⁷⁰ M. Marczevska-Rytko, *Pluralizm polityczny*, [w:] *Encyklopedia wiedzy politycznej*, red. M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, Toruń 2005, s. 250-251.

⁷¹ K. B. Janowski, *Pluralizm polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, t. I, Zakamycze 1999, s. 224-225.

⁷² R. Balodis, *Church and State in the Baltic states. Registration and basic principles of religious organisations*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 354.

być ignorantem w tej dziedzinie i uznawać własną religię za jedyną istniejącą i „jedynie słuszną”⁷³. Globalizacja z jednej strony powoduje wzrost tendencji uniwersalistycznych, a z drugiej wzmacnia także odruchy odrębności, wartości lokalnych – zakorzenionych w lęku przed utratą tożsamości i rozmyciem się w owej globalnej kulturze⁷⁴. Stabilny ład światowy powinien wyrastać z żywych lokalnych społeczeństw obywatelskich, odwołujących się do pewnego wspólnego minimum aksjologicznego⁷⁵. Pluralizm światopoglądowy wymaga współcześnie dialogu, kompromisu i współdziałania w zakresie podstawowych problemów interesujących wszystkich ludzi dobrej woli, tak w danym środowisku, jak i szerzej, w społeczeństwie globalnym⁷⁶.

5. RELACJE PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ W SPOŁECZEŃSTWIE DEMOKRATYCZNYM

Wolność religijna jest konstytucyjnie uznaną częścią statusu człowieka i obywatela. Ma ona znaczenie w każdych warunkach społecznych i politycznych. W społeczeństwach pluralistycznych ukształtował się i funkcjonuje pewien konsensus prawny i faktyczny w zakresie wolności religijnej i jej praktykowania. Wolność religijna w warunkach demokracji politycznej ma nie tyle swoje gwarancje prawne (wolności nie da się przecież kupić czy zadekretować), ile – ściśle mówiąc – pewne przesłanki formalne, pozwalające tę wolność kultywować⁷⁷. Współcześnie punkt ciężkości w materii wolności religijnej przeniósł się na orzecznictwo sądowe, szczególnie konstytucyjne, na to, co w nowoczesnej doktrynie prawa konstytucyjnego nazywamy „konstytucyjnym prawem stosowanym” (*droit constitutionnel appliqué*). Wolność religijna i jej gwarancje mają dzisiaj szczególne znaczenie w społeczeństwach, w których istnieją małe grupy religijne albo duża grupa wyznaniowa (dominująca), a obok niej małe⁷⁸.

⁷³ I. Borowik, *Pluralizm jako cecha przemian religijnych w kontekście transformacji w Polsce*, s. 18.

⁷⁴ Tenże, *Stosunki Kościół-państwo w Europie Wschodniej w kontekście globalizacji*, [w:] *Religia i kultura w globalizującym się świecie*, red. M. Kempny, G. Woroniecka, Kraków 1999, s. 247-248.

⁷⁵ E. Wnuk-Lipiński, *Meandry formowania się społeczeństwa obywatelskiego w Europie Środkowej i Wschodniej. Chryścijaństwo, Świat, Polityka*, „Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2007, nr 1(2), s. 22.

⁷⁶ W. Piwowarski, *Demokratyczne i społeczne uwarunkowania światopoglądu*, [w:] *Socjologia religii*, s. 381.

⁷⁷ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 579.

⁷⁸ M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna*

5.1. WIELOWARSTWOWOŚĆ WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

Religia i kościół to nie relikwiarz kulturowy, który należy zachować, lecz przede wszystkim ten wymiar, który wypełnia człowiekowi sferę potrzebną do zachowania jego własnej tożsamości i przeżywania wspólnego dziedzictwa⁷⁹. Przeżycia religijne należą do najgłębszych doświadczeń człowieka. To sprawia, iż człowiek ma poczucie istnienia sfery sacrum oraz życia wiecznego. Religia to doświadczenie bardzo osobiste. To, w co wierzymy jest najbardziej indywidualne, osobiste, najbardziej prywatne. Dlatego religia jest sprawą prywatną. Nikogo nie można zmusić do przystąpienia do jakiejś religii. Wierzenia religijne są i powinny pozostać decyzją osobistą, wyborem dokonany bez jakiegokolwiek przymusu. W tym znaczeniu religia jest sprawą prywatną. Wolność religijna ma ochronić ten osobisty stosunek. Musi zatem istnieć indywidualna wolność religijna. Ci, którzy podzielają wspólną wiarę, powinni móc to czynić, mając ochronę prawną⁸⁰. Ujęcie indywidualnej wolności religijnej jest w dużym stopniu określane sposobem ujęcia relacji między państwem a kościołem⁸¹.

Prywatny wybór może mieć publiczne konsekwencje. Religia także wychodzi na zewnątrz (manifestuje się), a bez takiej działalności nie jest naprawdę wolna. Religia, bardzo indywidualna i osobista, ma również znaczenie publiczne⁸². To, jakie znaczenie publiczne religia ma czy też mieć powinna jest kwestią właściwego usytuowania religii. Religia jest faktem społecznym⁸³. We

w Unii Europejskiej. Warszawa, 2-4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 187.

⁷⁹ J. Peteva, *Religion in Bulgaria at the beginning of the XXIst century*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 298.

⁸⁰ R. Torfs, *Church and State in a changing world universal protections and individual identity*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. X-XI; G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy środkowo-wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 69.

⁸¹ L. Garlicki, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status wspólnot religijnych*, [w:] *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego, Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym. XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych, Warszawa, 16-20 maja 1999 r.*, Warszawa 1999, s. 31.

⁸² Rozumienie tego, co oznacza termin „publiczne” różni się w poszczególnych państwach europejskich. We Francji termin „publiczny” odnosi się do równości, do niepodzielnej Republiki, wyłączając ideę mniejszości i władzy pośredniej pomiędzy jednostką a państwem. W Niemczech pojęcie publiczny oznacza wspólne dobro (wspólny dobrobyt), uznające różnice, różnorodność federalną, mniejszości oraz władze pośrednie: nie tylko państwo, ale także religia oraz kościoły są w rzeczywistości publiczne, reprezentowane w postaci wspólnot religijnych jako korporacji prawa publicznego. G. Robbers, *Religion in the Public Sphere in Europe*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 206-208.

⁸³ J. Krukowski, *Kościelne prawo publiczne w Europie i w Polsce*, [w:] *Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyzwań*, red. K. Góźdz, K. Klauza i inni, Lublin 2004, t. I, s. 416.

wszystkich państwach europejskich religia stanowi część życia publicznego. Wszystkie religie posiadają swoje koncepcje, w jaki sposób najlepiej zbudować strukturę życia społecznego, wszystkie religie nauczają moralności, wszystkie religie pragną lepszego świata. Religią jest wiara, ale również działanie zgodne z własną wiarą⁸⁴.

Religia zawsze była źródłem trwałych wartości, które są nieustannie przyjmowane przez system społeczny i prawny. Współczesne społeczeństwa wysoko cenią integrującą i cywilizującą rolę religii⁸⁵. Obecność religii w przestrzeni publicznej stanowi element wolności. Ograniczyć religię do sfery prywatnej oznacza ograniczyć wolność religii, tj. niejako odciąć centralną część tego, o co chodzi w religii. Pełna wolność religii wymaga religii w sferze publicznej, jest to wymóg demokracji. To, w co ludzie wierzą, czego bronią, jakie wyznają wartości, wymaga odzwierciedlenia w prawie i publicznej polityce⁸⁶. Chociaż religia ma znaczenie publiczne i w swojej istocie jest wszechogarniająca, to jednak może być totalitarystyczna. Religia polega na duchu, w religii wyraża się wiarę w to, co jest gdzieś poza, ufa się temu, co jest transcendentne. Wiąże się z nią również świadomość tego, iż egzystencja polityczna państwa jest zaledwie czymś uprzednim. Religia, która wkracza w sferę władzy świeckiej porzuca swe właściwe zadanie, zatracając się na rzecz tego, co jedynie uprzednie⁸⁷.

W stosunkach między państwem a kościołami granic dla sfery działań państwa szuka się w szczególności w pojęciu wolności religijnej. Prawo poszczególnych obywateli do podejmowania w sposób wolny decyzji, które odnoszą się do ich przekonań religijnych czy niereligijnych zostało ustanowione jako bariera, której państwo nie może przekroczyć. Zgodnie z tym reformy legislacyjne przeprowadzone od czasu II wojny światowej wzmocniły środki ochrony wolności religijnej. Jednak tam, gdzie istnieje pluralizm związków wyznaniowych, pojęcie wolności religijnej przyjmuje status relatywny, w tym znaczeniu,

⁸⁴ G. Robbers, *Religion in the Public Sphere in Europe*, [w:] *Ecclesia et Status*, s. 205-206.

⁸⁵ J. Peteva, *Religion in Bulgaria*, s. 290.

⁸⁶ Państwa europejskie odpowiadają na ten problem na wiele sposobów. Możemy więc zaobserwować kościoły państwowe, kościoły ustanowione tak jak w Anglii, czy też kościoły dominujące, jak w Grecji. Widzimy ideę radykalnego rozdziału, jak laïcité we Francji. Widzimy także wiele form współdziałania państwa ze wspólnotami religijnymi, jak w Austrii, Hiszpanii, Włoszech, Polsce, Węgrzech i innych. W krajach prawosławnych odnaleźć możemy ideę symfonii. Wszystkie z powyższych krajów znają rozróżnienie pomiędzy państwem a kościołem, pomiędzy tym, co świeckie a tym, co święte. Rozdział państwa od kościoła to rozdział władz: żadna instytucja nie ma całkowitej władzy nad ludźmi. Rozdział kościoła od państwa ma charakter antytotitarystyczny. Rozdział taki stanowi zabezpieczenie dla wolności: wolności wierzących oraz niewierzących do wierzenia lub niewierzenia, wolności od patronatu państwa. Jest to wolność tych, którzy wierzą inaczej, do wierzenia inaczej, w sposób wolny od patronatu państwa. Zob. G. Robbers, *Religion in the Public Sphere in Europe*, [w:] *Ecclesia et Status*, s. 205-206.

⁸⁷ G. Robbers, *Religion in the Public Sphere in Europe*, [w:] *Ecclesia et Status*, s. 206-208.

że nie można go określić inaczej, jak tylko poprzez korelację pomiędzy tym, co jest zagwarantowane wyznawcom każdej ze wspólnot⁸⁸.

Wyznawać swoją religię w sposób wolny oznacza być zdolnym do tego, aby stać się częścią religijnych stowarzyszeń i instytucji. Musi zatem istnieć wspólnotowa wolność religijna. Swobodne praktykowanie religii w ramach stowarzyszeń w wolny sposób utworzonych domaga się szerokiej autonomii tych instytucji. Musi zatem istnieć korporacyjna wolność religijna. W przeciwnym wypadku cała wolność religijna staje się pozorna. Instytucjonalna wolność religijna wraz z wolnością wspólnotową i indywidualną w pełni wyraża wolność religijną gwarantowaną przez państwo. Jednym z elementów wolności religijnej jest autonomia kościoła. Jest to wolność instytucji, która jest uprzednia w stosunku do woli uznania jej istnienia w konstytucji. Nie jest ona tworzona przez ustawę konstytucyjną, ale ma być uznana i chroniona prawem. Autonomia kościoła oznacza prawo do samookreślania się instytucji religijnych⁸⁹.

5.2. DZIEWIĘTNASTOWIECZNA IDEA ROZDZIAŁU PAŃSTWA I KOŚCIOŁA

Historia stosunków między państwem a kościołem była naznaczona wpływem doktryny teologicznej zwanej *libertas ecclesiae*⁹⁰. Z perspektywy prawa konstytucyjnego nie istnieją prawa prawdy. Prawa te zostały uchylone na rzecz praw wolnych i równych obywateli. Wolność religijna jest prawem fundamen-

⁸⁸ S. Ferrari, *Separation of Church and State in Contemporary European Society*, JCS, vol. 30, Autumn 1988, nr 3, s. 544.

⁸⁹ Można postawić pytanie, co stanie się w momencie konfliktu wolności do samookreślania wyznań z prawami podstawowymi jednostek ich członków lub nieczłonków? Konflikty między prawami wyznań i prawami podstawowymi nieczłonków muszą być poddane ogólnym regułom dotyczącym konfliktów praw podstawowych. Chodzi w każdym razie o dziedzinę konstytucyjną, która musi być traktowana jako taka. Sprawa nie jest również prosta w tym, co dotyczy relacji między wyznaniem i ich własnymi członkami. W zasadzie jest możliwa argumentacja, że jeśli przynależność do wyznania lub kościoła jest dobrowolna, to stanowi wystarczającą rację, aby pozwolić na samoograniczenie indywidualnych praw podstawowych. Konstytucja nie będzie wchodziła w tę relację. Wydaje się ważne podkreślenie, że nawet te relacje mają związek z Konstytucją. Ograniczenia nakładane na prawa podstawowe członków wyznań nie muszą ze sobą nieść ingerencji w istotę tych praw. Co więcej, istnieją takie prawa, na które nie można nakładać jakiegokolwiek ograniczenia. Zob. V. Canas, *État et Églises au Portugal*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 297-298.

⁹⁰ Według tej doktryny (św. Augustyn oraz św. Tomasz z Akwinu), jedynie prawda obiektywna ma prawo istnienia. Jako że Kościół Katolicki ma jedyną prawdę, tylko on ma prawo istnieć. Wszystkie pozostałe formy wyrazu religijnego uważane są za błędne i jako takie są zakazane albo co najwyżej mogą być tolerowane. Zob. J. Rawls, *Political Liberalism*, New York 1993, s. 37.

talnym opartym na szerokim konstytucyjnym pojęciu godności człowieka i równej wolności⁹¹.

Pojęcie rozdziału kościoła i państwa w Europie miało największe znaczenie od wieku dziewiętnastego do końca I wojny światowej. Istnieje więź między ogólną strukturą instytucji wykształconych przez społeczeństwo w tych latach a organizacją stosunków pomiędzy państwem a kościołem zgodnie z ideami separatystycznymi. Państwo liberalne umieściło wiarę w kompetencji jednostek, uwolnionych od jakichkolwiek wpływów zewnętrznych, celem skonstruowania dobrze zorganizowanego i dobrze zarządzanego społeczeństwa. Zadania państwa ograniczone zostały do zagwarantowania podstawowych potrzeb społecznych, takich jak: porządek publiczny, administracja sprawiedliwości oraz obrona przed agresorami zewnętrznymi, które stanowią konieczny warunek dla wolnej inicjatywy jednostek. To samoograniczenie stanowi cechę wyróżniającą państwo liberalne. Koncepcja „państwa policjanta” zewnętrznego, czy raczej neutralnego naprzeciw wielu relacji społecznych, gospodarczych i moralnych występujących w społeczeństwie obywatelskim, zawiera wiele głębokich implikacji co do sposobu, w jaki kontrolowana jest religia w społeczeństwie⁹². W tym czasie przyjęto rozwiązania ustawowe ograniczające stosunki pomiędzy instytucjami państwa a związkami wyznaniowymi do minimum, przywracając jednostkom w całości prawo do swobodnego podejmowania decyzji w sprawach religijnych.

Zdaniem F. Ruffiniego pojęcie rozdziału między państwem a kościołem nie jest jedynym instrumentem zdolnym do osiągnięcia podstawowej cechy nakreślonej przez liberalizm, tj. afirmacji zasady wolności religijnej⁹³. Tym, co musi zostać zauważone jest związek, jaki historycznie wykształcił się między pojęciem rozdziału państwa od kościoła a powstaniem europejskiego państwa liberalnego w dziewiętnastym wieku⁹⁴.

⁹¹ J. S. T. Pereira, *La liberté religieuse au Portugal dans les années 90*, EJCSR, vol. 2, Leuven 1995, s. 95; J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal: from libertas ecclesiae to religious freedom*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 130.

⁹² S. Ferrari, *Separation of Church and State*, s. 533.

⁹³ F. Ruffini, *Religious Liberty*, New York 1912, s. 482n.

⁹⁴ Można wyróżnić pewne podstawowe tendencje, które prowadzą dziewiętnastowieczne ustawodawstwo ku rozdziałowi.

Po pierwsze, do zapewnienia pełnej wolności religijnej doszło poprzez eliminację ograniczeń kultu publicznego, wyznania wiary i propagandy religijnej w latach Restauracji Angielskiej (English Restoration). Podążając za zasadą zagwarantowanej wolności religijnej, prawa obywatelskie i polityczne zostały rozszerzone na tych, którzy zostali ich pozbawieni z powodów religijnych.

Po drugie, redukcjonowanie religii do „sprawy prywatnej, wyłącznie do sprawy osądu sumienia jednostki” doprowadziło do eliminacji jakiegokolwiek odniesienia do wartości i wyraźnych treści religijnych ze sfer społecznej koegzystencji regulowanej przez ustawy państwowe.

Wreszcie, preferencja dla ustanawiania przepisów w sprawach religijnych przy użyciu powszechnych instrumentów legislacyjnych przyniosła ze sobą wrogość dla jakiegokolwiek formy prawa wywodzącej się z konkordatów bądź innych porozumień pomiędzy

5.3. WSPÓŁCZESNE ROZUMIENIE ROZDZIAŁU PAŃSTWA I KOŚCIOŁA

W Europie pojęcie rozdziału państwa od kościoła stanowi projekcję i przejaw stosowania bardziej ogólnej zasady rozdziału państwa i społeczeństwa, która wzmocniła ideę neutralnego, agnostycznego państwa, tak charakterystyczną dla europejskich liberalnych doświadczeń w poprzednim wieku. W tym organicznym związku leży zarówno siła, jak i słabość dziewiętnastowiecznego europejskiego pojęcia rozdziału kościoła i państwa, ściśle przemieszanego z najbardziej podstawowymi strukturami państwa liberalnego i z tego powodu skazanego na podążenie zarówno za jego wzrostem, jak i upadkiem⁹⁵.

I wojna światowa wskazała na słabość koncepcji bezpieczeństwa opartej na przekonaniu, iż państwo liberalne jest zdolne ucieleśnić ponad stronami tabelę wartości wcześniej usuniętych z wszelkich debat politycznych. Państwo dobrobytu⁹⁶ powstałe w czasie I wojny światowej jest bardzo różne od państwa liberalnego. Podczas gdy to ostatnie zmierzało do zredukowania interwencji publicznej w celu wyzwolenia większej ekspansji autonomii prywatnej, państwo współczesne charakteryzuje się stałym i głęboko sięgającym zaangażowaniem we wszystkie procesy społeczne, mając na względzie zapewnienie swoim obywatelom takiego stopnia dobrobytu i sprawiedliwości społecznej, jaki uważa się za niemożliwy do osiągnięcia przy wyłącznym zastosowaniu praw wolnego rynku⁹⁷. Kryzys w państwach dobrobytu wywołał potrzebę alternatywnych źródeł i rozwiązań dla rozmaitych działań dobroczynnych i pomocowych. Pojęcie „dobrobytu-mix” służy do określenia zbioru różnych dostawców dobrobytu z różnych sektorów: sektor publiczny (państwa, gminy), sektor rynkowy (działalność gospodarcza, organizacje prywatne) oraz sektor społeczeństwa obywatelskiego (wolontariat, stowarzyszenia i sieci non-profit)⁹⁸. Ta filozofia państwa zakłada, że organy państwowe postrzegają swoją interwencję jako użyteczną, a właściwie traktują ją jak obowiązek. Dziś interwencja dotyka zarówno akumulacji, jak i redystrybucji bogactwa, ochrony środowiska i zdrowia itd. Wobec tego mamy do czynienia z państwem, które „nie stawia sobie zakazu interwencji w jakikolwiek aspekt czy sektor życia zbiorowego”, które

państwem a związkami wyznaniowymi. Wrogość ta została skonsolidowana poprzez rozwój opinii, które uznawały państwa jedynie za posiadające status międzynarodowych osób prawnych; co więcej, zorganizowane ciała społeczne były podejrzane, postrzegano je bowiem jako pośrednią władzę, która, z liberalnego punktu widzenia, osłabia jasno określony stosunek pomiędzy państwem i jednostką. Zob. S. Ferrari, *Separation of Church and State*, s. 535-537.

⁹⁵ Tamże, s. 534-535.

⁹⁶ Państwo to jest określane jako: „stato sociale” we Włoszech, „welfare state” w państwach anglojęzycznych, „état providence” we Francji.

⁹⁷ S. Ferrari, *Separation of Church and State*, s. 536.

⁹⁸ I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 63-65.

„może przyjąć każdy cel jako swój własny” oraz „jest wobec tego globalnie odpowiedzialne za stopień dobrobytu w społeczeństwie”⁹⁹.

Rozumienie i znaczenie podstawowego postulatu liberalnej koncepcji rozdziału kościoła od państwa, które podtrzymuje brak jurysdykcji państwa w sprawach religii, zostało obecnie na nowo odczytane. Widoczne jest rosnące zainteresowanie ochroną i promocją religii, która razem z „innymi wyższymi wytworami ducha ludzkiego” postrzegana jest jako „dobra cywilizacji”, które pozwalają osiągnąć duchowy postęp społeczeństwa¹⁰⁰. Zmian systemu relacji pomiędzy państwem a kościołem należy szukać w głębokiej, całościowej i nieodwracalnej transformacji społeczeństwa i jego instytucji. Zdaniem R. Rémonda „układ, do którego przynależała idea świeckości i w którego spójności znajdowała ona swoją siłę, zawalił się i ustąpił miejsca innej konstelacji, której siły napędzające są całkowicie inne i której inspiracje zostały znacząco przekształcone”¹⁰¹.

Współczesne państwo podkreśla „silną afirmację autonomii grup i wspólnot, które znajdują się pomiędzy obywatelem a państwem” oraz swoją transformację w „uniwersalnego mediatora pomiędzy różnymi grupami”, zainteresowanymi realizowaniem swoich interesów „w taki sposób, aby uzyskać najszersze możliwe ogólne porozumienie”¹⁰². Zainteresowanie to znalazło wyraz w ustawodawstwie, zaprojektowanym w celu zapewnienia zaspokojenia potrzeb religijnych obywateli, np. poprzez przyznawanie publicznych dotacji¹⁰³. Społeczeństwo obywatelskie odgrywa ważną rolę w oddawaniu głosu problemom obywateli oraz w zapewnianiu tych usług, które zaspokajają ludzkie potrzeby¹⁰⁴. Żadne społeczeństwo – więc także i obywatelskie – nie może być całkowicie neutralne w sprawach religijnych¹⁰⁵.

Nie jest czymś niezwykłym, że wyrażenie „rozdział kościoła i państwa” jest używane dla określenia relacji między tymi dwoma instytucjami. Chodzi o wybór terminologiczny nieuzasadniony. Jest zatem ważne, aby określić co dokładnie rozumie się pod pojęciem „rozdział”. Jeśli to pojęcie prowadzi do myślenia, że kościół i państwo nie mogą mieć razem absolutnie nic w polu widzenia, to chodzi tu o określenie nieadekwatne. Świeckość państwa proklamowana w ustawach konstytucyjnych musi być postrzegana w zupełnie innej perspektywie aniżeli model oddzielenia państwa i związków wyznaniowych ustanowiony przez konstytucje¹⁰⁶. Jednym z powodów stosunkowo rzadkie

⁹⁹ G. Guarino, *L'organizzazione pubblica*, vol. I, Milan 1977, s. 14.

¹⁰⁰ G. Casuscelli, *Post-confessionismo e transizione*, Milan 1984, s. 37.

¹⁰¹ R. Rémond, *La laïcité n'est plus ce qu'elle était*, „Études”, April 1984, s. 443.

¹⁰² G. U. Rescigno, *Corso di diritto pubblico*, Bologna 1979, s. 106.

¹⁰³ *Églises et États dans l'Europe des Douze*, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 11-143.

¹⁰⁴ *Opinion of the Economic and Social Committee*, s. 32.

¹⁰⁵ E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, s. 41.

¹⁰⁶ Można wskazać pewne cechy państwa świeckiego. Pierwszą jest rozdział państwa i kościoła, stanowiący *conditio sine qua non* istnienia świeckości państwa. Innym bardzo ważnym składnikiem jest równouprawnienie wszystkich związków wyznaniowych. Ko-

obecności w aktach rangi konstytucyjnej postanowień o świeckości państwa jest jurydyczna nieostrość samego pojęcia „świeckości”, czyniąca z niego rodzaj klauzuli otwartej, której normatywny sens nadaje dopiero praktyka, w tym przede wszystkim orzecznictwo sądów, zwłaszcza zaś trybunałów konstytucyjnych. Faktem jest bowiem, że mimo ciągłego funkcjonowania w obiegu, zakres znaczeniowy terminu „państwo świeckie” nie jest zadowalająco precyzowany¹⁰⁷. Nasuwa się tu pytanie czy rozdział musi koniecznie otwierać się na całkowity brak kontaktu między tymi instytucjami. Można posłużyć się innym terminem, który wniesie więcej przejrzystości w tej dziedzinie. Wielu autorów mówi o wzajemnej niezależności państwa¹⁰⁸ i kościoła. To wyrażenie nie podkreśla jedynie wolności, która istnieje, ale równocześnie wzajemny szacunek, który – jak się rozumie – wymaga przynajmniej podstawowej akceptacji istnienia drugiego. Jest to dziedzina delikatna. Niezależność państwa i kościoła, ale także dominacja pluralizmu, zmusza państwo do przyjmowania pozycji neutralnej. Co nie oznacza, że neutralność ta powinna być rozumiana jako nieufność wobec zjawiska religii. Państwo zabezpiecza i chroni kościoły, ale i organizacje niewyznaniowe, co już samo w sobie pokazuje ważność tych

lejnym czynnikiem kształtującym pojęcie świeckości jest niezależność państwa i związków wyznaniowych oraz ich wzajemna autonomia. Wreszcie relewantnym elementem świeckości państwa jest jego współdziałanie ze związkami wyznaniowymi we wszystkich dziedzinach życia społecznego, które takiej współpracy wymagają dla pełnego urzeczywistnienia dobra osoby ludzkiej. J. Szymanek, *Konstytucyjna regulacja*, s. 35-37.

¹⁰⁷ Można wskazać na dwa podstawowe podejścia do problemu świeckości. Można je określić jako świeckość otwartą i świeckość zamkniętą, to znaczy świeckość, która jest otwarta na transcendencję i świeckość, która próbuje zamknąć dyskusję o świecie wyłączając w ramach tego świata i w tym sensie jest zamknięta. Trzeba zdawać sobie sprawę z tego, że w samej laickości jest wewnętrzne napięcie. Możemy więc spotkać się z takim sekularyzmem, który miałby charakter liberalny i z sekularyzmem, który jest nieliberalny. Tolerancja tylko wówczas będzie możliwa, jeśli z punktu widzenia dyskursu publicznego i polityki uznamy równowagę dwóch hipotez: *Etsi Deus non daretur veluti si Deus daretur*, czyli te dwa podejścia – żyjmy tak, jakby Bóg nie istniał i żyjmy tak, jakby Bóg istniał – muszą być przynajmniej równoprawnie potraktowane. Spór pojawia się wokół pojęcia laicyzmu, a nie laickości. Laicyzm jest świeckim odpowiednikiem religii. Radykalny laicyzm rodził się jako reakcja na resakralizację świata dokonywaną przez chrześcijan. Zob. P. Mazurkiewicz, *III debata panelowa. Laicyzm i religia – jaki model dla Europy?*, [w:] *Między religią a kulturą w Europie. Chryścijaństwo – islam – laicyzm. Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej*, red. M. Góra, R. Budnik, Gliwice 2005, s. 114-117 i 141; Mamy laicyzm jako antykościelną, umotywowaną próbę zepchnięcia czy wypchnięcia Kościoła ze sfery publicznej oraz laickość jako zasadę rozdziału państwa od kościoła. Rozdział państwa i kościoła jest na pewno konieczną zasadą każdego wolnościowego społeczeństwa, bo do wolności należy pluralizm, chociaż do doświadczeń europejskich zaliczyć można także to, że rozumienie tego rozdziału i drogi do tego rozdziału były różne. H. J. Meyer, *III debata panelowa. Laicyzm i religia – jaki model dla Europy?*, [w:] *Między religią a kulturą*, s. 117.

¹⁰⁸ Zob. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 57-60; R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 388-390; G. Dalla Torre, *La città sul monte*, Roma 1996, s. 59-69.

instytucji dla społeczeństwa. Państwo popiera pozytywnie wolność rozwijania działalności religijnej i instytucjonalnej bez ingerencji w ich niezależność. Stąd należy mówić o neutralności pozytywnej¹⁰⁹. Neutralność jest pojęciem bardzo elastycznym. Neutralność państwa nie powinna być postrzegana w sposób abstrakcyjny, ale w ciągłym dialogu z indywidualną tożsamością i indywidualną wolnością religijną¹¹⁰. Neutralność nie oznacza braku smaku, a tylko brak ewentualnego ofensywnego, natarczywego, przeszkadzającego charakteru, jaki ten smak może wywołać¹¹¹.

Głównym przedmiotem sporów w najbliższej przyszłości będzie prawna równość religii. Spory te w swej istocie wywodzą się ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, gdzie dumnie mówi się o *free market place of religions*. Jednakże prawna równość religii wymaga czegoś więcej niż tylko swobodnego „targowiska” religii – wymaga ona odpowiednich struktur dla pozytywnego praktykowania religii. Swobodne „targowisko” religii na razie wydaje się pomysłem przekonywującym, wręcz kuszącym. Gdyby to jednak było wszystko, oznaczałoby to sprowadzenie religii do konwersacji. Pod względem strukturalnym takie „targowisko” faworyzuje misyjny charakter religii na niekorzyść jej wymiaru kontemplacyjnego. Oznacza ono zawężenie wolności religijnej do wolności rynkowej¹¹².

Ścisłego związku pomiędzy wolnością i równością religijną nie da się wypracować we współczesnym systemie społecznym, inspirowanym przez koncepcje, które raczej podkreślają różnorodność niż jednorodność, pluralizm niż jedność, funkcję promocyjną państwa niż jego rolę jako gwaranta. Znaczenie, jakie pojęcia te mają we współczesnym społeczeństwie sprawia, że pojawia się kwestia granic, w jakich ma zawierać się różnorodność i pluralizm. Granice te muszą być wyraźnie określone, ponieważ bez nich ingerencja państwa mogłaby dotknąć każdego aspektu życia człowieka. Problem granic stał się centralnym problemem współczesnego państwa¹¹³.

Relacje pomiędzy kościołem a państwem zakładają istnienie wolności religijnej. Oczywiście, pośród wszystkich praw człowieka wolność religijna zajmuje pozycję kluczową, zarówno z perspektywy historycznej, jak i praktycznej¹¹⁴. Wolność religijna jest prawem „nienaruszalnym”, jednakże nienaruszalne nie znaczy nieograniczone, co z kolei oznacza, że wyjątki określone przez prawo, proporcjonalne i niezbędne dla demokratycznego społeczeństwa, zawsze były

¹⁰⁹ R. Torfs, *État et Églises en Belgique*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 19; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 55-56; G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, s. 64.

¹¹⁰ Sędzia kobieta nosząca chustę na głowie różni się od listonoszki noszącej taką samą chustę. Bycie sądzonym wymaga większej neutralności niż korzystanie z pomocy.

¹¹¹ R. Torfs, *Church and State in a changing*, s. IX-X.

¹¹² G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, s. 67.

¹¹³ F. Ewald, *L'État providence*, Paris 1986, s. 375-376, 387.

¹¹⁴ R. Torfs, *Church and State in a changing*, s. VII.

możliwe¹¹⁵. Zdaniem R. Torfsa dziś, w oczach szerszej publiczności, bezpieczeństwo powinno być bardziej wyróżnione i cenione niż wolność religijna. Bezpieczeństwo zmierza do tego, aby stać się nienaruszalną zasadą. Wolność religijna nie powinna ustępować innym prawom na poziomie abstrakcyjnym, ponieważ wówczas wolność religijna przestaje być prawem podstawowym¹¹⁶.

Państwa Zachodu są coraz mocniej przymuszane do rozwijania polityki religijnej, czy to tej obronnej – dedukcyjnej, czy bardziej otwartej – indukcyjnej, opartej na dialogu¹¹⁷.

Potrzeba ustosunkowania się przez państwo do religii wynika z podwójnej racji. Z jednej strony jest to konieczność ochrony praw człowieka do osobistych przekonań i uczuć religijnych; a z drugiej – chodzi o konieczność respektowania doniosłej roli, jaką instytucje religijne spełniały w przeszłości i pełnią obecnie w życiu społecznym, kulturalnym i politycznym. Doświadczenia zarówno historyczne, jak i współczesne dowodzą, iż zjawisko religijności nadal wykazuje silną żywotność. Dlatego nawet te państwa, które deklarują neutralność wobec przekonań w sprawach religijnych, w praktyce nie mogą wobec tego zjawiska zachować obojętności, ale stanowisko swe względem niego określają w uregulowaniach prawnych¹¹⁸.

Pomimo szerokiej różnorodności religia prezentuje podstawową jedność, która wymaga w równy sposób ujednoczonego ustawodawstwa¹¹⁹. Społeczeństwo europejskie wymaga, aby sprawa ta była rozwiązana raczej w ramach

¹¹⁵ Pełna akceptacja wolności religijnej jako nienaruszalnego prawa w wielu zachodnich demokracjach z wolna zanika. Zmiana ta odbywa się w dwóch etapach:

a) pierwszą trudność stanowiło niezbyt przyjazne nastawienie do nowych ruchów religijnych w niektórych państwach. Reakcja niektórych krajów na to zjawisko była z pewnością zbyt ostra, jednakże w sumie zasięg i polityczna waga problemu pozostały ograniczone, jako że dyskusja skupiła się przede wszystkim na jednostkach i ich uczuciach religijnych;

b) drugą trudność stanowił fundamentalizm religijny, dotyczyło to w szczególności niektórych grup islamskich i nowych ruchów religijnych (sekt). Fundamentalizm nie tylko zagraża jednostkom, ich życiu, rodzinom i karierom. Może także podkopać demokratyczne społeczeństwo jako całość, w tym także ideę państwa prawa. Ostatecznie zagrożona może być integralność fizyczna nie tylko adeptów religijnych, ale także wszystkich mieszkańców. Najbardziej czytelną tego ilustrację stanowią wydarzenia z 11 września 2001 r. i 11 marca 2004 r. Zob. R. Torfs, *Church and State in a changing*, s. VIII-IX.

¹¹⁶ Tenże, *Sécurité et liberté religieuse*, „Conscience et liberté” 2003, nr 64, s. 101-112.

¹¹⁷ Tenże, *Church and State in a changing*, s. XII-XIII.

¹¹⁸ J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 18.

¹¹⁹ Normy prawne formułowane są na dwu poziomach abstrakcji: 1) na pierwszym poziomie państwo określa swój stosunek do zjawiska religijności w ogólności, czyli że status prawny wszystkich jednostek ludzkich i związków wyznaniowych jest określany identycznie, w oderwaniu od tego, czy i jakie istnieją między nimi różnice; 2) na drugim poziomie państwo określa status prawny poszczególnych związków wyznaniowych, z uwzględnieniem specyficznych atrybutów należnych każdemu z nich. Normy te określają stosunek państwa do: Kościoła katolickiego, Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich itd. J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 22.

równości niż jednolitości ustawodawstwa wyznaniowego¹²⁰. Zasada równości związków wyznaniowych w świetle prawa współcześnie zmienia się przez tendencję w kierunku dywersyfikacji w ustawodawstwie do nich się odnoszącym. Zasada braku jurysdykcji państwa w sprawach religijnych – podstawowe założenie liberalnej koncepcji rozdziału – jest dziś interpretowana w sposób niewykluczający możliwości pojawienia się w wielu krajach ustawodawstwa *favor religionis*, które odbiega znacznie od myślenia, jakie charakteryzowało dziewiętnastowieczne państwo liberalne.

5.4. PERSONALISTYCZNA KONCEPCJA SPOŁECZEŃSTWA DEMOKRATYCZNEGO

Kościół katolicki, jako uniwersalna społeczność religijna, przez swą działalność wniósł i nadal wnosi trwały wkład w powstanie i rozwój kultury europejskiej. Istnienie Unii Europejskiej nie jest faktem obojętnym dla Kościoła katolickiego, który jest świadomy prawdy, że do zjednoczenia Europy nie wystarcza unia ekonomiczna, polityczna, socjalna czy obronna, jeśli Unia ma być jednocześnie wspólnotą narodów¹²¹. Jan Paweł II w swych wystąpieniach publicznych apelował o to, aby w procesie integracji Europy respektowane było duchowe dziedzictwo wszystkich narodów europejskich, zarówno Europy Zachodniej, jak i Wschodniej, a jednocześnie stawiał postulaty dotyczące wartości religijnych w prawie Unii Europejskiej¹²². Jan Paweł II głosił konieczność poszanowania aksjologii prawa stanowionego, przede wszystkim konieczność poszanowania zarówno w stanowieniu, jak i w stosowaniu prawa, określonej hierarchii wartości. Akcentował konieczność poszanowania najwyższej w porządku doczesnym wartości, jaką jest każdy człowiek – istota wyposażona w przyrodzoną godność osoby ludzkiej, żyjący w społeczeństwie podmiot podstawowych praw i wolności¹²³.

W orędziu do Narodów Zjednoczonych z 2 października 1979 roku, Jan Paweł II wskazał, iż „wszelka analiza musi koniecznie wychodzić z tych samych przesłanek, że mianowicie każdy byt ludzki posiada godność, która niezależnie od tego, że osoba istnieje zawsze w konkretnym kontekście społecznym i hi-

¹²⁰ L. Tribe, *American Constitutional Law*, New York 1988, s. 1179 n.

¹²¹ J. Krukowski, *Unia Europejska a Kościół Katolicki. Zarys problematyki*, RNP, 13(2003), z. 1, s. 205-206.

¹²² J. Życiński, *Koncepcja zjednoczonej Europy w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Europa. Fundamenty jedności*, red. A. Dylus, Warszawa 1999², s. 208-212.

¹²³ J. Krukowski, *Wkład Jana Pawła II w rozwój stosunków między Stolicą Apostolską a państwami i organizacjami międzynarodowymi*, [w:] *Jan Paweł II prawodawca i sługa prawa Bożego*, red. R. Szychmiller, Olsztyn 2006, s. 77.

storycznym, nigdy nie może być umniejszana, okaleczona lub zniszczona, lecz przeciwnie, powinna być uszanowana i chroniona¹²⁴.

Kościół katolicki podkreśla priorytetową rolę osoby ludzkiej, która nie może być podporządkowana społeczeństwu jako środek czy narzędzie, gdyż posiada samoistną wartość. Każda osoba jest źródłem i celem porządku społecznego, podmiotem praw i obowiązków wynikających bezpośrednio z natury ludzkiej¹²⁵. Dzięki rozumności i wolności zdolna jest ona do tworzenia z innymi więzi wspólnoty i solidarności. Budowanie społeczeństwa i państwa prawdziwie ludzkiego zakłada, że fundamentem ładu społecznego jest godność osoby¹²⁶. Godność osoby ludzkiej jest źródłem, z którego wynikają podstawowe wartości życia społecznego. Trzeba zatem mówić o wartościach wpisanych w godność osoby, które są uprzednie w stosunku do każdego ustawodawstwa państwowego i nie mogą zostać przez jakąkolwiek decyzję większości zakwestionowane lub odrzucone. Są to wartości obiektywne, a nie przyjmowane w drodze konsensusu. Tych wartości się nie tworzy, lecz się je odkrywa¹²⁷. Konsensus lub kontrakt społeczny wyodrębnia je tylko i wskazuje na najodpowiedniejsze drogi ich realizacji w określonym kontekście społeczno-kulturowym. Chodzi przede wszystkim o takie wartości, jak: godność, osoba ludzka, wolność, miłość, prawda, pokój, sprawiedliwość, równość, solidarność, dobro wspólne, rodzina, ustrój prawny, demokracja, własność, ochrona życia¹²⁸.

Chociaż chrześcijaństwo jest transcendentne wobec ustrojów politycznych, to jednak – przyjmując personalizm jako zasadę życia społecznego – sprzyja ustrojowi demokracji parlamentarnej¹²⁹. Sobór Watykański II stwierdza: „W pełni odpowiadają naturze ludzkiej takie struktury prawnopolityczne, które by zawsze i coraz lepiej dawały wszystkim obywatelom bez żadnej dyskryminacji skuteczną możliwość swobodnego i czynnego udziału w uchwalaniu zarówno podstaw prawnych wspólnoty politycznej, jak i w zarządzaniu państwem, w określaniu pola działania i celów różnych instytucji oraz w wy-

¹²⁴ Jan Paweł II, *Na forum pokoju i sprawiedliwości. Oświadczenie do Narodów Zjednoczonych, 2 października 1979 roku*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, red. M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski, Rzym-Lublin 1996³, cz. 2, s. 126 n.

¹²⁵ *Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis Humanae”*, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Paris 1967, nr 2, s. 403-405.

¹²⁶ P. Szołtyś, *Wzajemne relacje między kościołem a państwem w nauczaniu społecznym kościoła*, Katowice 2004, s. 170.

¹²⁷ S. Olejnik, *Wartości etyczne jako podstawa życia społecznego*, AK 1997, z. 1, s. 42.

¹²⁸ E. Feil, *Grundwerte und Naturrecht. Legitimationsprobleme in der gegenwärtigen Diskussion*, „*Stimmen der Zeit*” 1977, Bd. 195, s. 652; J. Gałkowski, *Nauczanie społeczne Jana Pawła II*, [w:] *Servo veritatis. Materiały Międzynarodowej Konferencji dla uczczenia 25-lecia pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 435.

¹²⁹ Jacques Maritain postulując rozdział państwa i kościoła, motywowany ideami światopoglądowego pluralizmu i tolerancji, wyróżnia dwie formy demokracji liberalnej: północnoamerykańską i zachodnioeuropejską. Pierwsza z nich jest życzliwie nastawiona do wartości religijnych, druga natomiast w sposób sztuczny izoluje państwo od kościoła. J. Maritain, *Człowiek i państwo*, tłum. A. Groble, Kraków 1993, s. 189-190.

borze władz”¹³⁰. Religia i kościół stanowią najważniejsze siły w upowszechnianiu i uzasadnianiu wartości. Jednak takie wartości mogą się stać obowiązujące w demokratycznym państwie, gdy przejdą przez „filtr” ogólnego uznania, demokratycznej legitymizacji w świadomości obywateli. Nie chodzi tu o podporządkowanie się wartościom takiej czy innej wspólnoty religijnej, gdyż państwo przestałoby być wtedy neutralne religijnie, ale chodzi o wartości podstawowe, które wynikają z natury człowieka¹³¹.

Współczesne chrześcijaństwo w sposób jednoznaczny aprobuje demokrację parlamentarną jako najbardziej właściwy model życia polityczno-państwowego. Model demokracji parlamentarnej – zdaniem Jacquesa Maritain’a – nie może istnieć bez zaplecza aksjologicznego, dlatego istnieje potrzeba demokracji personalistycznej, której racjonalną podstawą jest uznanie godności osobowej człowieka¹³². Kościół docenia demokrację jako system relatywnie najlepiej respektujący podmiotowość społeczeństwa, które przez wybory parlamentarne, ewentualne referendum, mass media i głos opinii publicznej aktywnie wpływa na kształt państwa i jego dobro wspólne. Podstawą ustroju demokratycznego powinny być zasady personalizmu, równości, sprawiedliwości i dobra wspólnego¹³³.

Autentyczna demokracja możliwa jest tylko w państwie prawnym i w oparciu o poprawną koncepcję osoby ludzkiej. Wymaga ona spełnienia koniecznych warunków, jakich wymaga promocja zarówno poszczególnych osób (przez wychowanie i formację w duchu prawdziwych ideałów), jak i „podmiotowości” społeczeństwa (przez tworzenie struktur uczestnictwa oraz współodpowiedzialności). Dziś zwykło się twierdzić – zauważa Jan Paweł II – że filozofią i postawą odpowiadającą demokratycznym formom polityki są agnostycyzm i sceptyczny relatywizm, ci zaś, którzy żywią przekonanie, że znają prawdę, i zdecydowanie za nią idą, nie są, z demokratycznego punktu widzenia, godni zaufania, nie godzą się bowiem z tym, że o prawdzie decyduje większość, czy też, że prawda się zmienia w zależności od zmiennej równowagi politycznej. W związku z tym należy zauważyć, że w sytuacji, w której nie istnieje żadna ostateczna prawda, będąca przewodnikiem dla działalności politycznej i nadająca jej kierunek, łatwo o instrumentalizację idei i przekonań dla celów, jakie stawia sobie władza. Historia uczy, że demokracja bez wartości łatwo się przemienia w jawny lub zakamuflowany totalitaryzm¹³⁴.

¹³⁰ *Konstytucja duszpasterska o kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, [w:] *Sobór Watykański Drugi. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Paris 1967, nr 75, s. 630-633.

¹³¹ A. Langner, *Kirche und Staat*, Köln 1982, s. 36; P. Szoltyś, *Wzajemne relacje między kościołem a państwem w nauczaniu społecznym kościoła*, Katowice 2004, s. 172.

¹³² J. Maritain, *Humanizm integralny*, Londyn 1960, s. 145-147.

¹³³ E. Wnuk-Lipiński, *Meandry formowania się społeczeństwa obywatelskiego w Europie Środkowej i Wschodniej. Chrześcijaństwo, Świat, Polityka*, „Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2007, nr 1(2), s. 19.

¹³⁴ Jan Paweł II, *Encyklika Centesimus Annus*, nr 46, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*.

Zdaniem Jana Pawła II demokracji nie można przeceniać. Jest ona zasadniczo „porządkiem” i jako taka środkiem do celu, a nie celem. Wartość demokracji rodzi się albo zanika wraz z wartościami, które wyraża i popiera: do wartości podstawowych i koniecznych należy z pewnością godność każdej ludzkiej osoby, poszanowanie jej nienaruszalnych i niezbywalnych praw, a także uznanie „dobra wspólnego” za cel i kryterium rządzące życiem politycznym. Podstawą tych wartości nie mogą być tymczasowe i zmienne „większości” opinii publicznej, ale wyłącznie uznanie obiektywnego prawa moralnego, które jako „prawo naturalne”, wpisane w serce człowieka, jest normatywnym punktem odniesienia także dla prawa cywilnego¹³⁵. Elementem oryginalnym jego nauczania było zwrócenie uwagi na to, iż nie wystarczy demokracja proceduralna, ale konieczne jest ukierunkowanie na wartości. Państwa demokratyczne, oparte na ideologii liberalnej, respektują wolność sumienia i religii wynikającą z przyrodzonej godności ludzkiej. Jednak zdarza się, iż różnią się od kościoła koncepcją tej wolności. Podczas gdy kościół głosi, że wolność człowieka jest przyporządkowana obiektywnej prawdzie absolutnej, to ideologia liberalna absolutyzuje wolność człowieka i zakłada relatywizm prawdy¹³⁶. W trosce o przyszłość społeczeństwa i rozwój zdrowej demokracji trzeba pilnie odkrywać na nowo istnienie wartości ludzkich i moralnych, należących do samej istoty i natury człowieka, które wynikają z prawdy o człowieku oraz wyrażają i chronią godność osoby. Wartości zatem, których żadna jednostka, żadna większość ani żadne państwo nie mogą tworzyć, zmieniać ani niszczyć, ale które winny uznać, szanować i umacniać¹³⁷. Państwo nie powinno narzucać społeczeństwu jakiegoś określonego światopoglądu lub religii, jednak powinno zabiegać o akceptację wartości podstawowych w społeczeństwie jako fundamentu dla pokojowego współżycia obywateli i realizacji dobra wspólnego¹³⁸.

Konsekwencją zasady personalizmu jest idea politycznego pluralizmu. Zasady personalizmu, pomocniczości i pluralizmu chronią podmiotowość indywidualnych ludzi i całego społeczeństwa. Pluralizm polityczny nie powinien jednak prowadzić do atomizacji życia społeczno-politycznego. Zasady dobra wspólnego i solidarności są nieodzowne w ustroju demokracji parlamentarnej¹³⁹.

Przekonania współczesnego pluralistycznego społeczeństwa płyną jeszcze z chrześcijańskiej tradycji, ale już nie ze wspólnej wiary. Neutralne religijnie i światopoglądowo państwo powinno z jednej strony zaakceptować pluralizm jako fakt historycznospołeczny, ale z drugiej strony powinno szukać nowego,

¹³⁵ Tenże, *Evangelium Vitae*, nr 70, Kraków 1995.

¹³⁶ J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 103.

¹³⁷ *Evangelium vitae*, nr 71.

¹³⁸ J. Mariański, *Kościół katolicki w społeczeństwie obywatelskim. Refleksje socjologiczne*, Lublin 1998, s. 70; P. Szoltyś, *Wzajemne relacje między kościołem a państwem w nauczaniu społecznym kościoła*, Katowice 2004, s. 172.

¹³⁹ S. Kowalczyk, *U podstaw demokracji. Zagadnienia aksjologiczne*, Lublin 2001, s. 166.

wspólnego fundamentu życia społecznego w państwie. Pluralizm bowiem sam w sobie nie jest wartością, nie przedstawia żadnej siły łączącej. Wręcz przeciwnie, im większy pluralizm poglądów, wyborów i zachowań społecznych, tym bardziej różnicują się między sobą siły społeczne. Pluralizm nie stanowi więc wartości zawierającej wewnętrzną treść, lecz jest wyłącznie wielkością formalną. Oznacza otwartość na różnorodne wizje życia i konkurujące ze sobą wartości¹⁴⁰. Każde państwo potrzebuje podstawy wspólnych przekonań, aby móc wypełniać swoje zadania. Potrzebuje wciąż ponawianego porozumienia pomiędzy różnymi siłami społecznymi, dotyczącego koniecznego minimum wspólnego porządku. Bez konsensusu, który tyczy reguł współżycia i rozwiązywania konfliktów oraz utrzymania porządku i ukształtowania niezbędnych wspólnych instytucji, a przede wszystkim dotyczącego wartości koniecznych dla przekonującego uzasadnienia tych reguł i instytucji oraz działania w nich obywateli, żadne państwo się nie ostoi¹⁴¹. Ideę państwa neutralnego światopoglądowo i religijnie należy odróżnić od neutralności aksjologicznej¹⁴². Neutralność zakłada obustronny rozdział państwa i wspólnoty religijnej. Nie jest to rozdział radykalny, ale zachowujący pewną elastyczność. Państwo neutralne nie jest państwem ani religijnym, ani laicyzującym, lecz świeckim¹⁴³. Zdaniem R. Buttiglione państwo takie „nie stwarza sobie religii cywilnej typu Rousseau, lecz wykorzystuje elementy, których dostarczają mu istniejące religie. Państwo rezygnuje z uprzywilejowania jakiegś konkretnej religii, ale nastawione jest pozytywnie do religii jako takiej, ponieważ to ona uwydatnia wartość każdej z osobna ludzkiej jednostki. Nie ogranicza się do tolerowania religii usuwając je w sferę prywatną, lecz uznaje ich funkcję społeczną i uwydatnia ich znaczenie w życiu publicznym. Zakłada to jasne odróżnienie religii i polityki, ale zarazem świadomość ich związku. Wolne państwo żyje z delikatnej równowagi polityki i religii. Religia stwarza warunki konieczne do desakralizacji polityki – przeciw totalitaryzmowi, a jednocześnie naucza moralności – przeciw absolutnemu relatywizmowi¹⁴⁴, który prowadzi ostatecznie do zniesienia ludzkiego podmiotu¹⁴⁵.

Państwo nie jest w stanie i nie może ustanawiać nowych wartości. Jego obowiązkiem jest czynić wszystko, by wartości te chronić i wspierać. Ma być neutralne światopoglądowo i religijnie, ale nie może być neutralne wobec

¹⁴⁰ T. Herr, *Wprowadzenie do katolickiej nauki społecznej*, przeł. A. Morusek, Kraków 1999, s. 353-355.

¹⁴¹ B. Sutor, *Etyka polityczna. Ujęcie całościowe na gruncie chrześcijańskiej nauki społecznej*, przeł. A. Marcol, Warszawa 1994, s. 218.

¹⁴² P. Mazurkiewicz, *Kościół i demokracja*, Warszawa 2001, s. 203-204.

¹⁴³ P. Szoltyś, *Wzajemne relacje między kościołem a państwem*, s. 165.

¹⁴⁴ Absolutny relatywizm atakuje przekonanie o istnieniu obiektywnej prawdy. Nie jest ważne, czy określone stanowisko polityczne jest prawdziwe, słuszne, uzasadnione z punktu widzenia dobra wspólnego. Ważne jest, aby było ciekawe, przedstawione w sposób przykuwający uwagę, apelujące do niepoddanych kontroli rozumu pragnień słuchacza.

¹⁴⁵ R. Buttiglione, *Chrześcijaństwo a demokracja*, Lublin 1993, s. 110-113.

uznawanego przez społeczeństwo lub przez jego większość systemu wartości podstawowych¹⁴⁶.

Prawna gwarancja wolności religijnej stanowi fundament – zdaniem Jana Pawła II – unormowania relacji państwo – kościół. „Za normalizacją stosunków między państwem a kościołem przemawia w naszej epoce wzgląd na podstawowe prawa człowieka (...). Wśród tych praw człowieka, prawo do wolności religijnej posiada swoje niewątpliwe, a pod pewnymi względami podstawowe i centralne znaczenie (...). Normalizacja stosunków między państwem i kościołem jest dowodem praktycznego poszanowania tego właśnie prawa i wszystkich jego konsekwencji w życiu wspólnoty politycznej. Tak pojęta normalizacja jest przejawem faktu, iż państwo pojmuje swą misję w stosunku do społeczeństwa wedle zasady pomocniczości”¹⁴⁷. Zdaniem A. Langnera włączenie wolności religijnej do wolnościowej regulacji między państwem a społeczeństwem, którego częścią jest kościół, zgodnie z zasadą pomocniczości, stoi w ścisłym połączeniu z wolnością religii jako prawa podstawowego i prawa człowieka¹⁴⁸.

Wspólnota religijna i kościół są w swoich dziedzinach od siebie niezależne i autonomiczne¹⁴⁹. Państwo i kościół są więc suwerenne w swej działalności w sferach dla nich właściwych. Sobór stwierdził także, że chrześcijaństwo jest transcendentne wobec różnych ustrojów społeczno-politycznych. „Kościół, który z racji swego zadania i kompetencji w żaden sposób nie utożsamia się ze wspólnotą polityczną ani nie wiąże się z żadnym systemem politycznym, jest zarazem znakiem i zabezpieczeniem transcendentnego charakteru osoby ludzkiej”¹⁵⁰. Kościół istnieje w różnych ustrojach społeczno-politycznych, z żadnym z nich jednak nie identyfikuje się całkowicie. Jest on wspólnotą religijną, której cele wykraczają poza zadania właściwe dla społeczności politycznej. Autonomia państwa i kościoła nie powinna być jednak interpretowana jako ich opozycyjność czy choćby izolacja. Sobór stwierdza: „Obydwie wspólnoty [...], choć z różnego tytułu, służą powołaniu jednostkowemu i społecznemu tych samych ludzi. Tym skuteczniej będą wykonywać tę służbę dla dobra wszystkich, im lepiej będą rozwijać między sobą zdrową współpracę”¹⁵¹. Celem tej współpracy nie mogą być wyłącznie interesy jednej ze społeczności, lecz dobro osobowe ludzi należących do obu wspólnot – religijnej i świeckiej. Wspólne dobro osobowe ludzi winno być platformą kooperacji państwa i kościoła, dlatego kontrowersyjna jest teza o całkowitej ich separacji¹⁵².

¹⁴⁶ O. von Nell-Breuning, *Soziale Sicherheit? Zu Grundfragen der Sozialordnung aus christlicher Verantwortung*, Freiburg-Basel-Wien 1979, s. 153-155.

¹⁴⁷ Jan Paweł II, *Jedność stanowi źródło duchowej siły. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski 5.06.1979*, [w:] *Jan Paweł II, Musicie od siebie wymagać*, Poznań 1984, s. 107.

¹⁴⁸ A. Langner, *Kirche und Staat*, Köln 1982, s. 27.

¹⁴⁹ *Gaudium et spes*, nr 76.

¹⁵⁰ Tamże, nr 76.

¹⁵¹ Tamże, nr 76.

¹⁵² S. Kowalczyk, *U podstaw demokracji*, s. 163.

Kościół uznaje autonomię rzeczywistości ziemskich, wie jednak, że prawa odkryte i wykorzystane przez człowieka w życiu społecznym nie gwarantują same z siebie dobra wszystkim ludzi. W rzeczywistości należy je stosować kierując się wartościami, które wynikają z koncepcji godności osoby ludzkiej. W nauczaniu społecznym kościoła podkreśla się, że wszystkie te wartości są ściśle ze sobą związane. Dopiero razem wzięte i wcielane w życie społeczeństwa mają żywotne znaczenie¹⁵³.

Współczesne państwo demokratyczne, uwzględniając istniejący w społeczeństwie pluralizm światopoglądowy i wyznaniowy, ma obowiązek zagwarantować równość wszystkich obywateli bez względu na ich ideowe przekonania, dlatego prawa ludzi wierzących nie mogą być ograniczane w życiu publicznym, także w ich aktywności politycznej. Odmienność zadań państwa i kościoła wymaga z jednej strony respektowania ich autonomii we właściwych im sferach działania, lecz z drugiej niezbędne jest wzajemne zrozumienie i współpraca społeczności świeckiej i wspólnot religijnych¹⁵⁴.

Jan Paweł II politykę określa często jako troskę o dobro wspólne¹⁵⁵. Neutralność polityczna kościoła nie jest równoznaczna z indyferentyzmem wobec założeń personalistycznych i aksjologicznych, na których opierają się struktury polityczno-państwowe. Etyka chrześcijańska ma wymiar społeczny, dlatego apolityczność kościoła nie może być interpretowana jako rezygnacja z głoszenia ewangelicznej prawdy. Polityka i religia to różne sektory życia społecznego, mimo to istnieją wspólne przedmioty ich zainteresowania, jak np. dobro człowieka i społeczeństwa. Postulat neutralności światopoglądowej państwa nie może być interpretowany jako separacja społeczności i kościoła, gdyż dobro człowieka i społeczeństwa wymaga ich współpracy¹⁵⁶. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że model demokracji parlamentarnej nie może efektywnie funkcjonować bez zaplecza aksjologicznego, co właśnie jest celem i zadaniem kościoła. Nie ingeruje on bezpośrednio w działalność społeczności państwowej, lecz zapewnia jej podstawy moralne niezbędne dla budowania autentycznej wspólnoty. Ze swej strony społeczność polityczno-państwowa ma obowiązek respektować i chronić wolność działania wspólnot religijnych. W pierwszym rzędzie niezbędne jest uznanie podmiotowości prawnej kościołów, a także umożliwienie swobodnej ich działalności¹⁵⁷.

¹⁵³ P. Szoltyś, *Wzajemne relacje między kościołem a państwem*, s. 171-172.

¹⁵⁴ S. Kowalczyk, *U podstaw demokracji*, s. 168.

¹⁵⁵ Jan Paweł II, *Laborem exercens*, nr 20, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*.

¹⁵⁶ S. Kowalczyk, *Relacja państwo - kościół w ujęciu Jacquesa Maritaina*, „Forum Philosophicum”, t. 2, Kraków 1997, s. 110-113.

¹⁵⁷ M. Gauchet, *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Paris 1998, s. 98-102.

6. WNIOSKI

W tej części zwrócono uwagę na znaczenie pojęcia Europa i zachodzące procesy kulturowotwórcze, które formują systemy wartości. Charakterystyczną cechą modelu „europejskości” jest otwartość i co najważniejsze różnorodność kulturowa i pluralizm. Elementem uniwersalnym w kulturze europejskiej, obok tradycji antycznej, jest chrześcijaństwo. W krajach europejskich relacje państwo – kościół związane są ze zmiennością historyczną, kulturową i religijną. Dzisiaj często, nawet w formie zsekularyzowanej, więzi te stanowią część pejzażu społeczeństw tych państw.

Integracja europejska nie jest możliwa bez uświadomienia sobie wspólnego dziedzictwa. Nie byłoby cywilizacji europejskiej bez greckiej filozofii, prawa rzymskiego i chrześcijańskiej etyki. Na tych założeniach zbudowana została koncepcja godności człowieka i koncepcja dobra wspólnego. Te dwie wartości stanowią punkt wyjścia i fundament porządku prawnego każdego demokratycznego europejskiego państwa. Ważną rolę w tym procesie integracji europejskiej odgrywa społeczeństwo obywatelskie, które tworzy wiele form związków społecznych i stowarzyszeń. Społeczeństwo to liczy wiele instytucji, które posiadają różne funkcje, nie tylko ekonomiczne, ale także religijne, kulturalne i społeczne. Instytucje te odgrywają ważną rolę w procesie integracji społecznej. Koniecznym warunkiem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest to, by jego członkowie uświadamiali sobie swą przynależność do tego społeczeństwa jako całości, a także do niektórych z wielu różnorodnych, składających się na nie wspólnot czy warstw, takich jak: rodziny, kościoły, grupy etniczne, instytucje polityczne. Elementem takiej zbiorowej świadomości jest idea dobra wspólnego.

Demokracja liberalna to nie tylko demokratyczne instytucje polityczne, ale także aktywny obywatel. Tylko demokratyczne państwo jest w stanie stworzyć demokratyczne społeczeństwo obywatelskie. Państwo współczesne nie rości sobie prawa określania ideałów wprowadzających więź społeczną, lecz społeczności obywatelskiej deleguje odkrywanie w wolnej debacie i konfrontacji współczesnych pluralistycznych wartości.

Państwo demokratyczne jest rzecznikiem pluralizmu, kościół zaś poszukuje nowych funkcji, bardziej adekwatnych dla społeczeństwa pluralistycznego. Kościół koncentruje się bardziej na właściwej misji ewangelizacyjnej oraz na popieraniu wartości i dążeń wspólnych wszystkim ludziom, niezależnie od przynależności ideologicznej i przekonań światopoglądowych. Pluralizm cechuje wielość i różnorodność form życia i poglądów. Nie jest wartością samą w sobie, ale staje się nią wówczas, gdy prowadzi do wzbogacenia o nowe wartości, gdy towarzyszy mu możliwość poznania różnych rozwiązań, dialog i związana z nim gotowość do wysłuchania innych, otwarcia na ich poglądy i gotowość do uznania ich racji, wzajemny szacunek i tolerancja, a zwłaszcza

współpraca w zakresie określonym przez dobro wspólne. Pluralizm jako cecha społeczeństw nowoczesnych pojawia się w kontekście sekularyzacji. Skutkiem sekularyzacji jest wielość i różnorodność poglądów nie tylko świeckich, ale i religijnych. Religia traktowana jako fundament kultury stanowi o wizji świata, a także jest źródłem wartości. Religia zawsze była źródłem trwałych wartości, które są przyjmowane przez system społeczny i polityczny. Obecność religii w przestrzeni publicznej stanowi element wolności. W stosunkach między państwem a kościołami granic dla sfery działań państwa szuka się w szczególności w pojęciu wolności religijnej. Doświadczenia zarówno historyczne, jak i współczesne dowodzą, iż zjawisko religijności nadal wykazuje silną żywotność. Dlatego nawet te państwa, które deklarują neutralność wobec przekonań w sprawach religijnych, w praktyce nie mogą wobec tego zjawiska zachować obojętności, ale stanowisko swe względem niego określają w uregulowaniach prawnych.

Jan Paweł II zwrócił uwagę na konieczność poszanowania aksjologii prawa stanowionego i stosowania określonej hierarchii wartości. Przede wszystkim zwracał uwagę na konieczność poszanowania najwyższej wartości, jaką jest każdy człowiek – istota wolna wyposażona w przyrodzoną godność osoby ludzkiej, żyjący w społeczeństwie podmiot podstawowych praw i wolności. Chrześcijaństwo, chociaż jest transcendentne wobec ustrojów politycznych, to jednak – przyjmując personalizm jako zasadę życia społecznego – sprzyja ustrojowi demokracji parlamentarnej. Jednak demokracja jest środkiem do celu, a nie celem sama w sobie. Jej znaczenie określa stosunek do wartości, które wyraża i popiera: do wartości podstawowych i koniecznych należy godność każdej osoby ludzkiej, poszanowanie jej nienaruszalnych i niezbywalnych praw, a także uznanie dobra wspólnego za cel i kryterium rządzące życiem politycznym. Podstawą tych wartości nie mogą być tymczasowe i zmienne „większości opinii” publicznej, ale uznanie obiektywnego prawa moralnego, które jako „prawo naturalne” wpisane w serce człowieka jest normatywnym punktem odniesienia, także dla prawa cywilnego.

ZASADY RELACJI MIĘDZY PAŃSTWEM
A KOŚCIOŁAMI W KONSTYTUCJACH
PAŃSTW CZŁONKOWSKICH UNII EUROPEJSKIEJ

Ze względu na stopień powiązania ideowego i strukturalnego między państwem a kościołem w naukach politycznoprawnych istnieją dwa przeciwstawne modele państw: 1) państwa wyznaniowe i 2) państwa świeckie. Zarówno w rzeczywistości historycznej jak i współczesnej różne są ich wersje, na których oznaczenie stosuje się różne zapisy w ustawach konstytucyjnych. Państwa wyznaniowe są historycznie wcześniejsze od państw świeckich. Państwo wyznaniowe charakteryzuje się przede wszystkim tym, iż – ze względów teologicznych, kulturowych lub socjologicznych – jednemu kościołowi przyznaje się pozycję kościoła oficjalnego lub religii dominującej. Państwo świeckie charakteryzuje zasada rozdziału państwa i kościoła. Świeckość państwa zawiera elementy negatywne i pozytywne. Elementem negatywnym jest nieuznawanie kościoła oficjalnego lub państwowego. Elementem pozytywnym jest to, iż uznaje ono status prawny kościołów na zasadzie równości. Trzeba jednak zauważyć, iż takie rozumienie jest zbyt abstrakcyjne. W rzeczywistości istnieją różne odmiany państw świeckich, obejmujące szeroką skalę założeń określających politykę państwa wobec religii i instytucji kościelnych: począwszy od ignorowania kościołów do współpracy z nimi¹. W Unii Europejskiej istnieją państwa o rozdziale radykalnym, gdzie przyjęta jest zasada równego traktowania kościołów bez względu na istniejące między nimi różnice, oraz państwa o rozdziale przyjaznym, respektujące obecność religii w przestrzeni publicznej, gdzie zasada równego traktowania jest ujmowana zgodnie z wymogami sprawiedliwości rozdzielczej². Wśród państw świeckich o rozdziale przyjaznym można wskazać te, które wyraźnie uznają pozycję prawną kościołów z racji historycznych oraz bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów.

Pomimo różnic między tymi modelami, wydaje się jednak, że w miarę upływu lat zanikły postawy antykościelne i antyklerykalne, a ich prawne konsekwencje zostały stopniowo zredukowane. Coraz częściej religia uważana jest za ważny czynnik życia społecznego, a państwo tworzy warunki do zaspokajania potrzeb religijnych³. Wynika to z bardziej całościowego rozumienia funkcji praw człowieka i praw podstawowych, zgodnie z którymi funkcja wspólnoty polega na tym, aby w sposób pozytywny tworzyć warunki dla praw człowieka, a istotą prawa człowieka nie jest już dziś wyłącznie ochrona przed naruszeniami ze strony państwa. Ponadto uznaje się, iż skoro kompleksowe wsparcie ze strony państwa otrzymuje działalność społeczna, wspólnoty religijne nie mogą być odsuwane od tego rodzaju wsparcia, a przez to dyskryminowane⁴.

Wolność religijna w Unii Europejskiej wpisuje się doskonale w różne systemy prawne, ale jest oparta na tej samej koncepcji liberalnej. Powoduje to w sytuacji sporów czy dwuznaczności tekstów wewnętrznych uznanie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. oraz ducha umów helsińskich z 1975 r.⁵

¹ J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 26.

² W ustaleniu znaczenia równouprawnienia kościołów zwraca się uwagę na takie cechy, które są wspólne dla wszystkich kościołów, a jednocześnie uwzględnia się istniejące między nimi różnice.

³ F. Margiotta Broglio, *Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell'Unione Europea*, [w:] *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, a cura di F. Margiotta Broglio, C. Mirabelli, F. Onida, Mulino 1997, s. 126.

⁴ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 578-580.

⁵ R. Kuźniar, *O prawach człowieka*, Warszawa 1992, s. 116; J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, [w:] *La liberté religieuse dans le monde. Analyse doctrinale et politique*, dir. J. B. d'Onorio, Editions Universitaires 1991, [bmw], s. 144.

PAŃSTWA WYZNANIOWE W UNII EUROPEJSKIEJ

W Unii Europejskiej wyróżnić można państwa wyznaniowe, które charakteryzują się obecnością kościoła narodowego lub religii dominującej. Pojęcie „kościół narodowy” zaczyna się pojawiać na Zachodzie w okresie reformacji, kiedy to silne państwa chcą sprawować silną władzę nad Kościołem rzymskokatolickim. Z przebudzeniem się nacjonalizmów w XIX w. jest ono rozszerzane, ulegając pokusie pomieszczenia władzy duchowej z doczesną, zbawienia człowieka z interesami narodu. Idea kościoła narodowego dotyczy kościoła, który poprzez swoją misję ewangelizacyjną i służbę wspólnocie odnosi się do wymiarów narodu. Kościół narodowy akceptuje to, iż jego misja dotyczy całego narodu, całej populacji rozumianej jako wielka wspólnota (lub wspólnota wspólnot). Ma on ścisłą i przyjazną relację, chociaż absolutnie niepozbawioną znaczenia krytycznego, z kulturą narodową, a bardziej lokalnie z wyrazami regionalnymi tej kultury¹. W państwach wyznaniowych istnieją pewne związki między władzą państwową a istniejącym kościołem narodowym², co nie pozostaje bez wpływu na decyzje podejmowane przez władze publiczne. Jednak dla tych, którzy nie chcą podporządkować się tego rodzaju decyzjom władz zagwarantowana jest pełna wolność w tworzeniu własnych, niezależnych wspólnot³.

¹ P. Avis, *Les églises nationales – l'Église d'Angleterre*, AC, 44 (2002), s. 84-85.

² G. Robbers, *State and Church in the European Union*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 579; J. Getcha, *Peut-on justifier la notion d'„Églises nationales” du point de vue de l'ecclésiologie orthodoxe?*, AC 43 (2001), s. 102; B. Basdevant-Gaudemet, *Églises nationales, histoire d'une expression*, AC 43 (2001), s. 24; N. Doe, *Pour une première analyse de la notion d'Église nationale*, AC 43 (2001), s. 74.

³ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 580.

1. REPUBLIKA CYPRU

Zgodnie z podstawowymi założeniami konstytucyjnymi żadna religia czy wyznanie nie jest ustanowione jako religia oficjalna państwa. Jednak prawosławni chrześcijanie i religia islamska wyznaczają kryteria międzywyznaniowego charakteru Republiki Cypryjskiej. Konstytucja nie tworzy nowego systemu prawnego dla różnych religii na Cyprze. Utrzymuje ona w mocy przepisy prawa ottomańskiego, w szczególności Hatt-i-Humayun⁴, z uwzględnieniem implementacji prawa religijnego każdej wspólnoty religijnej i grup religijnych, dotyczącego: ich spraw wewnętrznych, instytucji prawa rodzinnego oraz rozstrzygnięcia sporów w tym zakresie przez właściwe trybunały religijne.

1.1. ZASADY USTROJOWE

Z zasad Konstytucji Jednolitej Republiki Cypru z 16 VII 1960 r.⁵ wynika, iż na Cyprze nie ma jednej religii przeważającej ani religii państwowej, ale państwo nie jest świeckie⁶. „Wszystkie religie, których nauczanie lub obrzędy (ryty) nie są tajne, są wolne” oraz „wszystkie religie są równe wobec prawa” a dokładniej „bez naruszenia kompetencji Izby Wyznaniowych określonych w Konstytucji, nie może zostać ustanowiony jakikolwiek prawodawczy, wykonawczy lub administracyjny akt Republiki dyskryminujący jakąkolwiek instytucję religijną lub religię”⁷. Status ten prowadzi w kierunku państwa świeckiego, ale obecnie religia prawosławna oraz muzułmańska wypełniają jedno z kryteriów dwuwyznaniowego charakteru Republiki Cypru. Ten zdumiewający status prawny dwóch religii nie oznacza jednak szczególnego statusu czy to Kościoła prawosławnego⁸, czy religii muzułmańskiej⁹ kosztem innych religii.¹⁰

⁴ Hatt-i-Humayun (1856), składały się z przywilejów duchowych oraz wyjęcia spod jurysdykcji świeckiej kościołów i władz religijnych w ogólności.

⁵ Od podziału terytorium w 1974 r. i samoprogłamacji północnego Cypru od Republiki Turcji w 1983 r., Konstytucja Cypru jest stosowana w części południowej wyspy (63% powierzchni).

⁶ A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 239.

⁷ Art. 18. *The Constitution of Cyprus*: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/cy00000_.html; tekst francuski: *Constitution de la République de Chypre, Imprimerie gouvernementale de Chypre*, Nicosie 1960; J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, [w:] *La liberté religieuse dans le monde. Analyse doctrinale et politique*, dir. J. B. d'Onorio, Editions Universitaires, 1991, [b. m. w.], s. 126; Ch. K. Papastathis, *The legal status of religions in the Republic of Cyprus*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union européenne*, Milano 2002, s. 199-202.

⁸ Art. 2 § 1: „Wspólnotę grecką tworzą wszyscy obywatele Republiki pochodzenia greckiego, których językiem ojczystym jest grecki, i którzy dzielą greckie tradycje kulturowe bądź są członkami greckiej Cerkwi prawosławnej”. *The Constitution of Cyprus*.

W myśl art. 2 § 3 „Obywatele Republiki, którzy nie podlegają pod przepisy paragrafu 1 lub 2 tego artykułu, w ciągu trzech miesięcy od wejścia tej Konstytucji w życie, opowiedzą się jako osoby fizyczne za przynależnością bądź to do Wspólnoty Greckiej, bądź Tureckiej, ale, jeżeli należą oni do grupy religijnej, opowiedzą się także jako grupa religijna, i na podstawie tej deklaracji uważani będą za członków danej Wspólnoty”.

„Grupą religijną” w znaczeniu konstytucyjnym jest grupa osób na stałe mieszkających na Cyprze, wyznających tę samą religię i należących do tego samego rytu lub podlegających tej samej jurysdykcji, których liczba, na dzień wejścia w życie Konstytucji przewyższa tysiąc, z których co najmniej pięćset jest na ten dzień obywatelami Republiki¹¹.

„Grupami religijnymi” są armeńczycy, maronici oraz katolicy. Opowiedzieli się oni za przynależnością do Wspólnoty Greckiej i zamieszkują obecnie terytorium kontrolowane przez Republikę Cypru. Pozostałe religie i obrządku (takie jak świadkowie Jehowy czy prawosławni chrześcijanie stosujący dawny kalendarz) cieszą się wolnością religijną, ale nie są uważani za „grupy religijne” w znaczeniu konstytucyjnym¹².

Należy zaznaczyć, że w myśl nakazu art. 109 konstytucji każda „grupa religijna” ma prawo być reprezentowana przez wybranego członka lub pewną liczbę członków takiej grupy w Izbie Wyznaniowej, do której grupa ta zgłosiła przynależność, w sposób przewidziany przez właściwe prawo wyznaniowe danej Izby¹³.

Ormianie, tak samo jak maronici i katolicy, obok czynnego i biernego prawa wyborczego w wyborach parlamentarnych, wybierają także, jako członkowie swoich własnych grup religijnych, jednego członka parlamentu, który reprezentuje ich grupę i odpowiedzialny jest za wszelkie sprawy dotyczące ich grupy, lecz który nie posiada prawa głosu¹⁴. Na Cyprze greko-prawosławni w olbrzymiej większości koegzystują z małymi grupami armeńczyków, maronitów i katolików łacińskich (około 1,5% populacji)¹⁵.

Zgodnie z art. 110 § 1 konstytucji „Autokefaliczna Grecka Cerkiew Prawosławna Cypru nadal posiadać będzie wyłączne prawo regulowania i zarzą-

⁹ Art. 2 § 2: „Wspólnotę turecką tworzą wszyscy obywatele Republiki pochodzenia tureckiego, których językiem ojczystym jest turecki, i którzy dzielą tureckie tradycje kulturowe bądź są muzułmanami”. *The Constitution of Cyprus*.

¹⁰ A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, s. 240.

¹¹ *The Constitution of Cyprus*.

¹² A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, s. 238.

¹³ Odnotować należy, że Izby Wyznaniowe już nie istnieją. Grecka Izba Wyznaniowa rozwiązała się sama. Jej kompetencje prawodawcze zostały przekazane Izbie Reprezentantów, a kompetencje administracyjne zostały przekazane niektórym ministerstwom. Turecka Izba Wyznaniowa także de facto nie istnieje, ze względu na wysiedlenie Turków na okupowaną część wyspy. A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, s. 234-235.

¹⁴ Ustawa 38/1976; Ch. K. Papastathis, *The legal status of religions in the Republic of Cyprus*, s. 204-205.

¹⁵ J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 126.

dziania swoimi sprawami wewnętrznymi oraz mieniem, zgodnie ze Świętymi Kanonami¹⁶ i obowiązującym w danym czasie Statutem, a Grecka Izba Wyznaniowa nie będzie działać w sposób naruszający to prawo¹⁷. Kościół Cypru jest autokefaliczny¹⁸ i autonomiczny, tzn. ma prawo do kierowania i zarządzania swoimi sprawami¹⁹. Nie ma kościoła oficjalnego ani dominującego, artykuł tego zakazuje²⁰. Poza świętymi kanonami, konstytucja czyni także odniesienie do Statutu Kościoła Cypru. Zgodnie z prawem kanonicznym kościół uprawniony jest do tworzenia prawa w sposób swobodny, pod warunkiem, że nowe ustawy nie stoją w sprzeczności ze świętymi pismami, świętą tradycją oraz tymi świętymi kanonami, które przyjęły wszystkie kościoły prawosławne.

Artykuł 110 § 2 konstytucji stanowi, iż „Instytucja Vakf²¹ oraz Prawa i Zasady Vakf oraz odnoszące się do nich są uznane przez konstytucję. Wszystkie sprawy odnoszące się czy w jakikolwiek sposób wpływające na instytucję czy podstawę Vakf czy też jakichkolwiek dóbr vakf, w tym dóbr należących do meczetów lub jakichkolwiek innych muzułmańskich instytucji religijnych, regulowane są wyłącznie przez prawa i zasady Vakf oraz ustawy i rozporządzenia uchwalone lub wydane przez Turecką Izbę Wyznaniową, i jakikolwiek akt ustawodawczy, wykonawczy czy inny nie może stać w sprzeczności, uchylać lub ingerować w te prawa i zasady Vakf oraz ustawy i rozporządzenia Tureckiej Izby Wyznaniowej”²².

Natomiast w § 3 tego artykułu postanowiono, iż „jakikolwiek prawo odnoszące się do spraw religijnych posiadane zgodnie z prawem Kolonii Cypru obowiązującym tuż przed wejściem w życie tej konstytucji, przez kościół grupy religijnej, do której stosuje się postanowienia artykułu 2 (3), będzie nadal posiadane przez ten kościół w dniu wejścia w życie tej konstytucji, a także po nim”²³.

Artykuły 18 i 110 uznają prawa religijne, które regulują wewnętrzne sprawy religii i związków wyznaniowych.

¹⁶ Święte kanony, których moc strzeżona jest przez Konstytucję, to nie tylko te, które odnoszą się do nauczania kościoła, ale także te, które odnoszą się do administrowania sprawami wewnętrznymi kościoła oraz jego własnością. Obejmuje to zarówno ściśle przestrzeganie zasad nauczania (jedność doktrynalna) oraz efekt tych podstawowych instytucji administracyjnych prawa kanonicznego, który nadaje Cerkwi jej prawosławny charakter (jedność kanoniczna).

¹⁷ *The Constitution of Cyprus*.

¹⁸ Gr. D. Papatomas, *La dialectique entre „nation étatique” et „autocéphalie ecclésiastique”*, AC 43 (2001), s. 90.

¹⁹ Tenże, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople, les Églises autocéphales orthodoxes de Chypre et de Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie – Approche monocanonique*, vol. II, Paris 1994, s. 504; Ch. K. Papastathis, *De l'organisation administrative de l'Église de Chypre*, Thessalonique 1981, s. 34-36.

²⁰ Gr. D. Papatomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 505-506.

²¹ Muzułmańska instytucja, która reguluje i nadzoruje działalność religijną cypryjskich Turków.

²² *The Constitution of Cyprus*.

²³ Tamże.

W art. 111 § 1 stwierdzono, iż Kościół Cypru – tak jak inne kościoły – ma władzę ustawodawczą, stanowiąc, że pewne instytucje małżeńskie „członków greckiej Cerkwi prawosławnej lub grupy religijnej (...) regulowane są przez prawo greckiej Cerkwi prawosławnej lub kościoła tej grupy religijnej”²⁴. W wyniku tego grecka Cerkiew prawosławna ma prawo do opracowania i uchwalenia nowego statutu. Konstytucja przyznaje większą moc formalną dla każdego obowiązującego statutu, o ile został on opracowany i uchwalony przez kościół w zgodzie ze świętymi kanonami. Jeżeli nowy statut zawiera postanowienia dotyczące spraw, których nie obejmował Statut z 1914 roku, który obowiązywał w chwili uchwalenia Konstytucji, sprawy te nie są gwarantowane przez Konstytucję.

Konstytucja w art. 111 utrzymuje w mocy przepisy prawa ottomańskiego, zwłaszcza Hatt-i-Humayun, w odniesieniu do implementacji prawa religijnego każdej ze wspólnot i grup religijnych do: a) instytucji prawa rodzinnego, b) rozstrzygania określonych sporów przez właściwe trybunały religijne. Ta jurysdykcja właściwych wyznań „podlega przepisom konstytucji”. W konsekwencji przepisy prawa religijnego niezgodne z konstytucją nie podlegają implementacji.

Odnotować należy, że art. 111 „w zamierzeniu miał utrzymywać, a nie rozszerzać zakres kompetencji kościelnych trybunałów greckiej Cerkwi prawosławnej, tak jak były one wykonywane w momencie wejścia w życie konstytucji”.

1.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Karta Konstytucyjna Kościoła Cypru z 1914 r.²⁵ wydana i wprowadzona w życie przez Cerkiew bez interwencji ze strony władz brytyjskich, ustanowiła Autokefaliczną Cerkiew Cypru jako „prawną osobę moralną” (art. 94), nie

²⁴ Art. 111 § 1: Subject to the provisions of this Constitution any matter relating to betrothal, marriage, divorce, nullity of marriage, judicial separation or restitution of conjugal rights or to family relations other than legitimation by order of the court of adoption of members of the Greek-Orthodox Church or of a religious group to which the provisions of paragraph 3 of Article 2 shall apply shall, on and after the date of the coming into operation of this Constitution, be governed by the law of the Greek-Orthodox Church or of the Church of such religious group, as the case may be, and shall be cognizable by a tribunal of such Church and no Communal Chamber shall act inconsistently with the provisions of such law.

Nothing in paragraph 1 of this Article contained shall preclude the application of the provisions of paragraph 5 of Article 90 to the execution of any judgement or order of any such tribunal. *The Constitution of Cyprus*; A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, s. 236.

²⁵ *Charte Constitutionnelle de l'Église de Chypre de 1914*, [w:] *Les institutions fondamentales de l'Église autocéphale de Chypre*, éd. B. Tzortzatos, Athènes 1974, s. 35-61 (tekst grecki).

określając tego statusu²⁶. Karta nigdy nie otrzymała mocy prawnej ze strony państwa²⁷. Kościół określał swój status jako „osoba moralna prawa prywatnego”. Nowy Statut Kościoła Cypru, który wszedł w życie 1 stycznia 1980 r.²⁸, zawiera podobny przepis, chociaż odnoszący się jedynie do poszczególnych korporacji kościelnych: metropolii (art. 153), parafii (art. 80 i 160), zakonów (art. 184), kolektywnych organów administrujących mieniem kościelnym (art. 210) oraz do pewnej liczby prowadzonych przez Kościół fundacji charytatywnych (art. 190), ale nie do kościoła *per se*. Nie podlega jednakże dyskusji, iż kościół pozostał osobą prawną, jako że:

1) poprzednio istniejący Statut wciąż obowiązuje dwadzieścia lat po wejściu w życie Konstytucji;

2) instytucjonalny status religii i wierzeń, a także Statutu Kościoła prawosławnego określone są przez art. 110 konstytucji. Co więcej, prawidłowo kościół powinien być postrzegany jako osoba prawna prawa publicznego, ponieważ konstytucja przekazuje mu uprawnienia, które przynależą państwu²⁹.

Jednak według Sądu Najwyższego Cypru, kościół nie jest uważany ani za „organ”, ani za „władzę” w Republice. Zgodnie z art. 139 konstytucji „organy” czy „władze” oznaczają szczególne twory jurydyczne, noszące cechy indywidualnych i konkretnych organizacji Rządu oraz działające dla i w imieniu pierwszej osoby prawnej, jaką jest Republika Cypru. Dlatego zdaniem A. Emilianides’a wszystkie znane religie są obecnie na Cyprze uznawane za osoby prawne prawa prywatnego. Nie ma wymogu rejestrowania religii przez władze rządowe, o ile nie zamierzają one angażować się w transakcje finansowe³⁰.

Konstytucja w art. 23 § 9 stanowi, iż nie można wywłaszczyć lub narzucić ograniczenia na mienie ruchome czy nieruchomości, które stanowi własność jakiegokolwiek zakonu, kościoła czy innej korporacji kościelnej, a jakiegokolwiek prawo do tego mienia czy uzyskanie w nim udziału nie może zostać uzyskane inaczej, jak tylko za pisemną zgodą właściwej władzy kościelnej, która to władza, gdy chodzi o cerkiew prawosławną, jest określana na podstawie Karty Statutowej.

²⁶ Gr. D. Papatthomas, *Le Patriarcat œcumenique de Constantinople*, vol. II, s. 503; Ch. K. Papastathis, *De l'organisation administrative*, s. 27 n; B. Tzortzatos, *Les institutions fondamentales de l'Église autocéphale de Chypre*, Athènes 1974, s. 22-23; 52.

²⁷ Ch. K. Papastathis, *The legal status of religions in the Republic of Cyprus*, s. 198-199.

²⁸ *Charte Constitutionnelle de la très – sainte Église de Chypre*, Nicosie, Anagennis 1979; *Charte Constitutionnelle de l'Église de Chypre de 1979*, [w:] *Apostolos Barnabas*, t. 40, [période C], n° 11 (11/1979), s. 407-512; *Charte Constitutionnelle de la sainte Église de Chypre*, tekst francuski, [w:] Gr. D. Papatthomas, *Le Patriarcat œcumenique de Constantinople*, Soares, vol. III, s. 103-225.

²⁹ S. Ferrari, *Remarks on the papers presented at the Strasbourg meeting (November 17-18, 2000)*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union Européenne*, dir. F. Messner, Milano 2002, s. 32; Ch. K. Papastathis, *The legal status of religions in the Republic of Cyprus*, s. 198.

³⁰ A. Emilianides, *State and Church in Cyprus*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 240-241.

Takie same prawo przyznane zostało wszystkim wspólnotom muzułmańskim. Zgodnie z artykułem 23 § 10 nie można pozbawić, ograniczyć, zakazać jakiegokolwiek vakf prawa własności rzeczy ruchomych lub nieruchomości, chyba że za zgodą Tureckiej Izby Wyznaniowej i zgodnie z Zasadami i Prawami Vakf. Własność ta obejmuje także przedmioty oraz podmioty vakf oraz własność meczetów lub jakiegokolwiek innej instytucji muzułmańskiej, czy też jakiegokolwiek inne ich prawo lub interes.

Wszystkie wspomniane powyżej prawa zapewnione są także innym „grupom religijnym” istniejącym na Cyprze.

2. KRÓLESTWO DANII

Zasada wolności religii nie została wyraźnie włączona do Konstytucji Duńskiej z 1849 r., ponieważ była uważana za przyjętą w praktyce. Obecna konstytucja w § 69 stanowi, że „zasady dotyczące wspólnot wyznaniowych nienależących do kościoła państwowego określi ustawa”. Taka ustawa nie została nigdy zastosowana do osób, które nie należą do kościoła narodowego³¹. Jednakże różne przepisy, które znajdują się w kodeksie karnym i w ustawodawstwie administracyjnym, na temat niedyskryminacji z powodu religii są rozumiane jako gwarancja prawna dla tych wyznań. Wolność sumienia i wierzeń jest również gwarantowana w §§ 67, 68 i 70 konstytucji³².

2.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Królestwa Danii z 5 czerwca 1953 r. w § 4 stanowi, że „ewangelicki Kościół luterański jest kościołem ludowym Danii i jako taki jest wspierany przez państwo”³³.

Ta „ogólna klauzula” konstytucji jest interpretowana w ten sposób, że przyjmuje się założenie, iż każde tworzenie czy stosowanie norm w stosunku do kościoła będzie brało pod uwagę zawartość wiary wyznania narodowego Kościoła ewangelickiego.

³¹ I. Dübeck, *État et Églises au Danemark*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 41.

³² V. Mortensen, *Church Autonomy and Religious Liberty in Denmark*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Gobbers, Frankfurt am Main 2001, s. 399.

³³ *Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953*, [w:] *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, A 1953, Nr XII, lov Nr 169; tekst polski, [w:] *Konstytucja Królestwa Danii*, tł. i wstęp M. Grzybowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002, s. 57.

Termin „kościół ludowy” sięga pierwszej konstytucji z roku 1849 i pozostał niezmienny³⁴. Zakłada on, że większość spośród obywateli Danii przynależy do tego kościoła. Jeżeli sytuacja ta ulegnie zmianie, termin ten nie przestanie istnieć, a jedynie § 4 pozostanie bez znaczenia. Wsparcie państwa dotyczy relacji ekonomicznych, prawnych i politycznych. Rozdział pomiędzy państwem a Kościołem ludowym nie jest formalnie możliwy bez zmiany konstytucji, co jest trudne ze względu na szczególne wymogi proceduralne wymagane dla zmian konstytucyjnych³⁵.

Współczesna dyskusja prawna i teologiczna w Danii dotyczy „systemu podwójnej normy”. „System podwójnej normy” oznacza, że musi istnieć współdziałanie prawne między dwoma systemami. Przepis prawa jest przepisem, którego zastosowanie może być uzyskane przez fizyczny przymus władzy za pomocą sądów. Przepis kościelny może być również określony jako norma teologiczna bazująca na księgach wyznaniowych, czy jako norma bazująca na zwyczajach czy tradycjach wyznaniowych duńskiego Kościoła narodowego. Nie może być ona egzekwowana w taki sam sposób, chociaż istnieją inne sankcje³⁶.

Status ewangelickiego Kościoła luterańskiego jest przepisany przez ustawę³⁷. Chociaż duński kościół narodowy jest nazwany duńskim kościołem ludowym nie zauważa się w teorii kościelnego prawa duńskiego żadnego rozwinięcia pojęcia tej definicji kościoła, uznanego przez wszystkich. Rozgraniczenie negatywne koncepcji kościoła narodowego czy kościoła ludowego jest generalnie przedkładane nad rozgraniczenie pozytywne, które jest trudniejsze. Kościół narodowy nie jest kościołem państwowym w znaczeniu, w jakim rozumiano to w okresie absolutyzmu³⁸. Kościół narodowy nie jest społecznością prywatną czy stowarzyszeniem. Kierownictwo ogólne nad kościołem jest powierzone ministrowi do spraw kościelnych.

Jest możliwe wyodrębnienie pozytywnych elementów kościoła narodowego, kwalifikowanego jako instytucja centralna instytucji państwowej, ale nie jest on organem prawnym dysponującym autonomią³⁹, jak to jest na przykład w przypadku Synodu. Nie dysponuje on osobowością prawną, a więc nie może

³⁴ I. Dübeck, *The Constitutional Regime and the Religious Denominations in Denmark*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 96.

³⁵ J. Stenbæk, *Staat und Kirche in Dänemark*, „*Studia Theologica*” 44 (1990), p. 40-42; I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Second Edition, Baden-Baden 2005, s. 57.

³⁶ I. Dübeck, *État et Églises au Danemark*, s. 42.

³⁷ § 66 Konstytucji „Statut Kościoła Państwowego określa ustawa”.

³⁸ To nie jest kościół episkopalny, jakim był kościół duński przed 1536 r. Biskupi nie mogą promulgować czy zmieniać przepisów czy wprowadzać zwolnień od ustawy. Mają jednak wpływ na ustawodawstwo dotyczące „spraw wewnętrznych kościoła”.

³⁹ H. Legrand, *Les relations entre l'Église et l'État dans la tradition luthérienne allemande et nordique*, AC, 43 (2001), p. 38.

być tytulariuszem praw i obowiązków prawnych czy być stroną w procesie. Nie jest on korporacją czy stowarzyszeniem⁴⁰.

Duński kościół narodowy przedstawia się w dwojaki sposób: jest kościołem związanym z państwem misją publiczną, polegającą na zabezpieczeniu czynności i funkcji religijnych wiary ewangelików luterzańskich oraz instytucją dla większej części populacji duńskiej z jego własną reprezentacją administracyjną. Jest on wspierany przez państwo⁴¹, ale nie jest organem państwowym w obiegowym znaczeniu tego terminu. Jest to wyznanie, ale nie jako prywatne stowarzyszenie, lecz tak jak inne wyznania uznane i nieuznane⁴².

Podatki kościelne są włączane do budżetu państwa⁴³ a duchowni parafialni mają status funkcjonariuszy państwowych. W zamian za to kościół duński przyjmuje odpowiedzialność za pewne służby publiczne, takie jak prowadzenie ksiąg stanu cywilnego, czy usługi pogrzebowe.⁴⁴ Obowiązek państwa do wspierania kościoła ludowego nie oznacza, że nie można wspierać pozostałych związków wyznaniowych. W praktyce niektóre z nich otrzymują różne formy wsparcia, np. prawo do bezczynszowego korzystania z pewnych budynków lub do edukacji dla dzieci. Paragraf 4 nie nakłada na gminy obowiązku wspierania kościoła ludowego, ale mają one swobodę w takim działaniu, o ile tylko jest ono zgodne z przepisami gminnymi.

Do króla należy zatwierdzanie obrzędów i ksiąg liturgicznych. W praktyce jednak wszystko, co dotyczy ustaw religijnych głosowanych przez „Folketing”⁴⁵, jest czynione zawsze po uzyskaniu zgody władz kościelnych.

Największym wyzwaniem z zakresu autonomii kościoła jest z pewnością kwestia wolności w nauczaniu wiary. Nie jest ona oczywista, ponieważ credo kościołów ustanowionych przez państwo jest w jakiś sposób zakotwiczone w jego konstytucji. Dla przykładu działalność ekumeniczna, mająca na celu przyłączenie do innego kościoła, może być hamowana przez konstytucję. W Danii oficjalny kościół nie może dokonać instytucjonalnej integracji z innym kościołem bez zmiany przepisów konstytucyjnych⁴⁶.

⁴⁰ I. Dübeck, *État et Églises au Danemark*, s. 44.

⁴¹ G. Gonzalez, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme et la liberté des religions*, Paris 1997, s. 147.

⁴² I. Dübeck, *État et Églises au Danemark*, s. 48.

⁴³ „Nikt nie jest zobowiązany do osobistych świadczeń na rzecz wyznania innego niż to, do którego sam przystąpi” (§ 68). Reguła ta nie wchodzi w konflikt z paragrafem 4 konstytucji, który nakłada na państwo obowiązek ekonomicznej pomocy Kościołowi narodowemu, bowiem § 68 dotyczy jedynie osobistych obciążeń.

⁴⁴ J. Baubérot, *Le Danemark: une sécularisation sans laïcisation*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 46.

⁴⁵ Pojęcie „Folketingu” należy do tradycji duńskiej terminologii ustrojowej i pochodzi z połączenia słów: folke (ludowy) i ting (zgromadzenie). W przybliżeniu można je tłumaczyć na język polski jako „Zgromadzenie Ludowe”. Po zniesieniu w Konstytucji Królestwa Danii z 5 VI 1953 r. dwuizbowości legislatury, nazwę „Folketing” przyjął działający na jej podstawie jednoizbowy parlament. M. Grzybowski, *Konstytucja Królestwa Danii*, s. 41.

⁴⁶ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 390; tenże, *Autonomie církví v Evropě*.

2.2. FORMY REGULACJI PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Umowna forma porozumienia między państwem a Kościołem ludowym nie znalazła zastosowania w duńskim systemie prawnym. W § 67 Konstytucja stanowi, że „Obywatelom gwarantuje się swobodę tworzenia wspólnot dla wyrażania wiary w Boga w sposób zgodny z ich przekonaniami, z zastrzeżeniem, że nie będzie nauczane ani podejmowane nic, co jest przeciwne porządkowi publicznemu i moralności”⁴⁷.

Wspólnoty religijne, inne niż Kościół ludowy, są niezależnymi, autonomicznymi, prywatnymi instytucjami⁴⁸ i często organizują się jako prywatne stowarzyszenia, których członkowie płacą pewien rodzaj składek czy danin. Autoryzacja władz państwowych nie jest wymagana, aby utworzyć wyznanie. Ustanowienie takiej wspólnoty religijnej nie zapewnia szczególnych przywilejów czy statusu prawnego ze strony państwa⁴⁹. Jeśli nabywa nieruchomości czy tworzy fundację jest ono podporządkowane, za pośrednictwem swoich reprezentantów, duńskiemu ustawodawstwu ogólnemu, odnoszącemu się do tej materii.

Paragraf 69 stanowi, że „wspólnoty religijne lub związki wyznaniowe inne niż Kościół ludowy regulowane będą przez szczególną ustawę, określającą pozycję prawną pozostających poza Kościołem ludowym.” Ustawa taka nigdy nie została uchwalona⁵⁰, ale różne przepisy kodeksu karnego oraz ustawodawstwa administracyjnego, dotyczące zakazu dyskryminacji na gruncie religii, stwarzają tym wspólnotom pewną gwarancję⁵¹. Mogą one otrzymywać subwencje z budżetu państwa, lecz tylko na ich działalność socjalną, a nie kultową, jak to ma miejsce w przypadku Kościoła luterańskiego⁵².

Idea „wyznania uznane” została wprowadzona do ustawodawstwa duńskiego w konstytucji z 1849 r. w § 82 (obecnie § 68), który stanowi, że „nikt nie jest zobowiązany do osobistych świadczeń na rzecz wyznania innego niż to, do którego sam przystąpi”. Uznanie jest przyznawane na podstawie decyzji administracyjnej ministra ds. kościelnych, ale w formie decyzji królewskiej⁵³. Takie uznania nie będą już przyznawane w przyszłości. Tę ewolucję tłumaczy fakt, że celebrowanie małżeństw, aby wywoływała cywilne skutki prawne musi być udzielona przez duchownego wyznania, który otrzymał osobiste pozwolenie od ministra ds. kościelnych, pozwalające mu na asystowanie przy zawieraniu

⁴⁷ Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953.

⁴⁸ M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 38.

⁴⁹ I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Second Edition, Baden-Baden 2005, s. 60.

⁵⁰ H. Legrand, *Les relations entre l'Église et l'État dans la tradition luthérienne*, p. 38-39.

⁵¹ V. Mortensen, *Church Autonomy and Religious Liberty in Denmark*, s. 399-400; I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, s. 59.

⁵² J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 121.

⁵³ M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych*, s. 38.

małżeństw przez osoby należące do jego wyznania (przynajmniej gdy jedna z osób do niego należy)⁵⁴.

Inne wyznania korzystają z wolności praktykowania, stowarzyszania (§ 78), zgromadzeń (§ 79), niedyskryminacji (§ 70), ale z tekstu konstytucji nie wynika, że znajdują się one na tym samym stopniu równości, co kościoły narodowe. W stosunku do niego są one kwalifikowane jako „odstępcze” i stanowią przedmiot pojedynczego paragrafu konstytucji (§ 69). Nie jest wskazane, że mogą otrzymywać finansowanie ze strony państwa, w przeciwieństwie do kościoła narodowego. Są organizowane w stowarzyszenia, ale jedynie prywatne, nawet jeśli niektóre z nich otrzymały „uznanie”, które je uprawnia do celebrowania małżeństw i rejestracji innych aktów ustawowych. Zresztą te „uznania” nie będą już przyznawane w przyszłości. Duchowny, który chce celebrować małżeństwa mające skutki cywilne musi uprzednio i w każdym przypadku uzyskać specjalne zezwolenie ministra ds. kościelnych⁵⁵.

Zgodnie z paragrafem 66 Kościół ludowy powinien mieć swoją własną konstytucję synodalną, która winna przyznawać mu autonomię podejmowania decyzji we wszystkich sprawach kościelnych oraz swobodę w relacjach ze świeckimi władzami państwowymi w drodze ustanowienia centralnej rady kościelnej, która ma prawo wypowiadać się w imieniu kościoła⁵⁶.

Współcześnie toczy się debata prawna dotycząca kwestii, czy Kościół ludowy jest wspólnotą religijną. Część ustawodawstwa dotyczącego kościoła traktuje Kościół ludowy jako taką wspólnotę, chociaż nie ma on autonomii, a wszystkie decyzje prawne muszą być podejmowane przez parlament lub rząd (ministra ds. wyznaniowych). Jednakże parlament i rząd zobowiązane są szanować status Kościoła ewangelicko-luterańskiego i jego doktrynę.

Kościół ludowy ma status zbliżony do agencji państwowych, a jego prawne uregulowania stanowią część prawa publicznego, podczas gdy status prawny innych wspólnot religijnych jest statusem prywatnych stowarzyszeń, a ich uregulowania stanowią część powszechnego systemu prawnego i mogą być w części prywatnoprawne, a w części publicznoprawne. Jednakże struktura prawna innych kościołów i związków wyznaniowych będzie do pewnego stopnia pozostawać pod większym wpływem ich zagranicznych instytucji pochodzenia i regulowana przez wewnętrzne statuty, konwencje i zwyczaje.

⁵⁴ I. Dübeck, *État et Églises au Danemark*, s. 45.

⁵⁵ I. Dübeck, *The Constitutional Regime and the Religious Denominations in Denmark*, s. 98; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 11.

⁵⁶ Obietnica ta nie została jednak dotychczas wypełniona. Od drugiej połowy XIX wieku powstało kilkanaście komisji w celu wypracowania systemu zarządu kościołem, jednakże bez pozytywnych rezultatów. Temat wciąż jest aktualny, ze względu na niektóre decyzje podjęte przez ministra ds. wyznaniowych, które wywołały falę krytyki zarówno ze strony duchowieństwa, jak i z zewnątrz. Wielu wskazywało na szwedzki model, określając jako pożądany rozdział państwa od kościoła. W praktyce paragraf 66 interpretowany jest jako – „warunki Kościoła ludowego powinny być określone przez prawo”.

Wspólnoty religijne można na podstawie prawa podzielić na trzy grupy: wspólnoty uznane, wspólnoty z uprawnieniem do udzielania małżeństw oraz pozostałe wspólnoty religijne bez jakiegokolwiek formalnego uznania. Uznanie, do roku 1969, nadawane było w drodze dekretu królewskiego proboszczowi konkretnej parafii, który uprawniony był do udzielania ślubów, chrztów oraz prowadzenia rejestrów statusu jednostki.

Warunkiem nadania uprawnienia do udzielania małżeństw jest to, że wspólnota musi być religijnym związkiem wyznaniowym z jasną strukturą organizacyjną i przedstawicielami. Musi mieć też pewną liczbę członków, więcej niż kilka osób. Nie wystarczy być ruchem religijnym czy towarzystwem filozoficznym lub naukowym. Wspólnota religijna musi posiadać kult, doktrynę oraz ryt, które są do zaakceptowania przez prawo oraz nie sprzeciwiają się moralności czy porządkowi publicznemu. Duchowni takich wspólnot religijnych nie muszą mieć duńskiego obywatelstwa, ale muszą znać dobrze język duński. Muszą oni zadeklarować, że przestrzegają będą duńskiego ustawodawstwa i decyzji rządowych oraz wyrażać poszanowanie świeckich aspektów aktów ceremonialnych. Uznanie może być ograniczone do błogosławienia małżeństw, a jego konsekwencją jest to, że upoważnieni duchowni nie mają uprawnienia do udzielania chrztów ze skutkiem cywilnym w postaci wpisu do rejestru informacji osobistych⁵⁷. Rejestracji dokonać musi duchowny miejscowej parafii Kościoła ludowego, co w ostatnich latach poddane zostało ostrej krytyce. Jeżeli kościół lub wspólnota religijna posiada uprawnienie do udzielania małżeństw, nabywa ona automatycznie prawo do zwolnienia z podatku darowizn⁵⁸.

Jeżeli kościół, związek wyznaniowy lub zrzeszenie kilku stowarzyszeń religijnych jest zatwierdzone jako wspólnota religijna, automatycznie otrzymuje zwolnienie podatkowe, podczas gdy pozostałe organizacje, w których cel religijny jest jednym spośród kilku innych celów (takich jak dobroczynne, społeczne czy kulturalne)⁵⁹, muszą spełnić kilka szczególnych warunków prawnych odnoszących się do liczby członków, minimalnej liczby darczyńców, zapewnienia bazy finansowej itp., w celu uzyskania zwolnienia. Organizacje religijne włączone do Kościoła ludowego, posiadające cele charytatywne, socjalne lub kulturalne prawdopodobnie pozostaną poza zakresem ustawy o wymiarze podatków dochodowych⁶⁰.

⁵⁷ I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, s. 61.

⁵⁸ Wartość ta wynosi od 500 do 5.000 koron duńskich na mocy ustawy o wymiarze podatków dochodowych dla Państwa (791/2002). Jest także możliwe, aby darczyńcy przyjęli na siebie wielostronne zobowiązanie do płacenia większych kwot przez okres co najmniej 10 lat na rzecz takich stowarzyszeń, instytucji czy wspólnot religijnych, które są zatwierdzone przez Ministra ds. podatków. Warunkiem takiego zatwierdzenia jest to, że wspólnota religijna ma siedzibę w Danii. Władze podatkowe publikują listy z nazwami zatwierdzonych stowarzyszeń i wspólnot religijnych.

⁵⁹ J. Baubérot, *Le Danemark: une sécularisation sans laïcisation*, s. 47.

⁶⁰ I. Dübeck, *State and Church in Denmark*, s. 62-63.

3. REPUBLIKA FINLANDII

Republika Finlandii utrzymuje ściśle relacje instytucjonalne i ustawodawcze z Kościołem luterańskim. Także Kościół prawosławny ma określony status instytucjonalny. O takim sposobie traktowania zdecydowało kryterium historyczne i przynależność do tych kościołów znacznej części populacji fińskiej. Kościoły te posiadają więc „określony status kościoła państwowego”. Jednak zarówno konstytucja, jak i pojedyncze ustawy chronią wolność religii i prawa mniejszości zarówno religijnych, jak i niereligijnych⁶¹.

3.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r. w art. 76 stanowi, że „przepisy dotyczące organizacji i administracji Kościoła ewangelicko-luterańskiego zawarte są w Ustawie o Kościele” a „tryb ustawodawczy dla uchwalenia Ustawy o Kościele i prawo inicjatywy w tym zakresie określone są szczegółowo w Ustawie o Kościele”⁶².

Finlandia nie przyznaje szczególnego statusu ewangelickiemu Kościołowi luterańskiemu, jednak pozostaje on zależny od państwa⁶³. Ustawa o Kościele⁶⁴ zawiera przepisy o charakterze czysto wyznaniowym⁶⁵. Stanowi „Konstytucję” Kościoła luterańskiego. Jedynie Walne Zebranie Kościoła luterańskiego może przedstawiać poprawki do Ustawy o Kościele⁶⁶. Ustawa o Kościele jest podzielona na dwie części: ustawa promulgowana przez władzę państwową regulująca stosunki kościoł – państwo oraz przepisy promulgowane przez kościół, dotyczące samego kościoła, jego doktryny oraz życia religijnego⁶⁷. Autonomia Kościoła luterańskiego jest „silna” w tym znaczeniu, że tylko sam kościół może proponować zmiany do Ustawy o Kościele. Wbrew statusowi kościoła prawo kościelne Kościoła protestanckiego jest względnie niezależne. Kościół ma or-

⁶¹ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *État et Églises en Finlande*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, Baden-Baden 1997, s. 307.

⁶² Suomen perustuslaki nr 731, Suomen Säädöskokoelma, nr 731-732/1999; *Finlands grundlag givven den 11 juni 1999*, [w:] *Finlands Författningssamling*, Nr 731 z 17 czerwca 1999, s. 1633-1654; Konstytucja Finlandii nr 731/1999; tekst angielski, Act 731/1999. English, translations by the Ministry of Justice <http://www.om.fi/74.htm>; tekst polski, *Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r.*, tłum. J. Osiński, Wydawnictwo Sejmowe 2003. Act 731/1999.

⁶³ G. Gonzalez, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme et la liberté des religions*, s. 146-147.

⁶⁴ Kirkkolaki 1054/1993, (Ustawa o Kościele dotycząca Kościoła Luterańskiego nr 1054/1993), <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1993/19931054>.

⁶⁵ Rozdz. 1 zawiera krótkie wyznanie wiary Kościoła luterańskiego.

⁶⁶ Rozdz. 2, art. 2.

⁶⁷ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *État et Églises en Finlande*, s. 303.

gany wspólnej administracji: Synod i administrację kościelną. Rola prezydenta i parlamentu jest ograniczona do zatwierdzenia bądź odrzucenia propozycji wniesionych przez Zebranie⁶⁸.

Kościół prawosławny dysponuje analogicznymi instytucjami jak Kościół luteranski. Ustawa o Kościele prawosławnym⁶⁹ w art. 1 zawiera wyznanie wiary. Ścisły związek między państwem a kościołem wyraża się w tym, iż w myśl art. 9 tej ustawy rząd Finlandii jest najwyższą władzą Kościoła prawosławnego. Jednak inaczej niż administracja protestancka, prawosławna swoją techniczną jedność administracyjną lub „unitarny Kościół” formuje pod kierunkiem arcybiskupa. Kościół prawosławny ma specjalny status instytucjonalny. Wyznanie i struktura Kościoła prawosławnego jest także regulowana w drodze ustawy parlamentarnej. Kościół luteranski i Kościół prawosławny są niezależnymi osobami prawnymi prawa publicznego. Ich struktura wewnętrzna oraz relacje z państwem określone są w szczególnych ustawach parlamentu. Publiczno-prawna natura dwóch kościołów państwowych przejawia się w fakcie, że oba kościoły mają swój własny wewnętrzny system sądownictwa⁷⁰. Wydaje się, iż wciąż istnieją dwa kościoły państwowe w Finlandii, mimo stopniowego procesu rozluźniania więzi konstytucyjnych między państwem a kościołami⁷¹.

Konstytucja Finlandii oraz ustawy zwykle zapewniają wolność religii i prawa mniejszości religijnych i niereligijnych. Ustawa o wolności religii z 2003 r.⁷², uchwalona w celu implementacji konstytucji na polu wolności religii⁷³, chroni wolność religii i ustanawia ramy prawne dla zakładania i działalności wspólnot religijnych, innych niż Kościół luteranski i Kościół prawosławny⁷⁴.

Konstytucja nie przewiduje już nominacji biskupów Kościoła luteranckiego przez Prezydenta Republiki. Zmiana ta odzwierciedla ogólną tendencję w stronę stopniowego rozdzielenia od siebie państwa i kościoła⁷⁵.

⁶⁸ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *State and Church in Finland* (ta część artykułu opracowana przez M. Scheinin), [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 524-525.

⁶⁹ Laki ortodoksisesta kirkkokunnasta 521/1969 (Ustawa kościelna Kościoła prawosławnego nr 521/1969), <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1969/19690521>.

⁷⁰ Rozdziały 19, 23 i 24 Ustawy o Kościele i rozdział 6 Ustawy o Kościele Prawosławnym.

⁷¹ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *State and Church in Finland*, EJCSR, 1995, s. 122; także, M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *State and Church*, s. 526-527; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 48-49.

⁷² Uskonnonvapauslaki (Ustawa o wolności religii nr 453/2003), nr 453-458/2003.

⁷³ Art. 11 konstytucji: „Każdemu przysługuje wolność religii i sumienia. Wolność religii i sumienia obejmuje prawo do wyznawania i praktykowania religii, prawo do wyrażania swoich przekonań oraz prawo do bycia członkiem wspólnoty religijnej. Nikt nie może być zobowiązany, wbrew swojemu sumieniu, do uczestnictwa w praktykowaniu religii”.

⁷⁴ Rozdz. 1 i 3 Ustawy o wolności religii ma również zastosowanie do tych dwóch kościołów.

⁷⁵ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *State and Church*, s. 524.

3.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Dwa kościoły w Finlandii: Kościół lutherański oraz Kościół prawosławny, jako osoby prawne prawa publicznego, mają zagwarantowaną szeroką autonomię⁷⁶.

W stosunku do innych, istniejących już w Finlandii kościołów, obowiązują dotychczasowe akty normatywne lub akty, które mają zostać wydane. Możliwe jest także tworzenie nowych kościołów i związków wyznaniowych. Szczegóły określa ustawa, wydana na podstawie art. 83 ust. 3 konstytucji z 1919 r. „Nowe wspólnoty religijne tworzyć można w trybie określonym przez ustawę”⁷⁷. W myśl ustawy o wolności religii pozostałe wspólnoty religijne są podmiotami prawa prywatnego. Ustawa zawiera dosyć szczegółowe przepisy dotyczące koniecznych wymogów do zarejestrowania wspólnoty religijnej⁷⁸. Są one zasadniczo natury technicznej i nie są sprzeczne z autonomią wspólnot religijnych do określania swojego wyznania oraz form wyrażania religii⁷⁹. Wspólnota religijna może być założona przez grupę co najmniej 20 osób⁸⁰, a Krajowy Zarząd Patentów i Rejestracji ma za zadanie prowadzenie rejestru takich wspólnot. Ustawa o wolności religii gwarantuje prawo do wstępowania i występowania ze wspólnoty religijnej⁸¹; osoby niebędące członkami mają prawo do wyłączenia od nauczania religii w szkołach. Prawo to jest regulowane przez ustawodawstwo dotyczące instytucji edukacyjnych⁸². Wszystkie wspólnoty religijne muszą szanować w swojej działalności prawa konstytucyjne i prawa człowieka⁸³. Po zarejestrowaniu przez Krajowy Zarząd Patentów i Rejestracji, uzyskują pełną zdolność prawną jako autonomiczne osoby prawne⁸⁴. Kościoły i związki wyznaniowe mogą nabywać nieruchomości – prawo to zostało jedynie ograniczone w ten sposób, iż w sytuacji, gdy nabyta nieruchomość nie będzie służyła celom religijnym, niezbędne jest zezwolenie rządu⁸⁵. Zgodnie z ustawą o wolności religii celem wspólnoty religijnej nie może być osiągnięcie zysku ekonomicznego lub prowadzenie działalności o przeważającym charak-

⁷⁶ Tenże, *State and Church in Finland*, 1995, s. 122; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych*, s. 48-49.

⁷⁷ Painovapauslaki, Säädökset alkuperäisinä: 1/1919; tekst angielski, Constitution of Finland (1919). Part IX Religious Communities. Section 83 [Church Code for Evangelical Lutheran Church]
(3) New religious communities may be established in the manner prescribed by Act of Parliament. http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/fi01000_.html.

⁷⁸ Sekcja 9, 10 i 18.

⁷⁹ M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *State and Church*, s. 527.

⁸⁰ M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych*, s. 49.

⁸¹ Art. 5-6

⁸² M. Heikkilä, J. Knuutila, M. Scheinin, *État et Églises en Finlande*, s. 306; tenże, *State and Church*, s. 525-526.

⁸³ Sekcja 7 (2).

⁸⁴ Sekcja 17.

⁸⁵ M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych*, s. 49.

terze gospodarczym⁸⁶. Klauzula ogólna stanowi, iż celem wspólnoty religijnej ma być organizowanie i wspieranie wyrażania i praktykowania religii⁸⁷.

Grupa religijna, która nie spełnia warunków koniecznych do tego, aby być wpisaną jako wyznanie lub gdy chce prowadzić działalność bez przyjmowania statusu wyznania, ma do wyboru dwa rozwiązania. Członkowie tej grupy mogą wyznawać wiarę bez uzyskiwania osobowości prawnej, ponieważ ustawa o wolności religii bierze ich działania pod ochronę. Mogą także założyć stowarzyszenie, na co pozwala ustawa o stowarzyszeniach⁸⁸, która wymaga jedynie trzech osób, aby utworzyć stowarzyszenie nienastawione na osiągnięcie zysku (non-profit), dążące do celu wspólnego, który nie może być przeciwny ustawie czy dobrem zwyczajom⁸⁹. Stowarzyszenie nabędzie zdolność prawną po wpisaniu do rejestru⁹⁰.

4. REPUBLIKA GRECJI

Podstawową zasadą w stosunkach między państwem i kościołem w Grecji jest „synallelia” (oddzielność i wzajemność)⁹¹, co może oznaczać organizacyjną niezależność i funkcjonalną solidarność. Kościół pod wieloma względami działa jak organ państwa⁹². Konstytucja określa pozycję Kościoła greckiego i Kościoła prawosławnego. Wyznanie prawosławne jest religią dominującą⁹³. Wolność wyznań jest zarezerwowana jedynie religiom „znanym”, których status reguluje ustawodawstwo zwykłe⁹⁴.

⁸⁶ Sekcja 7(3).

⁸⁷ Sekcja 7(1).

⁸⁸ Yhdistyslaki 503/1989 (Ustawa o stowarzyszeniach nr 503/1989).

⁸⁹ Art. 1.

⁹⁰ Art. 6.

⁹¹ Zarówno Konstytucja z 1975 r., jak i Karta Konstytucyjna z 1977 r., uznają relacje między państwem i kościołem na bazie „zasady wzajemności”. Gr. D. Papatthomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 696.

⁹² V. N. Makrides, *La tension entre tradition et modernité en Grèce*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 74; R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 385.

⁹³ K. N. Kyriazopoulos, *The „Prevailing Religion” in Greece: Its Meaning and Implications*, JCS, vol. 43, Summer 2001, s. 524-529.

⁹⁴ Ch. Papastathis, *Le régime constitutionnel des cultes en Grèce*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 153.

4.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Grecji z 9 lipca 1975 r. w art. 3 § 1 stanowi, że „Dominującą religią Grecji jest religia wschodnioprawosławnego kościoła chrześcijańskiego. Prawosławny kościół Grecji, uznający Pana Naszego Jezusa Chrystusa za głowę kościoła, jest nierozzerwalnie związany w swoich dogmatach z Wielkim Kościołem w Konstantynopolu, ze wszystkimi kościołami chrześcijańskimi i z każdym kościołem chrześcijańskim skupiającym współwyznawców, przestrzegającym niezmiennie, podobnie jak inne kościoły, świętych kanonów apostoelskich i synodalnych oraz świętych tradycji. Kościół jest autokefaliczny i zarządzany przez Święty Synod, w skład którego wchodzi sprawujący aktualnie swe funkcje biskupi oraz przez Stały Święty Synod, który, wywodząc się ze Świętego Synodu, jest tworzony tak, jak jest to zapisane w Karcie Statutowej Kościoła i zgodnie z postanowieniami Księgi Patriarchalnej z 29 czerwca 1850 r. oraz Aktu Synodalnego z 4 września 1928 r.”⁹⁵

Kościół prawosławny w Grecji cieszy się szczególną ochroną prawną jako „religia dominująca w tym kraju”. Art. 3 konstytucji ma charakter deklaracyjny, co jest konstatacją socjologiczną sankcjonowaną przez tekst konstytucji, ponieważ 97% Greków wyznaje tę wiarę⁹⁶. Zawiera on teologiczne i kanoniczne twierdzenia, które mogą być interpretowane jako próba nakreślenia autonomii kościoła w normach konstytucyjnych⁹⁷.

Zawartość prawną terminu „dominująca” oznacza, że:

1) dogmat prawosławny stanowi religię oficjalną wewnątrz państwa greckiego;

2) kościół, który wyraża ten dogmat dysponuje własną osobowością prawną. W tym, co dotyczy jego sytuacji prawnej jest osobą prawną prawa publicznego; są nią równocześnie jego różne instytucje⁹⁸;

⁹⁵ Σύμβαση της Ελλάδος (Konstytucja Grecji z 7 czerwca 1975 r.), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 111 z późniejszymi zmianami; tekst angielski, *The Constitution of Greece*, <http://www.parliament.gr/english/politeuma/default.asp>; tekst francuski, *Constitution de la Grèce du 9 juin 1975*, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 285-289; tekst polski, *Konstytucja Grecji 1975/1986*, tłum. G. i W. Uliccy, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1992.

⁹⁶ K. N. Kyriazopoulos, *The „Prevailing Religion” in Greece*, s. 527-528; Gr. D. Papatomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 698.

⁹⁷ Gr. D. Papatomas, *La dialectique entre „nation étatique” et „autocéphalie ecclésiale”*, s. 75; E. Caparros, *Le droit religieux et son application par les juridictions civiles et religieuses. Coexistence, interrelations, influences réciproques*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle*, dirs. E. Caparros, L.-L. Christians, Bruxelles 2000, s. 17; R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 384-385; K. N. Kyriazopoulos, *The „Prevailing Religion” in Greece*, s. 524-529.

⁹⁸ Art. 1 § 4: „selon leurs relations de droit, l'Église de Grèce, les Métropoles, les paroisses et leurs églises, les monastères, l'Apostoliki Diaconia, l'Organisme pour l'Administration des Biens de l'Église de Grèce sont des Personnes morales du droit public. (...)”, Loi 590/1977, *Charte statutaire de l'Église de Grèce*, (J. O. 146, 31. 5. 77, section A, [w:]

3) państwo przyznaje mu korzyści z racji specjalnego traktowania, które nie jest rozszerzane na inne dogmaty i religie, co sprawia, że jest to przeciwne konstytucyjnej zasadzie równości⁹⁹.

Jest powiedziane, że kościół jest „autokefaliczny, wykonujący swoje suwerenne prawa niezależnie od jakiegokolwiek innego kościoła”. Nie mówi to jednak nic o jego zależności czy niezależności od państwa.

Kościół ten jest uznawany jako „autokefaliczny i rządzony przez święty synod stały, który (...) jest ustanawiany jak to jest przepisane w Karcie statutowej kościoła i stosownie do dyspozycji zawartych w Tomie patriarchalnym z 29 czerwca 1850 r. i Aktach synodalnych z 4 września 1928 r.” To oznacza, że władze publiczne nie mogą ingerować w sprawy wewnętrzne Kościoła. Konstytucja zapewnia nie tylko obronę nienaruszalności tekstów Pisma świętego, ale także zakazuje dokonywania jego tłumaczeń „bez aprobaty Kościoła autokefalicznego w Grecji i Wielkiego Kościoła Chrystusowego w Konstantynopolu” (art. 3 § 3), co stanowi wyraźne uznanie jurysdykcji Kościoła.

Art. 3 § 1 Konstytucji stanowi, że „prawosławny Kościół Grecji (...) jest autokefaliczny”. To podkreślenie nie jest prostym tylko stwierdzeniem, lecz równocześnie nakazem, aby Kościół grecki był autokefaliczny. Konieczne przepis ten powinien zostać zrewidowany, aby został zniesiony system autokefaliczny, tym bardziej, że art. 110 § 1 konstytucji nie umieszcza go pomiędzy przepisami, które nie podlegają zmianom¹⁰⁰.

Termin „Kościół prawosławny Grecji” nie dotyczy wszystkich prawosławnych na całym terytorium państwa greckiego, bowiem ograniczenia obszaru jego stosowania nie odpowiadają granicom państwa. Kościół grecki dzieli się na pięć wyróżnionych regionów kościelnych, z których każdy wskazuje na ten sam Kościół, ale z różnym statusem administracyjnym i duchowym¹⁰¹.

Podział państwa greckiego na pięć okręgów kościelnych nie prowadzi do zróżnicowania pozycji prawnej Kościoła prawosławnego jako kościoła dominującego. Przepis art. 3 § 1 konstytucji odnosi swój skutek jedynie wobec Kościoła autokefalicznego, jednak § 2¹⁰² tego samego artykułu przewiduje, że system kościelny wprowadzony w niektórych regionach nie jest przeciwny przepisowi paragrafu wcześniejszego¹⁰³.

Prawosławni, którzy znajdują się w regionie należącym do innego Kościoła autokefalicznego są podporządkowani temu ostatniemu¹⁰⁴.

Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, s. 338-349.

⁹⁹ Ch. Papastathis, *State and Church in Greece*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 117.

¹⁰⁰ Tenże, *Le régime constitutionnel des cultes en Grèce*, s. 161.

¹⁰¹ Tenże, *État et Églises en Grèce*, s. 87.

¹⁰² Art. 3 § 2. Postanowienia kościelne wprowadzone w niektórych regionach państwa nie są sprzeczne z postanowieniami poprzedniego ustępu. *The Constitution of Greece*.

¹⁰³ Ch. Papastathis, *Le régime constitutionnel des cultes en Grèce*, s. 162.

¹⁰⁴ Tenże, *État et Églises en Grèce*, s. 88.

Konstytucja zakazuje tłumaczenia Pisma świętego, które nie miałyby zatwierdzenia Kościoła autokefalicznego¹⁰⁵. Największym wyzwaniem z zakresu autonomii Kościoła jest z pewnością kwestia wolności w nauczaniu wiary. W Grecji Kościół prawosławny jest połączony, zgodnie z konstytucją, z Kościołem w Konstantynopolu, a ustrój organów władzy kościelnej jest zatwierdzany przez konstytucję (art. 3). W związku z tym jakkolwiek próba zmiany lub poszerzenia tych organów wymagałaby zmiany ustawy zasadniczej¹⁰⁶. Credo kościołów ustanowionych przez państwo jest w jakiś sposób zakotwiczone w jego konstytucji. Dla przykładu ruch ekumeniczny, mający na celu przyłączenie do innego kościoła, może być hamowany przez konstytucję.

Ten sam przepis przewiduje obowiązek zachowania przepisów Tomu Patriarchalnego (1850)¹⁰⁷ i Aktu synodalnego i patriarchalnego 1928¹⁰⁸. Podczas debaty nad konstytucją parlament (a później także Conseil d'Etat) przyjął, że te dwa teksty patriarchalne są ważne w tej części przepisów, w której odnoszą się do składu stałego świętego synodu.

Wolność religii jest chroniona w przepisie art. 13 § 2 konstytucji, w którym „zapewnia się wolność każdej znanej religii¹⁰⁹; praktyki religijne związane z ich wyznawaniem mogą odbywać się bez przeszkód i są chronione ustawowo. Odbywanie praktyk religijnych nie może być zagrożeniem dla porządku publicznego lub dobrych obyczajów. Prozelityzm jest zabroniony¹¹⁰.”

Według doktryny i Conseil d'Etat wolność jest uznana dla każdej „znanej” religii, tzn. każdej religii, której dogmat, nauczanie i rytzy są dostępne i nie są

¹⁰⁵ Art. 3 § 3. Tekst Pisma świętego jest niezmienny. Oficjalne tłumaczenie Pisma w każdej innej formie językowej, bez uprzedniej zgody Kościoła Autokefalicznego Grecji oraz Wielkiego Kościoła w Konstantynopolu, jest zabronione. *The Constitution of Greece*; G. Gonzalez, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme et la liberté des religions*, Paris 1997, s. 146; R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 385; K. N. Kyriazopoulos, *The „Prevailing Religion” in Greece*, s. 524-529.

¹⁰⁶ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 390.

¹⁰⁷ Tome patriarchal et synodal de 1850 (Tome patriarchal et synodal du Saint-Synode de Constantinople constitué en l'an mille huit cent cinquante après la naissance du Christ Sauveur au mois de juin, Indiction 8, concernat l'Église orthodoxe de Grèce, tekst francuski, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 326-330.

¹⁰⁸ Acte patriarchal et synodal de 1928 (Acte patriarchal et synodal concernant l'administration des Saintes Métropoles des Nouveaux Territoires [Grèce du Nord]), tekst francuski, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 330-333; Περὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῶν ἐν ταῖς Νέαις Χώραις τῆς Ἑλλάδος Μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχείου (ustawa 3615/1928; 10/11-7-1928), Code of Themis, 1928, s. 178-179.

¹⁰⁹ Tekst angielski: „All known religions shall be free (...)”, *The Constitution of Greece*; tekst francuski: „Toute religion connue est libre (...)”; *La Constitution Hellénique de 1975*; W tłumaczeniu polskim opiszczo termin „znana religia”, *Konstytucja Grecji 1975/1986*.

¹¹⁰ *The Constitution of Greece*.

tajne¹¹¹. Co więcej, jej praktykowanie nie może naruszać porządku publicznego i dobrych zwyczajów (art. 13 § 2), co oznacza szacunek wobec wszystkich koncepcji i zasad podstawowych o charakterze państwowym, etycznym, społecznym i finansowym, które dominują w społeczeństwie greckim w danym momencie¹¹².

Konstytucja wprowadziła także dla innych wyznań półwyspu pojęcie „religii znanej” (art. 13 § 3), które Najwyższy Sąd Administracyjny (Conseil d'État) doprecyzował, że nie równa się temu „religia uznana”, ale oznacza tylko to, że jego doktryna i ryty są publiczne, a nie tajne¹¹³. Dlatego świadkowie Jehowy, mający około 400 ośrodków, otrzymali, między innymi dzięki procesom, status religii znanej.

Administracja publiczna, a w przypadku rekursów sądy, orzekają czy wszystkie warunki zostały spełnione. Doktryna i orzecznictwo nakładają dodatkowy warunek: wyznawcy religii nie mogą uprawiać prozelityzmu¹¹⁴ w stosunku do wierzących innych religii. W Grecji prozelityzm jest przestępstwem przewidzianym przez ustawę 1363/1938¹¹⁵, która została zmieniona przez przepisy ustawy 1672/1939¹¹⁶. Obydwie ustawy zostały wydane w okresie dyktatury Metaxasa. Konstytucja (art. 13 § 2) chroni wszystkie religie od tego typu działań. Religia prawosławna, naturalnie związana z racji znaczącej liczby wyznawców z życiem narodowym, wydaje się być chroniona przed rozwojem in-

¹¹¹ Gr. D. Papathomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 698; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 4.

¹¹² Ch. K. Papastathis, *The Application of Religious Laws in the Hellenic Republic*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle*, dirs. E. Caparros, L.-L. Christians, Bruxelles 2000, s. 312.

¹¹³ Orzeczenie nr 2106 z 1975 r.

¹¹⁴ Prozelityzm jest systematycznym i natężonym usiłowaniem – prowadzi do natarczywości bezpośredniej czy pośredniej, korzysta ze środków prawnych i nieprawnych – wniknięcia w sumienie religijne jednostki należącej do innej religii (niż ta autora) w celu zmiany jej przekonań religijnych.

¹¹⁵ Περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος, (Αναγκαστικός Νόμος, dekret-ustawa 1363/1938, 15/8-3/9-1938), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 305; tekst francuski, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 304-306.

¹¹⁶ Περί τροποποιήσεως του Αναγκαστικού Νόμου υπ' αριθ. 1363 «περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος», Αναγκαστικός Νόμος, 1672/1939, dekret-ustawa 1672/1939, 22/29.3.1939), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 123; Décret-Loi 1672/1939; Ch. K. Papastathis, *New Religious Movements (NRM) and the Law in Greece*, [w:] *New Religious Movements and the Law in the European Union, Proceedings of the Meeting, Lisbon, Universidade Moderna, 8-9 November, 1997*, Milano 1999, s. 197-198; Kyriakos N. Kyriazopoulos, *Proselytization in Greece: Criminal Offense vs. Religious Persuasion and Equality*, *The Journal of Law and Religion*, vol. 20, nr 1, 2004-2005, s. 153-168. [149-245]

nych religii chrześcijańskich czy „znanych” przez szeroką interpretację zakazu prozelityzmu¹¹⁷.

Każda religia „znana” jest chroniona na równi z religią chrześcijańską, ponieważ wywołana zniewaga jednej czy drugiej może usprawiedliwiać konfiskatę gazet czy innych druków (art. 14 § 3). Miejsca kultu korzystają z podobnych zwolnień fiskalnych.

4. 1. 1. Góra Athos

Góra Athos jest chroniona przez system konstytucyjny. Konstytucja w art. 105 § 1 stanowi, że „Półwysep Athos, który, poczynając od Megali Vigla, stanowi terytorium Góry Athos, zgodnie ze swym starożytnym uprzywilejowanym statusem, jest autonomiczną częścią państwa greckiego, zachowującą swoją suwerenność. W aspekcie duchowym Góra Athos podlega bezpośredniej jurysdykcji patriarchatu ekumenicznego”.

Góra Athos korzysta z uprzywilejowanego statusu¹¹⁸ samodzielnej administracji zakonnej „dwudziestu świętych zakonów” gromadzących około 1.300 zakonników, wszystko pozostaje pod władzą państwa heltyckiego. To terytorium 45 km długości i od 8 do 10 km szerokości pozostaje pod bezpośrednią jurysdykcją duchową patriarchatu ekumenicznego, a „gdy chodzi o zarządzanie pod opieką państwa”¹¹⁹. Akty rządzenia włączone są do dziedziny wykonawczych kompetencji administracyjnych, są aktami administracyjnymi i jako takie podlegają anulującej kontroli Conseil d’État¹²⁰.

Podobnego stwierdzenia: „osiedlanie na Górze Athos innowierców i schizmatyków¹²¹ jest zabronione”¹²², nie można znaleźć w żadnej innej konstytucji. Stwierdzenie to zostało przejęte z art. 5 § 2 Karty Konstytucyjnej Góry Athos z 10 maja 1924 r.¹²³ Zakaz ten dotyczy również kobiet, od wprowadzenia

¹¹⁷ Orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Kokkinakis z 25 maja 1993 przedstawia pogłębioną analizę pojęcia „prozelityzm”.

¹¹⁸ M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 41; Gr. D. Papathomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. I, s. 311-313.

¹¹⁹ Art. 105 § 4.

¹²⁰ Decyzje Conseil d’État: 339/1976; 2421-2424/1980 (Section A); Zob. Gr. D. Papathomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. I, s. 324.

¹²¹ Za schizmatyków uważani są: apostaci, heretycy i ekskomunikowani. Zakaz dotyczy także członków innej religii. Zob. Gr. D. Papathomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. I, s. 321

¹²² Art. 105 §2, tekst francuski: „Y est également interdite l’installation d’hétérodoxes ou de schismatiques”, *La Constitution Hellénique de 1975*; W tekście polskim użyto terminu „heretyków”, *Konstytucja Grecji 1975/1986*, s. 73; C. Papastathis, *The status of Mount Athos in Hellenic Public Law*, [w:] *Mount Athos and the European Communitw*, ed. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993, s. 55-75; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 12-13.

¹²³ Art. 5 § 2: „Le droit de résidence sur la Sainte Montagne ne sera concédé à aucun hétérodox ou schismatique”. Charte statutaire de la Sainte Montagne de l’Athos signée à Karyès, le 10 mai 1924 [„Le dernier TTPIKON”], [w:] *Code Européen droit et religions*, s. 353-359;

w 1060 r. reguły wyznaniowej. Zakaz ten był kontestowany przez greckie ruchy feministyczne przed ekspertami w Brukseli jako pogwałcenie zasady wolnego przepływu osób, stosowanej od 1993 r. w Unii Europejskiej. To szczególne status quo zostało jednak utrzymane ze względu na respekt wobec monarchicznej tradycji Athosu¹²⁴.

Status Góry Athos jest usankcjonowany we wspólnej deklaracji nr 4, dołączonej do aktu przystąpienia Grecji do Wspólnot Europejskich 28 maja 1979 r.¹²⁵ i deklaracji nr 8, przyjętej do wiadomości przez Konferencję w Amsterdamie w 1997 r.¹²⁶

Góra Athos była również przedmiotem m.in. rezolucji Parlamentu Europejskiego z 7 maja 1981 r. dotyczącej pomocy finansowej.¹²⁷

4.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Konstytucja stanowi, iż „Kościół Prawosławny Grecki (...) jest zarządzany przez Święty Synod, który składa się z urzędujących metropolitów i Stały Święty Synod wyłoniony z niego”.

Organizacja Kościoła greckiego oparta na fundamencie synodalności – który stanowi podstawową zasadę administracyjną całego Kościoła prawosławnego – dzieli się na organizację centralną i na organizację regionalną. Najwyższym organem administracyjnym jest Święty Synod Hierarchii. Dysponuje on kompetencjami sądowymi, administracyjnymi i ustawodawczymi. Do tych ostatnich zalicza się możliwość przyjmowania przepisów dotyczących licz-

Charte Constitutionnelle de la Sainte Montagne de l'Athos, [w:] Gr. D. Papatomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople, Sources*, vol. III, s. 435-482; Περί κυρώσεως του Καταστατικού Χάρτου του Αγίου Όρους (dekret ratyfikujący Kartę konstytucyjną Świętej Góry, 10/16-9-1926, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 309.

¹²⁴ Ch. Papastathis, *État et Églises en Grèce*, s. 81.

¹²⁵ „Reconnaissant que le statut spécial accordé au Mont Athos, tel qu'il est garanti par l'article 105 Constitution hellénique, est justifié exclusivement pour des motifs de caractère spirituel et religieux, la Communauté veillera à en tenir compte dans l'application et l'élaboration ultérieure des dispositions de droit communautaire, notamment en ce qui concerne les franchises douanières et fiscales et le droit d'établissement”. *Traité d'adhésion de la République Hellénique à la Communauté Économique Européenne, Conseil des Communautés Européenne, 1979, [Acte Final], Declaration commune (n° 4) relative au Mont Athos, JOCE., L – 170/27-7-1979, Section A, s. 12, (tekst grecki, s. 18); tekst francuski, [w:] Gr. D. Papatomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, s. 496.*

¹²⁶ „Powołując się na Deklarację w sprawie statusu kościołów i wspólnot światopoglądowych, Grecja przypomina Wspólną Deklarację dotyczącą Góry Athos stanowiącą załącznik do Aktu Końcowego Traktatu o przystąpieniu Grecji do Wspólnot Europejskich”, tekst polski, [w:] S. Hambura, M. Muszyński, *Traktat o Unii Europejskiej z komentarzem*, t. I, Bielsko-Biała 2001, s. 248.

¹²⁷ Résolution sur une aide économique au Mont Athos (région monastique), votée le jeudi 7 mai 1981, JOCE, C-144/15-6-1981, s. 91-92.

nych spraw, co do których Karta Statutowa Kościoła przyznała mu konieczne zezwolenie¹²⁸.

W art. 72 § 1 Konstytucji z 1975 r. „projekty i propozycje ustaw dotyczące art. 3 (pozycji prawnej Kościoła prawosławnego) i art. 13 (wolności wyznania) są rozpatrywane i uchwalane przez Zgromadzenie Plenarne Izby, a nie w czasie sesji letnich”¹²⁹.

Rozległość i zawartość prawa do samozarządzania kościołem są zauważone przez konstytucję, jednak zawsze, biorąc pod uwagę art. 72 § 1, tzn. przepis dotyczący „wyższości państwa, gdy chodzi o ustawy”. Conseil d'Etat – Najwyższy Sąd Administracyjny – orzekł, że wszystkie akty organów, którym państwo powierzyło administrację greckiego Kościoła prawosławnego, mogą być poddane jego kontroli. Jednak rozwiązanie to może być stosowane w miarę, gdy ograny te zostały zobowiązane do stosowania przepisów prawnych, które odnoszą się do spraw czysto administracyjnych, a nie spraw religijnych czy dogmatycznych¹³⁰.

W Grecji Kościół prawosławny otrzymał szczególny status. Wyznanie większościowe greckiego Kościoła prawosławnego jest jedynym wymienionym z nazwy, które ma gwarancję konstytucyjną¹³¹.

Specjalne traktowanie:

1) dotyczy kościoła, a nie jego pojedynczych wiernych;
2) dotyczy w zasadzie Kościoła greckiego i innych diecezji patriarchytu ekumenicznego, które mają swoją stolicę w Grecji. Prawosławne kościoły greckie ze Wschodu i diaspora korzystają również ze specjalnego traktowania (art. 18 § 8 konstytucji);

3) musi mieć ogólną zawartość i nie może być skierowane przeciwko innej religii czy wyznaniu ani przeciw jego kultowi;

4) nie może wchodzić w konflikt z przepisami zakazującymi i nakazującymi konstytucji¹³².

Nierówne traktowanie „religii dominującej” i „religii znanej” nie może umożliwiać wprowadzenia nierówności między obywatelami¹³³.

W maju 1977 r. parlament przegłosował „Kartę Konstytucyjną Kościoła Grecji”, która reguluje funkcjonowanie instytucji prawosławnych (diecezje, parafie, klasztory itd.), które mają osobowość prawną prawa publicznego pod władzą kanoniczną Świętego Synodu Hierarchii, którego to decyzje publiko-

¹²⁸ Ch. Papastathis, *État et Églises en Grèce*, s. 91-92.

¹²⁹ Tamże, s. 81.

¹³⁰ Tamże, s. 86.

¹³¹ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 12.

¹³² Sąd z Patras orzekł, że art. 11 dekretu-ustawy 3485/1955 był przeciwny przepisom zakazującym konstytucji. Na mocy tego artykułu wszyscy użytkownicy energii elektrycznej w Patras zostali zmuszeni do płacenia podatku na budowę Kościoła świętego Andrzeja. Podatek ten był pobierany z rachunkiem za elektryczność (wyrok 261/1983 r.).

¹³³ Gr. D. Papatomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 699.

wane są w dzienniku oficjalnym Republiki. Zgodnie w art. 1 § 3 Karty Konstytucyjnej z 1977 r.¹³⁴ Tom patriarchalny i synodalny 1850 i Akty patriarchalne i synodalne 1866, 1882 i 1928 stanowią reguły prawa kościelnego i mają moc ustawy¹³⁵.

Budżet instytucji „religii dominującej” jest zabezpieczany udziałami państwa, które wykonuje kontrolę finansową nad aktami zarządu kościelnego. Procedura wyboru arcybiskupa lub metropolitów jest podporządkowana ministrowi edukacji narodowej i wyznań, który zarządza ogłoszenie dekretu prezydenta. Wybrany wyraża swoją zgodę przed prezydentem Republiki i obejmuje funkcję.

Przynajmniej część doktryny utrzymuje, że Kościół katolicki, tak samo jak Kościół protestancki w Grecji, są również osobami prawnymi prawa publicznego, co pociąga za sobą jako konsekwencję to, że wykonywanie aktów administracji publicznej nie należy jedynie do władz religii dominującej¹³⁶. Kościoły i klasztory prawosławne, jak również nieprawosławne, są zwolnione z podatku dochodowego osób prawnych (dekret-ustawa 3843/1958) i podatku kapitałowego od nieruchomości (ustawa 1249/1982). Przyjęto, że przepis art. 21 dekretu-ustawy z 22.4./6.5.1926, który przewiduje, że prawa ziemskie państwa i klasztorów nie są zdolne do zasiedzenia ze strony osób trzecich, będzie stosowany również do klasztorów katolickich¹³⁷.

Kościół katolicki jest konfrontowany z podwójną sytuacją prawną: korzysta ze statusu „religii znanej”, której jurysprudencja przyznała osobowość prawną, ale administracja aplikuje w stosunku do niego tę samą regulację jak do Kościoła prawosławnego, wynika to z podobieństwa struktur. Jednak hierarchia heltycka poważana wewnątrz prawosławia jest mało ekumeniczna, stąd jej zdanie wypowiedziane do władz politycznych, dotyczące Kościoła katolickiego w Grecji jest znaczące. Kościół prawosławny w 1979 r. wyraził swoją niechęć wobec ułożenia relacji dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską oraz przeciwstawia się uznaniu przez państwo archidiecezji katolickiej w Atenach (odnowionej w 1875 r.) z racji prestiżowych, powołując się przy tym na

¹³⁴ „3. L'Église de Grèce est constituée par les Métropoles de l'Église autocéphale de Grèce, conformément au Tome patriarcal et synodal du 29 juin 1850 et aux Actes patriarcaux et synodaux de juillet 1866 et mai 1882, ainsi que par les Métropoles des Nouveaux Territoires, conformément à l'Acte patriarcal et synodal du Patriarcat œcuménique, daté du 4 septembre 1928. Ses membres sont tous les Chrétiens orthodoxes habitant ces régions. Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος (ustawa 590/1977, 27/31.5.1977, Karta statutowa Kościoła Grecji), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 146; tekst francuski, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 338-340.

¹³⁵ Gr. D. Papatthomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople, les Églises autocéphales orthodoxes de Chypre et de Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie – Approche monocanonique*, vol. II, Paris 1994, s. 703.

¹³⁶ Ch. Papastathis, *State and Church in Greece*, s. 118; Szerzej przypis 77, [w:] Gr. D. Papatthomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople*, vol. II, s. 698.

¹³⁷ Ch. Papastathis, *État et Églises en Grèce*, s. 83.

Protokół Londyński z 3 lutego 1830 r., który z chwilą uzyskania niezależności Grecji przyznawał status prawny tylko tym diecezjom, które istniały w tym momencie¹³⁸. Inna sytuacja to miejsca kultu. Na budowę Kościoła rzymskokatolickiego potrzebna jest według ustawy z 1938 r.¹³⁹ podwójna zgoda: metropolity prawosławnego miejsca i ministra edukacji i wyznań. Również Conseil d'Etat orzekł konieczność tego upoważnienia, aby utworzyć domy modlitwy, mimo że nie wymaga tego ustawa. Co prawda Conseil d'Etat zdecydował, że upoważnienie metropolity jest jedynie opinią, która nie wiąże ministra. Jednak, gdy ten ostatni zatwierdzi nowe miejsce kultu – wbrew opinii metropolity – musi uzasadnić swoją decyzję. W praktyce, prośby odrzucone przez biskupów prawosławnych, są odrzucone przez ministra. Zainteresowani mają możliwość rekursu do Conseil d'Etat. Hierarchia Kościoła katolickiego uważa, że ta procedura jest niekonstytucyjna, gdy chodzi o wolność kultu uznaną w nowej konstytucji (art. 13 § 2).

Status prawny prawosławnych jest podobny do statusu członków innych religii. Z uwagi na to, że nie ma ustawy, która uznawałaby je jako osoby prawne prawa publicznego, chrześcijanie nieprawosławni grupują się zwykle w korporacje prawa prywatnego. W 1988 r. została utworzona komisja ekspertów, która ma badać ogólne ramy wolności religii w Grecji¹⁴⁰.

Kościół katolicki i Kościół protestancki znajdują się w podobnej sytuacji jak Kościół prawosławny, gdy chodzi o sprawowanie kultu, ponieważ duchowni religii znanych są określani jako „podporządkowani opiece ze strony państwa i mają te same obowiązki względem niego, jak religia dominująca” (art. 13 § 3). Wolność Kościoła prawosławnego nie jest tak szeroka, jak by w to pozwalały wierzyć a priori teksty¹⁴¹.

¹³⁸ „Il a été arrêté que la religion catholique jouira dans le nouvel État du libre et public exercice de son culte, que ses propriétés lui seront garanties, que ses évêques seront maintenus dans l'intégrité des fonctions, droits et privilèges, dont ils ont joui sous le patronage des Rois de France et qu'enfin, d'après le même principe, les propriétés appartenant aux anciennes missions françaises, ou établissements français, seront reconnues et respectées (...) Protocole de Londres en date du 3 février 1830, relatif aux habitants de la Grèce, du dogme catholique, [w:] *Code Européen droit et religions*, s. 313-314.

¹³⁹ Art. 41 § 1: „Pour la construction d'églises, de quelque dogme que ce soit, il est indispensable de solliciter une autorisation auprès du métropolitain, chargé de la conduite de la région concernée, ainsi que celle du Ministère des Cultes et de l'Instruction Publique.”, Περὶ ἱερῶν ναῶν καὶ ἐφημερίων (Αναγκαστικός Νόμος, 1369/1938, dekret-ustawa 1369/1938, 2/10-9-1938), Εφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, part I, nr 317; tekst francuski, [w:] *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 307.

¹⁴⁰ Ch. Papastathis, *État et Églises en Grèce*, s. 90-91.

¹⁴¹ J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 123-126.

5. REPUBLIKA MALTY

Konstytucyjny status, analogiczny jak w krajach protestanckich „religii państwowej”, obowiązuje wciąż na Malcie. Występuje jednak zasadnicza różnica między wspólnotami protestanckimi a Kościołem katolickim, który zawsze określa się jako społeczność niezależna, kierowana przez papieża, wolna od jakiegokolwiek ingerencji państwa w swoje wewnętrzne sprawy. Kościół, doświadczając w przeszłości trudności i nadużyć ze strony państwa, które przyznawało mu status religii oficjalnej, obecnie bardzo rzadko zgadza się na taki status prawny¹⁴².

Konstytucja Malty zdaje się łączyć dwa elementy – wolność religii i uprzywilejowaną pozycję Kościoła katolickiego. Jak się podkreśla¹⁴³, Kościół rzymskokatolicki zawsze utrzymywał prominentną, uprzywilejowaną pozycję w społeczeństwie maltańskim. Żadna inna religia nie korzysta z takiego statusu. Sytuacja ta ma swoje historyczne korzenie związane z istnieniem i rządami Zakonu Maltańskiego, a więc z okresem, kiedy prawo kanoniczne było dominującym porządkiem prawnym Malty, przeważając w sytuacji konfliktu nad prawem państwowym.

5.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Malty z 21 września 1964 r. w art. 2 paragrafie 1 i 2 stanowi, że „religią Malty jest wyznanie rzymskokatolickie”, a „władze Kościoła rzymskokatolickiego mają obowiązek i prawo nauczania, które zasady są sprawiedliwe, a które są złem”¹⁴⁴.

Artykuł drugi tekstu konstytucji z 1964 r. nie jest oryginalny¹⁴⁵. Partia Pracy domagała się wyraźnego zapisu konstytucyjnego o rozdziale kościoła i państwa. W 1974 r. wprowadzono poprawki do tekstu konstytucji z 1964 r. Obecny tekst został wynegocjowany ze Stolicą Apostolską w 1974 r. i zaakceptowany przez opozycję nacjonalistyczną, chociaż nie bez krytyki z jej strony z powodu przepisu zawartego w paragrafie 2¹⁴⁶.

Paragraf 1 nie powinien być postrzegany jako nakaz, a jedynie jako stwierdzenie stanu rzeczy. Paragrafy 1 i 3 nie zostały wzmocnione przez art. 66, któ-

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ J. Said Pullicino, *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 511n.

¹⁴⁴ Chapter I, Section 2 [State Religion]. *The Constitution of Malta*, http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mt00000_.html.

¹⁴⁵ Zmiany dokonano Ustawą LVIII z 1974 r.

¹⁴⁶ G. Gonzalez, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, s. 146.

ry ustanawia szczególne warunki dla zmiany niektórych artykułów konstytucji, podczas gdy paragraf 2, uznający prawo kościoła do nauczania, zyskał takie wzmocnienie. Uważano bowiem, że prawo do nauczania powinno być uznawane nawet wtedy, gdy Kościół katolicki nie będzie już kościołem większości populacji maltańskiej.

Artykuł 2 ma duże znaczenie, ponieważ zapewnia podstawy prawne dla obecności krzyża w parlamencie, w sądach, szkołach i szpitalach państwowych, budynkach i urzędach publicznych. Modlitwa, która jest przywoływana przez woźnego Izby przed każdym posiedzeniem parlamentu, jest modlitwą katolicką, a każda sesja parlamentu rozpoczyna się Mszą świętą do Ducha Świętego w Konkatedrze świętego Jana, która jest uważana za współwłasność państwa. Państwo wynagradza kapelanów w szpitalach, szkołach, więzieniach, policji i siłach zbrojnych.

Artykuł 2 § 3 konstytucji stanowi, że „Nauczanie religijne wiary rzymskokatolickiej powinno być zapewnione w każdej szkole publicznej jako część obowiązkowego programu nauczania”¹⁴⁷. Paragraf ten został opracowany w czasie, gdy w konstytucji w art. 10 stwierdzono, że podstawowa edukacja ma być darmowa i obowiązkowa. Nauczanie religii katolickiej nie jest jednak przymusowe. Obowiązkiem państwa jest zapewnienie go i wynagradzanie nauczycieli tego przedmiotu¹⁴⁸.

Art. 40 konstytucji wyraźnie stanowi, że każdy korzysta z pełnej wolności sumienia i swobody wykonywania praktyk religijnych¹⁴⁹, zaś art. 45 gwarantuje ochronę przed dyskryminacją, która mogłaby wystąpić z powodu rasy, pochodzenia, przekonań politycznych, koloru skóry, płci oraz wiary¹⁵⁰. Integralną częścią porządku prawnego Malty jest też Konwencja Europejska o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, a więc zasada wolności religii i sumienia zagwarantowana w art. 9 Konwencji.

¹⁴⁷ *The Constitution of Malta*.

¹⁴⁸ U. Mifsud Bonnici, *State and Church in Malta*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 355.

¹⁴⁹ Section 40 [Religion, Belief]:

(1) All persons in Malta shall have full freedom of conscience and enjoy the free exercise of their respective mode of religious worship. *The Constitution of Malta*.

¹⁵⁰ Section 45 [Discrimination]

(3) In this section, the expression „discriminatory” means affording different treatment to different persons attributable wholly or mainly to their respective descriptions by race, place of origin, political opinions, colour, creed or sex whereby persons of one such description are subjected to disabilities or restrictions to which persons of another such description are not made subject or are accorded privileges or advantages which are not accorded to persons of another such description.

(9) A requirement, however made, that the Roman Catholic Apostolic Religion shall be taught by a person professing that religion shall not be held to be inconsistent with or in contravention of this section. *The Constitution of Malta*.

5.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Na początku XX w. wprowadzono rozdział pomiędzy władzami kościelnymi i publicznymi. Państwo przestało być podporządkowane kościołowi i jego prawu w sprawach doczesnych, jurysdykcja sądów kościelnych w odniesieniu do spraw cywilnych została zniesiona i wszyscy obywatele zostali podporządkowani sądom cywilnym. Dalsze istotne zmiany nastąpiły w 1975 r., kiedy zniesiono niektóre utrzymujące się jeszcze przywileje Kościoła katolickiego.

System maltański jest – jak się zdaje – w trakcie stopniowej ewolucji, która zmierza do coraz bardziej zrównoważonej i zbalansowanej pozycji Kościoła katolickiego w stosunku do konstytucyjnych gwarancji wolności religii¹⁵¹. Na poszukiwanie takiej równowagi wskazuje norma zawarta w art. 40 (2) konstytucji, gdzie – pomimo wspomnianej wcześniej obowiązkowej edukacji religii katolickiej w szkole publicznej, ustanowionej w art. 2 konstytucji – stwierdzono, że „nikt nie może być zmuszony do pobierania nauczania religijnego lub wykazania się znajomością religii, o ile w przypadku osoby, która nie osiągnęła jeszcze 16 lat, zastrzeżenie wobec takiej edukacji wyraziła osoba, która sprawuje nad małoletnim pieczę, a także jeśli w jakimkolwiek innym wypadku osoba małoletnia wyraziła sprzeciw”¹⁵².

Relacje państwa z Kościołem katolickim w szczegółowych kwestiach regulowane są na podstawie dziewięciu umów międzynarodowych, zawartych między państwem maltańskim i Stolicą Apostolską. Umowy te dotyczą szkół katolickich, ich finansowania, nauczania religii w szkołach państwowych, spraw majątkowych kościoła oraz skutków cywilnych małżeństwa kanonicznego i orzeczeń kościelnych.

Od 1991 r. wszystkie inne kościoły mają zbliżony zakres uprawnień jak Kościół katolicki. Organizacje religijne mogą być podmiotem prawa własności. Duchowni innych wyznań mogą asystować przy zawieraniu małżeństw¹⁵³.

¹⁵¹ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2-4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 54-55.

¹⁵² Section 40 [Religion, Belief]:
(2) No person shall be required to receive instruction in religion or to show knowledge or proficiency in religion if, in the case of a person who has not attained the age of sixteen years, objection to such requirement is made by the person who according to law has authority over him and, in any other case, if the person so required objects thereto: Provided that no such requirement shall be held to be inconsistent with or in contravention of this section to the extent that the knowledge of, or the proficiency or instruction in, religion is required for the teaching of such religion, or for admission to the priesthood or to a religious order, or for other religious purposes and except so far as that requirement is shown not to be reasonably justifiable in a democratic society. *The Constitution of Malta*.

¹⁵³ *New EU member-states (2004)*, [w:] *Religious Freedom in new and future EU member-states – law and practice*. www.forum18.org/PDF/Euaccession.pdf

6. ZJEDNOCZONE KRÓLESTWO WIELKIEJ BRYTANII

Zjednoczone Królestwo jest państwem prawnie złożonym z trzech krajów autonomicznych, mających własny system prawny. Są to Anglia i kraj Walii, Szkocja i Irlandia Północna. Prawa angielskie i szkockie mają własną, bardzo różną historię. Zasady angielskiego *common law* to nie to samo, co prawo szkockie – ustawodawstwo współczesne jest często wprowadzane oddzielnie dla każdego kraju, chociaż robi to parlament w Westminster.

W dziedzinie relacji kościoł – państwo komplikacje są jeszcze większe. Istnieje kościół państwowy w Anglii (Kościół anglikański), którego głową jest królowa. Ale kościoły anglikańskie w kraju Walii¹⁵⁴ i Irlandii zostały oddzielone od państwa, a Kościół anglikański w Szkocji jest bardzo mały w porównaniu z Kościołem szkockim. Królowa jest głową Kościoła episkopalnego w części południowej Królestwa, zaś członkiem Kościoła prezbiteriańskiego reformowanego na północy¹⁵⁵.

6.1. ZASADY USTROJOWE

W Wielkiej Brytanii nie jest możliwe wskazanie konstytucji w znaczeniu kontynentalnym (Bill of Rights). System relacji państwo – kościół jest oparty na *common law*¹⁵⁶. Korzystanie z praw i wolności jest nierozłącznie związane z każdą jednostką jako członkiem społeczeństwa. Prawa istnieją samoistnie za wyjątkiem sytuacji, gdy parlament zdecyduje, że potrzeby społeczne wymagają, aby zostały ograniczone. Rolą parlamentu nie jest więc udzielanie praw, ale określanie czy konieczne lub nie jest ich ograniczenie.¹⁵⁷ Z wyjątkiem kościołów „ustanowionych” w Anglii¹⁵⁸ i Szkocji, wyznania nieanglikańskie nie mają specjalnego statusu „konstytucyjnego” czy prawnego. Wolność kultu jest przedmiotem tekstów, które autoryzują zjednoczenie dla celów religijnych,

¹⁵⁴ D. H. Jones, *La notion d'Église nationale: d'Église au Pays de Galles*, AC 44 (2002), s. 19-23; N. Doe, *Pour une première analyse de la notion d'Église nationale*, AC 43 (2001), s. 67.

¹⁵⁵ P. Avis, *Les Églises nationales – l'Église d'Angleterre*, AC 44 (2002), s. 84; B. E. Beck, *La notion d'Église nationale au Royaume-Uni. Approche de l'Église Méthodiste*, AC 44 (2002), s. 73-74; D. McClean, *État et Églises au Royaume-Uni*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 331.

¹⁵⁶ F. Lyall, *Religious law and its application by civil and religious jurisdictions in Great Britain*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 252.

¹⁵⁷ F. Lyall, D. McClean, *The Constitutional status of churches in Great Britain*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 139-152.

¹⁵⁸ S. Ferrari, *Diritto della Chiesa d'Inghilterra, Estratto del Digesto IV edizione*, vol. VI civile, Utet 1991, s. 3-15.

chodzi o udzielanie sakramentu małżeństwa, pogrzeby i rejestrację miejsc kultu¹⁵⁹. Ewentualne naruszenia w zakresie wolności wyznań stanowią według *common law* przestępstwa cywilne lub karne¹⁶⁰.

Zjednoczone Królestwo nie mając konstytucji pisanej, nie dysponuje formalną gwarancją konstytucyjną przyznającą wolność religii czy prawo do wolności w samookreślaniu się kościołów. Sytuacja religijna zależy od regionów. W Irlandii Północnej i Walii Kościół anglikański cieszy się niezależnością, jednak ma charakter „kościół ustanowiony w Anglii”, natomiast w Szkocji Kościół prezbiteriański jest określany jako „kościół narodowy”. Głowa Kościoła anglikańskiego¹⁶¹ (król brytyjski) jest określany oficjalnie jako „obrońca wiary”. Tytuł ten został mu przyznany na początku XVI wieku przez papieża Leona X dla obrony wiary katolickiej.

Kościół „ustanowiony” Anglii i Szkocji są kościołami narodowymi. Wynika to z Aktu Ustanawiającego (1700)¹⁶² i Aktu Zjednoczeniowego ze Szkocją (1706)¹⁶³; władca składa przysięgę ochrony praw, tak przy wstępowaniu na tron, jak i koronacji (która ma miejsce podczas Mszy świętej w Kościele Anglii)¹⁶⁴. W praktyce nie może on przeciwstawić się rządowi, który popierany

¹⁵⁹ An Act for securing the Liberty of Religious Worship – 30 th July 1855 (Chapter 81 – Original Number 289); J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 4.

¹⁶⁰ Ktokolwiek zakłóca zgromadzenia religijne czy usiłuje przeszkodzić duchownemu w celebrowaniu praktyk religijnych, popełnia przestępstwo określone w art. 15 An Act for exempting their majesties Protestant subjects dissenting from the Church of England from the penalties of certain lawes 1 Wil/Mar (Chapter 18 – Original Number 18); art. 12 Places of Religions Worship Act 1812 – 52 Geo III – An Act to repeal certain Acts, and amend other Acts relating to Religious Worship and Assemblies, and Persons teaching or preaching therein. – 29 th July 1812 (Chapter 155 – Original Number 443) i art. 36 Offences Against the Person Act 1861 – 24/25 Vic – „An Act to consolidate and amend the Statute Law of England and Ireland relating to Offences against the Person”. – 6 th August 1861 (Chapter 155 – Original Number 339).

¹⁶¹ Act of Supremacy, 1534: „Najwyższa głowa i jedyna Kościoła Anglii”; B. Basdevant-Gaudemet, *Églises nationales, histoire d'une expression*, AC 43 (2001), s. 19.

¹⁶² „That whosoever shall hereafter come to the possession of this Crown, shall join in communion with the Church of England, as by law established”. An Act for the further limitation of the Crown and better securing the rights and liberties of the subject 12/13 William III – at this point there is calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 2, Original Act Number 2); Ta ustawa niekiedy jest znana jako Act of Settlement 1700 nie dlatego, że miała miejsce zmiana kalendarza juliańskiego na gregoriański (ustawę uchwalono w czerwcu 1701), ale ponieważ przed rokiem 1793, ustawy parlamentarne wchodziły w życie pierwszego dnia sesji, na której zebrał się parlament, co miało miejsce w 1700 r.

¹⁶³ An Act for the Union of the two kingdoms of England and Scotland 6 Ann – at this point there is calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 11, Original Number 14);

¹⁶⁴ An Act for establishing the Coronation Oath 1 William/Mary (Reigning Monarchs) – at this point there is no record of the actual calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 1, Original Act Number 1).

przez większość dwóch parlamentów rezerwuje sobie sprawy „ustanowionych” kościołów Anglii i Szkocji¹⁶⁵.

6. 1. 1. Anglia

Organem kompetentnym, aby „ustanawiać prawa” wewnątrz Kościoła Anglii jest Synod Generalny¹⁶⁶. Jest kompetentny do przyjęcia „norm” we wszystkich sprawach dotyczących Kościoła Anglii – norma ma tę samą rangę co ustawa parlamentarna i może zmieniać lub odwoływać ustawy. Faktycznie władza kościelna jest wykonywana przez hierarchię anglikańską. Jednak ostatecznie to parlament jest kompetentny do wydawania ustaw kościelnych. Synod korzysta z władz, które zasadniczo są zarezerwowane dla działań parlamentu. Jednak parlament zachowuje tu kontrolę: norma przyjęta przez synod może być przedstawiona do zatwierdzenia królewskiego, które jest wymagane do tego, aby mogła uzyskać moc ustawy, tylko wówczas gdy dwie izby Parlamentu wcześniej ją zatwierdzą. Parlament może normę odrzucić (co zdarza się bardzo rzadko), natomiast nie dysponuje żadną władzą, aby zmienić tekst zawierający daną normę¹⁶⁷. Kościół Anglii wymaga zgody Parlamentu dla swoich wewnętrznych decyzji, takich jak zmiana modlitewnika (1927, 1928) czy udzielanie święceń kobietom¹⁶⁸. W lipcu 1989 r. Izba Gmin odrzuciła reformę zaaprobowaną wcześniej przez Synod Kościoła anglikańskiego i przez Izbę

An Act for Establishing the Coronation Oath.

[...]

Arch Bishop or Bishop [shall say]

Will You to the utmost of Your power Maintaine the Laws of God the true Profession of the Gospell and the Protestant Reformed Religion Established by Law? And will You Preserve unto the Bishops and Clergy of this Realme and to the Churches committed to their Charge all such Rights and Priviledges as by Law doe or shall appertaine unto them or any of them.

King and Queene.

All this I Promise to doe

After this the King and Queene laying His and Her Hand upon the Holy Gospells, shall say,

King and Queene

The things which I have here before promised I will performe and Keepe. Soe help me God.

Then the King and Queene shall kisse the Booke. <http://www.geocities.com/CapitolHill/Senate/2295/coa2.html>

¹⁶⁵ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 11.

¹⁶⁶ B. d'Hellencourt, *Les vicissitudes d'une „sécularisation chrétienne” au Royaume-Uni*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 127.

¹⁶⁷ M. Hill, *Church Autonomy in the United Kingdom*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 271

¹⁶⁸ R. Minerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 381.

Lordów, dotyczącą święceń osób rozwiedzionych czy ponownie żonatych (po rozwodzie)¹⁶⁹.

Prawo kanoniczne Kościoła anglikańskiego zostało przyjęte przez synod bez żadnej interwencji parlamentu. Takie przyjęcie jest możliwe, jednak formalna promulgacja nowej dyspozycji kościelnej wymaga zezwolenia i autoryzacji królewskiej¹⁷⁰, które są formalnymi aktami wyrażającymi pozycję króla, jako najwyższego rządcy Kościoła anglikańskiego. Każdy inny kościół w Anglii (z wyjątkiem Kościoła szkockiego) przyjmuje dyspozycje, które państwo będzie uznawało jako „prawo kościelne”.

Ponieważ Kościół Anglii stanowi jednak część – w pewnym sensie – państwa, żadna umowa dotycząca relacji między kościołem i państwem nie może być zawarta. Kościół Anglii jest kościołem państwowym¹⁷¹, co tłumaczy się w taki sposób, że ustawa kościelna (włączając prawo kanoniczne) jest uważana za integralną część prawa angielskiego.

6. 1. 2. Szkocja

Szkocja ma swój odrębny i różny system prawny w ramach Unii. Stosunki państwo – kościół stanowią kolejny przykład różnicy z Anglią, jako że Kościół Szkocji jest prezbiteriański, nie episkopalny (jeżeli chodzi o formę rządów), a szkockie prawo wykazuje liczne cechy reformacji.

Kwestie kościoła i państwa, a także religii i prawa, stanowiły przedmiot dyskusji w Szkocji w dwudziestym wieku¹⁷². Stosunki te regulowane są ustawą o Kościele Szkocji¹⁷³ i deklarowanymi artykułami konstytucji Kościoła Szkocji w sprawach duchowych¹⁷⁴, które zostały uznane jako prawnie wiążące kościół.

¹⁶⁹ J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 122.

¹⁷⁰ Król nie udzieli swojej zgody dla dyspozycji kościelnych, gdy te ostatnie są sprzeczne z ogólnym prawem angielskim. Jest często konieczne, aby Synod przyjął dwa typy ustawodawstwa w tym samym przedmiocie; normę, która wprowadza przeszkodę prawną przyjętą w proponowanej dyspozycji prawnej, a następnie dyspozycję ustanawiającą oczekiwaną zmianę.

¹⁷¹ Kościół w Anglii korzysta ze statusu kościoła państwowego, dlatego prawo angielskie używając terminu „kościół” w znaczeniu ogólnym, odnosi go do Kościoła angielskiego.

¹⁷² F. Lyall, *Church, Law and The Individual in Scotland*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 175.

¹⁷³ *Church of Scotland Act 11/12 Geo V – 28 th July 1921 (Chapter 29)*.

¹⁷⁴ *Articles Declaratory of the Constitution of the Church of Scotland in Matters Spiritual, 1921*, Tekst angielski, [w:] Appendix 1, D. M. Murray, *Freedom to Reform: The Articles Declaratory of the Church of Scotland 1921*, Edinburgh 1993, s. 142-145. Art. I „Deklarowanych Artykułów” do Ustawy o Kościele Szkocji z 1921 roku uznaje kościół za część świętego powszechnego Kościoła, i osadza ten kościół mocno w tradycyjnej wierze prawosławnej i reformacji szkockiej. Artykuł II ustanawia westminsterskie wyznanie wiary zasadniczym podległym standardem oraz nośnikiem zbioru i materii wiary Kościoła reformowanego. Stanowi ono także o prezbiteriańskiej formie rządów w Kościele. Artykuł III uznaje historyczną ciągłość Reformacji Szkockiej w Kościele, powierzając obowiązek ustanawiania nakazów religijnych na terytorium Szkocji terytorialnej władzy duchownej. Artykuł IV przyznaje Kościołowi autonomię w nauczaniu, kulcie i dyscyplinie, w tym także co do członkostwa oraz wyboru osób dzierżących urzędy. Artykuł ten uznaje także, że podczas gdy państwo uznaje prawo do autonomii, nie oznacza to, że prawo to wywo-

Zgodnie z ustaleniami wskazanymi w tej ustawie sądownictwo kościelne jest niezależne od państwowego, ale jest możliwe zwrócenie się o pomoc do władzy państwowej. Kościół Szkocji przypomina „ustanowiony kościół” w Szkocji¹⁷⁵, jednakże ustanowienie ma mniejsze znaczenie niż w przypadku Kościoła Anglii. Jest on ustawowo uznany za kościół narodowy¹⁷⁶.

W chwili objęcia tronu suweren składa przysięgę, że będzie zachowywał ustalenia prawdziwej religii protestanckiej oraz rządu, kult, nauczanie, prawa i przywileje Kościoła Szkocji¹⁷⁷. Suweren mianuje lorda wysokiego komisarza¹⁷⁸ do każdego ze Zgromadzeń Powszechnych, jednakże w Hallu Zgromadzeń Powszechnych na Kopcu¹⁷⁹, osoba ta zasiada w galerii otwartej na Hall. Suweren, będąc w Szkocji, uczęszcza na ceremonie liturgiczne zarówno do Kościoła Szkocji, jak i innych wyznań¹⁸⁰.

dzi się od innej władzy niż od Boskiej Głowy Kościoła, ani też nie przyznaje władzy świeckiej jakiegokolwiek prawa do ingerowania w te sprawy. Artykuł V rozszerza prawo do autonomii z Art. IV, zezwalając między innymi na interpretację Wyznania Wiary, a także przedstawia stosunek dzierżących urzędy do nakazów wiary, jednocześnie zezwalając na wolność opinii w sprawach niewchodzących w materię wiary. Artykuł VI uznaje, że władza świecka jest z nadania bożego i ma swoją rolę do odegrania. W rzeczywistości kościół i państwo mają wobec siebie wzajemne obowiązki i mogą „znacząco się ubogacać”. Każde z nich ma prawo do określania kwestii dotyczących ich wzajemnych praw i obowiązków. Artykuł VII uznaje obowiązek jednoczenia się z innymi kościołami, w których „istnieje czystość nauczania Słowa”, i stanowi, że unia taka nie skutkuje utratą tożsamości. Art. VIII zawiera zapisy dotyczące interpretacji, zmiany Artykułów przez kościół czy też czynienia do nich dodatków, pozostających jednakże w zgodzie z art. I, który art. VIII uznaje za niezmienny. Art. IX ratyfikuje i na nowo potwierdza Konstytucję Kościoła Szkocji, podlegającą Artykułom i jakimkolwiek przyszłym do nich poprawkom.

¹⁷⁵ N. Doe, *National Identity, The Constitutional Tradition and the Structures of Law on Religion in the United Kingdom*, [w:] *Religions in European Union Law. Proceedings of the Colloquium, Luxembourg/Trier, November 21-22, 1996, European Consortium for Church – State Research*, Milano 1998, s. 101; tenże, *Pour une première analyse de la notion d'Église nationale*, AC, 43 (2001), s. 67; D. M. Murray, *Freedom to Reform: The „Articles Declaratory”*, s. 3-4, 12.

¹⁷⁶ Art. III: „[...] As a national Church representative of the Christian Faith of the Scottish people it acknowledges its distinctive call and duty to bring the ordinances of religion to the people in every parish of Scotland through a territorial ministry”. *Articles Declaratory of the Constitution of the Church of Scotland in Matters Spiritual, 1921*, Tekst angielski, [w:] Appendix 1, D. M. Murray, *Freedom to Reform: The „Articles Declaratory”*, s. 143.

¹⁷⁷ W roku 1960 parlament szkocki potwierdził, iż Kościół Szkocji jest prezbiteriański, a jego wyznanie wiary jest wyznaniem westminsterskim. Jest on chroniony przez warunki wynegocjowane i zapisane w Traktacie o Unii z 1706 r. F. Lyall, *Church, Law and The Individual*, s. 178.

¹⁷⁸ Lord Wysoki Komisarz nie jest członkiem Zgromadzenia Powszechnego i, chociaż w drodze uprzejmości zaprasza się go do występowania wobec Zgromadzenia, nie ma on uprawnień do inicjowania lub uczestnictwa w debatach czy do kontroli ich przebiegu.

¹⁷⁹ Ustawa o Szkocji z 1998 r. Zgodnie z tą ustawą Parlament Szkocki rezyduje czasowo w przemodelowanym Hallu Zgromadzeń Kościoła Szkocji na Kopcu Edynburga.

¹⁸⁰ F. Lyall, *Church, Law and The Individual*, s. 186.

6.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

6.2.1. Anglia

Kościół Anglii i Szkocji są ustanowionymi oficjalnie kościołami dla religijnych ceremonii państwowych. Są jedynymi organizacjami religijnymi, których autonomia jest ograniczona. Największym wyzwaniem z zakresu autonomii kościoła jest z pewnością sprawa wolności w nauczaniu wiary. Nie jest ona oczywista, ponieważ wyznanie wiary w kościołach ustanowionych przez państwo jest w jakiś sposób zakotwiczone w jego konstytucji. W Wielkiej Brytanii oficjalny kościół nie może dokonać instytucjonalnej integracji z innym kościołem bez zmiany przepisów konstytucyjnych¹⁸¹.

Paradoksalnie uprzywilejowana pozycja Kościoła Anglii jako Kościoła państwowego ogranicza jego autonomię w wielu przypadkach. Istnieje kontrola parlamentarna dotycząca korzystania przez Synod Generalny ze szczególnych praw przy przygotowywaniu ustaw w materii kościelnej. Nabycie tych praw specjalnych miało miejsce w następstwie przyjęcia *Church of England Assembly (Powers) Act* z 1919 r.¹⁸², nazywany bardziej powszechnie *Enabling Act*. Ważność tej ustawy została dokładnie sprawdzona w chwili przyjęcia przez synod generalny w 1992 r. ustawodawstwa zezwalającego na święcenia kobiet. Normy konieczne do reformy prawa kościelnego w Anglii zostały przedstawione w Parlamencie stosownie do ustawy z 1919 r.¹⁸³

¹⁸¹ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 384; tenże, *Autonomie der Kirche in Europa*, Revue 14, 3/99, <http://spcp.prf.cuni.cz/14/autonom.htm>

¹⁸² Church of England Assembly (Powers) Act 1919: 9/10 Geo V – 23 rd December 1919 (Chapter 76).

¹⁸³ Ustawa z 1919 r. pozwala Synodowi podjąć dyspozycje, za pośrednictwem odpowiednich norm, dla wszystkich dziedzin dotyczących Kościoła Anglii. Zwraca się jednak uwagę, iż akt powinien być interpretowany jako wykluczający każdą próbę zmiany zwyczaju, praktyki czy doktryny, która może być uważana za „fundamentalną”. Według ustawy normy muszą być przejrane przez komitet kościelny dwóch Izb Parlamentu, złożony z piętnastu posłów i piętnastu członków Izby Lordów, mianowanych przez przewodniczącego Izby Gmin i Lorda Kanclerza. Komitet nie może zmienić tekstu normy, jaka została przyjęta przez Synod. Również Parlament nie ma takiej kompetencji, co niewątpliwie stanowi dużą korzyść dla Kościoła w Enabling Act z 1919 r. Jednak musi on rozważyć czy norma jest „stosowana do praw konstytucyjnych podmiotów jej wysokości”. W omawianym przypadku przeglądanie ustawodawstwa dotyczącego święceń kobiet trwało przed Komitetem około cztery miesiące. Głosowanie na temat charakteru stosowania normy było wyrównane, co wskazuje na niereprezentatywny charakter jej składu. Przeciwnicy święceń kobiet kontestowali ważność proponowanego ustawodawstwa, prosząc Sąd Najwyższy o rozstrzygnięcie. Uzasadniano to tym, iż Enabling Act nie upoważnia Synodu do podjęcia decyzji, dotyczącej takiej normy. Sąd Najwyższy odmówił takiej interpretacji, wskazując na to, iż przyjmując Akt z 1919 r. parlament miał intencję, aby kościół miał prawo rozważać swoje sprawy, również takie jak święcenia kobiet oraz przedstawiać te ustawy w parlamencie, aby ten je potwierdził lub odrzucił. D. McClean, *État et Églises au Royaume-Uni*, s. 340.

Najbardziej kontrowersyjnym ograniczeniem wolności kościoła jest prawo nominacji arcybiskupów i biskupów, którym dysponuje korona. Królowa czyni to na prośbę premiera¹⁸⁴. Prawo to, na podstawie umowy zawartej w 1977 r. między kierującymi kościołem i sprawującymi władzę w tym okresie, zostało ograniczone w ten sposób, że korona zatwierdza osoby proponowane przez kościół¹⁸⁵. W praktyce system ten jest realizowany przez nominacyjną Komisję królewską złożoną z 12 członków: dwóch arcybiskupów, trzech duchownych i trzech świeckich wybranych przez synod generalny spośród swoich członków oraz cztery osoby wybrane z diecezji, których te nominacje dotyczą: dwóch urzędników, sekretarz arcybiskupa do nominacji i sekretarz premiera do nominacji. Wykonują oni funkcje sekretarza i przeprowadzają badanie w diecezji, aby zebrać własne oświadczenie dotyczące jej potrzeb. Komisja przesyła dwa nazwiska premierowi i może wskazać porządek preferencji. Premier decyduje, które nazwisko zostanie przedstawione królowej. Nie może przedstawić innego kandydata spoza listy. Może jednak prosić o inne nazwiska np. jeśli jeden lub obydwu kandydatów odmówi przyjęcia nominacji.

Na Synodzie Powszechnym w lipcu 2001 r. poddano pod debatę raport dotyczący procedur mianowania biskupów anglikańskich. Jednak arcybiskup Canterbury interweniował, aby odłożyć tę sprawę w czasie. Po dyskusjach proceduralnych Synod zgodził się odroczyć debatę¹⁸⁶.

Rola kościołów w szkolnictwie brytyjskim nie jest kwestionowana¹⁸⁷. Istnieje bardzo silne dążenie ze strony rodziców, aby ich dzieci uczyły się w szkołach kościelnych. Jako przykład może posłużyć liczba spraw, w których rodzice starają się o sądowe uchylenie decyzji o nieprzyznaniu ich dziecku miejsca w takiej szkole. Ustawa edukacyjna¹⁸⁸ pozostawiła szkołom rozwiązywanie problemów, wynikających z braku wolnych miejsc w szkole, za pomocą kryteriów, odnoszących się do religijnej przynależności i praktyki¹⁸⁹.

Kościół katolicki, podobnie jak wyznania prawosławne i inne wspólnoty, mają takie prawa jak ci, którzy korzystają z form stowarzyszeń wolonta-

¹⁸⁴ Wewnątrz kościoła toczy się dyskusja, czy nowa reguła może być wprowadzona i uważana jako część niepisanej konstytucji, według której decyzja dotycząca nominacji biskupów pochodziłaby nie od premiera, ale od arcybiskupów. W 1992 r., w sprawozdaniu na temat nominacji do wysokich funkcji w Kościele badano taką ewentualność. Ale jak to zostało z siłą podkreślone przez arcybiskupa York'u w przemówieniu do Synodu Generalnego: królowa jest najwyższym rządcą kościoła Anglii nie tylko z powodu przymiotów osobistych, ale z racji pełnionych zadań. Jest rządcą z racji przymiotów głowy państwa. Jeśli kościół chce utrzymywać relacje z państwem, nie może pominąć ważnych elementów konstytucyjnych państwa. D. McClean, *État et Églises au Royaume-Uni*, s. 340.

¹⁸⁵ B. d'Hellencourt, *Les vicissitudes d'une „sécularisation chrétienne” au Royaume-Uni*, s. 126-127.

¹⁸⁶ Report of Proceedings, vol. 32, nr 2, s. 79-91 (November 2001).

¹⁸⁷ J. D. McClean, *Church and State in Britain in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 165.

¹⁸⁸ Education Act 2002, s. 49

¹⁸⁹ J. D. McClean, *Church and State in Britain*, s. 166.

riatu¹⁹⁰. Ich prawo kanoniczne ma charakter umowy zawieranej między ich pojedynczymi członkami¹⁹¹. Sprawy dotyczące własności są zarządzane przez pośrednictwo „trust” (zarząd powierniczy), zasadniczy mechanizm stosowany powszechnie w angielskim prawie majątkowym. Ale szczególnie dla wielkich kościołów, gdzie jest skomplikowany podział funkcji – np. między organami lokalnymi i narodowymi kościoła – może być dodane uzupełnienie przez „prywatny akt parlamentarny”.

Nie ma formalnej listy kościołów „uznanych” jako takich przez państwo. Z różnych powodów mogą być zarejestrowane budynki kultowe, np. dla celebracji małżeństw.

6. 2. 2. Szkocja

Kościół Szkocji otrzymał ochronę na warunkach wynegocjowanych i zawartych w Traktacie o Unii z 1706 roku. Pozostał on dominującym, podczas gdy inne kościoły i związki wyznaniowe działały w warunkach licznych niedogodności. Ustawa o Kościele Szkocji zajmuje się przede wszystkim konstytucją tego Kościoła. Jednak w art. 2 stanowi, iż kościół ten nie może naruszać prawa innego kościoła w Szkocji do uznania go za kościół chrześcijański chroniony przez prawo, gdy chodzi o wykonywanie jego funkcji duchowych¹⁹².

Kościoły chrześcijańskie, inne niż Kościół Szkocji, są dobrowolnymi stowarzyszeniami. Jurysdykcja kościołów nad swoimi członkami wynika z prawa ogólnego. Jest to władza podobna do tej, jaką ma klub czy stowarzyszenie w stosunku do swoich członków¹⁹³. Zarząd nad ich majątkiem jest sprawowany przez kuratorów (trustees), jest to warunek wymagany przez sądy. Oznaczać to może, iż przy braku przeciwnych uregulowań, jeżeli istnieje podział w związku wyznaniowym lub zborze, ci, którzy stosują się do „właściwych zasad” kurateli, będą uprawnieni do własności, nawet jeżeli pozostają w mniejszości.

¹⁹⁰ Halsbury's Laws of England, vol. VI, London 1991⁴, s. 61-190.

¹⁹¹ M. Hill, *Church Autonomy in the United Kingdom*, s. 274.

¹⁹² Church of Scotland Act.

¹⁹³ F. Lyall, *Church, Law and The Individual*, s. 186-187.

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z RADYKALNYM ROZDZIAŁEM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM

W modelu liberalno-indywidualistycznym państwo dystansuje się od wszelkich ocen i odniesień związanych z religią. Prowadzi to do układania stosunków państwo – kościół na zasadzie rozdziału radykalnego. Państwo uważa religię za sprawę prywatną poszczególnych osób i, określając ustawami granice wolności kościołów, czuwa nad rozdzieleniem dwu instytucji: państwa i kościoła. Kościoły traktuje się jak organizacje prywatne, którym państwo może udzielić pomocy, ale nie widzi potrzeby współpracy z nimi¹. Model ten charakteryzuje się indyferencją państwa, a nie wrogością wobec religii i kościołów².

1. REPUBLIKA FRANCUSKA

Świecki charakter państwa we Francji determinuje wolność religijną i równość przekonań³. Teorie odnoszące się do świeckiego charakteru państwa utrwaliły się w okresie najgorętszych sporów toczonych przez antyklerykalnych republikanów III Republiki (w latach 1880-1905). W 1905 r. świeckość państwa, synonim świeckości agresywnej, była doktryną polityczną, zmierza-

¹ J. Robert, *Église et État en France*, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 67.

² A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 33-34; 71.

³ J. Rivero wyjaśniał w 1948 roku: „Pojęcie świeckości faktycznie formułowało się w hałasie: konflikt idei, a przede wszystkim walka partii politycznych. Powstało ono w ramach wolnej dyskusji. Świeckość od dłuższego już czasu ma prawo istnienia w świecie prawa; stało się regułą prawa pozytywnego, określa sposób działania instytucji, jest stosowane w praktyce. Obecnie zmieniło swoją naturę. Granica prawna przekroczona, dyskusje uspokoiły się. Teksty prawne zawsze rozumiały świeckość, w jednym i tym samym znaczeniu, jako neutralność religijną państwa”. J. Rivero, *La notion juridique de laïcité, Recueil Dalloz de doctrine, de jurisprudence et de législation, chronique XXXIII*, Paris 1949, z. 31, s. 137.

jąca do wyeliminowania wpływów religijnych, w szczególności Kościoła katolickiego, z obszaru spraw publicznych. Obecnie świeckość państwa służy za podstawę zasad prawnych, mających na celu zapewnienie neutralności władz państwowych w sprawach religijnych oraz zabezpieczenia równego traktowania różnych przejawów życia religijnego⁴.

1.1. ZASADY USTROJOWE

Spośród państw Unii Europejskiej tylko ustawodawca francuski umieszcza w tekście konstytucji *expressis verbis* zasadę świeckości. Ustawodawca w przepisie art. 1 stanowi, że „Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną. Zapewnia ona równość wobec prawa wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania”⁵.

W konstytucji kościoły nie są wzmiankowane, a religia pojawia się jedynie wпадkowo w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r. W art. 10 stwierdza się, iż „nikt nie może być niepokoiony z powodu swych przekonań, także religijnych, pod warunkiem, że wyrażanie tych przekonań nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego przez prawo”⁶. Republika jest określana jako świecka. We Francji obrona świeckości prowadzi bardzo łatwo do laicyzacji, tzn. ekstremalnej koncepcji rozdziału kościołów i państwa⁷. Świeckość ta jest utożsamiana z laicyzmem, czyli eliminacją wartości religijnych z życia publicznego⁸. Świeckość konstytucyjna jest charakteryzowana jako

⁴ B. Gaudemet-Badevant, *La jurisprudence constitutionnelle en matière de la liberté confessionnelle et régime juridique des cultes et de la liberté confessionnelle en France*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 283.

⁵ *Constitution de la République française du 4 octobre 1958*, Loi constitutionnelle nr 95-880 du 4 août 1995; tekst polski konstytucji, [w:] *Konstytucja Francji z 4 października 1958 r. (według stanu prawnego na dzień 22 lutego 1996 r.)*, wstęp i tłum. Wiesław Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997, s. 33. W pierwotnym tekście konstytucji obecny artykuł 1 stanowił ust. 1 artykułu 2; ustawą konstytucyjną nr 95 – 880 z 4 sierpnia 1995 r. pierwotny tekst artykułu 1 został uchylony i zastąpiony wyżej wymienionym.

⁶ *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen du 26 août 1789*, [w:] *Les Constitutions des États de l'Union européenne, Documents rassemblés et présentés par C. Grewe et H. Oberdorff, La documentation Française*, Paris 1999, s. 254.

⁷ D. Le Tourneau, *L'Église et l'État en France*, Paris 2000, s. 119; C. Haguenau-Moizard, *États et religions en Europe*, Grenoble 2000, s. 60 – 61.

⁸ J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 50; Ph. Portier, *Les laïcité dans l'Union européenne: vers une convergence des modèles?*, [w:] *La Tolérance. Colloque international de Nantes (mai 1998)*, dir. G. Saupin, R. Fabre, M. Launay, Rennes 1999, s. 309-310.

neutralność państwa⁹, podczas gdy świeckość wprowadzona ustawą z 1905 r. charakteryzuje się przez rozdział. Świeckość konstytucyjna, podkreślając neutralność państwa, nakłada na nie obowiązek nie przyjmowania żadnej pozycji w materii religijnej¹⁰. Oznacza to, że państwo nie może również przyjmować postawy antyreligijnej czy niezyczliwej względem religii i to nie tylko co do wyznania, ale także etyki i nauczania¹¹. Państwo przestaje być świeckie, jeśli faworyzuje systematycznie sekularyzację społeczeństwa, gdyż traci wówczas neutralność. Świeckość bowiem dotyczy jedynie państwa, a nie społeczeństwa, które ma prawo do pełnej wolności religijnej¹². Neutralność państwa zawiera wiele elementów komplementarnych. Na pierwszym miejscu zawiera niezależność kościoła od władzy państwowej, ale nie redukuje się do tego prostego wymagania¹³. Świeckość państwa rozumiana jako neutralność, zdaniem E. Poulata, korzysta także z wyraźnej aprobaty episkopatu¹⁴.

⁹ Zasada świeckości państwa rozumianej jako neutralność była obecna w czasie debat konstytucyjnych w 1946, choć nie została w ten sposób wpisana w Konstytucji z 1946 r. W art. 1 tej konstytucji zostało potwierdzone, że „Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną”. Wpisanie zasady świeckości państwa do Konstytucji IV Republiki w 1946 r. było rezultatem konsensusu podczas jej wypracowywania. Zasada ta została wpisana do art. 13 pierwszego projektu konstytucji. Artykuł 1 drugiego projektu konstytucji został przyjęty jednomyślnie przez Komisję, stosownie do poprawki zgłoszonej przez komunistów, po której relator P. Coste-Floret zadeklarował: „Akceptujemy poprawkę, ponieważ sądzimy, że świeckość rozumiana jako neutralność państwa, jest zgodna z tradycją republikańską”. Zob. J. B. Trotabas, *La notion de laïcité dans le droit de l'Église catholique et de l'Etat républicain*, Paris 1961, s. 12 n.; Zostało to przyjęte bez debaty podczas posiedzenia publicznego, po którym Robert Schumann wyraził przekonanie, przywołując pojęcia niezależności i bezstronności, że „państwo ma obowiązek, kiedy naród tworzą ludzie, którzy nie podziwiają tych samych przekonań, pozwolić każdemu ze swoich obywateli żyć stosownie do wymagań jego sumienia. W rezultacie doktryna o neutralności – czy, aby lepiej to wyrazić, bezstronności państwa w sprawie wierzeń wszystkich członków wspólnoty narodowej – nie będzie rozumiana jako klauzula ograniczająca”. *Assemblée nationale constituante 2e séance du 3 septembre 1946, Journal Officiel, Débat* z 4 września 1946 r. s. 3474 n.

¹⁰ J. Robert, *La liberté religieuse dans un Etat démocratique – problèmes et solutions, „Conscience et liberté”*, 54(1997), s. 29 n.; G. Gonzalez, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, Paris 1997, s. 147; Ph. Ségur, *Droit constitutionnel des religions*, [w:] *Traité de droit français des religions*, dir. F. Messner, P. H. Prétot, J. M. Woehrling, Paris 2003, s. 390-398.

¹¹ Szerzej na ten temat: J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 280-281; tenże, *Państwo światopoglądowo neutralne?*, [w:] *Problemy współczesnego Kościoła*, red. M. Rusecki, Lublin 1997, s. 30-31.

¹² M. Barbier, *Esquisse d'une théorie de la laïcité*, „Le débat”, novembre-décembre 1993, nr 77, s. 80-81.

¹³ „La religion, qui est désormais indépendante de l'Etat, peut jouir d'une entière liberté, que l'Etat doit respecter et protéger. La laïcité ne consiste plus seulement à libérer l'Etat de la religion, mais à assurer la liberté religieuse dans la société. Dès lors, la religion peut avoir un rôle positif dans la société et même apporter sa collaboration à l'Etat”. M. Barbier, *Esquisse*, s. 82

¹⁴ E. Poulat, *Liberté, Laïcité. La guerre des deux France et le principe de la modernité*, Paris 1987, s. 193-194.

Określenie „respektuje wszystkie przekonania” jest doprecyzowaniem pojęcia świeckości, dając mu konotację pozytywną. W opinii z 27 listopada 1989 r., dotyczącej noszenia znaków religijnych w szkole, Conseil d’Etat porównał świeckość do neutralności, wskazując związek pomiędzy wyrażeniem „świeckość” i „respekt wobec przekonań religijnych”¹⁵.

Pojęcie świeckości określają bliżej ustawy zwykłe i praktyka władz państwowych. Świeckość państwa, wprowadzona na mocy ustawy z 9 grudnia 1905 r. o rozdziale kościołów od państwa, zakłada z jednej strony, że państwo jest wolne od wpływów ze strony religii, z drugiej strony religia jest wolna od wpływów ze strony państwa¹⁶. Ustawa w przepisie art. 1 i 2 stanowi, że „Republika zapewnia wolność sumienia. Gwarantuje wolne praktykowanie religii, które może podlegać ograniczeniom jedynie z powodu ochrony porządku publicznego” oraz „nie uznaje, nie opłaca, ani nie subwencjonuje żadnego związku wyznaniowego. W konsekwencji z dniem 1 stycznia, który nastąpi po promulgacji obecnej ustawy, zostają zniesione budżety państwa, departamentów i gmin oraz wszystkie wydatki dotyczące praktykowania kultów. Jednakże mogą być wpisane sumy budżetowe wydatków dotyczących kapelanów i przeznaczone dla zabezpieczenia wolności praktykowania kultów w zakładach publicznych takich jak: licea, gimnazja, szkoły, hospicja, miejsca azylu i więzienia”¹⁷.

W art. 1 ust. 1 został podkreślony aspekt pozytywny wolności, natomiast w ust. 2 aspekt negatywny. Od 1 stycznia 1906 r. zostały zniesione budżety państwa, departamentów i gmin przeznaczone na utrzymanie wyznań. Analiza tych dwóch artykułów pomaga zrozumieć francuską koncepcję świeckości państwa oddzielającej kościoły od państwa¹⁸. Dla pewnej grupy opinii francuskiej wspieranej przez lożę francuską Wielki Wschód, świeckość państwa zawsze jest rozumiana jako eliminacja czynnika religijnego z życia publicznego, szczególnie zaś tego wszystkiego, co dotyczy katolicyzmu¹⁹. Francuskie pań-

¹⁵ „Le principe de la laïcité de l’enseignement public (...) est l’un des éléments de la laïcité de l’Etat et de la neutralité de l’ensemble des services publics”, Avis du Conseil d’Etat nr 346.893 du 27 novembre 1989 concernant le port de signes religieux à l’école, Conseil d’Etat, Assemblée Générale, Avis nr 346.893 du 27 novembre 1989, Nr 413, p. 1031; także: *Revue française de droit administratif*, janvier – février 1990, nr 1, s. 7-8

¹⁶ Ustawa z 1905 r. jest mocno obarczona tradycją gallikańską, według której państwo rości sobie prawo do wykonywania kontroli nad Kościołem katolickim. L. de Naurois, *Le fondement philosophique et le régime juridique de la laïcité en droit française*, [w:] *La laïcité*, vol. VI, Paris 1960, s. 253.

¹⁷ Loi du 9 decembre 1905 concernant la separation des Eglises et de l’Etat, Journal Officiel du 11 XI 1905; z późniejszymi zmianami: 28 III 1907, 13 IV 1908, 31 XII 1913, 25 XII 1942, 13 VI 1966, [w:] *Cultes et associations cultuelles, congregations et collectivites religieuses*, „Journal Officiel de la République Française” 1991, nr 1524.

¹⁸ M. Barbier, *La laïcité*, Paris 1995, s. 86; K. Orzeszyna, *Systemy relacji między państwem i kościołem we Francji*, RNP 12(2002), z. 1, s. 248.

¹⁹ J. Baubérot, *La laïcité française entre Histoire et devenir*, „Administration” 1993, nr 161, s. 105.

stwo świeckie zawiera ideę separacji wrogiej, która bierze w opiekę sprawy do-
czesne wspólnoty, pozostawiając osobom prywatnym troskę o sprawy ducho-
we²⁰.

We Francji aktywna polityka religijna prowadzi do sztucznego wyłączenia
religii z forum publicznego²¹. Takie zasady jak laickość czy separacja stosowane
są niemalże jako normy prawa Bożego, w tym znaczeniu, że przekształcają one
i modelują społeczeństwo niejako z wyższego pułapu. Wzrastające publiczne
znaczenie religii jest równoważone przez uroczystą deklarację o uczynieniu jej
czymś prywatnym. Idea przewodnia: chusta traci swoje publiczne znaczenie,
gdy przestaje być widoczna²². Religia została wykluczona z państwa. Tymcza-
sem jest zjawiskiem zupełnie naturalnym, że ma ona swoje miejsce w społe-
czeństwie, które nie jest świeckie, nawet jeśli jest bardzo zsekularyzowane.
Religia nie może być zredukowana jedynie do sfery życia prywatnego i osobi-
stego, ale ma mieć charakter wspólnotowy²³. Świeckość dotyczy państwa, a nie
społeczeństwa. Zakłada ono nie tylko, że państwo nie uznaje czy nie utrzy-
muje żadnego wyznania, ale nie wypowiada się i nie wkracza w materię reli-
gijną²⁴. Religia cieszy się wolnością w społeczeństwie. Jedynym zastrzeżeniem
jest respektowanie porządku publicznego. Neutralność wymaga, aby państwo
nie pomagało, ale też nie przeszkadzało żadnej religii, pozostawiając wszy-
stkim całkowitą wolność ze wszystkimi tego konsekwencjami²⁵.

System separacji i równości, który wyjaśnia się przez słowo „świeckość
państwa”, określa abstynencję neutralną; bezstronność państwa, gdy chodzi
o wszystkie religie²⁶. Każde wyznanie religijne, które powołuje tę cechę, ko-
rzysta z wolności kultu. Jednak czy nie należy brać bardziej pod uwagę liczbę

²⁰ F. Messner, *Laïcité imaginé et laïcité juridique*, le débat, november-décember 1993, nr 77, s. 89-90.

²¹ Loi nr 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics, Journal Official – Éditions Lois et décrets, du 17 mars 2004, p. 5190; Circulaire du 18 mai 2004 relative à la mise en œuvre de la loi nr 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics. Journal Official – Éditions Lois et décrets, du 22 mai 2004, p. 9033 – NOR: MENG0401138C.

²² To sztuczne wyłączenie religii ze sfery publicznej ma miejsce we Francji m.in. od chwili, gdy zatwierdzono nowe prawo zakazujące widocznych (ostentacyjnych) znaków religijnych w szkole, którą postrzegano jako sanktuarium religijne. R. Torfs, *Church and State in a changing world universal protections and individual identity*, EJCSR, Leuven 2002, vol. 9, s. XI-XII; J. Falski, *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, PiP, 61(2006), z. 6 (724), s. 75.

²³ K. Orzeszyna, *Współczesne interpretacje francuskiej koncepcji państwa świeckiego*, RNP 13(2003), z. 1, s. 222; M. Barbier, *Esquisse*, s. 79-80.

²⁴ M. Barbier, *La laïcité*, s. 86.

²⁵ Tamże, s. 80.

²⁶ J. Morange, *Le régime constitutionnel des cultes en France*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 127.

wiernych oraz rolę społeczną kościołów?²⁷ Równość między różnymi religiami zakłada, iż nie ma ani religii państwowej, ani religii „oficjalnej” czy dominującej, ani wyznań uznanych. Żadna z religii nie ma szczególnego statusu publicznego. W zasadzie materia religijna we Francji należy do spraw prywatnych obywateli i jako taka poddana jest prawu prywatnemu²⁸.

Debata na temat świeckości państwa we Francji nie należy do przeszłości. Wielu autorów stara się pokazać ewolucję tego pojęcia, wyróżniając „Trzy wieki świeckości”. J. Costa-Lascoux przyjmuje, że okres rozdziału pozostawił miejsce dla neutralności, ta ostatnia zaś dla pluralizmu. „Weszliśmy w wiek pluralizmu, w którym przekonania religijne nie są już zepchnięte do sfery prywatnej”²⁹. W tym samym znaczeniu M. Barbier pokazuje „świeckość państwa rozumianą jako wolność”, oznaczającą krok dalej, niż rozdział i neutralność³⁰. Jean Baubérot sądzi, że zaczyna się początek „świeckości ponownie zdefiniowanej”, opartej szczególnie na „doktrynie Kościoła katolickiego” i nauczaniu Jana Pawła II, który w przemówieniu do Jean Guéguinou, ambasadora Francji przy Stolicy Apostolskiej (24 października 1998 r.) przypomniał, że „świeckość jest rozumiana jako autonomia społeczności świeckiej i wyznań religijnych w dziedzinach, które są im własne, ale jednocześnie jest uznaniem fenomenu religijnego, instytucji kościelnych i doświadczenia chrześcijańskiego wśród komponentów narodu, a nie jedynie jako element życia prywatnego. (...) Rozdział dobrze rozumiany między kościołem i państwem prowadzi do respektowania życia religijnego i jego najgłębszych symboli, słuszny szacunek wobec działań i myśli chrześcijańskiej jest nie tylko zagwarantowaniem wolności religijnej osób lub grup ludzkich, ale jest także odwołaniem się do tego, co jest właściwe dla kościoła, a co może zawierać elementy refleksji dla wszystkich, dając pozytywny wkład do celów społecznych, na drodze do promocji i respektu osób, a także tego, co dotyczy dobra wspólnego i praw człowieka, które są elementami obiektywnymi, których nie można zgubić z pola widzenia przy podejmowaniu decyzji społecznych”³¹.

²⁷ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 18-19.

²⁸ B. Basdevant-Gaudemet, *Etat et Eglises en France*, [w:] *Etat et Eglises dans l'Union européenne*, Baden-Baden 1997, s. 133; tenże, *Droit et religions en France*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, Bruxelles 2000, s. 129-130.

²⁹ J. Costa-Lascoux, *Les Trois âges de la laïcité*, Paris 1996.

³⁰ „La laïcité se trouve actuellement dans une situation paradoxale en France. En effet, elle fait l'objet d'un large consensus et ne rencontre guère d'opposition. Mais elle tend à se transformer et à prendre une signification nouvelle. Elle ne se limite plus à la séparation des Eglises et de l'Etat, ni à la neutralité de l'Etat à l'égard des religions. Elle est désormais conçue d'une manière nouvelle et généralement en termes de liberté [...] On parle volontiers de laïcité ouverte ou plurielle et on propose de la redéfinir ou de la repenser”. M. Barbier, *Esquisse*, s. 81.

³¹ „La laïcité est à entendre à la fois comme une autonomie de la société civile et des confessions religieuses dans les domaines qui leur sont propres, mais en même temps comme

1.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Mimo, iż obowiązuje zasada nie uznawania wyznań, wspólnoty religijne mają specyficzny status w prawie francuskim. Nie chodzi o status przyznany kościołowi globalnie, ale o reguły prawne stosowane do szeregu instytucji czy organizmów lub ważnych grup wewnątrz samego kościoła.

Ustawa z 1905 r. w art. 4³² przewiduje możliwość ustanowienia stowarzyszeń kultowych, zdolnych do przyjęcia dóbr dawnych zakładów publicznych wyznań, które przestały istnieć w 1905 r. Ustawodawca precyzuje, iż stowarzyszenia kultowe muszą mieć „wyłącznie za przedmiot sprawowanie kultu” i nie mogą „pod jakąkolwiek formą otrzymywać subwencji od państwa, departamentów i gmin”³³. Wspólnoty religijne mogą uzyskać osobowość prawną stosownie do ustawy z 1 lipca 1901 r., która reguluje ogólny system stowarzyszeń³⁴, jednak powinny one szanować reguły dodatkowe, nałożone przez ustawę z 1905 r.

Od 1924 r. biskupi francuscy erygują stowarzyszenia diecezjalne³⁵, które są stowarzyszeniami kultowymi, stosownie do ustaw z 1901 r. i 1905 r., mimo iż nie został już podkreślony ich „wyłączny” cel, którym jest pokrywanie kosztów związanych ze sprawowaniem kultu. Stowarzyszenia te bardziej szanują wymagania prawa kanonicznego, działając pod władzą biskupa, w łączności ze Stolicą Apostolską i stosownie do konstytucji Kościoła katolickiego³⁶.

une reconnaissance du fait religieux, de l'institution ecclésiastique et de l'expérience chrétienne parmi les composantes de la nation, et non simplement comme des éléments de la vie privée [...] Une séparation bien comprise entre l'Eglise et l'Etat conduit au respect de la vie religieuse et de ses symboles les plus profonds, et à une juste considération de la démarche et de la pensée religieuses. Non seulement c'est une garantie de la liberté des personnes et des groupes humains, mais c'est aussi un appel pour que ce qui est propre à l'Eglise puisse demeurer un élément de réflexion pour tous et être une contribution positive aux débats de société, en vue de la promotion et du respect des personnes, ainsi que de la considération du bien commun et des droits de l'homme, qui sont des éléments objectifs que l'on ne peut jamais perdre de vue dans les décisions sociales”. Cyt. za: D. Le Tourneau, *L'Eglise*, s. 118.

³² „Dans le délai d'un an à partir de la promulgation de la présente loi, les biens mobiliers et immobiliers des menses, fabriques, conseils presbytéraux, consistoriaux et autres établissements publics du culte seront, avec toutes les charges et obligations qui les grèvent et avec leur affectation spéciale, transférés par les représentants légaux de ces établissements, aux associations qui, en se conformant aux règles d'organisation générale du culte dont elles se proposent d'assurer l'exercice, se seront formées, suivant les prescriptions de l'article 19, pour l'exercice de ce culte dans les anciennes circonscriptions desdits établissements”. Art. 4 Loi du 9 décembre 1905.

³³ Art. 19 Loi du 9 décembre 1905.

³⁴ „Aucune congrégation religieuse ne peut se former sans une autorisation donnée par une loi qui déterminera les conditions de son fonctionnement”. Art. 13, Le titre III, Loi du 1er juillet 1901 relative au contra d'association. Journal Officiel – Éditions Lois et décrets, du 2 juillet 1901, p. 4025-4027.

³⁵ Encyklika Magnam Gravissimamque z 18 stycznia 1924. AAS, 16(1924), s. 5-18.

³⁶ B. Basdevant-Gaudemet, *Droit et religions en France*, s. 137-139.

Widoczny jest brak autonomii kościołów w związku z prawnym uznaniem porządku religijnego, który zależy od odpowiedniego dekretu czy orzeczenia wydanego przez Conseil d'Etat. Od nowych ruchów religijnych władze publiczne wymagają, by ich członkowie dokonali wyboru organów ich reprezentujących, co pozwala władzom mieć partnera instytucjonalnego, do którego w razie potrzeby mogłyby się zwracać. Aż do dzisiaj okazuje się to trudne w stosunku do wyznawców islamu i może być interpretowane jako ingerencja w ich autonomię religijną³⁷.

Wolność stowarzyszania przewidziana przez ustawę z 1901 r. pozwoliła rozwinąć się wielu stowarzyszeniom, szczególnie charytatywnym czy edukacyjnym, które funkcjonują w łączności z władzami religijnymi³⁸, lecz jednocześnie nie mają jako wyłączny przedmiot wykonywanie kultu, a więc nie są kultowe. W tej ostatniej kategorii funkcjonują liczne stowarzyszenia kulturalne o celu edukacyjnym, usytuowane w oparciu o przekonania religijne. Muzułmanie przyjmują zwykle te ramy prawne. Obecność szkoły koranicznej usprawiedliwia kwalifikator „kulturalny”, który nie przeszkadza, aby obok szkoły funkcjonował meczet, kierowany przez to samo stowarzyszenie kulturalne. Rozróżnienie między stowarzyszeniem kultowym czy kulturalnym nadaje fundamentalny ciężar prawny; pierwsze jest regulowane przez ustawę z 1905 r., drugie przez ustawę z 1901 r. Nie są one poddane temu samemu systemowi finansowemu i podatkowemu³⁹.

Jakkolwiek zasada świeckości w prawie francuskim cieszy się dużym uznaniem, to polemika na temat jej rozumienia trwa. Sędziowie regularnie są wzywani do arbitrażu w różnych sprawach. Nawet ich umiarkowana postawa w tych kwestiach nie przekonuje wszystkich: administracji, wspólnot religijnych czy intelektualistów⁴⁰. W zasadzie w prawie francuskim sekty mają prawo do istnienia. Wolność sumienia, realizująca się w wolności stowarzyszania, pozwala im się ukonstytuować legalnie. Teksty prawne przewidują ograniczenie tej wolności, gdyż stowarzyszenie nie może mieć „przedmiotu zakazanego, przeciwnego ustawom, dobrym zwyczajom”⁴¹ i w sposób bardziej ogólny, naruszać porządek publiczny⁴². Jednak, gdy sekty próbowały konstituować się jako stowarzyszenia kultowe z ustawy 1905 r., Conseil d'État zawsze odmawiał

³⁷ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 386-387.

³⁸ B. Basdevant-Gaudemet, *État et Églises en France*, s. 136.

³⁹ Art. 11 Décret du 16 août 1901 portant règlement d'administration publique pour l'exécution de la loi du 1er juillet 1901 relative au contrat d'association, *Journal Officiel* – Éditions Lois et décrets, du 17 août 1901, p. 5251.

⁴⁰ C. Haguenu-Moizard, *Etats*, s. 62.

⁴¹ Art. 3 Loi du 1er juillet 1901 relative au contra d'association. *Journal Officiel* – Éditions Lois et décrets, du 2 juillet 1901, p. 4025-4027.

⁴² B. Basdevant-Gaudemet, *État et Églises en France*, s. 138.

takiej kwalifikacji uzasadniając, że stowarzyszenia kultowe „muszą mieć za przedmiot wyłącznie sprawowanie kultu”⁴³.

W prawie napotyka się trudności, gdy trzeba wziąć pod uwagę nowe grupy religijne, ponieważ ustawodawca odmawia definiowania, czym jest religia. Sądy, szczególnie Conseil d'État, nie uznają jako „religijnej” każdej grupy, która próbuje się za taką przedstawiać. Kwalifikator „stowarzyszenie kultowe”, jest nadawany z ostrożnością, przede wszystkim gdy chodzi o nowe ruchy. Sądy wahają się, kiedy stwierdzić, czy grupa jest „religijna” lub stowarzyszenie jest kultowe. Przyjmują także neutralne stanowisko w przypadku, gdy chodzi o określenie grupy jako „sekta” czy zdefiniowanie, czym jest sekta. Jednak orzekający sędzia zachowuje ostrożność, by nie zacierać różnic między religiami i sektami i nie przyznać tym ostatnim korzystnego systemu prawnego i finansowego, który będzie wzmocniał ich rozwój⁴⁴.

2. KRÓLESTWO NIDERLANDÓW (HOLANDIA)

Relacje między państwem a kościołem w Holandii charakteryzuje rozdział. Ta zasada nie jest jednak sformułowana ani w konstytucji, ani w innym akcie prawnym. Jest jednak przywoływana w procesie legislacyjnym, jak również w orzeczeniach administracyjnych i sądowych. Jej rola jest szczególnie znacząca w tym, co dotyczy niezależności organizacyjnej kościoła oraz relacji finansowych między kościołem i państwem. Zasada ta ma taką samą implikację w prawie dla równego traktowania różnych wyznań i stanowiska władz publicznych wobec ruchów religijnych i niereligijnych.

2.1. ZASADY USTROJOWE

W Holandii pluralizm jest charakterystycznym fundamentem życia religijnego. Podstawa relacji państwo – kościół nie została *expressis verbis* określona w Konstytucji z 1983 r., jednak zasady tych stosunków wyprowadza się z gwarancji wolności religijnej w wymiarze indywidualnym. W przepisie art. 6 ust. 1 i 2 ustawodawca stanowi, że „każdy ma prawo, indywidualnie, jak też

⁴³ Conseil d'État, 21 janvier 1983, Association Fraternité des serviteurs du monde nouveau, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 19; Conseil d'État, (Assemblée Générale) 1er février 1985, Association chrétienne Les Témoins de Jéhovah de France, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 23; Conseil d'État, (10e/3e Sous-Section de l'Intérieur du Conseil d'État réunies) 17 juin 1988, Union des athées, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 247.

⁴⁴ C. Goyard, *Les sectes et leurs adeptes au regard de la Constitution française*, AC, 1987, s. 257-296; B. Basdevant-Gaudemet, *État et Églises en France*, s. 133.

wspólnie z innymi, do swobodnego wyznawania swoich przekonań religijnych czy światopoglądowych, ale każdy ponosi za to odpowiedzialność przewidzianą w ustawie”, a „ustawa może określić sposób korzystania z powyższego prawa poza budynkami i terenami zamkniętymi, ustalając przepisy mające na celu ochronę zdrowia, interesy ruchu drogowego oraz zwalczanie lub zapobieganie naruszeniom porządku”⁴⁵.

W artykule tym została zagwarantowana zarówno wolność wierzeń religijnych, jak i wolność wierzeń niereligijnych. Jakkolwiek art. 6 odwołuje się do różnych manifestacji wolności religijnej, to jednak jest nieprecyzyjny, gdy chodzi o gwarancje w nim zawarte, które muszą być interpretowane szeroko. W doktrynie przyjmuje się, iż konstytucyjnej ochronie podlega nie tylko wolność do posiadania przekonań religijnych czy niereligijnych, ale równocześnie wolność działania stosownie do tych przekonań. Ustawodawca chroni wyrażanie wiary nie tylko jednostki, ale także grup religijnych i organizacji, które stanowią wyznania⁴⁶. Klauzula „każdy ponosi za to odpowiedzialność przewidzianą w ustawie” z pierwszego ustępu oznacza, że jedynie władza ustawodawcza jest kompetentna, aby ograniczyć tę gwarancję prawną. Nie ma tu jednak żadnego jasnego wskazania konkretnych kryteriów, które muszą być spełnione. Celem drugiego ustępu jest udzielenie władzy ustawodawczej takiego zakresu władzy, aby mogła ograniczyć gwarantowane prawo do korzystania z przekonań religijnych czy niereligijnych w innych miejscach niż budynki czy miejsca zamknięte i jedynie z podkreślonych motywów⁴⁷.

Zasadę rozdziału kościoła i państwa należy interpretować w harmonii z zasadą neutralności państwa oraz wolności religii czy wierzeń⁴⁸. Jednak zasada ta nie wskazuje jak powinny wyglądać relacje między państwem a kościołem. Ewolucja prawa i społeczeństwa sprawia, iż nowe gwarancje staną się konieczne⁴⁹. Należy również podkreślić, iż stosownie do współczesnej doktryny na temat praw podstawowych, klasyczne prawa wolnościowe wymagają w pewnych okolicznościach działania pozytywnego państwa, aby gwarantować rzeczywiste korzystanie z nich. Odnosi się to również do wolności religii.

⁴⁵ *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden (28.03.1814)*, [w:] *Verzameling Nederlandse Wetgeving*. Deel 1. 1998/99 z późn. zm.; *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, po licznych zmianach tekst jednolity, Stb. (Staatsblad) 2006, nr. 240; *The Constitution of the Kingdom of the Netherlands*, <http://www.tweedekamer.nl/>; tekst polski, *Konstytucja Królestwa Holandii*, tłum. A. Głowacki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003.

⁴⁶ S. C. van Bijsterveld, *The Constitutional Status of Religion in the Kingdom of the Netherlands*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 206-207; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 5.

⁴⁷ S. C. van Bijsterveld, *État et Églises aux Pays-Bas*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 229.

⁴⁸ Art. 1 i 6 konstytucji.

⁴⁹ S. C. van Bijsterveld, *État et Églises aux Pays-Bas*, s. 232.

Religia odgrywa ważną rolę w stosunkach prawnych pomiędzy jednostkami. W czasie prac nad nowelizacją konstytucji wyraźnie wskazywano, iż prawa podstawowe mają znaczenie nie tylko w relacji do władz publicznych, ale mogą mieć znaczenie także między jednostkami. Poszczególne aspekty tych relacji mogą być określane powszechnie w drodze interwencji ustawodawcy. Częściej to sądy muszą wyważyć interesy w konkretnych sprawach na podstawie ogólnych pojęć prawa cywilnego⁵⁰.

W orzeczeniach sądowych odnoszących się do religii przywołuje się artykuł 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz artykuł 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁵¹. Sądy, i co warte podkreślenia Sąd Najwyższy, są jednakże niechętnie do uznawania tego typu pozwów. W znaczącym orzeczeniu z roku 1962 Sąd Najwyższy orzekł, iż – wówczas istniejący – konstytucyjny zakaz procesji religijnych jest zgodny z art. 9 Konwencji⁵². Sąd Najwyższy zinterpretował swoje uprawnienie do badania zgodności w sposób zawężający. W ostatnim czasie Sąd Najwyższy przyjął bardziej aktywne podejście w ocenie zgodności ustawodawstwa. Jednak omawiane sprawy nie dotyczyły religii. Naczelny Sąd Administracyjny od początku przyjmował w tych sprawach pogląd bardziej liberalny⁵³.

W Holandii nie ma praktyki zawierania umów dwustronnych między państwem a kościołem⁵⁴. Wyjątek w tej materii stanowi umowa z 1983 r., zawarta między państwem i poszczególnymi kościołami, dotycząca realizacji tradycyjnych obowiązków rządu utrzymania i wynagradzania przez państwo duchownych⁵⁵. Umowa ta została później potwierdzona ustawą parlamentarną⁵⁶.

⁵⁰ Tenze, *State and Church in the Netherlands*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 373.

⁵¹ Sądy nie mają prawa badania zgodności ustaw z konstytucją (art. 120 konstytucji). W interpretacji konstytucyjności ustaw parlamentarnych ustawodawca ma ostatnie słowo. Sądy mają jedynie prawo badania aktów prawa innych niż ustawy parlamentu w zakresie ich zgodności z konstytucją. Konstytucja przewiduje możliwość badania przez sądy zgodności aktów prawnych – w tym ustaw parlamentu, a nawet konstytucji – z postanowieniami traktatów, które wiążą wszystkie osoby lub z rozporządzeniami instytucji międzynarodowych (art. 94 konstytucji).

⁵² Hoge Raad, 19 stycznia 1962, *Nederlandse Jurisprudentie* 1962, nr 107.

⁵³ S. C. van Bijsterveld, *State and Church in the Netherlands*, [w:] *State and Church*, s. 372-373.

⁵⁴ K. Walf, *Église et État aux Pays-Bas*, *Conscience et liberté*, 1986, nr 32, s. 130.

⁵⁵ W art. IV artykułów dołączonych do konstytucji był przepis stanowiący, iż „artykuł dotyczący finansowania kościołów będzie utrzymany do momentu, kiedy inne przepisy ustawowe zdecydują inaczej”: „utrzymanie, wynagrodzenia i inne formy dochodu jakiegokolwiek natury otrzymywane przez różne wyznania religijne czy ich duchownych w dalszym ciągu będą zwracane tym wyznanom. Duchowni, którzy nie otrzymują utrzymania pochodzącego ze źródeł publicznych lub otrzymują jedno, które nie jest wystarczające, mogą otrzymać środki na utrzymanie lub odpowiedni dodatek uzupełniający”.

⁵⁶ *Wet tot beëindiging van de financiële verhouding tussen Staat en Kerk: Wet van 7 december 1983* (ustawa z 1983 r. dotycząca wynagradzania duchownych przez państwo), *Stb.* 638.

2.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Kościół jako instytucja nie jest podkreślony w konstytucji. Jednak jest on chroniony przez konstytucję, tak samo jak jego wolność do organizowania się. Przepisy podstawowe dotyczące statusu kościoła jako organizacji zawarte są w kodeksie cywilnym (w księdze dotyczącej osób prawnych). Kościoły są osobami prawnymi prawa cywilnego. Kodeks cywilny uznaje je jako osoby prawne *sui generis*. Ich status jako osoby prawnej jest inny niż status osób prawnych takich jak stowarzyszenia czy fundacje. Kodeks cywilny określa strukturę różnych typów osób prawnych, jednak zarządzanie ich wewnętrznego porządku pozostawia wyłącznie kompetencji kościołów. Kościoły kierują się własnymi statutami, o ile te ostatnie nie są sprzeczne z prawem⁵⁷. Chociaż ta ostatnia klauzula nie jest dobrze określona, wyraża ona pierwszeństwo prawa kościelnego przed prawem świeckim w tej materii⁵⁸. Ani kodeks cywilny, ani inne ustawy nie definiują pojęcia, czym jest „kościół”. Organizacja, która konstytuuje się jako kościół, autonomicznie decyduje w tej sprawie⁵⁹. W szczególnych przypadkach administracja może zdecydować w tej kwestii, zaś w sytuacji konfliktu musi uczynić to sąd. W sytuacji, gdy natura organizacji stanowi przedmiot dyskusji, sądy wymagają spełnienia minimalnych warunków „struktury organizacyjnej” i „jaką religia odgrywa w niej rolę”⁶⁰.

Prawny status kościoła odnosi się *mutatis mutandis*, także do niezależnych struktur wewnątrz kościołów, a także struktur stanowiących unię kościołów. Prawo w jednakowym stopniu nadaje się do przyjęcia przez struktury kościelne oparte na centralnym, hierarchicznym pojęciu kościoła, jak i przez kościoły oparte na modelu zdecentralizowanym.

Żadna z tych kategorii nie jest określona przez prawo. Jeżeli chodzi o unie, w które jednoczą się kościoły, sformułowany został wymóg „rozdzielającej inkorporacji w prawie kościelnym” w czasie trwania procedury. Warunkiem podstawowym jest wola samego kościoła, by utworzyć tego typu osobę prawną. Do istotnych elementów, które są brane pod uwagę przy określaniu, czy organizacja powinna zostać zakwalifikowana jako niezależna jednostka kościoła, należą: kryteria materialne (czym zajmuje się organizacja, jej aktywność religijna, społeczna, działalność gospodarcza), a także kryteria formalne (jaki jest formalny wpływ kościoła na działalność organizacji).

Chociaż kościoły mają wolność w organizowaniu pewnych sfer swojej działalności jako niezależne jednostki, istnieje pewna tradycja organizowania

⁵⁷ Art. 2 ust. 2 księga 2 Kodeksu cywilnego (Burgerlijk Wetboek).

⁵⁸ Hoge Raad z 15 marca 1985, *Nederlandse Jurisprudentie* 1986, nr 191.

⁵⁹ A. V. M. Struycken, *Les droit religieuse et son application par les juridictions civiles et religieuses coexistence, interrelations et influences réciproques aux Pays-Bas*, [w:] *La religions en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XV Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 423-425.

⁶⁰ Hoge Raad z 31 października 1986, *Nederlandse Jurisprudentie* 1987, nr 173.

działalności społecznej, kulturalnej i edukacyjnej w formie zwykłych stowarzyszeń czy fundacji, w oparciu o religię czy wierzenia. Organizacje te mogą być w większym czy mniejszym stopniu powiązane z kościołem, zaś powiązanie może być sformułowane w postanowieniach statutów i regulaminów. Wyznaniowa tożsamość tych organizacji jest, na zasadach ogólnych, chroniona przez przepisy kodeksu cywilnego. Organizacje te podlegają ustawom regulującym ich pole działalności⁶¹. W ramach tych ustaw może istnieć potrzeba szczególnych zapisów, uwzględniających aspekt wyznaniowy.

Nie istnieje żaden system uprzedniego uznania kościołów. Wyznania mogą organizować się w różny sposób, także jako stowarzyszenia bądź fundacje prawa cywilnego. W takim przypadku stosuje się normalne przepisy prawa cywilnego. Wyznania niechrześcijańskie wybierają często te formy organizacji⁶².

Na podstawie artykułu 6 i 9 konstytucji uchwalono ustawę o zgromadzeniach publicznych⁶³. Ustawa reguluje sprawy dotyczące manifestacji religijnych na zewnątrz budynków i miejsc zamkniętych, w tym procesje religijne.

W Holandii jest tradycja dialogu międzyreligijnego. Rada Kościołów Holandii stanowi forum, na którym kościoły chrześcijańskie o szerokim zróżnicowaniu wyznaniowym współpracują w celu wypracowywania wspólnych oświadczeń w sprawach publicznych oraz komentują politykę władz państwowych. W celu utrzymywania kontaktów z władzami publicznymi na szczeblu krajowym współpracują ze sobą wspólnoty żydowskie i kościoły chrześcijańskie w ramach Międzykościelnej Komisji ds. publicznych⁶⁴. Te formy współdziałania nie wyłączają kościołów od działania w tych sprawach także we własnym imieniu. W Holandii istnieje wiele organizacji islamskich, również federacji. Jednak wyznawcy islamu wciąż są na etapie konstituowania wspólnej organizacji, która reprezentowałaby różne wspólnoty islamskie Holandii, w celu utrzymywania kontaktu z władzami państwowymi⁶⁵.

Ustawa o powszechnym równym traktowaniu w art. 5 ust. 2 a zapewnia „wolność instytucji, opartej na zasadach religijnych lub ideologicznych, do nakładania wymogów, które uwzględniając cel instytucji są niezbędne dla realizowania obowiązków związanych ze stanowiskiem; takie wymogi nie mogą

⁶¹ Sekcja VIII Kodeks cywilny.

⁶² S. C. van Bijsterveld, *New religious movements and the law in the Netherlands*, [w:] *New religious movements and the law in the European Union. Proceedings of the meeting, Lisbon 8-9 November 1997*, ed. European Consortium for Church and State Research, Milano 1999, s. 262-264.

⁶³ Wet openbare manifestaties: wet van 20 april 1988 (ustawa o publicznych zgromadzeniach), Stb. 1988, nr. 157, ostatnia zmiana: wet van 22 juni 1994, Stb. 1994, nr. 573.

⁶⁴ Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO). K. Walf, *Eglise et Etat aux Pays-Bas*, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 129.

⁶⁵ S.C. van Bijsterveld, *State and Church in the Netherlands*, [w:] *State and Church*, s. 377-378; tenże, *Church and State in the Netherlands in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 103.

prowadzić do dyskryminacji opartej wyłącznie na poglądach politycznych, rasie, płci, narodowości, orientacji homo – czy heteroseksualnej bądź też stanie cywilnym⁶⁶.

Na podstawie ustawy została powołana Komisja ds. równego traktowania. Na 151 spraw wszczętych przed Komisją w 2001 r. 14 dotyczyło religii lub przekonań.

Sprawy rozpatrywane przez Komisję dotyczyły głównie wymogów stawianych kandydatom ubiegającym się o pracę oraz lojalności pracowników wobec instytucji powiązanych z kościołami. Komisja powołując się na Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich oraz własne orzecznictwo stwierdziła, że procedury przyjmowania do pracy powinny być przeprowadzane w sposób „jasny, weryfikowalny i systematyczny” po to, aby zapobiec świadomej lub nieświadomej dyskryminacji. Jeżeli postawiony zostanie zarzut, iż standardy te nie zostały zachowane, ciężar dowodu spoczywa na stronie, która twierdzi, iż nie miał miejsca bezprawny podział dyskryminujący⁶⁷.

Sprawy dotyczące lojalności pracowników wobec instytucji opartych na religii odnosiły się do wymogu przystąpienia do religii w szkole opartej na wyznaniu religijnym⁶⁸. Artykuł 5 ust. 2 c omawianej ustawy zezwala instytucjom edukacyjnym na rozróżnienia oparte na religii, jeżeli wymóg taki „z punktu widzenia celu instytucji (...) niezbędny jest do zachowania podstawowych zasad”⁶⁹.

Komisja podkreśliła, że decyzja dotycząca celu instytucji, podstawowych zasad i wynikających z nich konsekwencji dla pracowników należy przede wszystkim do danej instytucji. Do Komisji zaś należy jedynie ocena, czy instytucja działała racjonalnie przy podejmowaniu tego typu decyzji⁷⁰.

⁶⁶ Algemene wet gelijke behandeling: Wet van 2 maart 1994 (ustawa o powszechnym równym traktowaniu), Stb. 1994, nr. 230 z późniejszymi zmianami, ostatnia 15 września 2005, Stb. 2005, nr 516).

⁶⁷ S. C. van Bijsterveld, *Church and State*, s. 106-109.

⁶⁸ Jedną z spraw dotyczyła muzułmańskiego nauczyciela, który nie otrzymał misji kanonicznej od biskupa na czasowe zastępstwo w nauce religii w katolickiej szkole. Warunkiem koniecznym dla takiego pozwolenia wymaganego od nauczycieli religii było to, aby nauczyciel przyjął nauczanie oraz etykę katolicką.

Druga sprawa dotyczyła nieprzyjęcia do pracy osoby, która ubiegała się o posadę nauczyciela w szkole protestanckiej. Jednym z wymogów było członkostwo w Kościele protestanckim, osobista wiara i wyraźny wybór edukacji protestanckiej. S. C. van Bijsterveld, *Church and State*, s. 112.

⁶⁹ Algemene wet gelijke behandeling: Wet van 2 maart 1994 (ustawa o powszechnym równym traktowaniu), Stb. 1994, nr. 230 z późniejszymi zmianami, ostatnia 15 września 2005, Stb. 2005, nr 516).

⁷⁰ S. C. van Bijsterveld, *Church and State*, s. 113.

3. REPUBLIKA IRLANDII

Irlandia utrzymuje system rozdziału między państwem i kościołem. Jest to system separacji, jednak sprzeciwiający się każdej formie laicyzmu⁷¹. W Irlandii nie ma wyznania oficjalnego, państwo zobowiązuje się nie wyróżniać materialnie żadnej religii.

3.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Irlandii w art. 44 ust. 1 stanowi, iż „Państwo uznaje, że hołd kultu publicznego jest należny Bogu Wszechmogącemu. Ono powinno czcić Jego imię i szanować, i czcić religię”⁷².

Państwo uznaje swoje obowiązki względem wszechmogącego Boga, od którego pochodzi wszelka władza i któremu należy się kult publiczny⁷³. Z prawnego punktu widzenia państwo jest teistyczne, ale nie ma żadnych przepisów prawnych, które wprowadzałyby nierówność między wyznaniem. Państwo jest „wierzące”⁷⁴, ale zobowiązuje się „nie wspierać żadnej religii, ale subwencjonuje bez żadnej różnicy szkoły należące do wyznania religijnego”⁷⁵. Od chwili wejścia w życie *Irish Church Act* z 1869 r.⁷⁶ wszystkie wyznania mają podobny status ustawowy: są one dobrowolnymi stowarzyszeniami zakładanymi na podstawie umowy⁷⁷.

Pierwotnie w konstytucji był art. 44 ust. 1, n. 2, który stanowił: „państwo uznaje specjalną pozycję świętego apostołskiego Kościoła katolickiego i Koś-

⁷¹ E. Poulat, *Liberté, laïcité. La guerre des deux France et le principe de la modernité*, Paris 1987, s. 167.

⁷² *Constitution of Ireland*, <http://www.taoiseach.gov.ie/upload/publications/297.htm>; tekst polski, [w:] *Konstytucja Irlandii*, tłm. S. Grabowska, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.

⁷³ J.-B. d'Onorio, *Dieu dans les Constitutions européennes: pour un compromis communautaire*, [w:] *Dieu a-t-il sa place en Europe. Actes du colloque, Liberté politique et liberté religieuse dans le traité fondateur de l'Europe réunifiée, 3 avril 2003, Bruxelles – Parlement européen*, éd. Ph. de Saint-Germain, Paris 2003, s. 163-164.

⁷⁴ Państwo, ono samo jest „wierzące”. Zob. G. Gonzalez, *La Convention Européenne des Droits de l'Homme et la liberté des religions*, Paris 1997, s. 146.

⁷⁵ Art. 44, ust. 2, n. 4 „Ustawy przynoszące pomoc ze strony państwa dla szkół, nie mogą wprowadzać dyskryminację między szkołami kierowanymi przez różne wyznania religijne, podobnie nie mogą wprowadzać przeszkód w prawie każdego dziecka do uczęszczania do szkoły otrzymującej pieniądze publiczne, nieuczęszczającemu na lekcje religii w tej szkole”.

⁷⁶ *Irish Church Act, 1869 – session 32 & 33, Victoria, Chapter 42.*

⁷⁷ J. Casey, *The Constitutional Status of Religion: Ireland*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 174; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 19-20.

ciola rzymskiego jako stróża wiary wyznawanej przez większość obywateli” oraz ust. 1, n. 3 „państwo uznaje jednocześnie Kościół Irlandii, Kościół prezbiteriański Irlandii, metodystyczny Kościół Irlandii, religijne towarzystwo przyjaciół w Irlandii, jak również zgromadzenie Żydów i innych wyznań religijnych, istniejących w Irlandii w chwili wejścia w życie tej konstytucji”⁷⁸.

W ciągu lat wyrażenie „pozycja specjalna” było przedmiotem kontrowersji⁷⁹. Według pewnej grupy autorów wyrażenie to przyznawało Kościołowi rzymskokatolickiemu przywilej prawny, według innej odzwierciedlało rzeczywistość społeczną i nie miało żadnego znaczenia prawnego⁸⁰. W wyroku *Quinn’s Supermarket Ltd v. Att. Gen.* Sąd Najwyższy wypowiedział się na korzyść tej drugiej interpretacji. J. Walsh mówił przed sądem, precyzując: „ta deklaracja jest wyraźnym uznaniem współzależności oddzielonych wyznań, czy one są nazwane czy nie. Ona nie przyznaje żadnego przywileju ani nie umniejsza statusu i nie pozwala państwu tego robić”⁸¹. Sąd Najwyższy uznał, że pierwszym celem art. 44 jest gwarancja wolnego i pełnego praktykowania religii. Rozróżnienia stworzone przez ustawę na bazie wyznania, przekonań czy statusu religijnego, które zostały dokonane w tym celu, są dla tej racji zgodne z konstytucją. Dopiero w sytuacji, kiedy wolność praktykowania i wyznawania religii zakłada konieczność wyjęcia spod przepisów ustawy stosowania ogólnego, takie wyjęcie nie może być ważnie przyznane⁸². Przepis art. 44 ust. 1, n. 2 i 3 został zniesiony w wyniku referendum, jakie odbyło się 7 grudnia 1972 r.⁸³

⁷⁸ „2. The State recognises the special position of the Holy Catholic Apostolic and Roman Church as the guardian of the Faith professed by the great majority of the citizens.

3. The State also recognises the Church of Ireland, the Presbyterian Church in Ireland, the Methodist Church in Ireland, the Religious Society of Friends in Ireland, as well as the Jewish Congregations and the other religious denominations existing in Ireland at the date of the coming into operation of this Constitution”.

⁷⁹ J. H. Whyte, *Church and State in Modern Ireland, 1923-1979*, Dublin 1980², s. 55.

⁸⁰ J. M. Kelly, *Fundamental Rights in the Irish Law and Constitution*, Dublin 1967, s. 248; Irlandia należy do tradycji common law, ale ma konstytucję pisaną przewidującą kontrolę konstytucyjności norm. Irlandia jest w tym podobna do krajów kontynentalnych, ale nie dysponuje ona, w przeciwieństwie do nich, specjalnym sądownictwem konstytucyjnym. Zadanie kontroli konstytucyjności norm jest powierzone Wysokiemu Sądowi (High Court), a apelacja Sądowi Najwyższemu (Supreme Court). Z powodu tego nadania kompetencji, faktycznie sędzia konstytucyjny stał się w praktyce instytucją bliską, pokazuje wąską relację między przepisami konstytucyjnymi i common law, jaka jest stosowana w Irlandii. Zob. J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises*, s. 159.

⁸¹ J. Casey, *State and Church in Ireland*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 189-190; tenże, *The Constitutional Status of Religion: Ireland*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l’Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 174-175.

⁸² *Quinn’s Supermarket Ltd. v. Attorney General*, [1972] Irish Reports 1.

⁸³ K. Milne, *L’Église d’Irlande*, AC 44 (2002), s. 59; J. H. Whyte, *Church and State in Modern Ireland, 1923-1979*, Dublin 1980², s. 388-389; F. Champion, *Le catholicisme au cœur de l’identité nationale*, [w:] *Religions et laïcité dans l’Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 86; J. B. d’Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d’Europe de*

Autonomia wyznań jest gwarantowana przez państwo⁸⁴. Państwo gwarantuje każdemu wyznaniu religijnemu prawo zarządzania własnymi sprawami⁸⁵. Wyrażenie „wyznanie religijne” nie definiuje żaden paradygmat konstytucji, a sądownictwo nie miało okazji wyjaśnić tego punktu. To wyrażenie obejmuje wyraźnie chrześcijańskie kościoły tradycyjne, judaizm, islamizm, hinduizm itd., natomiast nie jest pewne czy rozciąga się ono na ruchy religijne, jak np. kościół scientologiczny.

Prawo do kierowania swymi sprawami pozwala na wprowadzanie reguł dla własnej administracji. Kodeks prawa kościelnego stawia już na początku sprawę kompetencji państwa. Zmiany Kodeksu nie wymagają ani ratyfikacji przez oficjalną ustawę, ani zatwierdzenia administracyjnego. Jeśli jednak wprowadzone zostaną zmiany tych reguł z pogwałceniem konstytucji tego kościoła⁸⁶, sądy mogą orzekać w tych sprawach⁸⁷.

Sąd Najwyższy uznał, że prawo kanoniczne Kościoła katolickiego ma takie znaczenie jak prawo zagraniczne⁸⁸. Wynika z tego pewna konsekwencja: jego przepisy muszą być dowodzone przy pomocy opinii ekspertów. Ma to zastosowanie zarówno do prawa kanonicznego jak przepisów podobnych innego kościoła. Zdaniem C. J. Kennedy’ego „każde prawo jest zagraniczne dla sądownictwa, jeśli jest inne niż ustawy, które zostały wydane stosownie do konstytucji wolnego państwa Irlandii. Żadne inne prawo nie jest nam znane w orzecznictwie. Wszystkie inne ustawy są zewnętrzne dla państwowego sądownictwa irlandzkiego i są one w tym znaczeniu „zagraniczne”, podobnie jak ustawa szkocka jest zagraniczna w tej części Wielkiej Brytanii, jaką jest Anglia⁸⁹.

Znaczenie przepisu 44 ust 2, n. 5 zostało wyjaśnione przez Sąd Najwyższy w sprawie McGrath and O Ruairc przeciwko Trustees of Maynooth College. Skarżący – obydwaj ex-duchowni – zostali odwołani z ich stanowiska nauczyciela w College’u (College uniwersytecki), który w prawie jest seminarium, ale funkcjonuje równocześnie jako uniwersytet papieski i jest uznawany jako college uniwersytetu papieskiego Irlandii (dzięki temu instytucja otrzymuje wsparcie państwowe). Motywem tego odwołania było nadużycie przez skarżących regulaminu college’u. Skarżący zwrócili uwagę, że regulamin wpro-

l'Ouest, s. 135; K. Boyle, H. Downing, *Eglise et Etat en Irlande*, „Conscience et liberté” 32(1986), s. 101.

⁸⁴ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 7.

⁸⁵ Art. 44 ust. 2, n. 5 „Każde wyznanie religijne musi mieć prawo zarządzania własnymi sprawami, ruchomościami i nieruchomościami, i wspierania instytucji o celu religijnym czy charytatywnym”.

⁸⁶ J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises*, s. 164.

⁸⁷ Colquhoun v. Fitzgibbon [1937] Irish Reports, 555.

⁸⁸ O’Callaghan v. O’Sullivan [1925] 1 Irish Reports, 90.

⁸⁹ Cyt. za: J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 165.

wadzał dyskryminację między profesorami świeckimi i duchownymi oraz naruszał w ten sposób art. 44 ust. 2, n. 3 konstytucji⁹⁰. Sąd Najwyższy odrzucił ten argument. Sędzia J. Henchy stwierdził: „Racją bycia college’u, jakiegokolwiek byłyby zmiany akademickie czy pedagogiczne, jest to, że zawsze było ono seminarium państwowym, gdzie studenci są kształceni i formowani na duchownych rzymskokatolickich. To oznacza w sposób nieunikniony, że przynajmniej część personelu akademickiego musi składać się nie tylko z duchownych, ale z duchownych mających szczególne kwalifikacje: pewien sposób zachowania się i ortodoksji religijnej. To stanowi część celu tego regulaminu, aby takie reguły były zachowywane przez członków personelu akademickiego, do którego należą duchowni. Nawet jeśli jest powiedziane, że te statuty są uznane przez państwo, wprowadzenie rozróżnienia między duchownymi i świeckimi nie stanowi rzeczywistego uszczerbku czy dyskryminacji w sprawach zakazanych w art. 44 ust. 2, n. 3. One nie przynoszą szkody państwu w sytuacji, gdy duchowny korzysta z awansu „niesprawiedliwego” w stosunku do świeckiego czy odwrotnie⁹¹.

Przeciwnie, korespondują w praktyce z gwarancją, która znajduje się w art. 44 ust. 2, n. 5, według której „każde wyznanie religijne może dysponować prawem zarządzania własnymi sprawami, jak również prawem posiadania, nabywania i administrowania dobrami ruchomymi i nieruchomymi i wspierania instytucji mających cel religijny czy charytatywny”. Ten regulamin został uznany jako konieczny dla seminarów przez kompetentne władze Kościoła katolickiego w Irlandii. Państwo nie może podnosić niekonstytucyjności jego istnienia czy zawartości, skoro pozostawia swobodę wyznaniom religijnym w redagowaniu ich własnych konstytucji i reguł, które muszą być zachowywane przez ich członków. To wyklucza również troskę administracyjną ze strony państwa w tych sprawach, które dotyczą doktryny czy dyscypliny. Ponieważ państwo nie przyznaje żadnej pomocy finansowej kościołom i wyznaniom, nie odnosi się też do spraw administracji kościelnej, jak liczba diecezji czy liczba duchownych przeznaczonych na parafie⁹².

3.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

We współczesnym prawie irlandzkim wszystkie kościoły są traktowane na zasadzie równości. Relacje między państwem i Kościołem katolickim nie są regulowane umową konkordatową⁹³. Żadne z wyznań nie jest kościołem państwowym, wszystkie mają status dobrowolnego stowarzyszenia. Status koś-

⁹⁰ Art. 44 ust. 2, n. 3 „The State shall not impose any disabilities or make any discrimination on the ground of religious profession, belief or status”.

⁹¹ Molloy v. Minister for Education [1975] Irish Reports, 88.

⁹² J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises*, s. 168-169.

⁹³ J. H. Whyte, *Church and State in Modern Ireland, 1923-1979*, Dublin 1980², s. 15.

cioła niepaństwowego jest statusem stowarzyszenia dobrowolnego, którego członkowie uznają czy przyjmują pewne reguły i przepisy oraz zobowiązują się stosować do pewnych ustaw i zasad. Obowiązki w tej materii dotyczą jedynie wzajemnej umowy członków, jednak mogą one być egzekwowane przez trybunały państwowe⁹⁴.

Kościoły i wyznania nie korzystają automatycznie z osobowości prawnej, ich status prawny jest w ogólności taki, jak stowarzyszeń bez osobowości prawnej⁹⁵. Prawo o stowarzyszeniach przewiduje reguły pozwalające nabyć status osoby prawnej, ale to rozwiązanie nie jest wykorzystywane. Nie ma również procedury, która pozwalałaby kościołom stać się osobami prawnymi prawa publicznego.

Faktyczny brak osobowości prawnej powoduje, że własność kościoła jest normalnie przenoszona na zarządy (trust), w pewnych przypadkach na parafie, w innych na diecezje (lub ich odpowiednik). Jednak istnieje w tej materii wyjątek, chodzi o przepis dotyczący Kościoła irlandzkiego. W procesie rozdziału od państwa kościół ten dobrowolnie stworzył Fundusz Reprezentacyjny Kościoła, aby przejąć swój majątek. Ten fundusz uzyskał osobowość prawną na podstawie Karty Królewskiej z 15 października 1870 r.⁹⁶ i jest poddany zarządowi i kontroli Synodu Generalnego. Fundusz może dochodzić swoich praw i być pozywany zgodnie z prawem, w sprawach dotyczących majątku kościoła.

Nabywanie i korzystanie z dóbr przez kościół lub wyznanie jest określone tylko jego własnymi regułami i wewnętrznymi procedurami. Prawo cywilne stosuje się tylko w przypadkach, gdy dobra, których to dotyczy są administrowane przez zarządy i gdy zostanie podniesiony zarzut o działanie niezgodne z prawem⁹⁷.

Konstytucja zakazuje alienacji własności instytucji religijnych lub edukacyjnych⁹⁸, jednak jest to ochrona specjalna – ale nie absolutna – majątku kościołów i wyznań, bowiem „własność każdego wyznania religijnego czy każdej instytucji nauczania nie może być zdefraudowana przeciw jej celowi, oprócz koniecznych prac użyteczności publicznej i wzamian za odszkodowanie”⁹⁹. Żadne uszczegółowienie sądowe nie zostało jeszcze przyjęte w obszarze tej gwarancji¹⁰⁰.

⁹⁴ Cyt. za: J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 166.

⁹⁵ P. Ussher, *Company Law in Ireland*, London 1986, s. 7-8.

⁹⁶ The Representative Body of the Church of Ireland, Incorporated under the name of The Representative Church Body. Charter of Incorporation, Dated the 15th day of October, 1870, Dublin 1911. Art. 22 Irish Church Act z 1869 r. umożliwia wprowadzenie tej Karty.

⁹⁷ J. Casey, *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises*, s. 166.

⁹⁸ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 390.

⁹⁹ Art. 44 ust. 2, n. 6.

¹⁰⁰ R. Keane, *The Law of Local Government in the Republic of Ireland*, Dublin 1982, s. 225-226; J. Casey, *Constitutional Law in Ireland*, Londres 1992², s. 572-574.

Przewodniczący Kościoła metodystów K. Todd skrytykował niektóre artykuły ustawy z 2000 r. o planowaniu (przestrzennym) i rozwoju¹⁰¹ i wezwał rząd do ich wycofania. Skarga dotyczyła wytycznych odnoszących się do kościołów¹⁰². Dr Todd stwierdził, iż w sytuacji gdy nowe wytyczne stanowią, że wnętrza kościołów mogą być zamieniane jedynie ze względów liturgicznych „wydaje się, że władze będą oceniać za wspólnoty wyznaniowe czy te cele liturgiczne są usprawiedliwione. Czy jest to racjonalne?”¹⁰³.

Dr Todd nie jest pierwszym, który podniósł tę kwestię. Jeżeli sprawy tej nie uda się rozwiązać przez osiągnięcie konsensusu, kościoły mogą zainicjować skargę konstytucyjną na te przepisy, powołując się na art. 44 ust. 2, n. 5 i 6 konstytucji¹⁰⁴.

¹⁰¹ Planning and Development Act 2000.

¹⁰² J. Casey, *Church and State in Ireland in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 15.

¹⁰³ The Irish Times, 4 June 2001.

¹⁰⁴ J. Casey, *Church and State in Ireland*, s.16.

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z ROZDZIAŁEM PRZYJAZNYM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM I WYRAŹNYM UZNANIEM POZYCJI PRAWNEJ KOŚCIOŁÓW Z RACJI HISTORYCZNYCH

Państwo liberalno-socjalne z wyraźnym uznaniem pozycji prawnej kościołów z racji historycznych nie ustosunkowuje się, ani nie ocenia pozytywnie religijności samej w sobie, co naruszałoby zasadę neutralności światopoglądowej, lecz wyprowadza wnioski z podstawowego prawa obywateli do posiadania przekonań religijnych. Pojmując swą rolę jako służbę rozwojowi osobowości i godności człowieka państwo nie dystansuje się, lecz podporządkowuje akceptowanym powszechnie przez członków społeczności państwowej wartościom i motywacjom. Oznacza to zgodę państwa na podporządkowanie zasadom aksjologicznym jako nośnikom podstawowych wartości kulturowych. Akceptacja przez państwo funkcjonujących i wyznawanych przez przeważającą większość społeczeństwa wartości i motywacji opartych na religii nie implikuje bynajmniej odgórnego przenikania do organów państwowych treści religijnych. Organy te, w swych funkcjach i budowie, pozostają z istoty swej niezależne od czynnika religijnego, czyli świeckie.

Z jednej strony mamy podobne do liberalnego konstytucyjne ujęcie wolności obywatelskich, brak sformułowania pozytywnej roli państwa w ochronie tych praw, podkreślenie niezależności prawa państwowego od prawa kościelnego, pominięcie kwestii współdziałania państwa i kościoła; z drugiej zaś utrzymanie niektórych uregulowań, jak obowiązek wypłacania przez państwo pensji osobom duchownym czy zapewnienie im mieszkania. Uzasadnienie tej pomocy argumentuje się nie pozytywnym stosunkiem państwa do religii, lecz pozytywną oceną świeckiej działalności i użyteczności społecznej kościołów. Model ten cechują sprzeczności między obecnie obowiązującymi zasadami polityki prawa, a wieloma regulacjami prawnymi, których nie pozbawiono dotąd mocy obowiązującej, mimo że są one wytworem nieistniejących już dziś realiów społeczno-politycznych¹.

¹ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 72.

1. REPUBLIKA AUSTRII

Stosunki między państwem a kościołem w Austrii są oparte na dwóch zasadniczych podstawach: prawie człowieka do wolności religii i ideologii oraz zasadzie ochrony gwarantowanej przez podstawowe prawa, dotyczące działalności korporacyjnej wyznań w życiu publicznym. W Austrii jest polityczna akceptacja faktu, iż kościoły i wspólnoty religijne odgrywają ważną funkcję społeczną. Jednak tradycyjne rozumienie stosunków między państwem a kościołem jest stale uzupełniane². Odbiorcami prawa do wolności religii są tak jednostki, jak kościoły i wspólnoty religijne, które cieszą się pozycją osoby prawnej prawa publicznego. Prawa do wolności religii jako prawa podstawowe należą do praw podmiotowych publicznych, dlatego jest możliwa ich obrona przed Sądem Konstytucyjnym i Najwyższym Sądem Administracyjnym³.

1.1. ZASADY USTROJOWE

Austriacka ustawa z 1867 r. w art. 15 stanowi, że „każdy uznany prawnie kościół i wspólnota religijna są uprawnione do publicznego sprawowania wspólnego kultu, samodzielnie zarządzają i administrują swoimi sprawami wewnętrznymi oraz pozostają w posiadaniu i użytkowaniu swoich instytucji, fundacji i funduszy przeznaczonych do celów kultowych, edukacyjnych i charytatywnych. Są jednak, jak każda wspólnota, poddane ogólnym prawom państwowym”⁴.

Nie ma w Austrii kościoła państwowego, tzn. że państwo działa w sposób neutralny w stosunku do religii i ideologii. Nie istnieje także separacja między państwem i kościołem w ścisłym znaczeniu tego terminu, bowiem państwo akceptuje działalność kościołów i wspólnot religijnych w życiu publicznym⁵. Pozycja prawa publicznego kościołów została przyznana po 1867 r. jako „najlepszy środek”, przez który państwo może mieć wpływ na kościoły i wyznania. Dzisiaj pozycja prawa publicznego jest mniej istotą legalności prawnej, a bardziej elementem służącym wyjaśnieniu, że państwo nie uważa

² H. Pree, *Österreichisches Staatskirchenrecht*, Wien-New York 1984, s. 63 in.

³ R. Potz, *État et Églises en Autriche*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 254.

⁴ Artikel 15 „Jede gesetzlich anerkannte Kirche und Religionsgesellschaft hat das Recht der gemeinsamen öffentlichen Religionsübung, ordnet und verwaltet ihre inneren Angelegenheiten selbständig, bleibt im Besitze und Genusse ihrer für Cultus-, Unterrichts- und Wohlthätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und Fonde, ist aber, wie jede Gesellschaft, den allgemeinen Staatsgesetzen unterworfen”. Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 (St. GG), über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, RGBl 1867/142.

⁵ R. Potz, *État et Églises en Autriche*, s. 253.

religii za sprawę prywatną i chce zapobiec prywatyzacji spraw religijnych. Jak podkreśla G. Kucsko-Stadlmayer zasada świeckości państwa wyrażona w art. 15 St. GG wyklucza istnienie kościoła państwowego oraz reguluje stosunki pomiędzy państwem a ustawowo uznanymi wspólnotami religijnymi na zasadach równouprawnienia i neutralności⁶. Zasada równości rozumiana jest jako ogólny nakaz obiektywności przepisów prawa, które mogą być rozważane jako niepodważalna doktryna. Zakłada to – zapewniając margines uznania prawodawcy – pewien zakres racjonalności i usprawiedliwienia w odniesieniu do osób zainteresowanych, a także do konkretnego stanu spraw. Zasada parytetu (art. 15 St. GG) postrzegana jest jako szczególny przejaw ogólnej zasady równości na polu relacji państwo – kościół⁷. Kościoły, które zostały uznane przez prawo, kształtują i zarządzają swoimi wewnętrznymi sprawami w sposób autonomiczny⁸. Termin „sprawy wewnętrzne” przeszedł zauważalny rozwój od 1867 r. Jego podstawa oparta została na historycznym „iura in sacra” absolutystycznego Staatskirchentum⁹. Pojęcie spraw wewnętrznych z art. 15 St. GG jest pojęciem prawa konstytucyjnego ograniczającym działania państwa. W tych sprawach działalność kościołów i wyznań nie jest działalnością państwową, ich akty ogólne i indywidualne nie są aktami administracyjnymi w znaczeniu, w jakim rozumie to Konstytucja Federalna i nie są z tego powodu poddane kontroli przez Sąd Konstytucyjny i Najwyższy Sąd Administracyjny¹⁰. Sąd Najwyższy określił „sprawy wewnętrzne” jako te, które odnoszą się do wewnętrznego rdzenia działalności kościelnej oraz te, w których brak niezależności kościołów i wspólnot religijnych ograniczałby głoszenie prawdy religijnej oraz praktyczną realizację nakazów wiary; jednakże kościoły ograniczone są poprzez pewne zapisy o sprawach międzywyznaniowych, jak i pewne zapisy konstytucyjne. Sprawy, które stanowią wynik tej definicji oczywiście nie mogą być enumeratywnie określone¹¹.

⁶ G. Kucsko-Stadlmayer, *Die Rechtslage auf dem Gebiet der Glaubensfreiheit*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, Office of the Constitutional Tribunal*, t. I, Warsaw 2000, s. 97 in.

⁷ B. Schinkele, *Church and State in Austria in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 122.

⁸ R. Minerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 388; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 22.

⁹ K. Orzeszyna, *Status prawny Kościołów i innych związków wyznaniowych w systemie prawnym Republiki Austriackiej*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 756.

¹⁰ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes*, s. 13; G. Kucsko-Stadlmayer, *Die Rechtslage auf dem Gebiet der Glaubensfreiheit*, s. 103-104.

¹¹ *Oberster Gerichtshof (Sąd Najwyższy – orzeczenia: 47/135/1974, 60/80/1987, 60/138/1997, Appendix*, [w:] *Arbeitsrecht und Kirche. Zur arbeitsrechtlichen und sozi-*

Kościoły i wyznania prawa publicznego są traktowane jako społeczności sui generis. Z tego powodu są w zasadzie za każdym razem włączane, gdy ustawodawstwo państwowe dotyczy osób prawnych prawa publicznego, chyba że formuła prawna wyraźnie je wyklucza.

1.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Prawo austriackie dotyczące wyznań wprowadza rozróżnienie między kościołami i wspólnotami religijnymi. Według doktryny i orzecznictwa kościoły odpowiadają strukturze organizacyjnej wyznań chrześcijańskich; wspólnoty religijne niechrześcijańskich. Wewnątrz tych dwóch kategorii konstytucja czyni rozróżnienie między tymi (kościółami i wspólnotami religijnymi), które są uznane, tzn. ustawowo zarejestrowane i tymi, które takimi nie są. Tradycyjnie przyznanie uznania zależy od władzy dyskrecjonalnej ministra kultury. W latach osiemdziesiątych Sąd Konstytucyjny wydał orzeczenia, iż minister jest zobowiązany do uznania kościołów, które spełniają warunki ustawowe wymagane do tego, aby takie uznanie otrzymać¹². Sąd Konstytucyjny przewyciężył swoją w przeważającym stopniu pozytywistyczną i statyczną pozycję, modyfikując i zastępując ją przez stanowisko bardziej dynamiczne („aktywizm sądowy” w miejsce „sądowego samopowstrzymywania się”). Podstawowe prawa nie są już rozumiane jako prawa o jedynie obronnym skutku wobec państwa (status negativus). Rozumiane są także jako obiektywne zasady i to jest powodem, dla którego mogą nakładać na państwo pewne pozytywne zobowiązania¹³.

Głównym punktem odniesienia dla prawnego i społecznego statusu wspólnot religijnych w tym, co dotyczy prawa do samookreślenia jest ich samorozumienie, które ma wynikać z charakterystycznych cech, szczególnych funkcji kościołów czy wspólnot religijnych. Kryteria te muszą zostać określone przez podmioty prawa podstawowego według przysługującego im w ramach zasady równości mandatu. W ten sposób samorozumienie wspólnoty religijnej determinuje zakres prawa podstawowego w sferze świeckiej. Poza pewnym nienaruszalnym rdzeniem samoświadomość rozumieć należy w sposób dynamiczny i w tym zakresie jest ona zmienna. Jeśli zakres prawa podstawowego od tego zależy, sądy lub organy administracji powinny konsultować sposób tego ro-

alrechtlichen Stellung von Klerikern, Ordensangehörigen und kirchlichen Mitarbeitern in Österreich, hrsg. U. Runggaldier, B. Schinkele, Wien-New York 1996, s. 306, 327, 334.

¹² *Bundesverfassungsgerichts (Sąd Konstytucyjny - orzeczenia): 9.185/1981; 11. 931/1988, Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, Wien 1982, s. 145; 1989, s. 389; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes*, s. 14; G. Kucsko-Stadlmayer, *Die Rechtslage auf dem Gebiet der Glaubensfreiheit*, s. 102-103.

¹³ W. Berka, *Die Grundrechte. Grundfreiheiten und Menschenrechte in Österreich*, Wien-New York 1999, s. 47-48, 128-130; Th. Öhlinger, *Österreichisches Verfassungsrecht*, Wien 1999, s. 283-289.

zumienia z kompetentną władzą kościelną¹⁴. Treść tego pojęcia musi wynikać z natury misji kościołów i wspólnot religijnych, których to dotyczy i zasadniczo musi być definiowana przez tytulariuszy praw podstawowych, gdyż może być ona poprawnie rozumiana jedynie wówczas, gdy uwzględniona zostanie natura kościołów i wspólnot religijnych. Wyłącznie ustawa zwykła może nakładać pewne ograniczenia na działalność kościelną. Takie ograniczenie musi brać pod uwagę właściwość funkcji kościelnych, jak również inne prawa podstawowe. Również ta opinia została wypracowana przez doktrynę i przyjęta przez Sąd Konstytucyjny¹⁵.

Prawo do samookreślenia nie jest przynależne jedynie kościołowi czy wspólnocie religijnej czy też ich instytucjom, które są z nimi w jakikolwiek sposób powiązane niezależnie od prawnego modelu tego związku. Posiadaczami tego prawa są także instytucje mające osobowość prawną prawa prywatnego, na przykład stowarzyszenia, które w myśl ustawy o stowarzyszeniach spełniają cel częściowo religijny, czy nawet instytucje będące publicznymi lub prywatnymi zrzeszeniami kościołów, nieposiadające własnego statusu świeckiego¹⁶.

Art. 15 St. GG gwarantuje z pewnością wszystkim kościołom i wyznaniom szerokie uznanie pewnych praw, ale nie zawiera żadnej dyspozycji, która dotyczyłaby sposobów uzyskania prawnego uznania. Przesłanki prawnego uznania uregulowane zostały w ustawie dotyczącej prawnego uznania związków wyznaniowych z 20 maja 1874 r.¹⁷, a więc w prawie z okresu liberalnego ustawodawstwa konstytucyjnego. Stosownie do paragrafu 1 tej ustawy członkowie wyznania nieuznanego dotąd prawnie, mogą domagać się jego uznania jako społeczności religijnej pod warunkiem, że doktryna religijna, służba Boża, konstytucja i wybrana nazwa nie będą przeciwne ustawie lub dobrym zwyczajom, ma miejsce pozytywna wiara w Boga, określone źródło wiary, które odróżnia się od dotychczas uznanych grup, gospodarcza i osobowa zdolność do budowania i utrzymania przynajmniej jednej wspólnoty kultu¹⁸.

¹⁴ B. Schinkele, *Church Autonomy in Austria*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 565-566.

¹⁵ R. Potz, *État et Églises en Autriche*, s. 259.

¹⁶ Pogląd ten potwierdza § 132 ust. 4 Arbeitsverfassungsgesetz (Arb VG). Przepis tego artykułu z prawa pracy stanowi, że organizacja relacji pracowniczych nie ma zastosowania do przedsiębiorstw i spółek, które służą celowi wyznaniowemu kościoła uznanego lub wspólnoty religijnej, tak dalece jak regulacje te stoją w sprzeczności ze specyficzną naturą przedsiębiorstwa lub spółki, wynikającą z prawdziwego mandatu tej wspólnoty. Zob. B. Schinkele, *Church Autonomy in Austria*, s. 570.

¹⁷ Gesetz betreffend die gesetzliche Anerkennung von Religionsgesellschaften, RGGI 1874/68.

¹⁸ Dla Kościoła katolickiego, który był do 1867 r. kościołem państwowym przyjmuje się „uznanie historyczne”. W Austrii zostało w międzyczasie prawnie uznanych dwanaście kościołów względnie wspólnot religijnych (Kościół katolicki, Kościół ewangelicki augsburski i helwecki, Kościół grecko-wschodni, Kościół starokatolicki, Kościół armeńsko-apostolski w Austrii, Kościół syryjsko-prawosławny w Austrii, Kościół metodystów

Kościół katolicki na mocy konkordatu z 1933 r.¹⁹ otrzymał status „stowarzyszenia prawa publicznego”, a instytucje kościelne cieszące się osobowością w prawie kanonicznym osobowość cywilną. Od 1960 r. dziesięć umów częściowych zawartych między Austrią i Stolicą Apostolską uzupełnia podstawowe normy konkordatu²⁰.

W związku z nową sytuacją prawną – powstałą między innymi na gruncie ustawy dotyczącej przyznawania osobowości prawnej wspólnotom religijnym RRBG²¹ – wyłania się sprawa kluczowa, czy art. 15 St. GG wciąż ma swe własne znaczenie, choć jest już inaczej umocowany w systemie, czy też został pozabawiony swej materii podstawowej. W art. 15 St. GG ustawodawca stanowi szczególną gwarancję generalnej zasady równości, w obu swoich formach: formalnej i materialnej, co zostało wyrażone w słowach „każdy kościół lub wspólnota religijna” organizuje w sposób wolny swoje sprawy wewnętrzne²².

Niespójności konstytucyjne dotyczące prawnych konsekwencji wynikających z faktu uznania zostały poprawione przez § 11 § 2 RRBG, w którym postawiono wymóg trwałego istnienia wspólnoty religijnej przez co najmniej 20 lat, z których przez przynajmniej 10 wspólnota wyznaniowa musi posiadać osobowość prawną w rozumieniu prawa federalnego oraz liczbę członków co najmniej 2/1000 populacji Austrii, liczonej według ostatniego spisu²³. Wejście w życie RRBG stanowi punkt zwrotny w austriackim prawie wyznaniowym. Stworzenie możliwości korzystania z osobowości prawnej bez statusu publicznoprawnego uważane jest za rozwiązanie słuszne. Istnieją jednakże pewne elementy poddawane krytyce, szczególnie gdy chodzi o dodatkowe warunki, które należy spełnić, aby kościół lub wspólnota religijna mogły być uznane²⁴. Sytuację dodatkowo pogarsza ustawa o ustanowieniu publicznej instytucji do spraw dokumentacji i informacji o problemach z sektami, która weszła w życie w 1998 r.²⁵ Zgodnie z § 1, zadaniem tej instytucji jest wskazywanie zagrożeń, które mogą powodować sekty lub inne mniejsze ruchy oraz ryzyko podejmowane przez osoby wchodzące w kontakt z taką grupą. W ust. 2 tego paragrafu

(Mormoni), Kościół nowoapostolski w Austrii, izraelska wspólnota religijna, islam, austriackie buddyjskie wspólnoty religijne).

¹⁹ *Inter Sanctam Sedem et germanicam Rempublicam Sollemnis Conventio, 20 Luglio 1933*, AAS 25(1933), s. 389-408.

²⁰ J. B. d'Onorio, *Religions et liberté dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, [w:] *La liberté religieuse dans le monde. Analyse doctrinale et politique*, dir. J. B. d'Onorio, [b.m.w] 1991, s. 134.

²¹ Das Bundesgesetz über die Rechtspersönlichkeit von religiösen Bekenntnisgemeinschaften (RRBG), BGBl I 1998/19.

²² B. Schinkele, *Church Autonomy in Austria*, s. 565.

²³ R. Potz, *Church and State in Austria 1997*, EJCSR, vol. 5, Leuven 1998, s. 115.

²⁴ Tenze, *Church and State in Austria in 1998*, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 163.

²⁵ Das Bundesgesetz über die Einrichtung einer Dokumentations – und Informationsstelle für Sektenfragen (EDISG), BGBl. I 1998/150.

stwierdzono, że to prawo federalne nie ma zastosowania do prawnie uznanych kościołów i wspólnot religijnych²⁶.

Gdy kościoły i wspólnoty religijne nie mogą uzyskać prawnego uznania lub też nie domagają się go, wtedy na płaszczyźnie ustawowej przyznane im zostało od niedawna roszczenie, by w prosty sposób i pod określonymi warunkami osiągnąć status prawny jako „religijna wspólnota wyznaniowa”²⁷. Nie uzyskują wprawdzie przez to statusu stowarzyszenia prawa publicznego oraz prawa do niezależnego załatwiania swoich spraw wewnętrznych, ale własną podmiotowość prawną, co umożliwia im nawiązywanie umownych stosunków służbowych²⁸.

Wspólnoty religijne mogą również przyjmować formę stowarzyszeń – z czego w praktyce często się korzysta – lub też pozostawać bez osobowości prawnej. Jednak prawo dotyczące stowarzyszeń nie odnosi się do kościołów i wspólnot religijnych stosownie do paragrafu 3 (a)²⁹. Z tego powodu jedynie tworzenie stowarzyszeń mających cel częściowo religijny jest postrzegane jako legalne przez praktykę administracyjną.

2. KRÓLESTWO BELGII

Stosunki między kościołem a państwem w Belgii są regulowane na podstawie Konstytucji z 1831 r., która stanowi historyczny kompromis zawarty między katolikami i liberałami. Prawnicy orientacji liberalnej nazywają model belgijski mianem rozdziału „łagodzonego” (*mitigee*), podczas gdy prawnicy katolicki podkreślają, że nie jest to ani model rozdziału, ani powiązania, lecz model „niezależności wzajemnej, w którym państwo udziela kościołowi nie tylko wolności, lecz pomocy i wsparcia”³⁰. Państwo belgijskie jest świeckie, lecz przewiduje umieszczanie krzyża w salach sądowych³¹, jako część tradycji narodowej³². Pomimo dużego stopnia sekularyzacji, religia pozostaje zja-

²⁶ B. Schinkele, *Church Autonomy in Austria*, s. 572-573.

²⁷ RRBG.

²⁸ G. Kucsko-Stadlmayer, *Die Rechtslage auf dem Gebiet der Glaubensfreiheit*, s. 104.

²⁹ *Vereinsgesetz* (Ustawa o stowarzyszeniach), BGBl 1951/233 z późniejszymi zmianami.

³⁰ R. Torfs, *State and Church in Belgium*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 12-13; A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 29.

³¹ J. B. d’Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d’Europe de l’Ouest*, [w:] *La liberté religieuse dans le monde*, dir. J. B. d’Onorio, [b.m.w.] 1991, s. 132.

³² E. Cereche, H. Boel, *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle*, [w:] *Constitutional Jurisprudence in the Area of Freedom of Religion and Beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 184.

wiskiem społecznym niezwykle doniosłym, dlatego dużą uwagę zwraca się na strukturę prawną, w którą wnika.

2.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Belgii z 7 lutego 1831 r. w przepisie art. 19 stanowi, że „gwarantuje się wolność kultu religijnego i publicznego praktykowania go, jak również wolność przejawiania wszelkich poglądów w każdej dziedzinie. Wyjątek od tej zasady stanowi ściganie przestępstw popełnionych przy nadużyciu tych wolności”³³.

W artykule tym ustawodawca belgijski gwarantuje wolność religii i jej praktykowanie publiczne³⁴. Państwo popiera pozytywnie wolność rozwijania działalności religijnej i instytucjonalnej, bez ingerencji w ich niezależność. Dlatego można mówić o neutralności pozytywnej. Konstytucja nie mówi wprost o niezależności kościołów od państwa, ale wymienia jej przejawy w zakresie organizowania spraw wewnętrznych³⁵. Niezależność kościoła i państwa, ale także dominacja pluralizmu w Belgii zmusza państwo do przyjmowania pozycji neutralnej³⁶. Co nie oznacza, że neutralność ta powinna być rozumiana jako nieufność wobec zjawiska religii. W belgijskiej koncepcji państwa liberalno-socjalnego stosunek państwa do kościołów, opierający się na zasadzie „pomocy”, nie jest wynikiem jakiejś zwartej koncepcji teoretycznej, a raczej wyrazem istniejącej praktyki politycznej kolejnych rządów. Szeroki zakres pomocy udzielanej kościołom przez państwo wynika z dużego stopnia interwencjonizmu państwowego w sferze kulturowej. Państwo, udzielając pomocy i opieki wspólnotom religijnym, czyni to ze swej suwerennej woli, a tym samym nie traci cech niezależności. Interpretacja ta dowodzi, jak pojemne jest pojęcie świeckości państwa³⁷. Państwo zabezpiecza ekonomicznie tak kościoły,

³³ *Constitution du royaume de Belgique* (tekst Konstytucji z 7 lutego 1831 po licznych zmianach otrzymał inną numerację artykułów), *Moniteur belge*, du 17 février 1994; tekst polski [w:] *Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r.*, Wstęp i tłum. W. Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, s. 25.

³⁴ Przeciwnieństwo negatywne z art. 19 jest w art. 20: „Nikt nie może być zmuszany do udziału w jakikolwiek sposób w aktach i obrzędach jakiegokolwiek kultu religijnego ani też do przestrzegania świąt przezeń ustanowionych”.

³⁵ A. Czohara, *Mechanizmy ochrony wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej*, [w:] *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996, s. 58; E. Caparros, *Le droit religieux et son application par les juridictions civiles et religieuses. Coexistence, interrelations, influences réciproques*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 19.

³⁶ J. P. Martin, *La Belgique: de l'affrontement laïques – confessionnels au pluralisme institutionnel*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 38.

³⁷ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 37.

jak i organizacje niewyznaniowe³⁸, co już samo w sobie pokazuje ważność tych instytucji dla społeczeństwa³⁹.

W Belgii nie ma definicji prawnej pojęcia „religia”. Decyzja o uznaniu ruchu religijnego za religię należy do sądów. Sędzia, kwalifikując dany ruch jako „religię”, musi rozwiązać kwestię czy jest on znaczący i czy jest uzasadnione nazywanie go „religią”. Aby to poznać musi przede wszystkim oprzeć swój sąd na aspektach zewnętrznych, takich jak: istnienie świątyń, teksty modlitw czy akty rytualne. Czasem jednak te elementy nie są wystarczające i konieczna jest analiza treści danego ruchu. Przyjmuje się, iż musi to być kult teistyczny, aby można było mówić o religii. Stąd czysta terapia, którą proponuje Kościół scjentologiczny nie jest rozumiana jako taka, zresztą podobnie jak organizacje teofizyczne⁴⁰. Ustalenie, czy dany ruch jest religią ma znaczenie np. w kwestiach finansowych. Sędzia, który rozpatruje sprawy dotyczące zwolnień podatkowych, musi ustalić, czy sprawa dotyczy religii.

2.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

W art. 21 konstytucji ustawodawca stanowi, że „państwo nie ma prawa interweniować ani w mianowanie, ani we wprowadzanie na urząd duchownych jakiegokolwiek wyznania, jak też zabraniać im utrzymywania kontaktów ze swymi przełożonymi lub publikowania swych aktów; w tym ostatnim przypadku stosuje się zwykle zasady odpowiedzialności w dziedzinie prasy i publikacji”⁴¹.

Generalnie ten artykuł jest interpretowany przez doktrynę jako potwierdzenie wolności wewnętrznej organizacji kościelnej⁴². Ustawodawca zakazuje władzy państwowej interwencji w spotkania duchownych jakiejkolwiek religii. Państwo nie może ograniczać ich w kontaktach z przełożonymi lub w publikowaniu ich aktów⁴³. Ustawodawca pozostawia jednak obowiązek zawierania małżeństwa cywilnego przed małżeństwem wyznaniowym⁴⁴.

Chociaż ustawa belgijska przewiduje w teorii równość między wszystkimi wyznaniem, to jednak nie należy negować faktu, iż w praktyce są one

³⁸ L. Vervliet, *L'Église et l'État en Belgique en 1994*, EJCSR, vol. 2, Leuven 1995, s. 7.

³⁹ Art. 181 §§ 1 i 2 konstytucji.

⁴⁰ R. Torfs, *L'objection de conscience en Belgique*, [w:] *Conscientious Objection in the E.C. Countries*, Milan 1992, s. 217n.

⁴¹ *Constitution du royaume de Belgique*.

⁴² Zawiera on jednocześnie wyjątek od tej zasady stanowiąc: „Ślub wyznaniowy winien być poprzedzony ślubem cywilnym, z wyjątkiem przypadków, które w razie potrzeby określi ustawa”. Art. 21 konstytucji.

⁴³ L. L. Christians, *Les droits religieux devant les juridictions belges*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 196.

⁴⁴ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, Frankfurt am Main 2001, s. 385-386.

różnie traktowane. Konstytucja belgijska zawiera kilka szczegółowych zapisów o statusie prawnym uznanych kościołów. Status kościołów uznanych uzyskały: Kościół katolicki⁴⁵, Kościół protestancki, Kościół anglikański⁴⁶, wyznanie mojżeszowe⁴⁷, wyznanie islamskie⁴⁸, Kościół prawosławny rosyjski i grecki⁴⁹.

Z sześciu wyznań uznanych Kościół katolicki odgrywa najistotniejszą rolę. Szczególnie dotyczy to aktów wyrażających wiarę publicznie. Ta ważna pozycja Kościoła katolickiego jest widoczna, gdy żołnierze formują szeregi i okazują swój szacunek podczas „Te Deum” z okazji święta narodowego⁵⁰. Jednak to uznanie nie pociąga za sobą uprzywilejowanego statusu. To stwierdzenie nie oddaje całej prawdy, ponieważ status prawny wyznań w prawie belgijskim ma swoje inspirujące źródło w strukturze i sposobie funkcjonowania Kościoła katolickiego⁵¹. Uznanie wyraża się organizacją wyznań, która z kolei odzwierciedla jego status prawny i materialny⁵². Sytuację prawną uznanych związków wyznaniowych określa przede wszystkim prawo wewnętrzne tych kościołów. Natomiast status związków nieuznanych regulują ogólnie obowiązujące przepisy prawa, a zwłaszcza kodeksu cywilnego. Podstawą uznania ustawowego jest znaczenie społeczne religii dla populacji belgijskiej⁵³.

Aby wyznania mogły korzystać z subwencji państwowych, musi dojść do ich oficjalnego uznania. Państwo nie może nadzorować kościoła, a ten ostatni jest wolny w ustalaniu swojej własnej struktury wewnętrznej. Jednak sędzia

⁴⁵ Convention entre le gouvernement français et Sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 fructidor an IX (10 septembre 1801) annexée à la loi du 18 germinal an X, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91.

⁴⁶ Loi relative à l'organisation des cultes, 8 IV 1802 r., Moniteur 17-18 germ.

⁴⁷ Loi sur le temporel des cultes 4 III 1870, Moniteur 9 III 1870 (zmiany: 19 VII 1974, 17 IV 1985); Arrêté royal – Eglises protestantes et israelites. Existence civile, organisation – 23 II 1871, Moniteur, 27 II 1871; Arrêté royal – Eglises anglicane – Administration 17 I 1875, Moniteur, 24 I 1875.

⁴⁸ Loi portant reconnaissance des administrations chargées de la gestion du temporel du culte islamique 19 VII 1974; Arrêté royal portant organisation des comités chargés de la gestion du temporel des communautés islamiques reconnus – 3 V 1978, Moniteur Belge, 24 XI 1990.

⁴⁹ Loi portant reconnaissance des administrations chargées de la gestion du temporel du culte orthodoxe (17 IV 1985); Arrêté royal portant organisation des conseils de fabriques d'Eglise du culte orthodoxe 15 III 1988 – Moniteur Belge, 31 III 1988.

⁵⁰ J. P. Martin, *La Belgique: de l'affrontement laïques – confessionnels au pluralisme institutionnel*, s. 35.

⁵¹ Aby można było żądać od państwa utrzymania duchownych konieczne jest, aby wyznanie miało jasną strukturę hierarchiczną, jak to jest w przypadku struktur założonych na bazie terytorialnej.

⁵² J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 14.

⁵³ R. Torfs, *Le régime constitutionnel des cultes en Belgique*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 88.

państwowy może tradycyjnie wykonywać kontrolę formalną nad postanowieniami kościoła. Ta kontrola formalna zakłada prawo sędziego do kontroli kontestowanego postanowienia, które zostało podjęte przez kompetentną władzę kościelną⁵⁴. Sędzia państwowy może sprawdzać istnienie faktycznej odmowy i kompetencję władzy, która podjęła decyzję⁵⁵. Sąd w Brukseli w 1891 r. orzekł, iż sędzia państwowy jest nie tylko upoważniony do oceny czy decyzja została podjęta przez kompetentną władzę, ale może również sprawdzić jej znaczenie i zgodność z formalnymi dyspozycjami prawa⁵⁶.

Sąd Najwyższy orzeczeniem z 1975 r. ograniczył władzę sędziego państwowego do kontroli spraw ściśle formalnych: a mianowicie czy decyzja lub nominacja pochodzi od kompetentnej władzy kościelnej. Zatem Sąd Najwyższy podzielił punkt widzenia przedstawiony przez Sąd z Liège w XIX wieku. Co więcej, sama kontrola formalna jest uprawniona jedynie wówczas, gdy spełniający funkcje religijne uzurpuje sobie prawa czy prerogatywy prywatne⁵⁷. Chodzi więc o środek kontroli bardzo ograniczony. Sędzia państwowy nie ma prawa kontroli, gdy kompetentna władza kościelna przestrzegала swoje własne reguły proceduralne⁵⁸.

W orzeczeniu z dnia 7 stycznia 1993 r. Sąd Apelacyjny w Mons⁵⁹ ograniczył swoją kontrolę do zbadania kompetencji władz kościelnych, sprawdzając jednocześnie czy wewnętrzne procedury były zgodne z art. 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁶⁰. Idea domagania się respektowania Europejskiej Konwencji wewnątrz samych struktur religijnych jest w belgijskim kontekście zupełnie nowa. Władze kościelne wyraziły zdecydowany sprzeciw wobec orzeczenia sądu, bowiem miałyby to poważne konsekwencje w relacjach między kościołem a państwem w Belgii, a dokładniej dla

⁵⁴ Tribunal de Liège du 29 juillet 1848, Belgique Judiciaire, 1848, s. 1078.

⁵⁵ Cour de Liège du 22 mars 1883, Pasicrisie, II, 1883, s. 157.

⁵⁶ Tribunal de Bruxelles du 30 mai 1891, Belgique Judiciaire, 1891, s. 772.

⁵⁷ Cour de Bruxelles du 14 mars 1883, Pasicrisie, II, 1883, s. 145 i Arrêt de la Cour de cassation du 25 septembre 1975, Pasicrisie, I, 1976, s. 111.

⁵⁸ A. Giron, *Dictionnaire de droit administratif et de droit public*, t. II, Bruxelles 1895-1896, s. 375.

⁵⁹ Cour de Mons du 7 janvier 1993, Jurisprudence de Liège, Mons et Bruxelles, 1993, s. 242.

⁶⁰ Art. 6 Prawo do rzetelnego procesu, ust. 1: „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą, przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron, albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości”. *Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, [w:] *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, Lublin 2001⁵, s. 273.

faktycznego znaczenia prawa do autonomii wyznań⁶¹. Sąd Kasacyjny orzeczeniem z 20 października 1994 r. dokonał kasacji tego wyroku⁶².

W belgijskim systemie prawnym brak jest przyznawania kościołom oraz kościelnym jednostkom terytorialnym osobowości prawnej. Kościoły cieszą się wolnością i legalną działalnością – jednakże bez osobowości prawnej. Zgodnie z uregulowaniem konkordatu francuskiego z 1801 r. państwo może uznawać istnienie władzy religijnej w osobie papieża i biskupów, odmawiając jednocześnie zgody na dysponowanie przez wspólnotę religijną osobowością prawną⁶³. Współcześnie obowiązująca regulacja z 1809 r.⁶⁴ osobowość prawną przyznaje nie kościołom, ani też częściom ich organizacji terytorialnej, lecz jednostkom katedralnym i parafialnym powołanym do zarządzania dobrami kościelnymi oraz jednostkom powołanym do „zapobiegania niedostatkom” organizacji religijnych, kapituł i seminariów. Jednostki te zachowały swój poprzedni status jako instytucje publiczne powołane do zarządzania dobrami wyznania. Osobowość prawną mają kościelne rady majątkowe odpowiedzialne za zarząd dobrami kościoła. Należy zaznaczyć, iż każdy deficyt spowodowany przez zarządy kościelne do spraw świeckich musi być pokryty przez władze miejskie⁶⁵. Aby uczestniczyć w obrocie prawnym reprezentanci kościoła muszą ustanowić osobę prawną zgodnie z prawem belgijskim. Jednostki kościelne otrzymały możliwość nabycia osobowości prawnej na mocy ustawy z 27 czerwca 1921 r. przyznającej osobowość cywilnoprawną stowarzyszeniom o celach niezarobkowych non-profit i instytucjom użyteczności publicznej⁶⁶. Większość wspólnot prowadzi działalność jako stowarzyszenia non-profit. Procedura ta jest konieczna z dwóch powodów. Po pierwsze, same kościoły, podobnie jak diecezje, parafie i inne struktury kościelne nie dysponują, według prawa belgijskiego, osobowością prawną. Po drugie, struktura stowarzyszenia non-profit jest konieczna do przetrwania. Struktura ta jest często wymagana do tego, aby otrzymać wsparcie finansowe ze strony państwa⁶⁷. Z punktu widzenia potrzeb kościołów i wyznań wystarczająco elastyczna i możliwa do zaakceptowania okazała się szczególnie formuła stowarzyszenia o celach niezarobkowych non-profit. Z formuły tej korzystają zarówno jednostki teryto-

⁶¹ L. Vervliet, *L'Église et l'État en Belgique en 1999*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 17-18; R. Torfs, *Church Autonomy in Belgium*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 613-615.

⁶² J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes*, s. 6-7.

⁶³ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 39.

⁶⁴ Loi relative à l'organisation des cultes, 8 IV 1802 r., Moniteur 17-18 germ. et Decret Imperial concernant les fabriques des églises, 30 XII 1809, Bulletin Officiel 303, nr 5777.

⁶⁵ R. Torfs, *État et Églises en Belgique*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 19; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 48.

⁶⁶ Loi accordant la personnalité civile aux associations sans but lucratif et aux établissements d'utilité publique – 27 VI 1921, Moniteur Belge, 1 VII 1921.

⁶⁷ R. Torfs, *État et Églises en Belgique*, s. 24.

rialne, kongregacje i zakony religijne, jak również różne instytucje kościelne prowadzące działalność wychowawczą, charytatywną, naukową i kulturalną⁶⁸.

W przepisie art. 181 ust. 1 i 2 konstytucji ustawodawca belgijski stanowi, że „uposażenia i emerytury duchownych zapewnia państwo, niezbędne w tym celu środki są ustanawiane corocznie w budżecie”, a także „uposażenia i emerytury delegatów organizacji uznawanych przez prawo, które zapewniają wsparcie moralne według pozawyznaniowych koncepcji filozoficznych są zapewnione przez państwo, a niezbędne w tym celu środki są corocznie ustanawiane w budżecie”⁶⁹.

Doktryna prawa i polityki wyznaniowej w Belgii uzasadnia przyjęte rozwiązanie w następujący sposób. Według części doktryny opłacanie uposażeń osobom duchownym Kościoła katolickiego stanowi odszkodowanie za sprywatyzowane w czasach I Republiki dobra kościelne. Zdaniem innych decyzje państwa w tym zakresie usprawiedliwia uznanie organizacji wyznaniowych za organizacje „użyteczności publicznej”. Nie aspirując do wypowiedzania się na temat oceny wartości duchowych, a ograniczając się jedynie do sfery użyteczności społecznej działalności kościołów, rządzący mogą bez wątplenia orzekać o środkach interwencji państwa na pokrycie ich potrzeb materialnych i duchownych, zdając sobie sprawę z wymagań stawianych przez obywateli⁷⁰.

Ustawa z 18 lipca 1991 r. dotycząca uposażeń „niektórych urzędników publicznych i osób duchownych” w rozdziale III określa jako uprawnionych do pobierania „wynagrodzenia” duchownych wyznania katolickiego, protestanckiego, prawosławnego, anglikańskiego, mojżeszowego i imamów wyznania islamskiego⁷¹.

3. REPUBLIKA BULGARII

Konstytucyjne uregulowanie relacji między kościołem a państwem ukazuje kompromis osiągnięty przez twórców konstytucji. Obecnie głównym zagadnieniem, które wydaje się być brane pod uwagę w trakcie procesu legislacyjnego, jest równowaga między gwarancjami wolności religijnej a pozycją pierwszeństwa, o którą zabiega Kościół prawosławny. Orzecznictwo Sądu Konstytucyjnego – podobnie jak sądów powszechnych – pokazuje, iż sprawy religijne są rozpatrywane w kontekście wolności religii jako podstawowego

⁶⁸ R. Torfs, *Church Autonomy in Belgium*, s. 609-610; A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 40-41.

⁶⁹ *Constitution du royaume de Belgique*.

⁷⁰ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 52.

⁷¹ Art. 11, *Loi relative aux traitement des titulaires de certaines fonctions publiques et des ministres des cultes*, 18 VII 1991, *Moniteur Belge*, 26 VII 1991.

prawa. Sama struktura konstytucji nie jest pozbawiona podstaw do takiej interpretacji⁷².

3.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Bułgarii z 13 lipca 1991 r. w przepisie art. 13 ust. 2 stanowi, że „instytucje religijne są oddzielone od państwa”⁷³. Zasada rozdziału między kościołem a państwem zawarta w tym artykule została doprecyzowana przez Sąd Konstytucyjny, który orzekł, iż „wspólnoty religijne i instytucje są oddzielone od państwa. Ingerencja państwa i administracji rządowej w wewnętrzną strukturę organizacyjną wspólnot religijnych i instytucji, jak również w przejawy ich publicznego życia, są niedopuszczalne z wyjątkiem tych, które są wykonywane na podstawie art. 13, ust. 4 i art. 37 ust. 2 konstytucji”⁷⁴. Tak więc państwo powinno podejmować jedynie takie działania, które mają na celu przestrzeganie gwarancji niezależności kościoła i państwa⁷⁵.

Artykuł 13 ust. 1 konstytucji stanowi, iż „wszystkie związki wyznaniowe są wolne”. Ta zasada ukazuje strukturę relacji między wyznaniem a państwem. Odnosi się do społeczności religijnych korzystających z wolności stowarzyszania się na gruncie religijnym. Pluralizm religijny powinien być uważany za gwarantowany instytucjonalnie, będąc konsekwencją wolności religijnej oraz wolności stowarzyszania się, które stanowią jego podstawę. Społeczności religijne powinny cieszyć się tolerancją społeczeństwa i jednostek, konieczną w społeczeństwie obywatelskim i państwie rządonym przez prawo. Wspólnoty religijne mają zagwarantowaną autonomię, gdy chodzi o treść wiary, jak i wewnętrzną organizację, jeśli tylko ich działalność jest zgodna z konstytucją i obowiązującym prawem.

Pluralizm religijny koresponduje z prawem do wolności myśli, sumienia i religii, które wynika z art. 37 konstytucji⁷⁶. Te dwa poziomy rozumienia re-

⁷² J. Peteva, *Religion in Bulgaria at the beginning of the XXIst century*, EJCSR, 2000, vol. 7, s. 280-281.

⁷³ *Конституция на Република България* 12.07.1991 (Konstytucja Republiki Bułgarii), *Държавен Вестник* nr 56 z 13.07.1991; tekst polski, [w:] *Przemiany konstytucyjne w Europie Wschodniej. Bułgaria [Konstytucja Republiki Bułgarii uchwalona 12 lipca 1991]*, red. R Chruściak, Warszawa 1999, z. 1, s. 11-46; tekst angielski, [w:] *The Constitution of the Republic of Bulgaria*. <http://www.parliament.bg/?page=const&Ing=en>.

⁷⁴ Решение N: 5 от 11 юни 1992 г. по конституционно дело N: 11 от 1992 г., докладчици съдиите Цанко Хаджистойчев и Пенчо Пенев (orzeczenie nr 5 z 11 czerwca 1992, sprawa N 11/92, *Държавен Вестник*, nr 49 от 16.06.1992 г.

⁷⁵ *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. Report of the constitutional court of the Republic of Bulgaria*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 219-220.

⁷⁶ Artykuł 37, ust. 1 „Wolność sumienia, wolność myśli i wyboru religii oraz poglądów religijnych lub ateistycznych są nienaruszalne. Państwo działa na rzecz zachowania toleran-

ligii są konsekwencją wyjątkowej natury religii jako fenomenu społecznego i indywidualnego. Prawo szczegółowe dotyczące wyznań, jako zorganizowanej formy religii, będzie podstawą uprawomocnienia autonomii religii i rozdziału między kościołem a państwem⁷⁷.

W Bułgarii nie ma radykalnego rozdziału między kościołem a państwem. Granica jest bardziej instytucjonalna niż ustawowa. Do takiego wniosku uprawnia wzajemna zależność zasady separacji i zasady nieangażowania politycznego. W art. 13 ust. 3 konstytucji wschodnie chrześcijaństwo prawosławne jest uważane za tradycyjną religię Republiki Bułgarii. Jednak ta regulacja nie zakłada dominacji ani uprzywilejowanej pozycji Kościoła prawosławnego⁷⁸. Konstytucja jedynie uznaje jego kulturową i historyczną rolę i zasługi dla państwa bułgarskiego⁷⁹. Konstytucyjne popieranie Kościoła prawosławnego wydaje się wyrażać kompromis między ideą świeckiego państwa ateistycznego przeszłości z jednej strony a religią panującą z drugiej⁸⁰.

Niemniej jednak dwa z projektów ustaw odnoszące się do wyznań zawierały uprzywilejowaną pozycję Kościoła prawosławnego. Zawarty był w nich obowiązek państwa do pomocy w krzewieniu wartości duchowych prawosławia, także w przekładaniu ich na życie społeczne, by wesprzeć działalność kościoła. Takie podejście jest silnie zakorzenione w prawosławiu. Oprócz tego prawo przewiduje promocję Kościoła prawosławnego jako czynnika integrującego społecznie. W art. 3 ust. 1 dotyczącym prawa Bułgarów mieszkających poza granicami kraju stwierdza się, iż ich pochodzenie bułgarskie może być potwierdzone na podstawie dokumentu wydanego przez kościół⁸¹. Także stosownie do art. 13 konstytucji, państwo ma wspierać promocję bułgarskiego Kościoła prawosławnego, a w związku z tym także działalność tego kościoła wśród Bułgarów za granicą. Przepisy wyraźnie stanowią, iż prawosławie jest tradycyjną religią Bułgarów i miało to wpływ na fakt zachowania przez nich tożsamości narodowej.

cji i poszanowania między wiernymi różnych religii oraz między wierzącymi i niewierzącymi”.

Ust. 2 „Wolność sumienia i religii nie może być wykorzystwana przeciw bezpieczeństwu narodowemu, porządkowi społecznemu, zdrowiu i moralności publicznej, albo przeciw prawom i wolnościom innych obywateli”.

⁷⁷ J. Peteva, *Religion in Bulgaria*, s. 281.

⁷⁸ J. Krukowski, *Polityka wyznaniowa państw postkomunistycznych. Główne linie*, RNP, 12(2002), z. 2, s. 14.

⁷⁹ Решение N: 2 от 18 февруари 1998 г. по конституционно дело N: 15 от 1997 г. (orzeczenie nr 2 z 18.02.1998, sprawa N 15/97), Държавен Вестник, nr 22 от 24.02.1998; tekst angielski, Decision No 2 of February 18, 1998, Case No 15/97; http://www.constcourt.bg/ks_eng_frame.htm.

⁸⁰ G. Gonzalez, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, s. 144; J. Peteva, *Religion in Bulgaria*, s. 282-283.

⁸¹ Закон за Българите, живеещи извън Република България 29.03.2000 (Ustawa o Bułgarach zamieszkujących poza granicami Republiki Bułgarii), Държавен Вестник nr 30 z 11.04.2000.

Podniesienie rangi bułgarskiego Kościoła prawosławnego ze względu na jego integrującą rolę dla kulturowej i religijnej tradycji i tożsamości narodowej odnosi się do osób bułgarskiego pochodzenia zamieszkałych za granicą, bez względu na ich obywatelstwo. Ten cel legislacyjny jest uzasadniony moralnie, społecznie i historycznie. Jednak zagraża pełnej zgodności z międzynarodowymi standardami mającymi zastosowanie w dziedzinie gwarancji wolności religii. Konstytucja nie wskazuje na uprzywilejowaną pozycję kościoła, bez względu na to czy jest to religia dominująca czy nie. Systematycznie konstruowane zasady konstytucyjne nie wydają się nakazywać ścisłego rozdziału między kościołem a państwem, gdy chodzi o prawa podstawowe⁸².

Art. 13 ust. 4 przewiduje zakaz posługiwania się religijnymi wspólnotami i instytucjami dla celów politycznych. Inaczej niż to stanowi art. 9 ust. 2 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Konstytucja Bułgarii przewiduje bezpieczeństwo narodowe jako dodatkową podstawę dla ograniczeń wolności myśli, sumienia i religii⁸³. Konstytucyjne zasady zakładają państwo świeckie oraz rozdział między państwem a kościołem. W 1998 r. Sąd Konstytucyjny orzekł, iż Republika Bułgarii jest świeckim państwem respektującym wolność religii⁸⁴. Zgodnie z orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego zakaz wykorzystywania wspólnot religijnych dla celów politycznych wywodzi się z wzajemnych relacji między wiarą a godnością ludzką. W przeciwnym wypadku doszłoby do naruszenia równości praw i godności, ponieważ względy polityczne mają zawsze na celu ustanowienie władzy publicznej między ludźmi⁸⁵. Dlatego też autonomia instytucji religijnych jest gwarantowana przez konstytucję. Ta zasada zakłada nie tylko zakaz wykorzystywania religii dla celów politycznych, ale też odwrotną tendencję, gdy polityczni gracze chcą ingerować w działalność organów religijnych. Zgromadzenia religijne oraz instytucje powinny być zaangażowane tylko w zakresie praw podstawowych⁸⁶.

3.2 FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Stosownie do art. 20 ustawy o związkach wyznaniowych tworzenie stowarzyszeń o celach religijnych odbywa się w ramach ustaw ogólnych i rozporządzeń administracyjnych. Gdy chodzi o rejestrację wyznań ustawodawca wprowadził poprawkę do ustawy o osobach i rodzinie w 1994 r., tworząc podwójny

⁸² *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. Report of the constitutional court of the Republic of Bulgaria*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs*, s. 236-237; J. Peteva, *Religion in Bulgaria*, s. 284.

⁸³ Art. 37 ust. 2.

⁸⁴ Orzeczenie nr 2 z 18 lutego 1998, sprawa N 15/97.

⁸⁵ Orzeczenie nr 2 z 11 czerwca 1992, sprawa N 11/92.

⁸⁶ J. Peteva, *Church and State in Bulgaria*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley 2003, s. 43-44.

system rejestracji mający uniemożliwić rejestrację wyznań pod przykrywką organizacji trzeciego sektora. Sąd Najwyższy orzekł, iż związki wyznaniowe powinny być rejestrowane zgodnie z art. 6 i 16 ustawy o wyznaniach. Dlatego też rejestracja powinna się odbywać w departamencie ds. wyznań⁸⁷, a nie przed sądem, zgodnie z art. 133 a ustawy o osobach i rodzinie. Ten przepis został uchylony przez ustawę o organizacjach non-profit⁸⁸, powodując lukę, która powinna zostać uzupełniona przez wydanie ustawy szczególnej⁸⁹.

Rejestracja wyznań religijnych należy obecnie do zadań Rady Ministrów. Dotychczasowe projekty ustaw zabezpieczają utrzymanie tego stanu rzeczy. Jednak zgodność tego z zasadami konstytucyjnymi nie jest oczywista. Rejestracja dokonywana przez organ wykonawczy istotnie narusza zasadę niezależności kościoła od państwa. Zdaniem J. Peteva nie powinien tego robić organ wykonawczy, który jest zaangażowany politycznie, lecz sądowniczy. Dlatego też instytucja bezstronna, której podstawowe funkcje są związane z ochroną praw i interesów osób fizycznych i prawnych, powinna pełnić te funkcje. Rejestracji powinny dokonywać sądy okręgowe, tak dalece jak na to pozwala art. 120 konstytucji⁹⁰.

Na mocy art. 13 ustawy o związkach wyznaniowych⁹¹ wyznania powinny gromadzić dochody i określać swe wydatki w budżecie zgodnie z ustawą o stowarzyszeniach. Konieczność posiadania budżetu jest zgodna z wymogami administracji państwowej dotyczącej działalności finansowej wyznań na mocy ust. 3 tego samego artykułu. Budżet powinien być określany przez same wyznania, a następnie przedstawiony departamentowi ds. wyznań jedynie w celu informacyjnym. Departament nie powinien być zaangażowany w tworzenie budżetu. Państwo może udzielać subwencji⁹².

Restytucja mienia stała się jedną z najbardziej aktualnych spraw w prawie bułgarskim. Na mocy art. 3 ust. 2 ustawy o zwrocie własności nieruchomości wywłaszczonych przez państwo wszelka własność skonfiskowana osobom prawnym, kościołom, klasztorom, meczetom, synagogom i innym zgromadzeniom religijnym musi zostać zwrócona⁹³. Ustawa dokładnie wymienia określone sposoby utraty dóbr jako warunek do odzyskania mienia. W ustawach

⁸⁷ Departament wyznań stanowi część struktury Rady Ministrów (art. 107 regulaminu dotyczącego struktury Rady Ministrów i jej Administracji. Dekret Rady Ministrów z 25 listopada 1999, nr 209.

⁸⁸ Закон за юридическите лица с нестопанска цел 21.09.2000 (Ustawa o osobach prawnych prowadzących działalność non-profit), Държавен Вестник nr 81 z 6.10.2000.

⁸⁹ J. Peteva, *Church and State in Bulgaria*, s. 41.

⁹⁰ Tenże, *Religion in Bulgaria*, s. 289-290.

⁹¹ Закон за вероизповеданията 20.12.2002 (Ustawa o związkach wyznaniowych), Държавен Вестник nr 120 z 29.12.2002.

⁹² J. Peteva, *Church and State in Bulgaria*, s. 51.

⁹³ Закон за възстановяване собствеността върху одържавени недвижими имоти 05.02.1992 (Ustawa o zwrocie własności nieruchomości wywłaszczonych przez państwo), Държавен Вестник nr 15 z 21.02.1992.

brak jest dokładnego rozróżnienia między wspólnotami religijnymi. Jednakże, ponieważ tylko oficjalnie zarejestrowane wyznania cieszyły się statusem osób prawnych, ustawa będzie się odnosiła tylko do religii włączonych do rejestru wyznań. Własność będzie przysługiwała także tym członkom religii, którzy nie są obecnie zarejestrowani, ale kiedyś byli. Gdy zaś chodzi o stowarzyszenia zarejestrowane jako instytucje dobroczynne albo majątek powierniczy dla celów religijnych i religijno-edukacyjnych, będzie się do nich odnosić ogólny porządek prawny⁹⁴.

4. REPUBLIKA FRANCUSKA – DEPARTAMENTY: DOLNY REN, GÓRNY REN, MOZELA

Do roku 1871 Alzacja i Lotaryngia miały ten sam model prawa wyznaniowego, co inne prowincje francuskie. Po aneksji tych terenów w 1871 r. cesarz niemiecki i Stolica Apostolska zgodzili się, aby utrzymać w diecezjach Strasburg i Metz francuskie ustawy religijne, które obowiązywały w chwili zajęcia tego terytorium⁹⁵. Dekrety cesarskie zmieniły lub uzupełniły kilka przepisów wcześniejszego ustawodawstwa francuskiego. Po powrocie departamentów (Górny Ren, Dolny Ren, Mozela) do Francji w 1918 r., zostało utrzymane w tej materii „status quo”. Ustawodawstwo wyznaniowe pozostało takie, jakie obowiązywało we Francji przed wprowadzeniem do prawa francuskiego ustawy z 9 grudnia 1905 r.⁹⁶ dotyczącej rozdziału kościołów od państwa, z powodu znaczącego przywiązania ludności do swojej tożsamości regionalnej. W 1924 r. rząd premiera E. Herriota próbował wprowadzić w tych departamentach „prawodawstwo republikańskie”, jednakże z powodu protestów ludności projekt ten został zaniechany. 29 I 1929 r. prezydent R. Poincaré musiał uroczyście przyrzec, że „status prawny wyznań (także szkół) w tych trzech departamentach nie ulegnie zmianie bez pełnej zgody jej mieszkańców”⁹⁷.

⁹⁴ J. Peteva, *Religion in Bulgaria*, s. 286.

⁹⁵ Konkordat został utrzymany, mimo iż państwo niemieckie, które było protestanckie mogło skorzystać z art. 17 konkordatu, w którym przewidziano renegocjację umowy „w przypadku, gdyby któryś z następców aktualnego konsula nie był katolikiem”. Należy zaznaczyć, że struktura federalna państwa niemieckiego sprzyjała zachowaniu własnego prawa w różnych częściach terytorium. G. Desos, *Le régime particulier des cultes dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle*, „Administration” 1993, nr 161, s. 55 n.

⁹⁶ Loi du 9 decembre 1905 concernant la separation des Eglises et de l'Etat, Journal Officiel du 11 XI 1905, zmiany i uzupełnienia: 28 III 1907, 13 IV 1908, 31 XII 1913, 25 XII 1942, 13 VI 1966, [w:] *Cultes et associations culturelles, congregations et collectivites religieuses*, Journal officiel de la République française, 1991, nr 1524.

⁹⁷ G. Desos, *Le régime particulier des cultes dans les départements*, s. 59.

4.1. ZASADY USTROJOWE

Na terenie Alzacji i Lotaryngii ustawodawstwo wyznaniowe jest traktowane jako „prawo lokalne”. W przypadku wątpliwości interpretacyjnych decydujące znaczenie przyznaje się obowiązującej na terenie całego kraju Konstytucji V Republiki⁹⁸.

W orzeczeniu z 1925 r.⁹⁹ Conseil d'État uznał legalność odrębnego statusu Alzacji i Mozeli. Status ten został utrzymany po konstytucjonalizacji świeckości w 1946 r.¹⁰⁰ Prawnicy usprawiedliwiali ten uchylający status możliwością istnienia prawa lokalnego (Korsyka i przed 1962 r. Algieria), którego zniesienie zakłóciłoby pokój społeczny.

Czy te uregulowania są sprzeczne z konstytucją? Zdaniem niektórych prawników ustawa z 1905 r. stanowi część ustaw podstawowych Republiki. Inni zaś uważają, że wprowadzenie tych uregulowań ustawą z 1924 r.¹⁰¹ i przywrócenie rozporządzeniem w 1944 r.¹⁰² świadczy o ich konstytucyjności. F. Messner pisze: „Trudno przyjąć, iż z powodu odrębności ludność alzacka i mozelska nie podziela tych samych wartości republikańskich, co inni Francuzi”¹⁰³. To potwierdza być może fakt, iż relacje między statusem instytucjonalnym a zależnością kulturową wartości są dużo bardziej złożone niż myślą o tym niektórzy obrońcy francuskiej świeckości¹⁰⁴.

W Alzacji i Lotaryngii obowiązuje tradycyjny podział na wyznania uznane i nieuznane. Podstawa prawna, która reguluje model wyznań została ukon-

⁹⁸ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 32.

⁹⁹ Conseil d'État, avis du 24 janvier 1925 relatif au Concordat en Alsace et en Lorraine, Journal officiel de la République française, Débats, Chambre des députés, séance du 3 février 1925, s. 545.

¹⁰⁰ Art. 1: La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Constitution de la République française du 27 octobre 1946, Journal officiel de la République française, 28 octobre 1946, s. 9166.

¹⁰¹ Art. 1: Est mis en vigueur, dans les départements du Haut-Rhin, du Bas-Rhin et de la Moselle, à partir du 1er du septième mois qui suivra la promulgation de la présente loi et sauf les exceptions indiquées ci-après, l'ensemble de la législation civile française.

Art. 7 – Continuent à être appliquées, telles qu'elles sont encore en vigueur dans les trois départements, à la date fixée à l'article 1er, même en tant qu'elles contiennent des règles de droit civil, les lois locales suivantes:

13. La législation locale sur les cultes et les congrégations religieuses [...] .Loi du 1er juin 1924 mettant en vigueur la législation civile française dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 3 juin 1924, s. 5028.

¹⁰² Art. 3 – La législation en vigueur dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle à la date du 16 juin 1940 est restée seule applicable et est provisoirement maintenue en vigueur. Ordonnance du 15 septembre 1944 relative au rétablissement de la légalité républicaine dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 16 septembre 1944, s. 814.

¹⁰³ F. Messner, *Laïcité imaginée et laïcité juridique*, „Le Débat” 1993, nr 77, s. 90.

¹⁰⁴ J. Baubérot, *L'Alsace-Moselle, la différence au cœur du jacobinisme*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 72.

stytuowana ustawą z 18 germinal, an X (8 kwietnia 1802)¹⁰⁵. Składa się na nią: Konwencja (konkordat) z 26 messidor, an IX (15 lipca 1801) zawarta między Republiką Francuską i Stolicą Apostolską¹⁰⁶, artykuły organiczne dotyczące Kościoła katolickiego¹⁰⁷, artykuły organiczne kościołów protestanckich (luteranckiego i reformowanego)¹⁰⁸, które zostały zmienione dekretem z 26 marca 1852 r.¹⁰⁹ Ten model wyznań uznanych został uzupełniony przez uznanie gmin żydowskich (dekret cesarski z 17 marca 1808 r.¹¹⁰, rozporządzenie królewskie z 25 maja 1844 r.)¹¹¹. Są więc cztery wyznania uznane (katolickie, luteranckie, reformowane i żydowskie). Są również wyznania nieuznane: wyznanie muzułmańskie, wyznanie prawosławne, wyznanie niezależnych kościołów protestanckich nieprzyłączonych do wyznania augsburskiego lub kościoła reformowanego, nowe ruchy religijne. Dekret z 19 marca 1859 r.¹¹² w zasadzie uzależnia praktykowanie tych kultów od uzyskania pozwolenia, faktycznie jednak jego przepisy nie są stosowane. Wierni tych wyznań organizują się w stowarzyszenia, aby uzyskać osobowość prawną przez wpis do rejestru, który znajduje się w kancelarii sądu, gdzie jest ich siedziba. Jak to przewidują artykuły organiczne, „wszystkie naruszenia w wykonywaniu kultu i wolności gwarantowanych duchownym należą do kompetencji Conseil d'État”¹¹³. Zgodnie z orzeczeniem Conseil d'État z 4 lipca 1980 r. władze administracyjne nie mogą sprzeciwiać

¹⁰⁵ Loi relative à l'organisation des cultes, 8 IV 1802 r., Moniteur 17-18 germ., Bulletin des Lois, 1802, 6, nr 1344.

¹⁰⁶ Convention entre le gouvernement français et Sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 fructidor an IX (10 septembre 1801) annexée à la loi du 18 germinal an X, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91.

¹⁰⁷ Articles organiques, relatifs à l'Église catholique du 8 avril 1802 (18 germinal an X), en application du Concordat du 15 juillet 1801 (26 messidor an IX), [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91.

¹⁰⁸ Articles organiques pour les deux cultes protestants annexée à la loi du 18 germinal an X, Bulletin des Lois, 1802, 6, nr 1344.

¹⁰⁹ Décret du 26 mars 1852 sur l'organisation des cultes protestants, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. LII, s. 384.

¹¹⁰ Décret du 17 mars 1808 qui ordonne l'exécution d'un règlement du 10 décembre 1806 sur les juifs et décret du 17 mars 1808 qui prescrit des mesures pour l'exécution du règlement du 10 décembre 1806 concernant les juifs, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XVI, s. 250-252.

¹¹¹ Ordonnance royale du 25 mai 1844 portant règlement pour l'organisation du culte israélite, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XLIV, s. 621.

¹¹² Décret du 19 mars 1859 concernant les autorisations demandées et pour l'exercice public des cultes non reconnus par l'État, Bulletin des Lois, 1859, 3.

¹¹³ Art. 6: „Il y aura recours au Conseil d'État dans tous les cas d'abus de la part de supérieurs et autres personnes ecclésiastiques”. Cyt. za: R. Naz, *Appel comme d'abus*, [w:] *Dictionnaire de droit canonique*, t. I, réd. R. Naz, Paris 1935, kol. 821.

się wpisaniu stowarzyszenia religijnego do rejestru z powodów innych niż konieczność zapewnienia porządku publicznego¹¹⁴.

4.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Obecnie w departamentach wschodnich są dwie diecezje: Metz, obejmująca departament Mozela, oraz Strasburg, obejmująca Dolny Ren, Górny Ren. Nie ma metropolii; diecezje te przed 1871 r. należały do arcybiskupstwa Besançon, obecnie zaś bezpośrednio podlegają Stolicy Apostolskiej¹¹⁵. Od 1988 r. Strasburg został podniesiony do rangi arcybiskupstwa.

Biskup diecezjalny jest mianowany przez prezydenta Republiki. Ta prerogatywa została przyznana głowie państwa dawniej, w związku z wynagradzaniem duchowieństwa przez państwo. W praktyce jednak wyznaczanie biskupów Metz i Strasburg pozostawione jest wolnej decyzji Stolicy Apostolskiej. W maju 1921 r. zawarto układ między Francją i Stolicą Apostolską, na mocy którego nominacja biskupów należy do Stolicy Apostolskiej po uprzedniej konsultacji z rządem¹¹⁶. Niemniej jednak pod kontrolą administracji państwowej i nuncjatury apostolskiej pewne formy współdziałania władzy kościelnej i państwowej w obsadzaniu urzędów biskupich są respektowane. Pierwszym aktem tej procedury jest dekret nominacyjny prezydenta Republiki oraz nominacja papieska, które są publikowane jednocześnie w „Journal Officiel” i „L'Osservatore Romano”. Biskup diecezjalny może otrzymać do pomocy w kierowaniu diecezją biskupa koadiutora, którego nominacja obejmuje dokładnie tę samą drogę proceduralną, co biskupa diecezjalnego. Nominacja ta jest „cum futura successione”. W razie śmierci lub wskutek zrzeczenia się urzędu przez biskupa diecezjalnego obejmuje on stolicę biskupią bez nowej nominacji czy bulli¹¹⁷.

¹¹⁴ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 17.

¹¹⁵ H. Łakomy, *Państwo a Kościół we Francji. Historia i współczesność*, Kraków 1999, s. 23 n.

¹¹⁶ „Aide-Mémoire. Les rapports normaux entre la France et le Saint-Siège heureusement rétablis, entre en vigueur la disposition du canon 255 du Code du droit canonique: Ad congregationem pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis spectat [...] ad vacantes dioceses idoneos viros promovere quoties hisce de rebus cum civilibus guberniis agendum est. Per conséquent la Secrétairerie d'Etat devra désormais s'occuper de la promotion d'évêques de France et c'est au Cardinal Secrétaire d'Etat qu'il appartient d'interroger son Excellence l'ambassadeur français si le gouvernement a quelque chose à dire du point de vue politique contre le candidat choisi”. List podpisał kard. P. Gasparri. Cyt. za: A. F. von Campenhausen, *L'Église et l'État en France*, Paris 1964, s. 106 n.

¹¹⁷ J. L. Harouel, *L'État et la désignation des évêques en France*, [w:] *L'Église et l'État en France. Actes du IIIe Colloque national des Juristes catholiques*, Paris, 12-14 novembre 1982, s. 120; J. Baubérot, *L'Alsace-Moselle, la différence au cœur du jacobinisme*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 70.

Ostatecznie interwencja władzy cywilnej sprowadza się do dwóch kwestii:

1. potwierdzenie wyboru na interesujące biskupstwo „in partibus”;
2. odnotowanie i przyjęcie przez Conseil d'État bulli nominacyjnej¹¹⁸.

Biskup ma także do dyspozycji innych pracowników wynagradzanych przez państwo: wikariusza generalnego, sekretarza generalnego, sekretarzy oraz inny personel biurowy (w sumie 20 osób dla dwóch diecezji). Może także zasięgać rady kapituł – złożonej z dziewięciu kanoników w Strasburgu oraz ośmiu w Metz, którzy są zatwierdzani i wynagradzani przez państwo. Ostatecznie dwa pałace biskupie, dwa wyższe seminaria duchowne oraz dwie katedry, będące własnością państwa utrzymywane są z budżetu ministerstwa spraw wewnętrznych i ministerstwa kultury.

Duchownych mianują władze kościelne (z tym, że w niektórych przypadkach wymagana jest zgoda państwa). W Kościele katolickim zgoda ta dotyczy mianowania wikariuszy generalnych, kanoników oraz proboszczów w miastach, w kościele ewangelickim – pastorów, przewodniczących konsystorzów oraz osób świeckich kierujących tzw. inspekcjami¹¹⁹. W gminach żydowskich omawiane uprawnienia dotyczą wielkiego rabin, rabinów, kantorów oraz sześciu świeckich członków konsystorza departamentu.

Duchowni wyznań uznanych są wynagradzani przez państwo w zależności od tego, czy urząd, który pełnią jest przewidziany do tego typu utrzymania. Jak zmieniły się „potrzeby” od 1802 r. może świadczyć fakt, iż nie należy do rzadkości mianowanie w parafii miejskiej duchownego, który korzysta ze środków budżetowych na swe utrzymanie i pełni jednocześnie posługę na wsi. Duchowni korzystają z utrzymania, emerytur i mieszkań¹²⁰.

Funkcja, którą sprawuje państwo przy ich nominacji nie jest nieograniczona, nie są oni bowiem bezpośrednimi urzędnikami państwa, nie działają też w jego imieniu. Wykonują oni funkcje czysto duchowe pod władzą swoich przełożonych, tak jak przewidują to artykuły¹²¹. Na terytorium Alzacji i Lotaryngii wyznania uznane jako całość oraz ich organizacje i instytucje posiadają osobowość prawa publicznego. Aktualny system rezerwuje dla kapituł katedralnych, seminariów oraz kurii status zakładów publicznych¹²².

¹¹⁸ Dekret cesarski z 7 I 1808 r. stanowi, iż „żaden Francuz nie może objąć biskupstwa *in partibus* bez pozwolenia rządu, który musi przedłożyć bullę w Conseil d'État w celu rejestracji”.

¹¹⁹ J. Baubérot, *L'Alsace-Moselle, la différence au cœur du jacobinisme*, s. 70; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 54-55.

¹²⁰ J. Robert, J. Duffar, *Droits de l'Homme et libertés fondamentales*, Montchrestien 1993, s. 515.

¹²¹ K. Orzeszyna, *Systemy relacji między państwem i kościołem we Francji*, RNP, 12(2002), z. 1, s. 254.

¹²² G. Dole, *Le régime juridique des cultes en Alsace et Moselle*, „La revue administrative”, 39(1986), nr 234, s. 559.

Wbrew przyjętym ideom duchowni nie mają statusu funkcjonariusza publicznego. Jednakże są oni upodobnieni do funkcjonariuszy w tym, co dotyczy wynagrodzeń i emetur, są podporządkowanymi obowiązkom wynikającym z służby publicznej. W odpowiedzi jednemu z członków Frontu Narodowego, w 1988 r. rząd potwierdził wypowiedzią Ch. Pasqua (minister spraw wewnętrznych, odpowiedzialny jest za sprawy wyznań), że duchowni wyznań uznanych w Alzacji i Mozeli korzystają z tej samej wolności słowa, co ich kole-dzy z wyznań oddzielonych od państwa.

Sprawy materialne parafii są administrowane przez rady majątkowe, które są zakładami publicznymi, podporządkowanymi administracji państwowej. Sytuacja dotycząca majątku beneficjalnego została uregulowana dekretem z 30 grudnia 1809 r.¹²³, przejmującym wcześniejsze reguły sprzed rewolucji z 1789 r. Jednakże z powodu upływu czasu konieczne były nowe adaptacje. W 1974¹²⁴ i 1986 r.¹²⁵ Conseil d'État uznał, pod pewnymi warunkami, możliwość poczynienia koniecznych reform. Dekretem z 18 marca 1992 r.¹²⁶ dokonano rewizji dekretu z 1809 r., otwierając tym samym na przyszłość nowe perspektywy rozwoju¹²⁷. Następnie dekretem z 10 stycznia 2001 r.¹²⁸ zmodyfikowano liczne przepisy m.in. dotyczące mianowania duchownych, kontroli państwa nad funkcjonowaniem instytucji publicznych wyznań uznanych oraz kwestie majątkowe¹²⁹.

W Alzacji i Lotaryngii prawo lokalne przewiduje subwencjonowanie wszystkich związków religijnych uznanych przez państwo z budżetu państwowego¹³⁰. Wydatki te pokrywane są z sum uzyskiwanych w ramach ogólnych podatków. Subwencje państwowe obejmują pensje duchownych, ubezpieczenie duchownych i wydatki związane z utrzymaniem budynków kościelnych¹³¹.

Związki religijne nieuznane nie podlegają kontroli i ingerencji ze strony państwa, ale też nie korzystają z przywilejów i pomocy państwowej. Wykony-

¹²³ Décret Imperial concernant les fabriques des églises, 30 XII 1809, Bulletin Officiel 303, nr 5777.

¹²⁴ Avis du Conseil d'État, nr 312-553 du 2 mai 1974.

¹²⁵ Avis du Conseil d'État, Assemblée générale, nr 340-033 du 15 mai 1986, [w:] *Liberté religieuse et régimes des cultes en droit française. Textes, pratique administrative, jurisprudence*, éd. J. Dufaux, Ph. Dupny, J. P. Durand et autres, Paris 2005, s. 406.

¹²⁶ Décret du 18 mars 1992 modifiant le décret du 30 décembre 1809 concernant les fabriques des églises, Journal officiel de la République française, 22 mars 1992.

¹²⁷ J. P. Durand, *Le régime local des cultes d'Alsace-Moselle*, [w:] *Droit canonique*, éd. P. Valdrini, J. P. Durand, O. Échappé, J. Vernay, Paris 1999², s. 474.

¹²⁸ Le décret nr 2001-31 du 10 janvier 2001 relatif au régime des cultes catholique, protestant et israélite dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle, Journal officiel de la République française du 13 janvier 2001, s. 637.

¹²⁹ F. Messner, *Le droit des religions en Alsace-Moselle en 2000-2001*, EJCSR, Leuven 2001, vol. 8, s. 152-163.

¹³⁰ B. Basdevant-Gaudemet, *État et Églises en France*, [w:] *État Églises dans l'Union européenne*, Baden-Baden 1997, s. 132.

¹³¹ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 53.

wanie publiczne kultu i nabycie osobowości prawnej przez związki o celach religijnych – zgodnie z orzeczeniem Conseil d'État z 18 marca 1859 r. o sektach religijnych – jest dozwolone na podstawie lokalnego kodeksu cywilnego i po uzyskaniu zezwolenia władz państwowych. Związki te podlegają wpisowi do rejestru¹³².

Działalność dotycząca dziedzictwa jest podporządkowana opiece administracji państwowej. Ten szczególny status nie wyklucza wyznań nieuznanych. Korzystają one z pełnej wolności religijnej, mogą otrzymywać subwencje publiczne.

5. WIELKIE KSIĘSTWO LUKSEMBURGA

Rozwiązaniem modelowym dla redaktorów konstytucji luksemburskiej była konstytucja belgijska z 1831 r. Jednak konstytucja luksemburska jest bardziej restrykcyjna w kwestii wolności religii¹³³. Tu daje się zauważyć znaczący wpływ grupy liberałów. Można odnieść wrażenie, iż ustawodawca luksemburski boi się regulacji statusu wyznaniowego. Próbuje się regulować te kwestie za pośrednictwem ustaw finansowych, ustaw dotyczących służb publicznych czy za pośrednictwem umów regulowanych przez administrację. Model konkordatowy określa stosunki między Kościołem katolickim a państwem w Luksemburgu, ale jest on osłabiony przez konstytucję, a przede wszystkim przez praktyczne stosowanie konkordatu. Model ten opiera się w dużej części na konsensusie wewnątrz społeczeństwa luksemburskiego, niejako na zewnątrz dyspozycji prawnych¹³⁴.

5.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Luksemburga z 17 października 1868 r. w przepisie art. 19 stanowi, że „gwarantuje się wolność religii, wolność praktykowania i uprawiania kultu oraz wolność wyznawania własnych poglądów religijnych, jednakże przestępstwo popełnione w trakcie korzystania z tych wolności podlega karze”¹³⁵.

¹³² Tamże, s. 41-42.

¹³³ A. Pauly, *Églises et État au Grand-Duché de Luxembourg* 1992, [w:] *Newsletter*, éd. European Consortium for Church-State Research, Louvain 1993, s. 44.

¹³⁴ A. Pauly, *État et Églises au Luxembourg*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 214.

¹³⁵ *Constitution du Grand-Duché de Luxembourg du 17 octobre 1868*, Mémorial, I, nr 25 du 22 octobre 1868, ostatnie zmiany Mémorial A, nr 81 du 7 juin 2004; tekst polski, [w:]

Sformułowania zawarte w konstytucji odnoszące się do gwarancji wolności religii korespondują ze słownictwem i ramami prawnymi XIX w. Faktycznie ten archaizm nie ma konsekwencji praktycznych, ponieważ wolność opinii jest chroniona. Wielkie Księstwo Luksemburga ratyfikowało Europejską Konwencję Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, która w art. 9 gwarantuje w sposób ekstensywny wolność religii, indywidualną i wspólnotową, jak również jej głoszenie i manifestowanie. Przepis art. 19 konstytucji odnosi się do wszystkich wyznań zarówno uznanych jak i nieuznanych¹³⁶. W Luksemburgu nie ma religii państwowej ani systemu radykalnej separacji. Kościoły są niezależne od państwa, ale rozdział ten jest rozumiany jako życzliwy. Uznaje się inne wyznania, ale znaczącą pozycję w społeczeństwie zajmuje Kościół katolicki.

Konstytucja gwarantuje wolność pozytywną i negatywną, odwołując się tylko do praktykowania kultu¹³⁷. W doktrynie przyjmuje się, iż przekonania religijne czy koncepcje dotyczące świata (univers) nie wiążą się wyłącznie z wyrażaniem rytualnym wierzeń skodyfikowanych przez religie zinstytucjonalizowane, zatem treść tych artykułów ma szerszy zakres¹³⁸.

W artykule 22 ustawodawca stanowi, że „ingerencja państwa w sprawy powoływania i obsadzania hierarchów związków wyznaniowych, trybu powoływania i odwoływania ze stanowisk innych osób duchownych, prawa każdej z tych osób do porozumiewania się ze swoimi przełożonymi oraz publikowania swoich aktów i decyzji, jak również stosunki kościoła z państwem będą przedmiotem umów między państwem a kościołem, przedstawionych Izbie Poselskiej w celu uchwalenia przepisów regulujących zakres tej ingerencji”¹³⁹. Ustawodawca przewidując interwencję państwa w sprawy nominacji i ustanawianie reprezentantów wyznań oraz wybór i odwołanie innych duchownych odsyła do unormowań prawnych dla tych relacji na drodze specjalnych umów. Przepis konstytucji nie wskazuje tu bezpośrednio na Kościół katolicki, ale w domyśle o niego chodzi, gdy używa zwrotu „stosunki kościoła z państwem”. Relacje te są w zasadzie określone w konkordacie z 1801 r., z którego praktycznie pozostaje raczej „model konkordatowy”¹⁴⁰. Zdaniem prawników luksemburskich, wyłączając konkordat z 1801 r., można mówić o modelu konkordatu luksemburskiego, w którym manifestuje się wola kościoła i państwa, by razem rozwiązywać pojawiające się problemy i wspierać się wzajemnie w przypadku trudności. Z jednej strony państwo gwarantuje kościołowi ochronę, a w szcze-

Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga, wstęp i tł. S. Sagan, V. Serzhanova, Rzeszów 2005, s. 77.

¹³⁶ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 5.

¹³⁷ Art. 19 i 20.

¹³⁸ F. Messner, *Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 96.

¹³⁹ *Constitution du Grand-Duché de Luxembourg du 17 octobre 1868*.

¹⁴⁰ A. Pauly, *Les cultes au Luxembourg. Un modèle concordataire*, Luxembourg 1989, s. 63-69.

gólności oddaje do jego dyspozycji pewne środki finansowe, z drugiej strony kościół wnosi do życia społecznego wsparcie moralne, co nie pozostaje bez znaczenia w przypadku Luksemburga, który jest małym państwem. W art. 22 konstytucji została otwarta możliwość konsultacji i negocjacji wspólnych kwestii¹⁴¹, natomiast konkordat nie został formalnie odwołany¹⁴². Nie chcąc zupełnego zerwania konkordatu z 1801 r. twórcy konstytucji przyjęli kompromis polegający na tym, iż zostanie zawarty nowy konkordat, a obecna sytuacja wyznaniowa zostanie utrzymana w okresie przejściowym¹⁴³. Na dzień dzisiejszy ta forma regulacji prawnych nie została zastosowana w stosunku do Kościoła katolickiego¹⁴⁴. Ma to tym większe znaczenie, gdy weźmie się pod uwagę fakt, iż utrzymanie konkordatu z 1801 r. stanowi przedmiot licznych dyskusji. Dyskutuje się w nauce o tym czy konkordat napoleoński z 1801 r. jeszcze obowiązuje w Wielkim Księstwie, które dawniej było departamentem francuskim (Forêts). Pytanie to jest uzasadnione, gdyż status prawny diecezji Luksemburg (erygowanej w 1870 r. przez papieża Piusa IX, a podniesionej do archidiecezji w 1988 r. przez papieża Jana Pawła II) jest regulowany ustawą z 30 kwietnia 1873 r.¹⁴⁵, która przyznaje Wielkiemu Księciu prawo zatwierdzania nominacji papieskiej arcybiskupa w celu wywołania skutków cywilnych¹⁴⁶.

5.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Konstytucja luksemburska, oprócz podstawowej ochrony wolności religii, przewiduje możliwość zawierania umów szczegółowych z różnymi związka-

¹⁴¹ Tenże, *Le régime constitutionnel des cultes au Luxembourg*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 194.

¹⁴² Dla pewnej grupy (liberałów XIX wieku) konkordat obowiązuje, jest środkiem kontroli kościoła i trzymania go w dobrze ustalonych ramach. Dla innych (przede wszystkim katolików) konkordat został odwołany lub powinien być odwołany, ponieważ w znacznym stopniu ogranicza wolność kościoła. Zdaniem A. Pauly'ego konkordat nie został w sposób formalny odwołany, ale jest on z pewnością na tyle rozmyty i zmieniony, że trudno zauważyć, które przepisy konkordatu czy artykułów organicznych obowiązują, a które nieobowiązują. A. Pauly, *State and Church in Luxembourg*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 310.

¹⁴³ A. Pauly, *État et Églises au Luxembourg*, s. 210.

¹⁴⁴ W Luksemburgu nie ma woli politycznej do tego, by uznać model regulacji relacji między państwem a Kościołem katolickim w formie umowy międzynarodowej (konwencji), nawet jeśli art. 22 konstytucji pośrednio odwołuje się do niej.

¹⁴⁵ Loi du 30 avril 1873, ayant pour objet la création d'un évêché de Luxembourg, Mémorial, I, nr 14 du 6 mai 1873, p. 209-210.

¹⁴⁶ J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, [w:] *La liberté religieuse dans le monde. Analyse doctrinale et politique*, dir. J. B. d'Onorio, [b.m.w.] 1991, s. 132.

mi wyznaniowymi¹⁴⁷. Model luksemburski wyróżniają wyznania uznane przez państwo i wyznania nieuznane przez państwo.

Wyznania uznane są organizowane w ramach prawa publicznego, na wzór służb publicznych, ale bez łączenia z nimi. W Luksemburgu Kościół katolicki i dwa wyznania protestanckie oraz wyznanie mojżeszowe są uznawane przez państwo i mają status prawny korporacji prawa publicznego¹⁴⁸. Status wyznań uznanych uzyskały te, które istniały w momencie redakcji konstytucji z 17 października 1868 r. Te uznane korporacje prawa publicznego często korzystają także z prawa stowarzyszeniowego¹⁴⁹. Jednak R. Minnerath utrzymuje, iż to nie kościoły, lecz związki jednostek zwane „publicznymi stowarzyszeniami religijnymi” cieszą się osobowością prawną. Utrzymują one od strony finansowej diecezje, seminaria i parafie¹⁵⁰. Wyznania te są subwencjonowane przez państwo (utrzymanie duchownych) i samorządy terytorialne (subwencje na utrzymanie budynków tych wyznań). Władza publiczna interweniuje w ich organizację i funkcjonowanie. Faktycznie tworzenie, zmiana i przenoszenie okręgów kościelnych, jak również nominacje niektórych duchownych zakładają równoczesną interwencję władz religijnych i państwowych. Administracja publiczna ma władzę, by kontrolować zakłady publiczne tych wyznań.

Należy zaznaczyć, iż dla Kościoła katolickiego mimo zmiennych kolei historii¹⁵¹ ma zastosowanie konkordat między Francją i Stolicą Apostolską z 15 lipca 1801 r.¹⁵² Konkordat z 1801 r. określa ramy, z którymi jest po części związane państwo, a dotyczące działalności i instytucji Kościoła katolickiego: uznanie miejsca społecznego religii, przepisy dotyczące budownictwa wyznaniowego, nominacje i wynagradzanie duchownych, tworzenie okręgów¹⁵³. Nie jest łatwo sprawdzić praktyczne znaczenie konkordatu. Wiele z dyspozycji jest zbyt abstrakcyjnych i zbyt ogólnych, aby mogły być stosowane bezpośrednio. Musiały zatem zostać podjęte pewne rozwiązania, które uzupełniły, a nawet zmieniły tekst pierwotny. Byłoby błędem uważać konkordat z 1801 r. jako instytucję sztywną. W konkordacie z 1801 r. nie Kościół katolicki jest uznany, ale pewne struktury konieczne do jego funkcjonowania. Problem ten rozwiązuje

¹⁴⁷ Art. 22 konstytucji.

¹⁴⁸ A. Pauly, *State and Church in Luxembourg*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 457; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 51.

¹⁴⁹ Art. 26 § 1 konstytucji gwarantuje wolność stowarzyszeń, rozumianą jako wolność stowarzyszeniową członków grup religijnych.

¹⁵⁰ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 386.

¹⁵¹ Podjęto próbę w 1827 r. negocjowania i podpisania nowego konkordatu, ale nie został on przyjęty przez parlament.

¹⁵² Convention entre le gouvernement français et Sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 fructidor an IX (10 septembre 1801) annexée à la loi du 18 germinal an X, [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91.

¹⁵³ F. Messner, *Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg*, s. 97.

dekret z 1809 r.¹⁵⁴ o radach majątkowych kościoła. W Luksemburgu majątek Kościoła katolickiego i konsystorzcy wspólnot żydowskiej i protestanckich jest gromadzony w zakłady publiczne¹⁵⁵, przede wszystkim zaś mensa biskupia i wyższe seminarium¹⁵⁶. Najczęściej ich rola ogranicza się do zarządzania dobrami tych wyznań pod opieką administracji państwowej.

Z powodu braku tradycji zawierania konwencji ustawą z dnia 30 kwietnia 1981 r.¹⁵⁷ przyznano diecezji katolickiej osobowość prawną prawa publicznego¹⁵⁸. Brak osobowości stanowił przeszkodę dla organu centralnego Kościoła katolickiego¹⁵⁹, który musiał się uciekać do stosowania różnych pośrednich rozwiązań w wykonywaniu swojej funkcji¹⁶⁰. Należy podkreślić, iż przyznania osobowości prawnej nie dokonano na podstawie art. 22 konstytucji, który domyślnie zakłada relacje państwa z Kościołem katolickim w formie konwencji (konkordatu). Jednak ustawa ta, choć jednostronna, tzn. wydana przez władzę państwową, stanowiła przedmiot negocjacji, ponieważ komisja przygotowująca projekt tej ustawy składała się w połowie z członków upoważnionych przez państwo, a w połowie przez kościół.

Ustawa określa tekst przysięgi, którą musi złożyć biskup i ustala jego utrzymanie. Urząd biskupa można powierzyć tylko obywatelowi luksemburskiemu. Nominacja biskupia jest ważna po uprzedniej zgodzie rządu. To oznacza, że biskup mianowany przez papieża, ale nie przyjęty przez rząd, nie może nic przedsięwziąć, bo konieczna jest zgoda państwa. Nie może nadawać żadnych urzędów kościelnych w diecezji i nie otrzyma uposażenia. Według ustawy z 1981 r. biskupstwo luksemburskie ma osobowość publicznoprawną. Ten przepis oparty jest na koncepcji prawa niemieckiego, dając wrażenie prawa „nałożonego” na system luksemburski. Korzyści finansowe wynikające z tej ustawy dla kościoła podobne są do gwarancji zawartych w ustawie o stowarzyszeniach nienastawionych na osiągnięcie zysku non-profit i organizacji interesu publicznego. Diecezja

¹⁵⁴ Decret Imperial concernant les fabriques des eglises, 30 XII 1809, Bulletin Officiel 303, nr 5777.

¹⁵⁵ Articles organiques, relatifs à l'Église catholique du 8 avril 1802 (18 germinal an X), en application du Concordat du 15 juillet 1801 (26 messidor an IX), [w:] J. B. Duvergier, *Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique*, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91.

¹⁵⁶ Décret du 6 novembre 1813.

¹⁵⁷ Loi du 30 avril 1981 conférant la personnalité juridique à l'évêché de Luxembourg, *Mémorial A*, nr 28 du 13 mai 1981, p. 692.

¹⁵⁸ Art. 1 L'évêché de Luxembourg constitue une personne juridique de droit public. Loi du 30 avril 1981.

¹⁵⁹ Diecezja bez osobowości prawnej stanowi tylko okręg administracyjny. Biskup nie miał żadnej szczególnej instytucji, pozwalającej mu zarządzać dobrami diecezjalnymi. Był on zmuszony do korzystania z prawa wspólnego w ramach towarzystw czy stowarzyszeń, aby zarządzać dziedzictwem kościelnym. Przede wszystkim diecezja jako osoba prawna prawa publicznego korzysta ze zwolnień podatkowym, podobnie jak to jest w przypadku zakładów publicznych.

¹⁶⁰ A. Pauly, *Églises et État au Luxembourg*, Strasbourg 1988, vol. I, s. 81-86.

Luksemburg otrzymała w 1988 r. status arcybiskupstwa przez jednostronny akt papieski¹⁶¹. Rząd luksemburski zawarł 31 października 1997 r. dwie umowy z diecezją luksemburską: jedną dotyczącą ustalenia kadr kultu katolickiego¹⁶² i drugą dotyczącą organizacji nauki religii w szkołach podstawowych¹⁶³.

Umowy zawarły także inne kościoły¹⁶⁴. Ustawa z 23 listopada 1982 r.¹⁶⁵ zatwierdza umowę uznającą luksemburski Kościół protestancki reformowany¹⁶⁶, przyznaje jego konsystorzowi osobowość prawną oraz określa funkcje i zadania wynagradzane przez państwo. Umowa z 1982 r. zawiera dwa wyjątki w stosunku do modelu wyznań uznanych. Funkcja pastora nie podlega jakimkolwiek warunkom dotyczącym narodowości. Władza publiczna uznaje wyraźnie status wewnętrzny Kościoła reformowanego. Art. 3 stanowi, iż „Kościół reformowany przyjmie w terminie nieprzekraczającym dwunastu miesięcy od dnia wejścia w życie umowy, statut regulujący jego wewnętrzną organizację. Statut uzyska skutek prawny po powiadomieniu ministra wyznań. Podobnie będzie z wszystkimi kolejnymi zmianami statutu”¹⁶⁷.

Wzięcie pod uwagę statutów wewnętrznych zmienia istniejący do tej pory model, charakteryzujący się silną zależnością kościoła od państwa. W początkowym okresie wyznanie pełniło służbę publiczną na rzecz państwa.

Zwrócenie większej uwagi na kwestie równości w sprawach religijnych pozwoliło stopniowo odkryć status wyznań nieuznanych. Pojęcie modelu wyznań nieuznanych jest niedawne. Wcześniej władza publiczna prawie nie zajmowała się istnieniem tych grup, dlatego prowadziły często swoją działalność w sposób quasi-podziemny. To określenie jest już przestarzałe, ponieważ każde wyznanie może być wsparte finansowo pod warunkiem, że jest uznane.

Model wyznań nieuznanych przez państwo w Luksemburgu charakteryzuje się organizacją według prawa prywatnego, co oznacza niemieszanie się administracji państwowej w sprawy dotyczące kultu. W Luksemburgu te grupy

¹⁶¹ A. Pauly, *État et Églises au Luxembourg*, s. 214.

¹⁶² Loi du 10 juillet 1998 sur la refixation des cadres du cultes catholique, *Mémorial A* 1998, s. 1318.

¹⁶³ Loi du 10 juillet 1998 sur l'organisation de l'enseignement religieux dans l'enseignement primaire, *Mémorial A* 1998, s. 1338.

¹⁶⁴ W 1998 r. grecki Kościół prawosławny, wyznanie izraelskie, w 2004 r. Kościół anglikański, rumuński Kościół prawosławny oraz serbsko-chorwacki Kościół prawosławny. A. Pauly, *State and Church in Luxembourg*, s. 311; A. Pauly, P. Kinsch, *Religions et État au Grand-Duché de Luxembourg*, EJCSR, Leuven 2002, vol. 9, s. 88-90.

¹⁶⁵ Loi du 23 novembre 1982 portant approbation de la convention de reconnaissance de l'Église protestante réformée du Luxembourg, *Mémorial A* – 27 novembre 1982, s. 1993.

¹⁶⁶ Kościół protestancki reformowany w Luksemburgu po długich negocjacjach zawarł umowę 15 czerwca 1982 r. podpisaną przez reprezentanta wspólnoty i państwa. Jest to umowa wewnętrzna prawa publicznego. F. Messner, *Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg*, s. 99.

¹⁶⁷ *Kirchenordnung der evangelisch-reformierten Landeskirche des Grossherzogtums Luxemburg*, [w:] *Églises et État au Luxembourg*, éd. A. Pauly, Strasbourg 1988, vol. II, s. 88-115.

korzystają zasadniczo z form stowarzyszeniowych¹⁶⁸, by uczestniczyć w obrocie prawnym w społeczeństwie. Żadna instytucja publiczna nie jest zobowiązana do ich subwencji. Jednak dobrowolne wsparcie finansowe jest dozwolone. Wyznania te organizują się w wolny sposób, ale koniecznie z zachowaniem porządku publicznego. Od niedawna jest możliwość ich dobrowolnego subwencjonowania ze strony samorządu terytorialnego. Rząd luksemburski oraz samorządy wprowadziły w życie politykę wspierającą w sposób trwały wyznania nieuznane mające pewną reprezentatywność¹⁶⁹.

Inne wyznania, szczególnie muzułmanie, nie są do dzisiaj uznane w Luksemburgu i nie zawarły umowy z państwem, ponieważ nie potrafią wyłonić swojego reprezentanta do rozmów z rządem. Jednak te wyznania nieuznane mogą korzystać z każdej formy prawnej prawa prywatnego, a w szczególności tworzyć fundacje. Te fundacje dysponują takimi samymi prawami, jak wyznania uznane.

Konstytucja w przepisie art. 106 stanowi, że „utrzymanie i pensje duchownych należą do obowiązków państwa, a są regulowane ustawą”¹⁷⁰. Duchowni Kościoła katolickiego, protestanckiego i gmin żydowskich są wynagradzani ze źródeł publicznych. Jednak budżet wyznań jest dość ogólny, co pozwala na wynagradzanie nie tylko duchownych, ale także niektórych grup świeckich zatrudnionych na etacie budżetowym¹⁷¹.

6. REPUBLIKA LITEWSKA

Konstytucja Litwy zapewnia rozdział państwa i kościoła oraz autonomię wspólnot i stowarzyszeń religijnych. Wspólnoty religijne nie mogą wypełniać funkcji należących do kompetencji państwa, a państwo nie może wypełniać funkcji należących do kompetencji wspólnot i stowarzyszeń religijnych. Warto zauważyć odniesienie do chrześcijaństwa jako „podłoża aksjologicznego” porządku konstytucyjnego zawarte w preambule do konstytucji, która stanowi: „państwo litewskie ustanowione wiele wieków temu i zbudowane na chrześci-

¹⁶⁸ Loi du 21 avril 1928 sur les associations et les fondations sans but lucratif/ASBL, Mémorial 23 du 5 mai 1928 modifiée par: Loi du 22 février 1984, Mémorial A-20 du 10 mars 1984, p. 260; Loi du 4 mars 1994, Mémorial A-17 du 4 mars 1994, p. 300, Loi du 1er août 2001, Mémorial A-117 du 18 septembre 2001, p. 2440, Loi du 19 décembre 2002, Mémorial A-149 du 31 décembre 2002, p. 3630.

¹⁶⁹ F. Messner, *Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg*, s. 100-101.

¹⁷⁰ Powstaje pytanie, które z wyznań korzystają z art. 106. Zdaniem A. Pauly'ego tylko te, które istniały w momencie redakcji konstytucji, chociaż dzisiaj ta sytuacja nie jest już tak jednoznaczna. A. Pauly, *State and Church in Luxembourg*, s. 316.

¹⁷¹ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 17-18.

jańskich fundamentach kulturalnych jednoczących Europę stanowi integralną część europejskiej wspólnoty narodów”.

6.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Litwy z 25 października 1992 r. w przepisie art. 43 ust. 7 stanowi, że „w Litwie nie istnieje religia państwowa”¹⁷². Konstytucja zakazuje wprost ustanawiania religii państwowej. Według Sądu Konstytucyjnego to ostatnie stwierdzenie gwarantuje rozdział i neutralność państwa i kościoła. Rozdział kościoła i państwa nie oznacza, że państwo i kościół nie mają ze sobą nic wspólnego, ale nakłada wzajemne ograniczenia na państwo i kościół. Z jednej strony rozdział oznacza, że kościoły i organizacje religijne nie mogą ingerować w sprawy państwa i jego działalność oficjalną, nie mogą także wpływać na politykę państwa¹⁷³, z drugiej oznacza, że państwo nie może ingerować w wewnętrzne sprawy kościołów¹⁷⁴, działających zgodnie z własnymi kanonami i statutami¹⁷⁵. Termin „rozdział” podkreśla znaczenie zarówno kościołów, jak i państwa w życiu społecznym Litwy, a nie zakazuje współdziałania pomiędzy nimi¹⁷⁶. Ta neutralność i rozdział wymaga rozgraniczenia sfer działalności i funkcjonowania państwa i kościoła. Neutralność i świeckość nie są podstawami do dyskryminacji wobec wierzących¹⁷⁷.

6.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Konstytucja Litwy w art. 43 ust. 1 i 2 stanowi, że „państwo uznaje tradycyjne kościoły i organizacje religijne Litwy, zaś inne kościoły i organizacje

¹⁷² *Lietuvos Respublikos Konstitucija*, Valstybės Žinios, nr 33.-1014; tekst polski, [w:] *Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym 25 października 1992 r.*, tłum. H. Wisner, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000.

¹⁷³ Art. 43, ust. 6 „Nauka głoszona przez kościoły i organizacje religijne, wszelka inna działalność wyznaniowa, także domy modlitwy nie mogą być wykorzystywane w celach sprzecznych z konstytucją i ustawami”. *Konstytucja Republiki Litewskiej*.

¹⁷⁴ Art. 43, ust. 3 „Kościoły i organizacje religijne bez przeszkód głoszą swą naukę, odprawiają obrzędy, posiadają domy modlitwy, instytucje dobroczynne i szkoły przygotowujące duchownych”. *Konstytucja Republiki Litewskiej*.

¹⁷⁵ Art. 43, ust. 4 „Kościoły i organizacje religijne bez przeszkód rządzą się swymi kanonami i statutami”. *Konstytucja Republiki Litewskiej*.

¹⁷⁶ Art. 43, ust. 5 „Pozycję kościołów i organizacji religijnych w państwie określa porozumienie albo ustawa”. *Konstytucja Republiki Litewskiej*.

¹⁷⁷ Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, Nutarimas (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego) 13.06.2000, Valstybes Žinios, 16.06.2000, nr 49-1424; tekst angielski, The Constitutional Court of the Republic of Lithuania, Ruling. <http://www.lrkt.lt/dokumentai/2000/r000613.htm>.

religijne, jeżeli mają oparcie w społeczeństwie, a ich nauka i obrzędy nie są sprzeczne z ustawą i moralnością” oraz „uznane przez państwo kościoły i organizacje religijne mają osobowość prawną”. W roku 1995 uchwalono ustawę o religijnych wspólnotach i stowarzyszeniach¹⁷⁸. Zgodnie z ustawą państwo litewskie uznaje dziewięć tradycyjnych religii istniejących na Litwie, są to: Kościół katolicki, Kościół grekokatolicki, Kościół ewangelicko-luterański, Kościół ewangelicki reformowany, Kościół prawosławny, Kościół starowyznawców, wyznanie żydowskie, wyznanie muzułmańskie sunnitów oraz karaite¹⁷⁹.

Sąd Konstytucyjny stwierdził, iż „tradycja nie jest ani tworzona, ani znoszona poprzez akt woli ustawodawcy. Wymienienie kościołów i organizacji religijnych uznanych za tradycyjne nie jest aktem ustanowienia ich jako organizacji tradycyjnych, ale aktem stwierdzającym zarówno ich tradycję, jak i status ich relacji ze społeczeństwem. Akt taki odzwierciedla rozwój oraz sytuację religijną w społeczeństwie. Ponieważ ustawodawca nie nadaje tego statusu kościołom, ale jedynie uznaje miejsce, jakie kościoły te już zajmują, lista kościołów tradycyjnych jest zamknięta”¹⁸⁰. Zapewnienie organizacji religijnej statusu „kościół tradycyjnych” jest szczególnym sposobem uznania przez państwo. To szczególne uznanie przez państwo i status „kościół tradycyjnych” uznane są przez konstytucję. Zgodnie z tym, status religii tradycyjnej nie może być uchylony, ponieważ zasadniczym warunkiem uznania przez państwo jest „tradycyjność”. Status „kościół tradycyjnych” odnosi się do szczególnego stanu stosunków państwo – kościół z tym kościołem i zakorzeniony jest w znaczeniu i wpływie, jaki dana kultura religijna wywiera na rozwój społeczeństwa. Z tego powodu kościołom tradycyjnym można przyznać takie prawa¹⁸¹, których inne kościoły nie posiadają¹⁸².

Stosunki między państwem a Kościołem katolickim na Litwie określają trzy porozumienia zawarte między Stolicą Apostolską a Republiką Litewską, które ustanawiają ramy prawne dla tych relacji¹⁸³.

¹⁷⁸ Lietuvos Respublikos Įstatymas dėl Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrijų įstatymo įgyvendinimo tvarkos, 1995 m. spalio 12 d. nr. I-1059 (Ustawa z 1995 r. o religijnych wspólnotach i stowarzyszeniach), Valstybės Žinios, 1995, nr. 89-1985 z późniejszymi zmianami Valstybės Žinios, 1997, nr. 66-1618 i 2000, nr 40-1115; Law on Religious Communities and Associations of the Republic of Lithuania. <http://www.litlex.lt/Litlex/Eng/Frames/Laws/Documents/332.HTM>.

¹⁷⁹ Art. 5.

¹⁸⁰ Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, Nutarimas (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego) 13.06.2000.

¹⁸¹ Mogą to być pewne korzyści finansowe. Zob. J. Kuznecoviene, *Church and State in Lithuania*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 190-193.

¹⁸² Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, Nutarimas (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego) 13.06.2000.

¹⁸³ *Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de iuridicialibus rationibus quae respiciunt inter Catholicam Ecclesiam et Civitatem necessitudines*, AAS 92(2000), s. 783-795; *Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de cooperatione*

Związki religijne, zwane nietradycyjnymi, mogą być uznane przez państwo¹⁸⁴. Zgodnie z ustawą są to wspólnoty religijne, stowarzyszenia religijne i centra religijne.

W art. 4 ustawodawca podaje definicję legalną każdej z tych grup. Wspólnota religijna jest jednostką składającą się z grupy ludzi zmierzających do zrealizowania celów tej samej religii. Może stanowić lokalną gałąź odnośnego stowarzyszenia religijnego. Stowarzyszenie religijne jest jednostką obejmującą wspólnoty religijne lub kościoły tej samej religii i składającą się z nie mniej niż dwóch wspólnot religijnych podległych wspólnemu przywództwu. Stowarzyszenia mogą być rejestrowane pod warunkiem, że jednoczą nie mniej niż dwie wspólnoty religijne. Centrum religijne jest ciałem zarządzającym w stowarzyszeniu religijnym¹⁸⁵.

Nietradycyjne stowarzyszenia religijne mogą być uznane przez państwo, jeżeli mają społeczne poparcie, a ich nauka i rytzy nie są sprzeczne z prawem i moralnością¹⁸⁶. Religijne wspólnoty i stowarzyszenia mogą wnioskować o uznanie przez państwo po upływie okresu nie krótszego niż 25 lat od daty ich początkowej rejestracji na Litwie. Uznanie przez państwo przyznawane jest przez Sejm Republiki Litwy po otrzymaniu stosownego raportu od Ministra Sprawiedliwości. Jeżeli wniosek zostanie oddalony można go złożyć ponownie po upływie 10 lat od dnia, kiedy został odrzucony. Ustawa nie podaje kryteriów koniecznych do otrzymania uznania przez państwo ani nie ustanawia ram czasowych dla rozstrzygnięcia sprawy uznania przez państwo stowarzyszenia religijnego po otrzymaniu wniosku od wspólnoty religijnej¹⁸⁷.

Podstawowym warunkiem utworzenia grupy religijnej jest dążenie jej członków do wprowadzenia w życie celu wspólnej religii. Wspólnoty religijne mogą być rejestrowane pod warunkiem, że gromadzą przynajmniej 15 członków, tj. dorosłych obywateli Republiki Litwy¹⁸⁸. Stowarzyszenie religijne może zostać zarejestrowane, jeżeli zrzesza co najmniej dwie wspólnoty. Statut stowarzyszenia religijnego powinien być zarejestrowany w ciągu 6 miesięcy od jego złożenia. Minister sprawiedliwości może odmówić zarejestrowania statutu wspólnoty religijnej i stowarzyszenia, jeżeli (1) nie zawiera on odpowiednich

in institutione et cultura, AAS 92(2000), s. 795-809; *Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de pastoralis Catholicorum militum cura*, AAS 92(2000), s. 809-816.

¹⁸⁴ V. S. Vaičiūnas, *Religia i wolność religijna w Republice Litewskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo – Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 163.

¹⁸⁵ Art. 4.

¹⁸⁶ Art. 6.

¹⁸⁷ *Lithuanian constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, 486-487.

¹⁸⁸ Art. 11.

danych; (2) działalność wspólnoty religijnej lub stowarzyszenia narusza prawa i wolności człowieka lub zagraża porządkowi publicznemu; (3) statut kościoła o tej samej nazwie został już zarejestrowany.

Wspólnoty religijne nietradycyjne i nieuznane mogą uzyskać osobowość prawną. Ustawa nie precyzuje, które z uprawnień osoby prawnej wspólnoty i stowarzyszenia religijne nabywają po rejestracji. Zgodnie z kodeksem cywilnym wspólnoty i stowarzyszenia religijne są publicznymi osobami prawnymi (non-profit). 1 lipca 2001 r. wszedł w życie nowy Kodeks cywilny, który ustanowił nową procedurę nabywania statusu osoby prawnej przez tradycyjne oraz pozostałe wspólnoty i stowarzyszenia religijne. Ta nowa procedura nie zmienia w sposób znaczący procedury przewidzianej przez ustawę¹⁸⁹.

Rejestracja religijnych wspólnot i stowarzyszeń nie jest obowiązkowa, chociaż niezarejestrowane wspólnoty religijne nie są podmiotami prawa.

Zasada autonomii państwa i kościołów jest rozwijana w ustawie o wspólnotach i stowarzyszeniach religijnych. Wspólnoty i stowarzyszenia religijne mają prawo do swobodnego organizowania się stosownie do swojej struktury instytucjonalnej oraz do zarządzania swym wewnętrznym życiem zgodnie ze swymi regułami i statutami oraz innymi normami¹⁹⁰.

Na Litwie jest odrębny wydział spraw religijnych, który jest częścią Departamentu Rejestracji ministerstwa sprawiedliwości¹⁹¹. Rząd ustanowił również Komisję dla koordynacji działalności różnych instytucji państwowych, które zgodnie ze swoimi kompetencjami, rozwiązują problemy wynikające z działalności grup religijnych, ezoterycznych i duchowych. Komisja ta składa się z przedstawicieli najważniejszych ministerstw – sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, edukacji i nauki, ochrony zdrowia, spraw zagranicznych, prokuratora generalnego, sekretariatu stanu, komitetu praw człowieka oraz centrum ds. studiów i badań religijnych. Główne cele komisji są następujące: 1) koordynacja dochodzenia w sprawach niezgodności działalności wspomnianych grup z prawem, 2) gwarantowanie przepływu informacji między instytucjami państwowymi oraz, jeżeli zachodzi potrzeba, składanie sugestii pilnych działań państwa dotyczących wspomnianych grup. Co sześć miesięcy Komisja przedstawia raport ze swojej działalności rządowi i komitetowi praw człowieka¹⁹².

¹⁸⁹ J. Kuznecoviene, *State and Church in Lithuania*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 291.

¹⁹⁰ Art. 7.

¹⁹¹ R. Balodis, *Church and State in the Baltic states. Registration and basic principles of formation of religious organisations*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 340-343.

¹⁹² J. Kuznecoviene, *Church and State in Lithuania*, [w:] *Law and Religion*, s. 182-186.

7. REPUBLIKA FEDERALNA NIEMIEC

Niemiecki model relacji między państwem a kościołami stanowi szczególnie rodzaj rozdziału „sui generis”, który charakteryzuje zasada neutralności. Zasada rozdziału nie znajduje się *expressis verbis* w tekście Konstytucji Federalnej¹⁹³. Ustawa Zasadnicza uznaje kościoły i wspólnoty religijne za czynniki kształtowania życia publicznego za część procesu demokratycznego i dobrego życia publicznego. Ustawodawca przydziela religii pewną przestrzeń, której państwo samo nie może wypełnić – wypełnienie jej leży w wyłącznej gestii samych kościołów¹⁹⁴. Stosunki między państwem a kościołem w Niemczech stanowią model partnerskiej koordynacji działalności organizacji, które chociaż różnią się w swojej istocie, to ponoszą publiczną odpowiedzialność za dobro wspólne¹⁹⁵.

7.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucyjny system relacji między państwem a kościołami stanowią gwarancję wolności sumienia i religii (art. 4 GG) oraz zasady relacji instytucjonalnych między państwem a związkami wyznaniowymi (art. 140 GG)¹⁹⁶.

Konstytucja Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r. w przepisie art. 4 ust. 1 i 2 stanowi, że „wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych i światopoglądów jest nienaruszalna. Zapewnia się swobodne praktykowanie religii”¹⁹⁷.

W Konstytucji niemieckiej elementy modelu rozdziału państwa i kościoła współistnieją z elementami kooperacji¹⁹⁸. Konstytucja uznaje szczególne znaczenie religii dla społeczeństwa, dla dobra porządku publicznego. Istnieją in-

¹⁹³ A. von Campenhausen, *Le régime constitutionnel des cultes en Allemagne*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 45-47; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 19.

¹⁹⁴ G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 69.

¹⁹⁵ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, [w:] *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001, s. 121.

¹⁹⁶ Art. 140 GG: Die Bestimmungen der Artikel 136, 137, 138, 139 und 141 der Deutschen Verfassung vom 11. August 1919 sind Bestandteil dieses Grundgesetzes.

¹⁹⁷ *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*, BGBl. I, 1949, s. 1.

¹⁹⁸ J. Listl, *Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, hrsg. J. Listl, H. Müller, H. Schmitz, Regensburg 1983, s. 1059.

stytucje, które nie są państwowe, a jednak są podmiotami prawa publicznego. Wyznania nie mogą być gorzej sytuowane niż grupy społeczne, co zakazuje ateizmu państwowego. To ogranicza państwo, ponieważ nie jest ono totalne ani totalitarne¹⁹⁹. W doktrynie niemieckiej²⁰⁰ podkreśla się, iż relacje pomiędzy państwem a kościołami określa nie tyle koncepcja absolutnego rozdziału państwa i kościołów, ile „rozdziału ułomnego”²⁰¹. Charakteryzuje je „przemienne samodzielność w ramach systemu koordynacji”, określana też jako „partnerstwo pomiędzy kościołami a państwem”. Obok zasady wyłączającej utożsamianie państwa z kościołami ma miejsce nakaz religijno-światopoglądowej neutralności państwa oraz zasada parytetu kościołów i wyznań²⁰².

Niemieckie prawo wyznaniowe jest zbudowane na trzech podstawowych zasadach: neutralności, tolerancji i równości. Zasady te są brane pod uwagę przy interpretacji wolności religii gwarantowanej w art. 4 Ustawy Zasadniczej.

Neutralność zobowiązuje państwo do nieidentyfikacji z żadnym z kościołów: nie ma kościoła państwowego²⁰³. Państwo nie może również mieć szczególnej sympatii wobec określonego wyznania, ani nawet oceniać jego wartości lub prawdziwości jako takiej²⁰⁴. Wspólnoty ideologiczne są umieszczane na tym samym poziomie co wyznania: dotyczy to wspólnot mających ideologiczną wizję świata i miejsca człowieka w nim, bez jakiegokolwiek odwołania do kwestii religijnej²⁰⁵. Neutralność oznacza nieinterwencję państwa w sprawy wewnętrzne kościołów.

Zdaniem Federalnego Sądu Konstytucyjnego²⁰⁶ neutralność światopoglądowa państwa nie oznacza ścisłego rozdzielenia państwa od kościoła, lecz polega na „otwartej postawie państwa popierającego w równym stopniu wolność wszystkich wyznań”. Ustawa Zasadnicza uznaje doniosłą wartość religii

¹⁹⁹ G. Robbers, *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, s. 62; J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, s. 121-122.

²⁰⁰ D. Homig, W. Hassemer, *Case Law of Constitutional courts in the area of religious freedom*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 327.

²⁰¹ Bundesverfassungsgericht (Trybunał Konstytucyjny, BVerfG), 2 BvR 350/75 vom 21.09.1976; *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE)* 42, s. 312 i 331.

²⁰² M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2-4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 48-49.

²⁰³ Art. 137 ust. 1 WRV (140 GG).

²⁰⁴ U. Spellenberg, *Les droits religieux devant les tribunaux allemands*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle*, éd. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 392-393.

²⁰⁵ F. Messier, *Peut-on définir juridiquement la religion? L'exemple de la République Fédérale d'Allemagne*, AC 31 (1988), s. 331-336.

²⁰⁶ Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 1436/02 vom 3.06.2003, Absatz. http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/rs20030924_2bvr143602.html.

w życiu społecznym i daje możliwość wyrażania swoich przekonań religijnych i światopoglądowych również w sferze publicznej. Niedopuszczalne jest jedynie działanie państwa w służbie określonej opcji ideologicznej, światopoglądowej i politycznej, a także jego identyfikowanie się z określoną wiarą lub światopoglądem i zakłócanie przez to pokoju religijnego. W pluralistycznym światopoglądowo społeczeństwie nie można mieć roszczeń o niespotykanie się z różnymi, czasem nieakceptowanymi, treściami religijnymi lub światopoglądowymi. Takie zetknięcie jest konsekwencją życia w społeczeństwie, w którym każdy korzysta z wolności religijnej. Podkreśla się jednak, że szczególne zasady dotyczące symboli religijnych muszą obowiązywać w sytuacji, w której państwo zmusza niejako ludzi do konfrontacji z tymi symbolami. Tak się dzieje w szkole publicznej: ze względu na obowiązek szkolny dzieci nie mają możliwości uniknięcia widoku krzyża²⁰⁷ czy widoku nauczycielki w kefie islamskim. Konfrontacja ta może osiągnąć taki stopień intensywności, że symbole te zaczną wpływać na postawy uczniów, a to zdaniem Sądu jest już niedopuszczalne. Tylko ustawa może regulować takie kolizje. Co do treści takiej ustawy Federalny Sąd Konstytucyjny wypowiedział się bardzo ogólnie – może ona dopuścić obecność symboli religijnych w szkole²⁰⁸.

Federalny Sąd Konstytucyjny uchylił się od merytorycznego rozstrzygnięcia sprawy, pozostawiając określenie dopuszczalnej obecności symboli religijnych w szkole ustawodawcy krajowemu. Sędziowie o różnych korzeniach politycznych, broniąc swoich pozycji w kluczowych kwestiach, jak wolność religii i stosunki między państwem a kościołem, unikają podejmowania jasnych decyzji²⁰⁹. Powyższy wyrok oznacza uprzywilejowanie negatywnego aspektu wolności religijnej. To stanowisko wskazuje na nasilającą się w Niemczech tendencję do coraz dalszej liberalizacji porządku publicznego poprzez zmianę interpretacji Ustawy Zasadniczej²¹⁰. Wiąże się to przede wszystkim ze zmieniającymi się tzw. „warunkami ramowymi” w społeczeństwach na Zachodzie – zwiększaniem się wpływu islamu, eksplozją sekt i sekularyzacją²¹¹.

²⁰⁷ Federalny Sąd Konstytucyjny 16 maja 1995 r. w sprawie zamieszczania krzyża w salach lekcyjnych szkół publicznych w Bawarii orzekł, iż § 13 ust. 1 Regulaminu szkół publicznych obowiązującego w Bawarii, który upoważnia szkoły do umieszczania krzyża w salach lekcyjnych jest niezgodny z art. 4 ust. 1 i art. 6 ust. 2 GG, a tym samym nie ma mocy obowiązującej. Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 1 BvR 1087/91 vom 16.05.1995, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 93, s. 1.

²⁰⁸ W. Janyga, *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003)*, PIP 59 (2004), z. 10 (704), s. 84.

²⁰⁹ R. Puza, *The development of the relationship between Church and State in Germany in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 9.

²¹⁰ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, s. 114.

²¹¹ M. Brenner, *Wolność religijna i wychowanie w Europie Zachodniej*, [w:] *Religia i wolność religijna w prawie Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 79.

Zasada tolerancji nie tylko daje możliwość istnienia różnych koncepcji religijnych, ale nakłada również tolerancję pozytywną wobec wspólnoty utworzonej według przepisów państwowych, aby przyznać miejsce dla potrzeb religijnych²¹².

Wreszcie, równość wprowadza obowiązek traktowania wyznań w podobny sposób²¹³. Jednak na podstawie przepisów konstytucyjnych dotyczących statusu prawnego istnieje pewien rodzaj równości różnych stopni, który usprawiedliwia przyjęcie norm właściwych dla odrębności społecznych²¹⁴.

Federalny Trybunał Konstytucyjny stanął na stanowisku, iż praktykowanie religii z art. 4 ust. 2 GG należy interpretować ekstensywnie. Podstawowe prawo do praktykowania religii obejmuje również wolność do działalności kultowej, werbowania nowych członków i propagowania religii²¹⁵. Prawo do swobodnego spełniania praktyk religijnych odnosi się do kościołów jako podmiotów praw podstawowych. Znowelizowany art. 93 ust. 1 pkt 4 a GG stanowi, iż naruszenie wolności religii może być zaskarżone w drodze skargi konstytucyjnej²¹⁶.

W art. 137 ust. 3 WRV (art. 140 GG) ustawodawca stanowi, że „każdy związek wyznaniowy samodzielnie załatwia swoje sprawy i zarządza nimi w granicach ustaw powszechnie obowiązujących. Obsadza on swoje urzędy bez współdziałania państwa lub gmin cywilnych”.

Niemiecki system relacji państwo–kościół charakteryzuje się zasadą pozostawiania samostanowienia kościołów, czyli ich niezależności i autonomii w kierowaniu swoimi sprawami. Zasada ta stanowi jeden z filarów systemu weimarskiego. Zakres przedmiotowy tej autonomii określony został terminem „własne sprawy”. Oznacza to, że ustawodawca państwowy uznaje, że jest niekompetentny do decydowania o tym, co należy do sfery kompetencji kościołów, czyli że państwo i kościół mają właściwe sobie sprawy²¹⁷. Z drugiej strony istnieje pewna sfera spraw wspólnych, którymi zainteresowane są obie strony, czyli jednocześnie wchodzi w zakres kompetencji państwa i kościoła. Ustawodawca wprowadza klauzulę „w granicach ustaw obowiązujących wszystkich”, nie chodzi tu o specjalne ustawy ograniczające wolność kościoła, ale o respektowanie powszechnie obowiązujących ustaw w danej dziedzinie²¹⁸.

²¹² U. Spellenberg, *Les droits religieux devant les tribunaux allemands*, s. 391.

²¹³ J. Listl, *Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Bundesrepublik Deutschland*, s. 1057.

²¹⁴ G. Robbers, *État et Églises en République fédérale d'Allemagne*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 64.

²¹⁵ Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 1 BvR 241/66 vom 16.10.1968, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 24, s. 236 n.

²¹⁶ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, s. 110.

²¹⁷ M. Kosek, *Konstytucyjne zasady niemieckiego prawa wyznaniowego*, [w:] *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 14-16 stycznia 2003)*, red. A. Mezglewski, Lublin 2004, s. 108-109.

²¹⁸ Tamże, s. 118.

Federalny Sąd Konstytucyjny czasem korzystał z formuły, według której ustawa będzie ograniczała prawo do wolności określania kultów w sytuacjach, gdy ustawa ta dotyczy nie konkretnego wyznania, ale każdego. Zdaniem Federalnego Sądu Konstytucyjnego ograniczenie zachodzi wówczas, gdy ustawa wprowadza regułę mającą szczególne znaczenie dla wszystkich²¹⁹. Federalny Sąd Konstytucyjny przypisuje duże znaczenie koncepcji, według której same kościoły mają prawo, aby określić co jest sprawą własną kościoła. Jednocześnie ważne jest to, co kościół postrzega jako należące do jego spraw, nawet jeśli ostatecznie to trybunał państwowy na podstawie konstytucji zachowuje władzę decydowania.

7.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Podstawowe zasady relacji między państwem a kościołami zostały określone w konstytucji. W Niemczech ustawa zasadnicza wyklucza jakikolwiek kościół państwowy i podaje ważne prerogatywy dotyczące „kościółów czy wyznań, które są organizacjami prawa publicznego” i jako takie mogą pobierać podatki w poszczególnych landach²²⁰. Relacje te są również przedmiotem regulacji na drodze umów międzynarodowych i ustaw zwykłych. Metoda umów dwustronnych sprawdza się jako właściwy środek kształtowania prawa w społeczeństwie demokratycznym przy udziale przedstawicieli zainteresowanych grup społecznych. Metoda ta jest instrumentem realizacji wolnościowej i demokratycznej państwowości²²¹.

²¹⁹ Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 350/75 vom 21.09.1976; Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 42, s. 312 i 334; Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvL 13/82 vom 13.12.1983, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 66, s. 1 i 20 n.

²²⁰ Republika Federalna Niemiec jak sama nazwa wskazuje jest państwem federacyjnym, gdzie każde z państw należących do federacji na swoją konstytucję, której dyspozycje wprowadzają partykularyzmy regionalne w respekcie wobec ustawy zasadniczej. Dlatego Nadrenia-Palatynat i Badenia-Wirtembergia uznają kościoły jako będące instytucjami promującymi i wzmacniającymi podstawy ludzkiej egzystencji. Ich rola społeczna jest więc uznana. Konstytucja Badenii-Wirtembergii z 11 listopada 1952 r. chroni równocześnie działalność charytatywną wykonywaną przez wspólnoty religijne (art. 6), seminaria (art. 9) i fakultety teologiczne na uniwersytetach państwowych (art. 10). Inaczej Brema i Hesja są zdecydowanie najbardziej rozdzielające i trzymają się tylko dyspozycji zawartych w ustawie zasadniczej. Por. F. Messner, *Liberté religieuse, neutralité et coordination entre les états et les églises: L'exemple de la République Fédérale d'Allemagne, Revue d'éthique et théologie morale*, Le Supplément, 1990, nr 175, s. 100.

²²¹ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, s. 122-123; D. Homig, W. Hassemmer, *Case Law of Constitutional courts in the area of religious freedom*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 346-347.

Republika Federalna Niemiec i landy zawarły z kościołami liczne umowy. Konkordat z Rzeszą (1933 r.)²²², stanowi istotną bazę dla relacji z Kościołem katolickim²²³. Ten zbiór prawny jest uzupełniany umowami dyplomatycznymi dotyczącymi sytuacji Kościoła katolickiego w Niemczech²²⁴. Są również umowy wyznaniowe zawarte z kościołami protestanckimi oraz z licznymi (bardzo małymi) wyznaniem²²⁵.

Uznanie kościołów za podmiot prawa publicznego oznacza, że istnieją one w porządku prawnym jako siły społeczne, które działają równoległe do państwa (jest to wyrazem urzeczywistniania wolnościowej demokracji)²²⁶. Kościoły, o ile posiadają status korporacji prawa publicznego i za każdym razem, gdy ustawa mówi o korporacjach prawa publicznego należy badać, czy dotyczy ona również wspólnot religijnych. Są one bowiem korporacjami prawa publicznego *sui genesis*²²⁷. W odróżnieniu od innych osób prawnych prawa publicznego kościoły nie są z tym statusem inkorporowane w strukturę państwową. Zachowują one ich pełną autonomię jako osoba prawna prawa publicznego. Rozumie się to jako brak szczególnej identyfikacji państwa i kościoła. Państwo uznaje ważność wyznań dla życia publicznego. Każde wyznanie na własną prośbę otrzymuje od kompetentnego landu status osoby prawnej prawa publicznego²²⁸, gdy ma odpowiednią konstytucję, a liczba członków gwarantuje mu trwanie, art. 137 ust. 5 WRV (140 GG)²²⁹.

Status prawa publicznego pozwala kościołom i innym związkom wyznaniowym na pobór podatków i otrzymywanie świadczeń ze strony państwa (art. 137 ust. 6 i 138 ust. 1 WRV)²³⁰. Przepisy konstytucji w tej materii odsyłają do

²²² Inter Sanctam Sedem et germanicam Rempublicam Sollemnis Conventio, 20 Luglio 1933, AAS 25(1933), s. 389-408.

²²³ J. Listl, *Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Bundesrepublik Deutschland*, s. 1061-1062.

²²⁴ Konkordatu z Rzeszą z 1933 r., który jest stosowany w całym kraju, niektóre z Landów zawarły umowy szczególne ze Stolicą Apostolską: Bade, Basse Saxe, Bawaria, Rhenanie, Westwalia, Rhenanie-Palatynat i Sara. J. B. d'Onorio, *La liberté religieuse dans le monde*, s. 133-134.

²²⁵ G. Robbers, *State and Church in Germany*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005³, s. 79.

²²⁶ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, s. 122.

²²⁷ A. von Campenhausen, *Das Boner Grundgesetz. Kommentar*, t. XIV, München 1991³, s. 168n.

²²⁸ Art. 30 GG i 137 ust. 8 WRV (140 GG).

²²⁹ S. Fundowicz, *Osobowość publicznoprawna wspólnot religijnych w Niemczech*, *Studia z prawa publicznego, Współczesne problemy prawa publicznego*, red. S. Fundowicz, t. I, Lublin 1999, s. 57.

²³⁰ M. Kosek, *Podatek kościelny w niemieckim systemie prawnym*, Płock 2004, s. 73-85; A. Siewko-Frey, *Podatek kościelny w Republice Federalnej Niemiec*, PiP, 61(2006), z. 2 (720), s. 84; H. Marré, *Niemiecki system finansowania Kościoła*, [w:] *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie. Materiały Międzynarodowej Konferencji, Sandomierz 13-14 września 1999*, red. J. Krukowski, Lublin 2000, s. 34-36.

uregulowań poszczególnych landów, co powoduje, że ich zastosowanie zmienia się w zależności od landu.

Wszystkie organizacje religijne mogą uzyskiwać osobowość prawną zgodnie z ogólnymi postanowieniami prawa cywilnego. Są one w większości zarejestrowanymi stowarzyszeniami prawa prywatnego²³¹. Należy zatem z racji gwarancji wolności przekonań brać pod uwagę specyfikę ich misji religijnej. Tam, gdzie to jest konieczne, przepisy prawa cywilnego muszą brać pod uwagę wymagania religijne²³². Federalny Sąd Konstytucyjny uznał za konstytucyjne wpisywanie lokalnej rady duchowej bahaïsme do rejestru stowarzyszeń, chociaż było to wbrew przepisom ogólnym prawa cywilnego²³³. Rada bowiem nie posiadała niezależności wymaganej od innych organów wspólnoty religijnej bahaïsme²³⁴. Organizacje religijne, które spełniają wymogi prawa zachowują lub mogą uzyskać status korporacji prawa publicznego. Organizacje religijne mające status stowarzyszeń prawa prywatnego cieszą się podobną wewnętrzną autonomią.

Stowarzyszenia, które mają za cel wspólne zachowanie jakiegoś światopoglądu (art. 137 ust. 7) mogą otrzymać taki sam status, jak organizacje religijne²³⁵. Stowarzyszenia te są zrównane z „kościółami czy innymi związkami wyznaniowymi”. Jest to pewien sposób banalizowania wiary religijnej, ponieważ do ruchów filozoficznych należą grupy ateistów czy humanistów (ok. 4,6 % populacji). Grupy te otrzymują korzyści wynikające z gwarancji konstytucyjnych, podobnie jak religie²³⁶. Jurysprudencja Federalnego Trybunału Administracyjnego przywróciła kryterium różnicujące między religią a „światopoglądem”, definiując wspólnotę wyznaniową jako przyznającą centralne miejsce boskiej transcendencji w jej działalności.

Wielkie kościoły w Niemczech są ważnymi instytucjami społecznymi²³⁷. Jako osoby prawne prawa publicznego kościoły korzystają ze zdolności państwa właściciela. Prawo do wolności organizacyjnej wyznań pozwala kościołom zatrudniać pracowników i nakładać na nich specjalne obowiązki. Obowiązki mogą być ważne dla przedmiotu stosunku pracy. W przypadku sporu, sądy prawa pracy muszą opierać się na kryteriach kościoła, aby ocenić umowne obowiązki lojalności, ponieważ konstytucja uznaje prawo kościołów do decy-

²³¹ Art. 21 n BGB.

²³² Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 263/86 vom 05.02.1991, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 83, s. 341 n.

²³³ Art. 37 ust. 1 BGB.

²³⁴ U. Spellenberg, *Les droits religieux devant les tribunaux allemands*, s. 396; G. Robbers, *État et Églises en République fédérale d'Allemagne*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 66.

²³⁵ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, Frankfurt am Main 2001, s. 387-388.

²³⁶ D. Pirson, *Église et État en République fédérale d'Allemagne*, „Conscience et liberté” 32 (1986), s. 26.

²³⁷ G. Robbers, *État et Églises en République fédérale d'Allemagne*, s. 67.

dowania w tej materii. Zasadniczo do kościołów należy określanie tego, co jest konieczne do jego wiarygodności i nauki, jego specyficznych zadań oraz jakie są ważne zasady²³⁸, odnoszące się do dogmatu i etyki oraz co musi być uznane za uchybiające tym zasadom. Z racji swojej religijnej misji kościoły dysponują prawem zwolnienia podległych im pracowników, gdy ci swoją prywatną postawą lub w swoich publicznych wypowiedziach znajdują się w opozycji do moralności religijnej²³⁹. Pracownicy zatrudniani w instytucjach prowadzonych przez kościół zgadzają się być poddani kryteriom kościelnym w momencie przyjmowania lub na wypadek ich zwolnienia²⁴⁰.

Zbiorowe prawo pracy ma także pewne wyjątki zarezerwowane dla kościołów z powodu wolności religii i prawa do wolnego organizowania się, które z tego prawa wynika. Instytucje kościołów nie są podporządkowane prawu państwowemu o współzarządzaniu²⁴¹. Federalny Sąd Konstytucyjny przyjął rozwiązanie, według którego szpitale prowadzone przez instytucje religijne nie są poddane wspólnym procedurom państwowym dotyczącym regulacji prawnej i likwidacji, nawet wówczas, gdy w ich statutach są tylko nieznacznie związane z Kościołem, który je ustanowił. Interwencja administratora prawnego w strukturze kwalifikowane jako religijne i w prawo organizacji religijnej jest nie do pogodzenia z prawem do wolnego określania się²⁴². Z tej racji w zasadzie państwo nie ma prawa interweniowania w wewnętrzną organizację kościołów i ich instytucji²⁴³.

8. REPUBLIKA RUMUNII

Konstytucja Rumunii nie określa państwa rumuńskiego jako świeckie czy wyznaniowe. Nie ustanawia wyraźnie rozdziału państwa od kościoła. Odwrot-

²³⁸ Tenze, *State and Church in Germany*, [w:] *State and Church*, s. 87-88.

²³⁹ Federalny Sąd Konstytucyjny przyjął za zgodne z konstytucją zwolnienie lekarza szpitala katolickiego podjęte z powodu jego stanowiska w sprawie dobrowolnego przerywania ciąży wyrażonego publicznie w trakcie emisji programu telewizyjnego i w gazecie o dużym nakładzie, które było w opozycji do koncepcji Kościoła katolickiego. Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 1703/83 vom 04.06.1985, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 70, s. 138 n. To orzeczenie zostało potwierdzone przez Europejską Komisję Praw Człowieka i Europejski Trybunał Praw Człowieka, 12242/86 orzeczenie z 6 września 1989.

²⁴⁰ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 391-392.

²⁴¹ § 118 Betriebsverfassungsgesetz 1952, 11.10.1952 (BGBl. I s. 681); § 1 IV Gesetz über die Mitbestimmung der Arbeitnehmer, 4. 5. 1976 (BGBl. I, s. 1153).

²⁴² Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvL 13/82 vom 13.12.1983, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 66, s. 1 n.

²⁴³ Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 208/76 vom 25.03.1980, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 53, s. 366 i 400 n.

nie, szczegółowy przegląd tekstu konstytucji wskazuje na złożony charakter wpływów religijnych w sferze publicznej. Rumunia jest państwem świeckim, nie będąc państwem laickim²⁴⁴. Stosunki kościoł – państwo w Rumunii stanowią interesującą kompilację modeli. Z jednej strony państwo wspiera finansowo wznoszenie nowych kościołów, udziela dotacji na odnowę starych budynków, subsyduje wynagrodzenia personelu religijnego oraz działalność religijną osiemnastu uznanych związków wyznaniowych²⁴⁵. Z drugiej strony państwo wciąż określa znaczenie grupy religijnej i odmawia rejestracji nietradycyjnych grup religijnych²⁴⁶.

8.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Rumunii z 21 listopada 1991 r. w przepisie art. 29 ust. 3 stanowi, że „wyznania religijne są wolne i organizują się zgodnie z ich statutami, na warunkach określonych ustawą”²⁴⁷. Konstytucja określa wolność religijną zarówno jako wolność negatywną, jak i pozytywną. „Negatywny” element wolności religijnej zapewnia autonomię kościoła i zakazuje ingerencji w działalność religijną²⁴⁸. Element pozytywny gwarantuje swobodne praktykowanie religii, tolerancję religijną²⁴⁹, edukację religijną oraz wspieranie uznanych przez państwo związków wyznaniowych.

Konstrukcja konstytucyjna wskazuje na równość i zakaz dyskryminacji jako podstawowe zasady dla ustawodawstwa rumuńskiego. Konstytucja w art. 29 ust. 5 stanowi, że „wyznania religijne są niezależne od państwa i korzystają z jego pomocy, włącznie z ułatwianiem wsparcia religijnego w wojsku, w szpitalach, w zakładach karnych, w domach starców i w sierocińcach”. Oficjalne uznanie kościoła wywiera wpływ raczej na dostęp grupy religijnej do korzyści publicznych czy innych form wspierania przez państwo niż na samo istnienie grupy czy na wolność praktykowania. Wobec tego, chociaż wolność religijna może istnieć na poziomie podstawowym, współdziałanie między państwem i grupami religijnymi jest ukierunkowane i stosowane są podwójne standardy

²⁴⁴ *Rapport relatif à la jurisprudence constitutionnelle*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 611-612.

²⁴⁵ Art. 10 ust. 6 Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor, Monitorul Oficial al României, nr 11/8.

²⁴⁶ R. E. Iordache, *Church and State in Romania*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley 2003, s. 245.

²⁴⁷ *Constitutia Romaniei din 21/11/1991*, Monitorul Oficial al României, Part I, nr 233; tekst polski, [w:] *Konstytucja Rumunii z 21 listopada 1991 r.*, tłum. A. Cosma, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996.

²⁴⁸ Art. 29 konstytucji Rumunii.

²⁴⁹ Art. 29 ust. 4 „W stosunkach między wyznaniem zakazane są wszelkie formy, środki, akty lub działania pobudzające wrogość religijną”. *Konstytucja Rumunii*.

w celu odmowy pomocy publicznej nietradycyjnym związkom wyznaniowym. To ukierunkowanie oraz podwójne standardy stanowią potencjalne naruszenia klauzuli zakazu dyskryminacji z konstytucji. Dnia 2 listopada 2000 r. weszło w życie rozporządzenie w sprawie zapobiegania i zwalczania wszelkich form dyskryminacji²⁵⁰. To rozporządzenie w 2002 r. zostało przyjęte przez parlament jako ustawa²⁵¹. Wśród praw wymienionych w ustawie są: prawo do wolności myśli, sumienia i religii, prawo do swobody wyrażania opinii oraz prawo do pokojowego gromadzenia się i stowarzyszania się²⁵².

8.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Dekret 86 z 1990 r. organizuje rumuńską Cerkiew prawosławną w system synodalny, jako patriarchat z pięcioma stolicami metropolitalnymi, piętnastoma biskupstwami oraz najwyższą władzą, tj. Świętym Synodem²⁵³.

Potrzeba nowej ustawowej regulacji prawnej stosunków państwo – kościół w Rumunii była widoczna od roku 1991²⁵⁴. W 2006 r. została uchwalona ustawa o wolności religijnej i systemie ogólnym wyznań²⁵⁵, która utrzymuje podział na zarejestrowane i niezarejestrowane organizacje religijne. W Rumunii nie ma religii państwowej. Państwo jest neutralne wobec przekonań religijnych czy ideologii ateistycznej²⁵⁶. Władze publiczne współpracują z wyznaniem w dziedzinie dobra wspólnego i wspierają ich działalność²⁵⁷. Struktury religijne mogą być z osobowością prawną (wyznania i stowarzyszenia religijne) lub bez osobowości prawnej (grupy religijne)²⁵⁸. Państwo rumuńskie uznaje ważną rolę rumuńskiego Kościoła prawosławnego i innych kościołów i wyznań w historii

²⁵⁰ Ordonanță nr. 137 din 31/08/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturilor formelor de discriminare (rozporządzenie 137 z 2000 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 431.

²⁵¹ Lege nr. 48 din 16/01/2002 pentru aprobarea Ordonanței Guvernului nr. 137/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturilor formelor de discriminare (ustawa 48 z 2002 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 69. Ustawa określa dyskryminację jako „jakiegokolwiek rozróżnienie, wyłączenie, ograniczenie lub wyróżnienie poczynione w oparciu o rasę, narodowość, przynależność etniczną, język, religię, grupę społeczną, wierzenia, płeć lub orientację seksualną ludzi, należących do wrażliwej (vulnerable) grupy bądź o jakiegokolwiek inne kryteria, mające na celu ograniczenie lub pozbawienie uznania, wykonywania na równych warunkach praw człowieka i podstawowych wolności lub praw przyznanych przez ustawę na polu politycznym, ekonomicznym, społecznym lub jakimkolwiek innym”. Art. 2 ustawy 48 z 2002.

²⁵² Art. 1 ust. 2 ustawy 48 z 2002.

²⁵³ Dekret Ustawa 86 z 1990, Monitorul Oficial, nr 30 z 1990.

²⁵⁴ R. E. Iordache, *Church and State in Romania*, s. 249-250.

²⁵⁵ Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor (ustawa o wolności religijnej i systemie ogólnym wyznań), Monitorul Oficial, nr 11 z 8 ian. 2007.

²⁵⁶ Art. 9 ust. 1 ustawy nr 489.

²⁵⁷ Art. 9 ust. 3 Lege nr. 489.

²⁵⁸ Art. 5 ust. 2 ustawy nr 489.

narodowej Rumunii i w życiu społeczeństwa rumuńskiego²⁵⁹. Wyznania uznane są osobami prawnymi użyteczności publicznej²⁶⁰. Stowarzyszenie religijne jest osobą prawną prawa prywatnego²⁶¹. Grupa religijna jest formą stowarzyszenia bez osobowości prawnej²⁶². Rząd na wniosek Ministra Kultury i Wyznań podejmuje decyzje dotyczące rejestracji religijnej oraz statusu stowarzyszenia dla nowych związków wyznaniowych. Ustawa wprowadza obowiązek spełnienia przez grupy religijne ubiegające się o rejestrację pewnych warunków. Jednym z tych warunków jest liczba członków grupy – obywateli rumuńskich, zamieszkałych na terytorium państwa rumuńskiego, która stanowi co najmniej 0,1 % populacji. Osoby są zobowiązane do informowania państwa oraz kościoła, do którego aktualnie przynależą, przed zmianą przynależności religijnej. Osiemnaście wyznań otrzymało uznanie ustawowe, natomiast do grup religijnych odnosi się co najwyżej status tolerowanych oraz dwuznaczne pojęcie „agresywnego prozelityzmu”²⁶³.

Status prawny nietradycyjnych grupy religijnych w Rumunii jest niejasny. Chociaż ich prawo do istnienia wynika z zasady wolności sumienia, konstrukcja prawna regulująca ich istnienie i działalność nie jest spójna, łączy bowiem socjalistyczne prawo dostosowane przez obfite ustawodawstwo po roku 1989, postanowienia konstytucyjne oraz normy międzynarodowe dotyczące praw człowieka ratyfikowane przez Rumunię.

Rządowy Dekret 63 z 1998 r.²⁶⁴ nakłada na państwowy sekretariat ds. religii obowiązek rejestrowania nowych grup religijnych. Sekretariat jest uprawniony „do rozpatrywania wniosków o założenie nowych religii (...) składania propozycji co do uznania nowych religii (...) monitorowania i podejmowania decyzji w sprawie wznoszenia i renowacji kościołów, świątyń lub miejsc kultu”²⁶⁵. Podmioty ubiegające się o rejestrację muszą przesłać swoje wewnętrzne zasady działania, diagramy organizacyjne określające hierarchię oraz zarządzanie, a także formalne oświadczenie w sprawie doktryn religijnych. Nie trzeba dodawać, że żadna z nietradycyjnych grup wyznaniowych nie została zarejestrowana jako religia od 1989 r.²⁶⁶

²⁵⁹ Art. 7 ust. 2 ustawy nr 489.

²⁶⁰ Art. 8 ust. 1 ustawy nr 489.

²⁶¹ Art. 6 ust. 2 ustawy nr 489.

²⁶² Art. 6 ust. 1 ustawy nr 489.

²⁶³ R. E. Iordache, *Church and State in Romania*, s. 250; G. Jarczyk, *Les Eglises en Roumanie. Méfaits d'une dictature*, „Études”, vol. 372, nr 5, s. 666.

²⁶⁴ Hotărâre nr. 63 din 09/02/1998 privind organizarea și funcționarea Secretariatului de Stat pentru Culte (dekret rządowy nr 63 z 1998 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 71 zmieniający Dekret Rządowy 218 z 1995, Monitorul Oficial, nr 71 z 1995.

²⁶⁵ Art. 2, Dekret Rządowy 63 z 1998.

²⁶⁶ *Rapport relatif à la jurisprudence constitutionnelle*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 619; R. E. Iordache, *Church and State in Romania*, s. 248.

Sąd Najwyższy uznał w kilku orzeczeniach z roku 2000²⁶⁷, że odmowa zarejestrowania przez państwowy sekretariat ds. religii świadków Jehowy jako religii nie miała podstawy prawnej²⁶⁸. Wymóg rejestracji wywołał pewne problemy, ponieważ państwowy sekretariat ds. religii zmieniał za każdym razem standardy, gdy jakaś grupa religijna ubiegała się o rejestrację. Sąd Najwyższy orzekł, że międzynarodowe normy praw człowieka stanowią część prawa krajowego²⁶⁹ oraz mają charakter nadrzędny, kiedy stoją w sprzeczności z ustawodawstwem wewnętrznym²⁷⁰. W sprawach tych Sąd Najwyższy wziął także pod uwagę dorobek Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

W czerwcu 2000 r. rząd wydał nadzwyczajne rozporządzenie o zwrocie budynków należących do grup religijnych²⁷¹. Rozporządzenie to dotyczy budowli innych niż budynki religijne przejęte przez państwo. Nie ogranicza ono możliwości zwrotu nieruchomości grup religijnych uznanych oficjalnie przez państwo. Wobec tego, przynajmniej w teorii, każdy związek wyznaniowy może odnieść korzyść z mechanizmu przewidzianego w tym rozporządzeniu. Państwowy sekretariat ds. religii posiada władzę uznaniową, jeżeli chodzi o wznoszenie wszelkich budynków religijnych²⁷². Władza ta bywa wykorzystana do ingerowania w pewnym stopniu w wolność religijną. Dla przykładu, w marcu 1997 r. państwowy sekretariat ds. religii rozesłał pismo do wszystkich rad lokalnych z prośbą, żeby uchyliły wszystkie wydane poprzednio pozwolenia na budowę oraz odmawiały w przyszłości wydawania pozwoleń na budowę, jeśli wnioskuje o to związki wyznaniowe niezarejestrowane przez państwo jako religie²⁷³.

W aktualnym systemie nieduża liczba grup religijnych czerpie korzyści z państwowej rejestracji. Rejestracja taka zezwala grupie na funkcjonowanie jako religia i stanowi podstawę do otrzymywania wsparcia finansowego od rządu. Co więcej, grupom religijnym, które nie są zarejestrowane, nie mogą zostać przyznane pewne inne korzyści, przyznawane religiom zarejestrowanym. Są to m.in.: korzystanie z nieruchomości przekazanych przez państwo,

²⁶⁷ Decizia civilă nr 769 din 7.03.2000; nr 519 din 15.02.2000; nr 1124 din 28.03.2000 pronunțată de Curtea Supremă de Justiție – Secția de contencios administrativ.

²⁶⁸ Określając, że państwowy sekretariat ds. religii nie był uprawniony do decydowania czy świadkowie Jehowy stanowią religię Sąd Najwyższy wskazał, iż Dekret 177 z roku 1948 jest niekonstytucyjny. Dekret ten warunkował uznanie każdej organizacji religijnej od spełnienia pewnych standardów. Dekret 177 z 1948 r., art. 13, Monitorul Oficial, nr 204 z 1948.

²⁶⁹ Art. 11 konstytucji.

²⁷⁰ Art 20 konstytucji.

²⁷¹ Ordonanță de urgență nr 94 (r1) din 29/06/2000 privind retrocedarea unor bunuri imobile care au aparținut cultelor religioase din România (nadzwyczajne rozporządzenie 94 z 2000 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 797.

²⁷² Art. 2 ust. 9 Hotărâre nr. 218 din 10/03/1995 privind organizarea și funcționarea Secretariatului de Stat pentru Culte (dekret rządowy 218 z 1995 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 71.

²⁷³ R. E. Iordache, *Church and State in Romania*, s. 252-253.

ulgi podatkowe, możliwość prowadzenia niezależnych szkół oraz promowania nauczania religijnego w edukacji publicznej²⁷⁴.

Alternatywą dla niezarejestrowanych religii jest działanie poza konstrukcją prawną lub zarejestrowanie jako religijne lub kulturowe stowarzyszenie prawa cywilnego. Brak warunków koniecznych do zarejestrowania grupy jako stowarzyszenie religijne lub kulturowe sprawia, iż w Rumunii działa 23 tys. organizacji pozarządowych. Grupy religijne, które zdecydowały się zarejestrować jako stowarzyszenia, muszą postępować zgodnie z procedurami określonymi w Rozporządzeniu 37 z 2003 r.²⁷⁵ i wykazać, że cel ich działalności nie jest sprzeczny z prawem, moralnością i porządkiem publicznym.

9. KRÓLESTWO SZWECJI

Stosunki państwo – kościół w Szwecji reguluje Konstytucja z 28 lutego 1974 r., znowelizowana w 2000 r. Są one często określane jako wprowadzające rozdział państwa i kościoła. Mimo, iż nadal istnieją pewne związki pomiędzy państwem a Kościołem szwedzkim wprowadzone zmiany spowodowały nawiązanie bliższych relacji państwa z innymi kościołami²⁷⁶. Nowym ważnym elementem tych relacji jest stopniowe postrzeganie przez władze publiczne kościołów jako partnerów, podobnie jak to ma miejsce w stosunku do Kościoła szwedzkiego.

9.1. ZASADY USTROJOWE

Zmiany zasad w relacjach między kościołem a państwem w Szwecji miały przede wszystkim na celu przyznanie nowego statusu Kościołowi szwedzkiemu²⁷⁷. W rozdziale 8 § 6 konstytucji ustawodawca stanowi, że „przepisy o gmi-

²⁷⁴ Tamże, s. 259-260.

²⁷⁵ Ordonanță nr. 37 din 30/01/2003 pentru modificarea și completarea Ordonanței Guvernului nr. 26/2000 cu privire la asociații și fundații (rozporządzenie 37 z 2003 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 62.

²⁷⁶ G. Edqvist, *Freedom of Religion and New Relations between Church and State in Sweden*, „Studia Theologica” 54 (2000), s. 40-41; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 43.

²⁷⁷ Można wskazać kilka etapów w pracy nad zmianą tego statusu: w 1958 r. parlament powołał komisję studyjną, która w ciągu dziesięciu lat przygotowała jedenaście raportów. W 1968 r. utworzono nową komisję, w porozumieniu z czterema partiami reprezentowanymi wówczas w parlamencie. Raport komisji został przygotowany w 1972 r. i odłożony z powodu sprzeciwu ze strony kościoła. W 1979 r. nowy projekt rządowy został odrzucony przez synod kościoła.

nach wyznaniowych ogłasza się w drodze ustawy. Ustawa powinna również określać przepisy o podstawach [działania] Kościoła szwedzkiego jako gminy wyznaniowej. W odniesieniu do zmiany, uzupełnienia lub uchylecia tego typu ustaw stosuje się postanowienia § 16 o zmianie Aktu o Riksdagu²⁷⁸.

Normy prawne odnoszące się do Kościoła szwedzkiego, a także innych kościołów powinny być ustanawiane w drodze ustaw parlamentu, który może je nowelizować lub uchylać bądź to poprzez dwie kolejne identyczne decyzje, o ile między tymi decyzjami miały miejsce wybory powszechne²⁷⁹, bądź przez pojedynczą decyzję parlamentu podjętą większością trzech czwartych głosów²⁸⁰.

Od 1992 r. w następstwie zrozumienia ze strony partii politycznych reprezentowanych w tym okresie w parlamencie, zakres decyzji Kościoła szwedzkiego w sprawach kościelnych znacząco poszerzył się. Najważniejszym organem decyzyjnym Kościoła szwedzkiego jest Synod Generalny. Parlament delegował mu prawo podejmowania decyzji w sprawach dotyczących kościoła. Do spraw tych należą: doktryna, księgi śpiewów szwedzkich, organizacja kultu, funkcje kościelne, sakramenty i liturgia kościoła, zbiórki, koordynacja ewangelizacji, misje, praca za granicą i diakonat. Została powołana specjalna fundacja do kierowania tą działalnością: Fundacja Kościoła Szwedzkiego ds. Prac Kościelnych (Svenska Kyrkans Stiftelse för Rikskyrklig Verksamhet).

W 1994 r. komisja parlamentarna przedstawiła nowe sugestie odnośnie do relacji państwo – kościół. Zdaniem komisji działalność duchownych odgrywała w ciągu wieków bardzo ważną rolę w rozwoju społeczeństwa szwedzkiego. Społeczeństwo to jest głęboko przeniknięte chrześcijaństwem. Z punktu widzenia państwa – zdaniem komisji – istnieją również dzisiaj racje, aby pozytywnie określić status działalności religijnej, z powodu jej znaczenia dla funkcji społecznych. We współczesnym społeczeństwie państwo nie ma żadnego powodu, aby przyznawać preferencje szczególnie konkretnemu kościołowi. Przeciwnie, państwo powinno pozostawać neutralne w stosunku do różnych wyznań. W opinii komisji powinno to stanowić podstawę decyzji, dotyczących przyszłych relacji między państwem a Kościołem szwedzkim i innymi wyznaniem.

Komisja stwierdziła, iż wszystkie wyznania powinny być traktowane w równy sposób, jednak koniecznie należy brać pod uwagę różne okoliczności. Inne wyznania, poza Kościołem szwedzkim, powinny zachować możliwość nabycia statusu prawnego szczególnego wyznania. Dlatego komisja zaproponowała utworzenie dla tych organizacji pewną szczególną kategorię prawną: wyznanie zarejestrowane.

Komisja proponowała, aby umieścić w ustawie o Kościele szwedzkim przepisy dotyczące jego tożsamości i obowiązku płacenia podatku przez jego członków oraz przyznania władzy Kościołowi szwedzkemu w sprawach kościelnych i w bardzo ogólnym określeniu jego organizacji. Zob. R. Schött, *État et Églises en Suède*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 323-325; H. Legrand, *Les relations entre l'Église et l'État dans la tradition luthérienne allemande et nordique*, AC 43 (2001), s. 42-43.

²⁷⁸ *Grundlagarna 28.02.1974 r.*, [w:] *Svensk Författningsamling*, lagen 1974:1437; poprawka z 26 listopada 1998 r., lagen 1998:1700, (weszła w życie w 2000 r.); tekst angielski, [w:] *The Constitution of Sweden. The Fundamental Laws and the Riksdag Act*, Translation by R. Bradfield, The Swedish Parliament 2003; tekst polski, [w:] *Konstytucja Królestwa Szwecji*, tłum. K. Dembiński, M. Grzybowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000².

²⁷⁹ Rozdział 8 § 15 ust. 1 zd. 1 i 2 oraz ust. 2 konstytucji: Prawa fundamentalne stanowiące są dwoma jednobrzmiącymi uchwałami. Druga uchwała podejmowana jest przez następną, nowo wybraną Riksdag.

Status konstytucyjny dotyczący gmin państwowych jest aplikowany również do lokalnych wspólnot kościelnych²⁸¹. Ustawodawstwo państwowe dotyczące Kościoła szwedzkiego nie może być promulgowane bez zgody Synodu Generalnego (Kyrkomötet), zatem prawo weta gwarantuje wolność temu kościołowi od ingerencji ze strony państwa²⁸². W tym, co dotyczy innych ustaw w sposób pośredni odnoszących się do Kościoła szwedzkiego, Synod Generalny dysponuje prawem zgłaszania propozycji, niemających mocy zobowiązującej dla parlamentu.

Dwie podstawowe ustawy parlamentu odnoszą się do religii: ustawa o wspólnotach religijnych²⁸³ oraz ustawa o Kościele szwedzkim²⁸⁴.

Nowe relacje państwo – kościół w Szwecji dają kościołom i innym związkom wyznaniowym możliwość występowania jako osoby prawne – zarejestrowane związki wyznaniowe. Dla Kościoła szwedzkiego jest to znacząca zmiana, jako że Kościół per se – jako część państwa – nie miał wcześniej przyznanej osobowości prawnej. Kościół szwedzki uzyskał z mocy samego prawa status zarejestrowanego związku wyznaniowego²⁸⁵.

Ustawa o Kościele szwedzkim stanowi, iż Kościół szwedzki jest ewangelicko-luterańskim otwartym kościołem narodowym, który przez demokratyczną organizację oraz posługę pełni ogólnonarodowe zadania²⁸⁶. Przepisy te wyrażają tożsamość Kościoła szwedzkiego. Rozwiązanie to jest dość nietypowe, ponieważ tożsamość kościoła, który nie jest już kościołem państwowym, stanowiona jest w drodze ustawy parlamentu. Państwo uznało, iż w ten sposób zagwarantuje kontynuację tożsamości tego kościoła. Z prawnego punktu widzenia Kościół szwedzki na mocy tej ustawy traktowany jest w sposób szczególny. Ustawa ta może być postrzegana jako przywilej przyznany Kościołowi szwedzkiemu, jednak przepisy w niej zawarte odnoszące się do tożsamości kościoła oraz jego organizacji można postrzegać również jako ograniczające

Ust. 2. Riksdag nie może zaakceptować jako oczekującej inicjatywy zmiany praw fundamentalnych, która pozostaje w sprzeczności z wcześniej oczekującą inicjatywą, bez odwołania zmiany prawa fundamentalnego, która wpłynęła jako pierwsza.

²⁸⁰ Rodział 8 § 16 konstytucji: Akt o Riksdagu uchwalany jest w trybie § 15 ust. 1 zd. 1 i 2 i ust. 2. Akt ten może być stanowiony przez podjęcie jednej tylko uchwały, jeżeli wypowie się za nią trzy czwarte głosujących, jednak nie mniej niż połowa wszystkich deputowanych.

²⁸¹ G. Edqvist, *Freedom of Religion and New Relations*, s. 39.

²⁸² Praktyka święcenia kobiet została narzucona kościołowi przez państwo w 1955 r., gdy Kościół szwedzki był kościołem państwowym według klauzul przejściowych konstytucji z 1974 r. J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 121; G. Gonzalez, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, s. 147.

²⁸³ Lagen om trossamfund (ustawa o wspólnotach religijnych), Svensk författningssamling (SFS)1998:1593, 26.11.1998.

²⁸⁴ Lag om Svenska kyrkan 26.11.1998 (ustawa o Kościele szwedzkim), Svensk författningssamling, 1998:1591, 16.12.1998.

²⁸⁵ Sekcja 5 ustawy 1998:1593.

²⁸⁶ Sekcja 1-2 ustawy 1998:1591.

wolność Kościoła szwedzkiego w sprawach podstawowych²⁸⁷. Celem przepisów ustawowych jest przede wszystkim zagwarantowanie podstawowej organizacji kościoła. Ustawa również zawiera przepisy dotyczące przynależności do Kościoła szwedzkiego²⁸⁸, jego struktury organizacyjnej na poziomie lokalnym, regionalnym i narodowym oraz własności. Znaczna część nieruchomości została przekazana kościołowi lub jego parafiom. Tylko te z nieruchomości, które wcześniej stanowiły własność duchownych, pozostają odrębnymi osobami prawnymi. Powiernikiem tych nieruchomości jest Kościół szwedzki²⁸⁹.

Procedura wyboru biskupów i duchowieństwa jest przewidziana przez prawo. Jednak w praktyce to rząd mianuje arcybiskupów i biskupów szwedzkich, mimo iż kandydaci na te urzędy są zgłaszani przez kościół na listach, na których podane są trzy nazwiska²⁹⁰. Życie wewnętrzne kościoła określają przepisy kanoniczne wydawane przez Synod Generalny. Wcześniejszy zakon dotyczący erekcji zakonów został zniesiony. Mogą one być erygowane nawet wewnątrz Kościoła szwedzkiego²⁹¹.

Na podstawie ustawy o Kościele szwedzkim otrzymuje on osobowość prawną i kompetencje normatywne. Również diecezje i parafie otrzymują osobowość prawną i rządzą się własnymi prawami²⁹². Wprowadzony został podatek kościelny dla członków Kościoła szwedzkiego²⁹³, ale jest też stosowny przepis w tej kwestii mający zastosowanie do innych wspólnot. Jedyne zarząd cmentarzami pozostaje w gestii Kościoła szwedzkiego²⁹⁴.

9.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Decyzje dotyczące Kościoła szwedzkiego mają swe implikacje także w stosunku do innych kościołów i związków wyznaniowych w Szwecji. Ustawa o wspólnotach religijnych stanowi, że Kościół szwedzki jest zarejestrowanym związkiem wyznaniowym. Pozostałe kościoły i inne związki wyznaniowe mogą ubiegać się o rejestrację, dzięki której nabywają osobowość prawną jako zwią-

²⁸⁷ G. Edqvist, *Freedom of Religion and New Relations*, s. 40-41; L. Friedner, *State and Church in Sweden*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 543-544.

²⁸⁸ W Szwecji do 1 stycznia 1996 r. uważano za członka Kościoła szwedzkiego każdą osobę, nawet nieochrzczoną, jeśli jedno z dwojga rodziców zostało ochrzczone w kościele narodowym. H. Legrand, *Les relations entre l'Église et l'État*, s. 42.

²⁸⁹ Sekcja 9 ustawy 1998:1591.

²⁹⁰ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, s. 391.

²⁹¹ R. Schött, *État et Églises en Suède*, s. 320.

²⁹² Sekcja 3 ustawy 1998:1591.

²⁹³ *Changed relations between the State and the Church of Sweden*, Fact Sheet, Ministry of Culture, Stockholm 2000, s. 1.

²⁹⁴ H. Legrand, *Les relations entre l'Église et l'État*, s. 43.

zek wyznaniowy²⁹⁵. Rejestracja nie jest obowiązkowa. Kościół lub inny związek wyznaniowy może prowadzić działalność również w innej formie prawnej, jako stowarzyszenie, bądź jako fundacja. Poza osobowością prawną rejestracja nie przyznaje szczególnych korzyści kościołowi czy innemu związkowi wyznaniowemu. Jednak tylko zarejestrowane związki wyznaniowe mogą korzystać z systemu podatkowego w celu zbierania składek od członków, mają prawo do udzielania małżeństw czy też mogą otrzymywać dotacje od państwa²⁹⁶.

Z chwilą wejścia w życie ustawy o wspólnotach religijnych wiele kościołów i innych związków wyznaniowych ubiegało się o status zarejestrowanego związku wyznaniowego, aby otrzymać pomoc ze strony państwa. Nie każdy zarejestrowany związek wyznaniowy otrzymał takie prawo, a jedynie te, które mają pewne znaczenie w społeczeństwie szwedzkim²⁹⁷. Miernikiem tego znaczenia jest przede wszystkim liczba członków²⁹⁸.

Kościół szwedzki może korzystać z państwowego systemu podatkowego w celu pobierania podatku kościelnego. Rząd udostępnił tę możliwość także innym kościołom i związkom wyznaniowym²⁹⁹. Poza Kościołem szwedzkim, siedem kościołów i związków wyznaniowych korzysta z systemu podatkowego w celu pobierania podatku kościelnego. Ustawa o dotacjach dla związków wyznaniowych³⁰⁰ zezwala na dotacje państwowe dla kościołów i innych związków wyznaniowych. Kościół lub związek wyznaniowy, który zdecydował się korzystać z systemu podatkowego do pobierania podatku kościelnego (i ma na to zgodę od rządu), musi liczyć się z ograniczeniem pomocy finansowej. Kościół szwedzki nie otrzymuje pomocy finansowej od państwa w oparciu o tę ustawę, a jedynie ma prawo do korzystania z systemu podatkowego.

Rząd przyznał większości kościołom i innym związkom wyznaniowym w Szwecji prawo do udzielania małżeństw³⁰¹. Duchowni Kościoła szwedzkiego mają takie prawo w oparciu o ustawę o małżeństwie³⁰².

Sprawy rejestracji prowadzi agencja usług prawnych, finansowych i administracyjnych. Decyzje agencji nie zawierają oceny nauczania związku wyznaniowego. Jedyne kryteria rejestracji stanowią: to, czy kościół lub inny związek wyznaniowy ma za swój cel – sprawowanie kultu bożego oraz to, czy ma znaczącą liczbę członków. Liczbę członków stwierdza się bądź na podstawie

²⁹⁵ Sekcja 5 ustawy 1998:1593.

²⁹⁶ L. Friedner, *State and Church in Sweden*, s. 540.

²⁹⁷ Sekcja 16 ustawy 1998:1593.

²⁹⁸ L. Friedner, *Church and State in Sweden in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 157.

²⁹⁹ Lagen om avgift till registrerat trossamfund (ustawa o podatkach na rzecz zarejestrowanych związków wyznaniowych), 4.05.1999, Svensk författningssamling 1999:291.

³⁰⁰ Lagen om stöd till trossamfund (ustawa o dotacjach dla związków wyznaniowych), 25.11.1999, Lagen 1999: 932.

³⁰¹ Lagen om rätt att förrätta vigsel inom andra trossamfund än svenska kyrkan (ustawa o urzędowym poświadczaniu małżeństw zawartych w związkach wyznaniowych innych niż Kościół szwedzki), 6.05.1993, Lagen 1993: 305.

³⁰² L. Friedner, *State and Church in Sweden*, s. 542.

sporządzonego wykazu członków, bądź na podstawie faktu, iż kościół lub inny związek wyznaniowy przynależy do wspólnoty o zasięgu światowym. Szwedzkiemu Stowarzyszeniu Humanistów odmówiono prawa do rejestracji, ponieważ jego celem nie było sprawowanie kultu bożego. Określenie „sprawowanie kultu Bożego” interpretowane jest dosyć szeroko, jako że organizacje buddyjskie – w których element kultu bezpośredniego jest raczej ograniczony – uzyskały rejestrację. Agencja nie domaga się dowodów na to, iż sprawowanie kultu Bożego jest prowadzone przez ubiegający się o rejestrację kościół czy inny związek wyznaniowy: zasadniczo wystarcza oświadczenie zarządu w tej sprawie. Z tego powodu, Kościół scjentologiczny został w Szwecji zarejestrowanym związkiem wyznaniowym³⁰³.

³⁰³ Tamże, s. 544-545.

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z ROZDZIAŁEM PRZYJAZNYM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM BEZ WYRAŻNEGO UZNANIA POZYCJI PRAWNEJ JEDNEGO Z KOŚCIOŁÓW

W państwie liberalno-socjalnym bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów rola państwa nie ogranicza się tylko do działań przeciwko naruszeniom praw podstawowych, ale także do tworzenia warunków efektywnego wykonywania tych praw. Do państwa należy zatem zapewnienie odpowiedniego „klimatu” czy też „przestrzeni” wolności w sferze socjologiczno-politycznej, tworzonej dla wszystkich grup i osób w państwie. Jednostki ludzkie w tej koncepcji to jednostki istniejące wśród innych i z innymi, posiadające wymiar nie tylko indywidualny, jak w ujęciu radykalnego liberalizmu, lecz i społeczny. W efekcie państwo uwzględnia koncepcje polityczne, które podkreślają znaczenie pomocniczości i interwencjonizmu państwa w życie społeczne i wykazuje zaangażowanie w kwestiach ochrony uznawanych powszechnie wartości. Aktywność państwa nie wynika z bezpośredniej, pozytywnej oceny tych wartości, lecz z uznania nadrzędnego nad strukturami państwowymi znaczenia praw człowieka oraz służebnej roli państwa w rozwijaniu osobowości i godności człowieka¹.

Stosunki państwo – kościół opierają się z jednej strony na zasadzie niezależności i autonomii kościołów w wykonywaniu funkcji religijnych, sprawowaniu jurysdykcji i tworzeniu struktury organizacyjnej, z drugiej zaś na idei współdziałania państwa i kościołów.

W państwie demokratycznym problemem podstawowym jest zagwarantowanie praw kościołom mniejszościowym. W omawianej koncepcji ów problem jest dostrzegany i rozwiązywany za pomocą odpowiedniej hierarchii zasad konstytucyjnych. Ochronie praw mniejszości wyznaniowych służy zasada wolności i równości religijnej rozumiana jako idea „równej wolności”².

¹ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 34-35.

² Tamże, s. 73-74.

1. REPUBLIKA CZECH

W systemie prawnym Republiki Czeskiej podkreślona jest ochrona podstawowych praw człowieka, także w relacji do wyznań. Państwo czeskie stosuje zasadę nieidentyfikowania się z jakąkolwiek religią, wprowadzając zasadę równości i niezależności kościołów, współpracując z nimi w wielu sferach. Możemy zatem mówić o stosowaniu modelu kooperacyjnego³.

1.1. ZASADY USTROJOWE

Czeska Karta Praw Podstawowych i Wolności⁴ z 16 grudnia 1992 r. zawiera negatywne określenie gwarancji wolności religii, stanowiąc w art. 2 ust. 1 „Państwo jest oparte na wartościach demokratycznych i nie może być skrępowane ani wyłączną ideologią, ani wyznaniem religijnym”⁵.

Republika Czeska jest państwem, w którym obowiązuje zasada nieidentyfikowania się państwa z żadną religią czy ideologią, czyli jego neutralności. W doktrynie czeskiej zaznacza się, że model relacji istniejących pomiędzy kościołem i państwem ustanowiony przez konstytucyjną formułę art. 2 powinien być rozumiany jako zakaz wprowadzania państwowej religii ze względu na świecki i neutralny charakter państwa⁶. Takie rozumienie tej zasady znalazło potwierdzenie w orzecznictwie czeskiego Trybunału Konstytucyjnego. W orzecznictwie konstytucyjnym od 1992 r.⁷ przyjmuje się, że zasada z art. 2 Karty powinna być rozumiana w sposób dający się uzgodnić z nakazem re-

³ J. R. Tretera, *State and Church in the Czech Republic*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005, s. 43; tenże, *Stat a cirkve v České republice*, Kostelní Vydří 2002, s. 67-68; tenże, *Church and State in the Czech Republic*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley 2003, s. 88-89.

⁴ Zgodnie z art. 3 konstytucji Karta ma moc aktu konstytucyjnego. *Ústava České republiky*, z późniejszymi zmianami č. 347/1997 Sb., č. 300/2000 Sb., č. 395/2001 Sb., č. 448/2001 Sb. a č. 515/2002 Sb.; tekst polski, [w:] *Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r.*, tłum. M. Kruk, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1994.

⁵ Listina základních práv a svobod ze dne 9. ledna 1991, č. 2/1993 Sb. Ústavní zákon č. 1/1993 Sb; tekst polski Karty Podstawowych Praw i Wolności [w:] *Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r.*, Tłum. i wstęp M. Kruk, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1994, s. 68.

⁶ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2-4 września 2002*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 56.

⁷ *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. The Czech Republic*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 266-267.

spektowania zróżnicowania poglądów i zajmowania wobec nich neutralnego stanowiska. System prawa powinien więc zapewnić pluralizm opinii i ideologii politycznych oraz innej aktywności, a jednocześnie zawierać w sobie zakaz propagowania takiej ideologii, która poprzez swoją doktrynę i praktykę prowadzi może do wykluczenia wszelkich innych ideologii⁸. Zasada nieidentyfikacji i neutralności jest rozwijana w dalszych przepisach konstytucji⁹.

W przepisie art. 16 ust. 2 Karty ustawodawca stanowi, że „Kościoł i związki wyznaniowe zarządzają swoimi sprawami, zwłaszcza powołują swoje organy, powołują swoich duchownych oraz tworzą zakonne i inne kościelne instytucje, niezależnie od organów państwowych”¹⁰.

W artykule tym zostało wyraźnie podkreślone prawo kościołów i innych związków wyznaniowych do autonomii¹¹. W orzeczeniu z 10 kwietnia 1998 r.¹² Trybunał uznał, że „państwo nie jest zasadniczo zobowiązane do zapewnienia wiernym jakiegoś wyznania pomocy, przestrzeni oraz odpowiedniej infrastruktury. Faktycznie jest to nawet bezpośrednio zabronione przez art. 2 Karty Praw Podstawowych i Wolności, który kładzie akcent na neutralność państwa. Jednak od państwa wymaga się, aby szanowało autonomiczną przestrzeń wiary, w którą nie powinno ono ingerować”¹³.

1.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Na podstawie Karty została uchwalona ustawa nr 308/1991 z dnia 4 lipca 1991 r. o wolności religii i statusie kościołów i wspólnot religijnych. Ustawa w części II § 5 stanowiła, iż „kościóły i wspólnoty religijne zarządzają swoimi sprawami w sposób niezależny od organów państwowych, szczególnie są one niezależne w sprawach ustanawiania swoich organów, duchowieństwa i two-

⁸ Tamże, s. 251n.

⁹ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, s. 55-56.

¹⁰ Tekst Karty Podstawowych praw i wolności [w:] *Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r.*, Tłum. i wstęp M. Kruk, Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa 1994, s. 68 i 73.

¹¹ W. Wieshaider, *Summary*, [w:] *Recht und Religion in Mittel – und Osteuropa*, Hrsg. R. Potz, B. Schinkele, K. Schwarz, E. M. Synek, W. Wieshaider, Band 2: Tschechien, Wien 2004, s. 147; I. A. Hrdina, *Wolność religijna w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej*, *Studia z prawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, M. Ordon, P. Stanisz, Lublin 2006, nr 8/2005, s. 111.

¹² Usnesení Ústavního soudu České republiky ze dne 10. Dubna 1998, sp. zn. II. S 227/97, Sb.n. a. u. S, svazek 10, pod č. 30, s. 447 (orzeczenie z 10 kwietnia 1998 r.).

¹³ J. R. Tretera, *Das gegenwärtige staatliche religionsfechtliche System*, [w:] *Recht und Religion in Mittel – und Osteuropa*, Hrsg. R. Potz, B. Schinkele, K. Schwarz, E. M. Synek, W. Wieshaider, Band 2: Tschechien, Wien 2004, s. 51; *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. The Czech Republic*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 266.

zenia instytucji¹⁴. Wprowadzono również zasady rejestracji nowych kościołów i związków wyznaniowych¹⁵.

W kwietniu 2001 r. zakończona została praca nad nową ustawą przez dwa komitety, rządowy i departamentalny. Ustawa nr 308/1991 została zastąpiona przez nową ustawą o kościołach nr 3/2002¹⁶. Nowa ustawa umożliwia szerszemu kręgowi podmiotów uzyskanie statusu kościoła lub towarzystwa religijnego, jedynym warunkiem jest wniosek 300 pełnoletnich osób, zamieszkujących na stałe na terytorium Republiki Czeskiej¹⁷. Jednakże „szczególne prawa”, które zostały przyznane dwudziestu jeden istniejącym obecnie kościołom i towarzystwom religijnym, nie mogą być przez nie nabyte przed upływem dziesięciu lat od ich rejestracji¹⁸ i pod warunkiem, że spełniają one inne wymogi przewidziane prawem np. osiągną minimalną liczbę członków wynoszącą 0,1% mieszkańców Republiki Czeskiej. Wpis do rejestru ewidencyjnego kościelnych osób prawnych prowadzi Ministerstwo Kultury. Nowa ustawa zastrzyła warunki tego wpisu¹⁹.

Ustawa zdefiniowała kościoły w węższy sposób niż to stanowiła uchylona ustawa o kościołach nr 308/1991. Są to instytucje, celem których jest szerzenie religii. Ustawa nie wspomina o działalności charytatywnej. Osoby prawne danego kościoła muszą zgłosić swoje dane do rejestru w Ministerstwie Kultury w ciągu roku, pod rygorem utraty osobowości prawnej. W ten sposób, zagrożone zostało istnienie kościelnych organizacji charytatywnych.

Ustawa nr 3/2002 mimo wielu kontrowersji weszła w życie 7 I 2002 r., jednak grupa 21 senatorów zgłosiła wniosek o jej rewizję przez Sąd Konstytucyjny w Brnie²⁰. Trybunał Konstytucyjny 27 listopada 2002 r.²¹ uznał za niezgodne z konstytucją przepisy ustawy mówiące, iż kościoły mogą zakładać osoby prawne wyłącznie w celu organizowania, wyznawania i propagowania wiary²²,

¹⁴ Ustawa nr 308/1991; Zob. J. R. Tretera, *Postavení církví a náboženských společností v právním řádu České republiky*, <http://spcc.prf.cuni.cz/11/tzretera.htm>.

¹⁵ J. R. Tretera, *Church Autonomy in the Czech Republic*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 637-638; tenże, *Church and State in the Czech Republic*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley 2003, s. 88-89.

¹⁶ Zákon č. 3/2002 Sb., o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností a o změně některých zákonů (zákon o církvích a náboženských společnostech) z pozdějšími změnami č. 4/2003 Sb., zákonem č. 562/2004 Sb. a zákonem č. 495/2005 Sb. (úplné znění vyhlášeno č. 17/2006 Sb.) (Ustawa o kościołach).

¹⁷ J. R. Tretera, *State and Church in the Czech Republic*, [w:] *State and Church*, s. 46.

¹⁸ Tenże, *Church and State in the Czech Republic in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 293.

¹⁹ Tenże, *Religia i wolność religijna w Republice Czeskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 138.

²⁰ Tenże, *Church and State in the Czech Republic in 2001*, s. 294.

²¹ Nález Ústavního soudu České republiky ze dne 27. listopadu 2002, č. 4/2003 Sb. (sp. zn. Pl. ÚS 6/02) Sb.n. a. u. S, svazek 28, č. 146, s. 295n. (orzeczenie nr 4/2003).

²² § 6 ust. 2. Zákon č. 3/2002 Sb.

oraz postanowienia, zgodnie z którymi nie mogły korzystać z osiągniętych zysków w inny sposób niż przeznaczając je na działalność kultową²³. Trybunał dokonał wykładni przepisów ustawy, która odpowiada duchowi Karty Praw Podstawowych, zachowując autonomię kościoła oraz istnienie organizacji charytatywnych i diakonii²⁴.

Ministerstwo rolnictwa Republiki Czeskiej wydało dekret nr 24/2001²⁵, obowiązujący od 17 stycznia 2001, który zmieniał dekret nr 324/1997 o sposobie oznaczania żywności i produktów tytoniowych. Wpływ na prawo wyznaniowe miał przepis stanowiący, iż informacja na żywności produkowanej w zgodności z nakazami religijnymi czy liturgicznymi musi zostać zatwierdzona przez władze religijne (art. 7 § 2 h).

Również parlament uchwalił ustawę nr 39/2001²⁶ zmieniającą ustawę o telewizji czeskiej (ustawa nr 483/1991), w której znajdują się następujące zapisy:

„Do głównych zadań publicznej służby telewizyjnej należą w szczególności:

c) tworzenie i emisja programów oraz zapewnianie wyważonej oferty programowej dla wszystkich grup mieszkańców, z uwzględnieniem wolności religii i światopoglądu, w taki sposób, aby programy te odzwierciedlały różnorodność poglądów politycznych, religijnych, filozoficznych i artystycznych, w celu wzmocnienia wzajemnego zrozumienia i tolerancji oraz rozpowszechniania więzi społecznej w pluralistycznym społeczeństwie” (art. 2 § 2).

Kandydaci na członków rady telewizji czeskiej zgłaszani są przez organizacje i stowarzyszenia reprezentujące interesy kulturowe, religijne, i narodowe (art. 4)²⁷.

Ustawa o świadczeniu usług telewizyjnych i radiowych nr 231/2001²⁸. Zgodnie z art. 31 tej ustawy nadawca powinien „oferować kompletny program, w celu zapewnienia wyważonej oferty dla wszystkich mieszkańców z uwzględnieniem wieku (...) wiary, religii (...) i grup mniejszości”. Nadawca powinien „zapewnić, by nadawane programy nie powodowały dyskryminacji ze względu na rasę, płeć, religię, narodowość czy członkostwo w pewnej określonej grupie mieszkańców” (art. 32 § 1 c), a także „nie wolno mu nadawać propagandy

²³ § 27 ust. 5 – część Zákon č. 3/2002 Sb.

²⁴ J. R. Tretera, *Religia i wolność religijna w Republice Czeskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy*, s. 139

²⁵ Vyhláška Ministerstva zemědělství ze dne 22. prosince 2000, kterou se mění vyhláška Ministerstva zemědělství č. 324/1997 Sb., o způsobu označování potravin a tabákových výrobků, o přípustné odchylce od údajů o množství výrobku označeného symbolem „e” (dekret nr 24/2001), Sbíрка zákonů 24/2001 Sb.

²⁶ Zákon ze dne 23. ledna 2001, kterým se mění zákon č. 483/1991 Sb., o České televizi, ve znění pozdějších předpisů, a o změně některých dalších zákonů (ustawa nr 39/2001), Sbíрка zákonů 39/2001 Sb.

²⁷ J. R. Tretera, *Church and State in the Czech Republic in 2001*, s. 291.

²⁸ Zákon ze dne 17. května 2001, o provozování rozhlasového a televizního vysílání a o změně dalších zákonů (ustawa nr 231/2001), Sbíрка zákonů 39/2001 Sb.

religijnej lub ateistycznej” (art. 48 § 1 d). Ustawa zawiera także sankcje; wśród nich tę, że rada nie przedłuża ważności licencji tego nadawcy, który nadaje programy powodujące wrogość do rasy, płci, religii, narodowości czy członkostwa w pewnej określonej grupie mieszkańców (art. 12 § 12 lit. b).

Znowelizowana została ustawa o ochronie danych osobowych nr 177/2001 pozwalająca, by kościoły i towarzystwa religijne mogły przetwarzać dane osobowe także bez zgody osoby, do której dane te się odnoszą „jeżeli jest to niezbędne dla ich zgodnej z prawem działalności” (art. 5 § 2 f). Kościoły i towarzystwa religijne nie mają obowiązku zgłaszania do biura ds. ochrony danych osobowych faktu, iż „przetwarzają dane osobowe swoich członków, gdy dane te używane są dla wewnętrznych potrzeb” (art. 18 c)²⁹.

2. REPUBLIKA ESTONII

Republika Estonii wprowadziła zasadę rozdziału państwa i kościoła. Konstytucja nie przewiduje *expressis verbis* podstaw prawnych współdziałania między kościołem a państwem, jednak może być ono wyinterpretowane z pozytywnego zobowiązania się państwa do zapewnienia wolności religijnej. Estońska praktyka konstytucyjna dotycząca tych relacji jest niedawna, dlatego nie wszystkie szczegółowe kwestie zostały rozstrzygnięte. Jednak estońska praktyka administracyjna przyjmuje pewne formy współdziałania między państwem a wspólnotami religijnymi³⁰.

2.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Estonii z 28 czerwca 1992 r. gwarantuje ochronę wolności religijnej. W paragrafie 40 ust. 2 ustawodawca stanowi, że „przynależność do kościołów i wspólnot religijnych jest dobrowolna. Kościół państwowy nie istnieje”³¹.

²⁹ Zákon ze dne 16. května 2001, kterým se mění zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, ve změně zákona č. 227/2000 Sb., a zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, ve znění pozdějších předpisů (ustawa nr 177/2001), Sběrka zákonů 177/2001 Sb.

³⁰ M. Kiviorg, *State and Church in Estonia*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 100.

³¹ *Eesti Vabariigi põhiseadus, Riigi Teataja*, nr. 26, 1992, art. 349; tekst angielski, [w:] *The Constitution of the Republic of Estonia*, [w:] *Estonian Legislation in Translation. Legal acts of Estonia*, Tallinn 1996, nr 1; tekst polski, [w:] *Konstytucja Estonii*, tłum. A. Puu, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000.

Wolność religijna, zarówno indywidualna, jak i wspólnotowa, jest w konstytucji chroniona³². Zasada ta dotyczy także wspólnot religijnych, chociaż wiele aspektów relacji między państwem a kościołem znajduje się na etapie rozwoju. W Estonii nie ma kościoła państwowego. Zapis konstytucyjny „nie ustanawia się kościoła państwowego”, nie stawia wymogu ścisłego rozdziału państwa i kościoła w Estonii³³. Rozdział państwa od kościoła (szczególnie Kościoła ewangelicko-luterańskiego) jest interpretowany w praktyce administracyjnej dość elastycznie³⁴. Paragraf 40 w odniesieniu do relacji pomiędzy państwem a wspólnotami religijnymi należy interpretować w połączeniu z innymi paragrafami konstytucji³⁵, szczególnie zaś z zasadą równości i niedyskryminacji, która jest zawarta w paragrafie 12³⁶.

Konstytucja w paragrafie 9 ust. 2 stanowi, że „wymienione w konstytucji prawa, wolności i obowiązki odnoszą się do osób prawnych, o ile jest to zgodne z ogólnymi celami osób prawnych oraz z istotą tych praw, wolności i obowiązków”.

Także jednostki organizacyjne, posiadające jedynie pewną zdolność prawną, ale nie będące osobami prawnymi, mogą być podmiotami praw podstawowych. Ochrona praw podstawowych rozciąga się nie tylko w zakresie ich zdolności prawnej³⁷. Chociaż konstytucja nie czyni rozróżnienia pomiędzy publicznymi i prywatnymi osobami prawnymi, uważa się, iż publiczne osoby prawne nie mogą być podmiotami praw podstawowych wymienionych w konstytucji. Podczas przygotowywania projektu nowej ustawy o kościołach i związkach wyznaniowych zaproponowano nadanie statusu prawa publicznego dwóm kościołom³⁸. W doktrynie nie ma zgody co do tego czy kościoły cieszą się ochroną praw podstawowych, gdy są publicznymi osobami prawnymi. Byłoby bardzo problematyczne, gdyby wyłączyć te organizacje spod konstytucyjnej ochrony wolności i praw. Niektórzy autorzy uważają, iż skoro w Estonii nie ma kościoła państwowego, wszystkie kościoły należy uważać za osoby prawne prawa prywatnego. W ten sposób stają się one podmiotami wolności

³² „Prawa i wolności mogą być ograniczane jedynie w zgodzie z konstytucją. Ograniczenia takie muszą być konieczne w demokratycznym społeczeństwie, a ich nałożenie nie może zakłócić natury praw i wolności”. § 11 konstytucji.

³³ G. Gonzalez, *La Convention européenne des droit de l'homme et la liberté des religions*, Paris 1997, s. 144.

³⁴ Estoński Kościół ewangelicko-luterański i kilka innych kościołów chrześcijańskich faktycznie cieszą się pewnym preferencyjnym traktowaniem ze strony państwa.

³⁵ §§ 11, 12, 13 i 19

³⁶ § 12: „Wszyscy są równi wobec prawa. Nikogo nie można dyskryminować ze względu na narodowość, rasę, kolor skóry, płeć, język, pochodzenie, wiarę, polityczne i inne przekonania, a także ze względu na stan majątkowy i pozycję społeczną lub z innych powodów”.

³⁷ M. Ernits, *HOLDERS and Addressees of Basic Rights in the Constitution of the Republic of Estonia*, *Juridica International. Law Review of University of Tartu*, vol. IV, (1999), s. 11-34.

³⁸ Kościołowi ewangelicko-luterańskiemu i Kościołowi apostołsko-prawosławnemu.

sumienia i religii w myśl § 9 konstytucji. Taka interpretacja wyłączałaby jednak możliwość, aby organizacje religijne mogły prowadzić działalność w sferze publicznej. To zaś ograniczałoby jednostkową i zbiorową wolność religijną. W związku z tym M. Kiviorg popiera stanowisko tych konstytucjonalistów, którzy stoją na stanowisku, że skoro celem publicznej osoby prawnej jest realizacja jednostkowych praw i wolności, może posiadać konstytucyjnie chronione wolności i prawa³⁹.

Estońska Rada Kościołów, która składa się z 10 kościołów chrześcijańskich, jest bardzo aktywna w określaniu relacji pomiędzy kościołem a państwem. Państwo uznaje radę jako partnera w podejmowaniu decyzji w kwestiach wolności religijnej w Estonii. 17 października 2002 r. rząd oraz Estońska Rada Kościołów podpisały protokół wspólnych zainteresowań. Chociaż wskazano, że inne organizacje religijne mają prawo do poszukiwania tego samego rodzaju współdziałania, żadnej innej organizacji religijnej do tej pory nie udało się podjąć takiej formy kontaktów, co stało się podstawą do złożenia skargi konstytucyjnej⁴⁰. Współdziałanie pomiędzy państwem a organizacjami religijnymi są przyjmowane pozytywnie w różnorodnych kontekstach, o ile są przestrzegane konstytucyjne zasady równości i niedyskryminacji⁴¹.

2.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Stosunki między państwem a kościołem regulują również formalne porozumienia⁴², z których niektóre są umowami międzynarodowymi⁴³, inne mają naturę porozumień administracyjnych, cywilnoprawnych. Cel tych porozumień jest różny, od koordynacji i współdziałania w sprawach o znaczeniu ogólnym do porozumień w sprawach konkretnych potrzeb religijnych wspólnoty religijnej. Umowy stają się coraz istotniejszym źródłem regulacji stosunków między wspólnotami religijnymi a państwem⁴⁴.

Ustawa o kościołach i związkach wyznaniowych z 2002 r.⁴⁵ stanowi, iż ustawa o organizacjach non-profit⁴⁶ oraz ustawa o kościołach i związkach

³⁹ M. Kiviorg, *Church and State in Estonia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003, s. 106-108; tenże, *Church and State in Estonia*, s. 327.

⁴⁰ Petition to check the constitutionality of § 2, § 7 i § 11 of the Churches and Congregation, Registered N° 1-14/158, 22.05.2002, Office of Legal Chancellor.

⁴¹ M. Kiviorg, *Church and State in Estonia*, [w:] *Law and Religion*, s. 119.

⁴² Tenże, *Church and State in Estonia*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 323-326.

⁴³ *Conventio Inter Apostolicam Sedem et Rem Publicam Estoniae*, AAS 91(1999), s. 414-418.

⁴⁴ M. Kiviorg, *State and Church in Estonia*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 100.

⁴⁵ Kirikute ja koguduste seadus, Vastu võetud 12.veebruaril 2002, Riigi Teataja I 2002, 24, 135, muudetud järgmise seadusega: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002,

wyznaniowych z 2002 r. pozostają do siebie jak ustawa ogólna i szczególna⁴⁷. W ustawie zostało wymienionych pięć rodzajów organizacji religijnych: kościoły, związki wyznaniowe, stowarzyszenia związków wyznaniowych, zakony i towarzystwa religijne⁴⁸, z podaniem ich definicji legalnych⁴⁹. Ustawa reguluje działalność jedynie pierwszych czterech, natomiast działalność towarzystw religijnych jest regulowana przez ustawę o organizacjach non-profit.

Stowarzyszenie religijne jest osobą prawną prawa prywatnego⁵⁰. Zdolność prawna stowarzyszenia religijnego rozpoczyna się z chwilą wpisu do rejestru stowarzyszeń religijnych. Stowarzyszenia i towarzystwa religijne posiadają różny stopień autonomii w swoich sprawach wewnętrznych⁵¹. Autonomia sprawia, iż mają prawo do samodzielnego zarządzania w zgodzie ze swoim wewnętrznym prawem i nakazami⁵². Ustawa pozostawia dużą swobodę stowarzyszeniom re-

Riigi Teataja I 2002, 61, 375 (Ustawa o kościołach i związkach wyznaniowych z 2002 Riigi Teataja I 2002, 24, 135, z późniejszymi poprawkami: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002, Riigi Teataja I 2002, 61, 375); tekst angielski, Church and Congregations Act, Passed 12 February 2002, Riigi Teataja I 2002, 24, 135, amended by the following Act: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002, Riigi Teataja I 2002, 61, 375, <http://www.legaltext.ee/text/en/X60025K2.htm>.

⁴⁶ Mittetulundusühingute seadus, Vastu võetud 6.juunil 1996. a., Riigi Teataja I 1996, 42, 811, terviktekst Riigi Teataja I 1998, 96, 15151 (Ustawa o organizacjach non-profit Riigi Teataja I 1996, 42, 811, tekst jednolity Riigi Teataja I 1998, 96, 15151); tekst angielski, Non-profit Associations Act, Passed 6 June 1996, Riigi Teataja I 1996, 42, 811, consolidated text Riigi Teataja I 1998, 96, 15151, <http://www.legaltext.ee/text/en/X1013K7.htm>.
Rozdział I § 5.

⁴⁷ M. Kiviorg, *State and Church in Estonia*, [w:] *State and Church*, s. 102.

⁴⁸ Kościół (rozdział I § 2 ust. 2), związek wyznaniowy (rozdział I § 2 ust. 3), stowarzyszenie związków wyznaniowych (rozdział I § 4 ust. 4), zakon (rozdział I § 2 ust. 5), towarzystwo religijne (rozdział I § 4 ust. 1).

⁴⁹ Rozdział I § 5 ust. 1: A religious association is a legal person in private law to which the Non-profit Associations Act applies in so far as this Act does not provide otherwise.

⁵⁰ Paragraf 19 ust. 1 konstytucji stanowi, że „każdy ma prawo do swobodnej samorealizacji”. Paragraf ten może być interpretowany jako dodatkowa gwarancja dla autonomii organizacji religijnych. Samorealizacja organizacji religijnych jest ograniczona w drugim akapicie tego paragrafu: „każdy, korzystając z przysługujących mu praw i wolności oraz wypełniając swe obowiązki, musi szanować i uwzględniać prawa i wolności innych i przestrzegać ustaw”.

Natomiast w § 13 konstytucji postanowiono, że „Każdy ma prawo do ochrony przez państwo i prawo [...] Prawo chroni każdego przed samowolą władzy państwowej”. Oznacza to, że zarówno poszczególne wyznawcy, jak i organizacje religijne są chronione przed niekonstytucyjnym i bezprawnym wkraczaniem w sferę ich interesów. Autonomia stowarzyszeń religijnych oznacza także prawo do samodzielnego zarządzania w zgodzie z wewnętrznym prawem i nakazami.

⁵¹ W Estonii autonomia w teorii oraz w prawie administracyjnym jest zwykle rozumiana jako prawo do samodzielnego zarządzania i wydawania rozporządzeń. Obie te części składowe muszą zaistnieć przy autonomii. Rozporządzenie jest rozumiane jako ogólnie wiążące normy wydane w określonej formie, które odnoszą się do nieokreślonej liczby przypadków i w sposób bezosobowy kreują prawa i obowiązki. Rozporządzenie jest więc rzeczywiście obowiązującym prawem. Prawo do wydawania takich rozporządzeń oznacza jakiegoś rodzaju delegację władzy ustawodawczej. W Estonii rozporządzenia wydawane przez

ligijnym w zakresie organizowania się zgodnie z własnym nauczaniem i strukturą. Statuty stowarzyszenia religijnego mogą różnić się od przepisów ustawy o organizacjach non-profit dotyczących członkostwa, jeżeli różnice takie wynikają z historycznego nauczania oraz struktury stowarzyszenia religijnego⁵³.

Pozostałe stowarzyszenia i towarzystwa religijne zarejestrowane zgodnie z ustawą o organizacjach non-profit nie mają takiej samej wolności. Ustawa o organizacjach non-profit przewiduje statut oraz sposób demokratycznego zarządzania organizacją. Towarzystwa religijne traktowane są jako zwyczajne organizacje non-profit i mają ograniczoną autonomię w porównaniu ze stowarzyszeniami religijnymi. Jednakże rozróżnienie pomiędzy stowarzyszeniem religijnym a towarzystwem religijnym jest problematyczne⁵⁴.

Prawo nie zakazuje działalności niezarejestrowanych stowarzyszeń religijnych, jednak nie mogą one działać jako osoby prawne, a w związku z tym nie mogą wykonywać swoich praw i szukać ochrony zapewnionej religijnym osobom prawnym⁵⁵.

3. KRÓLESTWO HISZPANII

Hiszpania jest państwem, w którym żadne z wyznań nie ma charakteru państwowego. Wszystkie kościoły są traktowane w równy sposób, jednak w tekście konstytucji tylko Kościół katolicki został wyraźnie podkreślony. Jedni uważają, iż jest to wyznaniowość domyślna i ukryta, inni natomiast widzą w tym stan obiektywny i socjologiczny na marginesie zupełnie innej rangi wartościowania. Znacząca większość wierzących Hiszpanów wyznaje religię katolicką i uznaje jej wpływ w historii, kulturze, sztuce, moralności, prawie i zwyczajach społeczeństwa hiszpańskiego⁵⁶.

podmioty autonomiczne mogą być rozporządzeniami praeter legem bądź intra legem. K. Merusk, *The Right to Issue Regulations and its Constitutional Limits in Estonia*, Juridica International, Law Review University of Tartu, vol. I, (1996), s. 42.

⁵³ Rozdział I § 5 ust. 2: The statutes of a religious association may prescribe differences from the provisions of the Non-profit Associations Act concerning membership and management if such differences arise from the historical teaching and structure of the religious association.

⁵⁴ M. Kiviorg, *State and Church in Estonia*, [w:] *State and Church*, s. 104.

⁵⁵ Tamże, s. 103.

⁵⁶ J. Gimenez de Carvajal, *La sortie d'un catholicisme d'Etat en Espagne*, „Revue d'éthique et de théologie morale, Le Supplément” 1990, nr 175, s. 143.

3.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r. w przepisie art. 16 ust. 1 i 3 stanowi, że „zapewnia się jednostkom i wspólnotom wolność w sferze ideologii, religii i kultu. Korzystanie z tych wolności podlega tylko takim ograniczeniom, jakie są konieczne dla utrzymania ładu publicznego chronionego przez ustawę” oraz „żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego. Władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują wynikające z tego stosunki współpracy z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniemiami”⁵⁷.

W konstytucji nie wymienia się *expressis verbis* wolności sumienia i wyznania jako wartości gwarantowanej wprost, tak jak to czyni większość aktów prawa międzynarodowego i aktów konstytucyjnych, natomiast wskazuje się na „wolność ideologiczną”⁵⁸. Hiszpański Trybunał Konstytucyjny podkreślał w swym orzecznictwie, że wolność sumienia jest jednym z przejawów „wolności ideologicznej” i oznacza „nie tylko prawo do swobodnego kształtowania swoich poglądów, ale również prawo do zachowania się w sposób odpowiadający własnym przekonaniom”⁵⁹.

Przedmiotem kontrowersji w doktrynie⁶⁰ jest kwestia, czy na tle formuły przyjętej w art. 16 konstytucji mamy do czynienia z jednym prawem, gwarantowanym w różnych jego aspektach, czy z trzema odrębnymi prawami do wolności ideologicznej, religijnej i kultu. Orzecznictwo konstytucyjne odnosi się niekiedy jednocześnie do trzech wskazanych rodzajów wolności, niekiedy do wolności religijnej i kultu, niekiedy do wolności religijnej i ideologicznej. Wolność religijna jest rozumiana jako konkretyzacja wolności ideologicznej, a jednocześnie jako podstawowe prawo podmiotowe, które gwarantuje istnienie przekonań, a w konsekwencji respektowanie przestrzeni samookreślenia jednostki. Przestrzeń zewnętrzną swobodnego zachowania jednostki wobec zjawiska religijności oznacza w szczególności brak przymusu ze strony państwa i grup społecznych⁶¹.

⁵⁷ *Constitución Española de 1978*, BOE, 29 XII 1978, núm. 311; tekst polski, [w:] *Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.*, tłum. T. Moidawa, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993.

⁵⁸ Art. 30 konstytucji wskazuje na klauzulę sumienia jako na jeden z możliwych powodów zwolnienia ze służby wojskowej.

⁵⁹ Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 15.10.1982, núm. 62/1982, BOE 17.11.1982, núm. 276; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-1982-0062.

⁶⁰ R. Mendizabal Allende, C. Viver Pi-Sunyer, J. Carlos Duque Villanueva, *Jurisprudence constitutionnelle en matiere de liberte confessionnelle. Reaport du Tribunal Constitutionnel de l'Espagne*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 719n.

⁶¹ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii*

Zasada świeckiego charakteru państwa oraz neutralności władzy publicznej znajduje swój wyraz w art. 16 ust. 3 konstytucji. Jak stwierdza hiszpański Trybunał Konstytucyjny „zasada niewyznaniowego oraz świeckiego charakteru państwa stanowi przeszkodę do tego, aby wyznania religijne, realizując swe własne cele, były określane jak instytucje państwowe i zajmowały taką samą pozycję prawną”⁶².

Biorąc pod uwagę czynnik religijny, konstytuanci iberyjscy przyjęli życiwe odniesienie w stosunku do religii: „władza publiczna bierze pod uwagę opinie religijne społeczeństwa hiszpańskiego”. To pojęcie religii wydaje się wykluczać jej definicję oraz takie zjawiska jak ateizm, obojętność religijną i agnostycyzm. Ustawodawca hiszpański zobowiązuje się do utrzymania „relacji współdziałania z Kościołem katolickim i innymi wyznaniem”⁶³. Konstytucja nie określa mechanizmów technicznych konkretyzacji tej kooperacji. Umowy zawarte z wyznaniem mogą być środkiem realizacji współdziałania, ale nie stanowią jedyne go możliwego środka, a współdziałanie nie może być realizowane tylko na podstawie zawieranych umów.⁶⁴

Współpraca w systemie hiszpańskim – choć proklamowana *expressis verbis* w konstytucji Hiszpanii – nie jest samoistną zasadą konstytucyjną ustroju, lecz konsekwencją innych, pierwotnych dla niej zasad, którymi są podstawowe prawa jednostki do wolności i równości religijnej⁶⁵. Stanowi ona wyraz realizacji ustrojowego postulat u nakładającego na władze publiczne obowiązek kształtowania niezbędnych warunków do zapewnienia wolności i równości jednostek i grup, jak również usuwania przeszkód, które uniemożliwiałyby lub utrudniały pełną realizację tych wolności. Mając zatem na względzie dobro tych samych ludzi, stosunki między stronami powinny być oparte nie na ignorowaniu siebie, lecz współpracy.

Europejskiej, Warszawa 2-4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 52-53; D. Basterra, *Église et État en Espagne*, „Conscience et liberté” 32(1986), s. 58.

⁶² Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 16.11.1993, núm. 340/1993, BOE 10.12.1993, núm. 295; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-1993-0340.

⁶³ C. Garcimartín Montero, *Direct Financing of the Religious Denominations in Spain: Changes Introduced by the 2005 General State Budget Law*, JCS, vol. 48, nr 1, Winter 2006, s. 175; L. Alarcón Mariano, *Dimension orgánica de las confesiones religiosas en el Derecho español*, Jus Canonicum, vol. XX, nr 40, s. 39; I. C. Ibán, *État et Églises en Espagne*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 105.

⁶⁴ I. C. Ibán, *State and Church*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 146; J. Martínez-Torrón, *Church Autonomy and Religious Liberty in Spain*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 346.

⁶⁵ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 35-36.

3.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Kościół katolicki jako podmiot osobowości prawnej nie jest wymieniany w przepisach ustawowych, jednakże tę osobowość uznaje się na zasadzie domniemania, powołując fakt określenia Kościoła katolickiego w art. 16 ust. 3 konstytucji jako strony stosunków z państwem. Nie jest on podporządkowany ustawie organicznej o wolności religijnej z 1980 r.⁶⁶ Z punktu widzenia doktryny, ustawa reguluje pozycję wyznań innych niż katolickie, ponieważ pozycja Kościoła katolickiego jest określona w umowach ze Stolicą Apostolską⁶⁷. W konsekwencji jest mu nadany w systemie źródeł prawnych model specyficznego stosowania. Kościół katolicki działa raczej za pośrednictwem swoich instytucji⁶⁸. Konferencja Biskupów z mocy samego prawa ma osobowość prawną⁶⁹. Diecezje i regiony uzyskują osobowość prawną na podstawie wpisu o ich erygowaniu⁷⁰. Natomiast stowarzyszenia i fundacje są podporządkowane ogólnemu prawu stosowanemu w tej materii⁷¹.

Jednostki terytorialne Kościoła katolickiego nie podlegają procedurze wpisu do Rejestru Zrzeszeń Religijnych, ponieważ posiadają osobowość kanoniczną przyznaną przez odpowiednie władze kościelne i potwierdzoną przez Dyрекcję Generalną ds. Religii⁷². Wyłączenie jednostek terytorialnych spod ogólnych przepisów dotyczących rejestracji osób prawnych odbywa się na podstawie uznania prawa kanonicznego za wystarczające źródło ujawnienia wszystkich danych odnoszących się do kościelnej osoby prawnej, bez potrzeby poddawania jej państwowej procedurze rejestrowej.

Na podstawie przepisów ustawy organicznej o wolności religijnej można wyróżnić wyznania niezarejestrowane i wyznania zarejestrowane, a między tymi ostatnimi: te, które zostały jedynie zarejestrowane i takie, które zawarły ponadto stosowną umowę o współdziałaniu.

Zgodnie z ustawą wszystkie „stowarzyszenia religijne” uzyskują osobowość prawną po tym, jak zostaną zarejestrowane. Zdaniem R. Minnerath’a ustawa dokonała banalizacji kościoła, ponieważ jej przepisy nie robią różni-

⁶⁶ Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa, Ustawa o wolności religijnej z 5.06.1980, BOE 24 VI 1980, núm. 177.

⁶⁷ Conventio Inter Sanctam Sedem et Hispanam Nationem, AAS 68(1976), s. 509-512; Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni giuridiche, AAS 72(1980), s. 29-62; Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa l'insegnamento e le questioni culturali, AAS 72(1980), s. 37-46; Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa l'assistenza religiosa alle forze armate ed il servizio militare degli ecclesiastici e religiosi, AAS 72(1980), s. 47-55; Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni economiche, AAS 72(1980), s. 56-62; tekst polski, [w:] J. Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, „Teksty”* (1964-1994), s. 304-323.

⁶⁸ I. C. Ibán, *État et Églises en Espagne*, [w:] *État et Églises*, s. 112-113.

⁶⁹ Art. 1 ust. 3 Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni giuridiche.

⁷⁰ Art. 1 ust. 2 Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni giuridiche.

⁷¹ Art. 1 ust. 4 Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni giuridiche.

⁷² Zarządzenie Dyrekcji Generalnej do Spraw Religii z 11 III 1982 r., (BOE z 30.03.1982).

cy między wolnością „kościół, wyznań i wspólnot religijnych” a wolnością „przekonań”. Wszystkie one rozważane są jako zwykłe „stowarzyszenia religijne”, którym przyznana jest osobowość prawna pod warunkiem wpisania do rejestru ministra sprawiedliwości. Postępowanie rejestrowe i decyzje o nadaniu osobowości prawnej należą do kompetencji Dyrektora Generalnego ds. Religii w ministerstwie sprawiedliwości na mocy pełnomocnictw udzielonych mu przez ministra sprawiedliwości. Organem opiniodawczym jest Komisja ds. Wolności Religijnej. Możliwość uzyskania osobowości prawnej oznacza, że ich wewnętrzna autonomia jest uznawana⁷³. Możliwa jest odmowa rejestracji z tytułu niespełnienia przez związek kryterium religijności⁷⁴. Ustawa powtarza gwarancje konstytucyjne wolności religijnej, ale zawiera również regulacje dotyczące pozycji kościołów i wyznania⁷⁵. Przewiduje możliwość dyskrecjonalnych działań rządu, aby zawrzeć umowę (dotyczącą ewentualnych korzyści finansowych) z wyznaniem⁷⁶, które z racji ich znaczenia i liczby wierzących są wystarczająco ustabilizowane w Hiszpanii⁷⁷.

⁷³ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 388-389.

⁷⁴ Hiszpańska administracja wyznaniowa przyjęła następujące cechy identyfikacyjne kościołów i wyznań: własna doktryna – czyli zbiór dogmatów i wierzeń religijnych, akceptowanych przez członków grupy na podstawie aktu wiary, niezależnie od innych przesłanek; kult – oznaczający sprawowanie czynności rytualnych i ceremonii związanych z treścią doktryny – jako immanentna relacja komunikowania się religii i wyraz związku wiernych z wyższym bytem; stanowiska urzędników kultu; cele religijne respektujące granice działań przewidzianych prawem do wolności religijnej; uprzednio zgłoszona niezbędna liczba wiernych. A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 45-46; J. Martínez-Torrón, *Separatismo y cooperación en los acuerdos del Estado con las minorías religiosas*, Granada 1994, s. 74 n.

⁷⁵ Hiszpański porządek prawny rozróżnia między ustawami prostymi i ustawami organicznymi. Obie mają tę samą rangę prawną w systemie źródeł prawa. Różnica dotyczy dziedziny interwencji: szczególnie dziedziny (np. prawa podstawowe) mogą być regulowane tylko ustawą organiczną. Ustawy organicznie konieczne wymagają większości kwalifikowanej w parlamencie, aby mogły być przyjęte.

⁷⁶ Dla podkreślenia znaczenia takiej umowy można przytoczyć przypadek Kościoła ewangelickiego (protestanckiego) wpisanego do rejestru stowarzyszeń od 1969 r., który 21 czerwca 1985 r. prosił o zwolnienie z podatku gruntowego, z którego korzysta Kościół katolicki na mocy konkordatu z 1979 r. Trybunał Konstytucyjny odrzucił 3 maja 1990 r. skargę Kościoła ewangelickiego przytaczając sformułowania ustawy organicznej 7/1980 na temat wolności religijnej, że państwo może zawrzeć umowy o współdziałaniu – przewidując między innymi zwolnienia fiskalne – z kościołami i to w zależności od liczby ich wiernych, ich włączenia w społeczeństwo hiszpańskie oraz ich wierzenia większościowe. Ponieważ taka umowa nie została zawarta z kościołem ewangelickim, dlatego też nie ma on żadnego prawa domagać się zwolnień fiskalnych. Przed Europejską Komisją Praw Człowieka powód podniósł przede wszystkim naruszenie art. 9 w związku z art. 14 Konwencji. Komisja stwierdziła, iż „prawo do wolności religii nigdy nie zakłada sytuacji, w której kościoły lub ich wierni powinni uważać, że przyznano im status fiskalny inny od tego, który jest dla innych podatników”. Konkordat z 3 stycznia 1979 r. przewiduje zwolnienia fiskalne, z których korzysta Kościół katolicki. Z jednej strony kościół ten zobowiązuje się udostępnić na rzecz społeczeństwa swoje dziedzictwo historyczne, artystyczne i dokumentacyjne, z drugiej strony jego miejsca kultu korzystają ze zwol-

Wyznania powinny spełniać dwa warunki, aby mogły zawrzeć umowę: wpis do rejestru i stała siedziba. Dyrekcja Generalna ds. Religijnych i Przekonań moralnych przy Ministrze Sprawiedliwości jest kompetentna do prowadzenia negocjacji, które mogą prowadzić do zawarcia takich umów. Gdy zaś chodzi o naturę prawną umów, ustawa określa, że są one przyjmowane w formie ustawy przez Kortezy⁷⁸. Wyznania, które mają zawarte umowy są traktowane jako szczególnego typu wyznania. Umowy stają się środkiem otrzymania korzyści finansowych⁷⁹. Więcej, i to jest być może najważniejsze, mogą one „ogłaszać ich własne normy dotyczące ich organizacji i ich porządku wewnętrznego i zarządzać swoimi sprawami (...) umieszczać klauzule chroniące ich tożsamość i ich charakter autonomiczny”⁸⁰. Wreszcie trzeba zauważyć, że wpis wydaje się oznaczać, że ograniczone wyznania wchodzą w dziedzinę ochrony prawa szczególnego zawartego w prawie wyznaniowym⁸¹. Do dzisiaj zostały podpisane trzy takie umowy: z wyznaniem protestanckimi, żydowskim oraz muzułmańskim⁸².

Ustawa o wolności religijnej wyklucza pewne grupy ze swej dziedziny stosowania, dlatego prawo ogólne o stowarzyszeniach ma zastosowanie do nowych ruchów religijnych.

W orzecznictwie hiszpańskim przyjmuje się coraz częściej bardziej elastyczne kryteria w odniesieniu do nowych ruchów religijnych. Trybunał Konstytucyjny⁸³ rozstrzygnął o wpisie do rejestru zrzeszeń religijnych Kościoła zjednoczenia, uchylając rozporządzenie generalnego zarządu spraw re-

nień fiskalnych. Kościół skarżący przeciwnie, nie zawarł podobnej umowy z państwem hiszpańskim i z dokumentu nie wynika, iż prosił on władze o zawarcie takiej umowy. Nie ma on więc wobec państwa podobnych obowiązków do wypełnienia. D. 17522/90 Iglésia Bautista „El Salvador” i José Ortega Moratilla c. Espagne, 11 stycznia 1992, DR 72/256; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel*, s. 15-17.

⁷⁷ „Państwo zawiera, biorąc pod uwagę istniejące przekonania religijne w społeczeństwie hiszpańskim, konwencje czy umowy dotyczące współpracy z kościołami, wyznaniem i kultami, które zostały zarejestrowane i które z racji ich dziedzin działania oraz liczby członków otrzymały stałą siedzibę”. Art. 7 ust. 1 Ley Orgánica.

⁷⁸ Art. 7 Ley Orgánica.

⁷⁹ Art. 7 ust. 2 Ley Orgánica.

⁸⁰ Art. 6 ust. 1 Ley Orgánica.

⁸¹ A. C. Jemolo, *Lezioni di Diritto ecclesiastico*, Milan 1979, s. 104-105; F. Vega Sala, *Matrimonial religious law and its application by civil and religious jurisdiction in Spain*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, ed. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 460; I. C. Ibán, *État et Églises en Espagne*, [w:] *État et Églises*, s. 115.

⁸² Ze stowarzyszeniem protestanckich wspólnot religijnych (Ustawa 24/1992 z 10 listopada), ze stowarzyszeniem hiszpańskich wspólnot izraelskich (Ustawa 25/1992 z 10 listopada) i hiszpańską komisją islamską (Ustawa 26/1996 z 10 listopada).

⁸³ Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 15.02.2001, núm. 46/2001, BOE 16.03.2001, núm. 65; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-2001-0046.

ligijnych⁸⁴. Trybunał uznał, że prawo związków wyznaniowych do wpisu, ze względu na znaczące konsekwencje prawne wynikające z tego statusu, jest ściśle związane z prawem do wolności religijnej, jako że wspomaga ono wykonywanie tego prawa w wymiarze wspólnotowym. Co się tyczy wskazówek administracyjnych, Trybunał Konstytucyjny uznał je za prawo, w ten sposób zapobiegając możliwości włączenia ich w najbardziej kontrowersyjną sferę interpretacji – celu religijnego, jako że nie byłaby ona w stanie kontrolować legitymacji wyznań religijnych poszczególnych podmiotów, a jedynie mogłaby stwierdzać, że nie są tymi, które podlegają wykluczeniu na mocy art. 3 ustawy organicznej o wolności religijnej – który enumeratywnie określa co nie jest religią – zgodnie ze statutami i celami w nich wskazanymi⁸⁵.

4. REPUBLIKA ŁOTEWSKA

Rozdział państwa i kościoła w Republice Łotewskiej nie oznacza separacji religii od społeczeństwa czy też zupełnego wykluczenia kościoła z życia społecznego. Nie jest to możliwe w państwie demokratycznym, gdzie religia i stowarzyszenia religijne są jednym ze strukturalnych elementów społeczeństwa. Rozdział oznacza, iż instytucje państwa powinny mieć świecką naturę.

4.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Łotwy z 15 lutego 1922 r. w art. 99 stanowi, że „każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i przekonania religijnego. Kościół jest oddzielony od państwa”⁸⁶.

Przepis tego artykułu został włączony do konstytucji w 1998 r., kiedy konstytucję uzupełniono o nowy rozdział dotyczący praw człowieka. Republika Łotwy zapewnia prawo do wolności religii. Prawo to obejmuje wolność przystąpienia do religii indywidualnie lub we wspólnocie z innymi, nieposiadania przynależności religijnej, a także swobodnego wyrażania swych opinii religijnych. Relacje państwo – kościół w Republice Łotwy oparte są na następujących zasadach. Kościół i państwo są oddzielone, co powoduje, że instytucje państwowe mają świecką naturę, a organizacje religijne mogą wypełniać funk-

⁸⁴ Administracja ograniczyła dostęp do rejestru zrzeszeń religijnych, aby powstrzymać włączanie do korzyści finansowych grup określanych społecznie jako sekty.

⁸⁵ A. Motilla, *Church and State in Spain in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 20-21.

⁸⁶ *Latvijas Republikas Satversme, Latvijas Vēstnesis*, 01.07.1993, nr 43; tekst polski, [w:] *Konstytucja Republiki Łotewskiej*, tłum. L. Gołubiec, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2001.

cje państwa tylko w szczególnych przypadkach, przewidzianych przez prawo (asystowanie przy zawieraniu małżeństw). Wzajemne relacje pomiędzy państwem a organizacjami religijnymi kierowane są przez Zarząd ds. Religijnych, który jest jednostką w strukturze ministerstwa sprawiedliwości i zajmuje się rejestracją organizacji religijnych. Zarząd ma osobowość prawną i działa zgodnie z rozporządzeniami wydawanymi przez Radę Ministrów. W ramach udzielonej mu władzy Zarząd prowadzi politykę państwa, koordynuje sprawy religijne, prowadzi sprawy związane z relacjami państwo – kościół, a także ocenia efektywność regulacji mających wpływ na praktyki religijne. Na prośbę organizacji religijnych Zarząd udziela pomocy w rozwiązywaniu kwestii prawnych⁸⁷.

W 2002 r. wprowadzono zmianę do ustawy z 7 września 1995 r.⁸⁸ o organizacjach religijnych, przyjmując następujący zapis w art. 5 ust. 7: „Specjalne ustawy mogą regulować relacje państwa ze wspólnotami religijnymi”⁸⁹. Wprowadzenie tego przepisu dostosowuje model relacji państwo – kościół do współczesnego rozumienia zasady rozdziału. Oznacza to, iż państwo może podpisywać porozumienia z kościołami, które będą ustawami szczegółowymi. Te ustawy mają rozwiązywać istotne kwestie, które ze względów praktycznych nie włączono do ustawy o organizacjach religijnych, ponieważ ingerowałyby do w implementację zasady równości organizacji religijnych⁹⁰.

Dnia 12 września 2002 r. ratyfikowano umowę międzynarodową ze Stolicą Apostolską, podpisaną 8 listopada 2000 r.⁹¹ Rada Ministrów uprawniona jest do zawierania porozumień ze stowarzyszeniami religijnymi (kościółami)⁹².

4.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Działalność organizacji religijnych regulowana jest przez ustawę o organizacjach religijnych. Ustawa zapewnia na Łotwie wolność religijną, jednak zawiera przepis dyskryminujący, który zabrania tworzenia więcej niż jednego stowarzyszenia przez jeden związek wyznaniowy⁹³. Innymi słowy, jeden związek wyznaniowy może utworzyć tylko jedno stowarzyszenie. W myśl ustawy wystarczy dwadzieścia pięć pełnoletnich osób, będących mieszkańcami Łotwy i reprezentujących jedno przekonanie religijne, by zarejestrować stowarzysze-

⁸⁷ R. Balodis, *State and Church in Latvia*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 264.

⁸⁸ Reliģisko organizāciju likums z 7 września 1995 (ustawa o organizacjach religijnych), *Latvijas Vēstnesis*, 26.09.1995, nr 146 (429).

⁸⁹ Zmiana z 12.09.2002, *Latvijas Vēstnesis*, 26.09.2002, nr 138 (2713).

⁹⁰ R. Balodis, *Church and State in Latvia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 173-175.

⁹¹ 2000. gada 8. novembra, Latvijas Republikas un Svētā Krēsla līgums, *Latvijas Vēstnesis*, 25. 09. 2002.

⁹² Podpisano siedem takich porozumień z wyznaniami tradycyjnymi.

⁹³ Art. 7 ust. 3.

nie. Wymogi rejestracyjne dotyczące stowarzyszeń religijnych odzwierciedlają przesadną ingerencję państwa w procedurę rejestracyjną, która stoi w sprzeczności z zasadą wolności religijnej. Stowarzyszenie religijne (kościół) zarejestrować można tylko wtedy, gdy dziesięć zborów jednego związku wyznaniowego zjednoczy się, a wcześniej nie zarejestrowano już innego stowarzyszenia religijnego (kościół) tego samego związku wyznaniowego. Ograniczenie to zostało stworzone po to, by ograniczyć podział kościołów i powstawanie sekt w procesie restytucji znacjonalizowanej własności. Zasada „jeden kościół dla jednego wyznania” nie jest zgodna z zasadą wolności religijnej i stoi w sprzeczności z konstytucją Łotwy⁹⁴. Zarząd ds. Religijnych odmówił rejestracji alternatywnych stowarzyszeń religijnych (kościółów) luteran, prawosławnych, starowyznawców i zielonoświątkowców⁹⁵. Ustawa stanowi, że w państwie demokratycznym tworzenie nowych religii i organizacji publicznych nie może być ograniczane. Jednakże państwo może samo określić, którym kościołom i organizacjom publicznym powierzy pewne obowiązki i funkcje. Duchowni wyznań, które zostały wpisane do art. 51 kodeksu cywilnego, mogą asystować przy zawieraniu małżeństw ze skutkami cywilnymi przez ich członków, można je nazwać „tradycyjnymi”⁹⁶.

Zgodnie z ustawą o organizacjach religijnych istnieją trzy rodzaje organizacji religijnych: zbory, stowarzyszenia religijne (kościóły) i diecezje. Zbór to związek dziesięciu lub więcej członków danego wyznania. Kościoły to zbory jednego wyznania, które zjednoczyły się zgodnie z procedurą przewidzianą przez prawo. Diecezje mogą być tworzone przez stowarzyszenie religijne (kościół) zgodnie z decyzją kościoła (obecnie tylko Kościół katolicki zarejestrował diecezję). Ustawa przewiduje także rejestrację instytucji organizacji religijnych, które mogą być tworzone przez kościoły i diecezje. Instytucjami tymi są m. in. zakony i seminaria.

Zdaniem R. Balodisa kościół na Łotwie jest z całą pewnością organizacją prawa publicznego⁹⁷, a nie organizacją prawa prywatnego, i jako taki nie wymaga rejestracji. Jednym z wyznaczników organizacji publicznej jest system rejestracji, w którym państwo jedynie stwierdza fakt istnienia kościoła jako faktycznej osoby prawnej, a nie traktuje rejestracji jako wymogu utworzenia organizacji⁹⁸. Nie ma tu miejsca jakaś forma dyskryminacji religijnej naj-

⁹⁴ R. Balodis, *Church and State in Latvia*, [w:] *Law and Religion*, s. 153-155; tenże, *State and Church in Latvia*, [w:] *State and Church*, s. 260.

⁹⁵ Tenże, *State and Church in Latvia*, [w:] *State and Church*, s. 266.

⁹⁶ Kościół luterński, Kościół katolicki, Kościół prawosławny, Kościół starowyznawców, Kościół metodystów, Kościół baptystów, Kościół adwentystów dnia siódmego i wspólnoty żydowskie.

⁹⁷ Republika Łotewska uznaje publiczną osobowość prawną Kościoła Katolickiego na Łotwie. Art. 2 ust. 1 umowy między Stolicą Apostolską a Republiką Łotewską.

⁹⁸ „Frankly, my personal opinion is that the Church is also certainly a public organisation and not a private law organisation that would not be registered. An argument in favour of this opinion is that one of the indications of a public organisation, in this case, is the

słabszych związków w tym zakresie, chodzi jedynie o pewien rodzaj gradacji wspólnot religijnych w związku z ich miejscem w systemie prawa prywatnego i publicznego w państwie.

Działalność religijna obejmuje manifestowanie religii, wiary czy kultu, wykonywanie religijnych ceremonii lub rytuałów oraz nauczanie religii⁹⁹. Organizacje religijne nabywają status osoby prawnej poprzez rejestrację w Zarządzie ds. Religijnych, który ma obowiązek rozpatrzyć ich wnioski w terminie miesiąca. Jako zarejestrowane osoby prawne stowarzyszenia religijne są organizacjami non-profit. Organizacje religijne potrzebują rejestracji, ponieważ w ten sposób uzyskują osobowość prawną, co czyni je zdolnymi do podejmowania działalności i zapewnia lepsze wykonywanie przynależnego obywatelom prawa do wolności religijnej. Jednak rejestracja nie jest warunkiem koniecznym dla istnienia organizacji religijnej¹⁰⁰.

Państwo ma prawo do ograniczenia działalności organizacji religijnych i ich wyznawców, jeżeli organizacja naucza nietolerancji religijnej i nienawiści, nie przestrzega prawa państwowego lub wzywa do nieposłuszeństwa wobec prawa państwowego, stwarzając zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego, pokoju i porządku, publicznego zdrowia i moralności¹⁰¹.

Minister Sprawiedliwości w 1996 r. powołał Radę ds. Wyznań Tradycyjnych. Celem rady jest wypracowywanie konsensusu i zrozumienia między reprezentantami różnych kościołów. Rada przedstawia Ministrowi Sprawiedliwości opinie dotyczące działalności organizacji religijnych, a także promuje współdziałanie pomiędzy państwem a organizacjami religijnymi. Chociaż w nazwie rady jest słowo „tradycyjnych”, łotewskie normy prawne nie mają pojęcia wyznania „tradycyjne”. Również ustawa o organizacjach religijnych nie wymienia religii czy związków wyznaniowych uznawanych za tradycyjne¹⁰². Jednak od 1998 r. kolejne rządy deklarowały wzmocnienie współpracy z tradycyjnymi związkami wyznaniowymi i mniejszościami narodowymi oraz większej kontroli nowych ruchów religijnych ze względu na bezpieczeństwo państwa, zdrowie publiczne i porządek¹⁰³.

Organizacje religijne mogą w prowadzonych przez siebie instytucjach zatrudniać i zwalniać pracowników zgodnie z obowiązującym prawem pracy. Jednak łotewskie prawo pracy nie rozwiązuje w sposób szczególny problemu organizacji religijnych, co oznacza, że organizacje religijne podlegają tym sa-

fact that the state when applying its registration system is only establishing the fact of existence of the Church as of a real legal entity, and not registering an organisation, which has been formed”, R. Balodis, *Church and State in the Baltic states*, s. 344.

⁹⁹ Art. 1.

¹⁰⁰ R. Balodis, *Church and State in the Baltic states*, s. 344; tenże, *Religious Organisations in the Latvian State: their Rights and Obligations*, „Religion, State & Society” 1999, vol. 27, nr 2, s. 233-234.

¹⁰¹ Art. 14.

¹⁰² R. Balodis, *Church and State in Latvia*, [w:] *Law and Religion*, s. 163-165.

¹⁰³ Tamże, s. 149-153.

mym zasadom, co inne przedsiębiorstwa czy spółki¹⁰⁴. W orzecznictwie są znaczące precedensy odnoszące się do spornych kwestii zatrudniania przez kościoły. Sądy państwowe rozpoznając spory pracownicze opierają się na przepisach prawa pracy bez odwoływania się do szczególnych cech organizacji religijnych zaangażowanych w spór¹⁰⁵. Ustawodawca rozwiązując kwestie relacji pracodawca – pracownik stworzył warunki sprzyjające dyskryminacji organizacji religijnych.

5. RZECZPOSPOLITA POLSKA

Zasady dotyczące ochrony wolności religijnej w wymiarze indywidualnym stanowią podstawę ochrony wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym. Wszystkie kościoły i organizacje religijne mają równe prawa, a ich relacje z państwem są oparte na zasadzie autonomii i wzajemnej niezależności we właściwych im sferach, a także współdziałania dla dobra jednostek oraz dobra wspólnego. Relacje z Kościołem katolickim są określone przez umowę międzynarodową i ustawy, a w przypadku pozostałych kościołów i organizacji religijnych porozumienia i ustawy. Sformułowanie to doskonale wpasowuje się w katolicką doktrynę relacji państwo – kościół¹⁰⁶: autonomia, niezależność i współdziałanie to trzy warunki wiążące obie strony i zapewniające ich swobodną współpracę¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Art. 14.

¹⁰⁵ Sąd w sprawie Mazure'a zobowiązał kościół do przywrócenia do pracy pracownika, którego biuro umiejscowione było wewnątrz budynku kościoła. Jednakże sąd nie wziął pod uwagę faktu, że członkowie kościoła nie zezwoliliby na obecność osoby ekskomunikowanej w miejscu kultu, gdyż oznaczałoby to bluźnierstwo. Zgodnie z wierzeniami starożytników za każdym razem, gdy pracownik ten przychodził do pracy, jego obecność na tym terenie była desakralizacją tego miejsca, które należało na nowo konsekrować. W ten sposób sąd ochronił prawa pracownika, ale czyniąc tak narzucił ograniczenie na prawa organizacji religijnej. Sąd orzekł, że „powołanie się na przekonania religijne było fałszywe i nie może usprawiedliwiać niezachowania norm prawa pracy”, a także, że „łotewski kodeks pracy nie przewiduje żadnych wyjątków dla organizacji religijnych”. R. Balodis, *Church and State in Latvia*, [w:] *Law and Religion*, s. 163-165.

¹⁰⁶ *Constitutio Pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis Gaudium et Spes*, nr 76, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, tekst łacińsko-polski*, Paris 1967, s. 632-635.

¹⁰⁷ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy*, s. 389.

5.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. w art. 25 ust. 1 stanowi, że „Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione”¹⁰⁸.

Wysunięcie na pierwszy plan zasady równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych¹⁰⁹ może być tłumaczone jej fundamentalnym znaczeniem w demokratycznym państwie prawa i pluralistycznym społeczeństwie współczesnym¹¹⁰. W demokratycznym państwie relacje między państwem i kościołem oparte są na gwarancjach indywidualnej wolności sumienia i religii¹¹¹. Fundament równości praw kościołów stanowi uznanie równej godności wszystkich ludzi.

Równouprawnienie związków wyznaniowych w aspekcie pozytywnym oznacza, iż mają one być traktowane przez prawo identycznie tam, gdzie każdy z nich w identycznym stopniu posiada określoną cechę i tylko ze względu na tę cechę. Tam więc, gdzie nie jeden kościół, ale każdy związek wyznaniowy posiada określoną cechę, prawo nie tylko nie może, ale też nie powinno dokonywać ich zróżnicowania¹¹². Natomiast nie można wszystkich związków wyznaniowych traktować jednakowo tam, gdzie zachodzą między nimi znaczące różnice. Wówczas każdy z nich należy traktować w sposób odmienny i zawsze odpowiednio do tego zróżnicowania¹¹³.

Zasada równouprawnienia w aspekcie negatywnym oznacza zakaz przywilejów, czyli przyznawanie specjalnych uprawnień jednemu spośród wielu

¹⁰⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

¹⁰⁹ Konstytucja posługuje się tu dwoma terminami: „kościół” i „związek wyznaniowy”. Nie należy tego odczytywać w taki sposób, iż związek wyznaniowy jest czymś „gorszym” lub „mniej ważnym” niż kościół, lecz w ten, że nie wszystkie wspólnoty religijne same siebie określają jako „kościół”. Określenie „kościół” odnosi się więc do wszystkich tych związków wyznaniowych, które same się w ten sposób nazywają. Najczęściej termin „kościół” odnosi się do wspólnot chrześcijańskich, a termin „związki wyznaniowe” do wspólnot niechrześcijańskich. P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 37-38; J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji między państwem a Kościołem katolickim oraz innymi kościołami i związkami wyznaniowymi*, [w:] *Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, red. R. Mojak, t. X, Lublin 2000, s. 104; P. Mazurkiewicz, *Autonomy of the Church and Freedom of Religion in Poland*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 365.

¹¹⁰ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 38; J. Krukowski, *The unity and diversity in the religious politics in Poland*, „Revue d'éthique et théologie morale, Le Supplément”, Religions et nations, mars 2004, nr 228, s. 108-109.

¹¹¹ J. Krukowski, *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999, s. 44.

¹¹² R. M. Małajny, *Reguła równości wobec prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 180.

¹¹³ J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 105; M. Kordela, *Zarys systemu aksjologicznego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, *Studia prawnicze*, 2000, Warszawa 2001, z. 1-2 (143-144), s. 86-90.

związków wyznaniowych tam, gdzie wszystkie posiadają takie same atrybuty. Natomiast odmiennie należy je traktować tam, gdzie jeden z nich posiada taki atrybut, którego inne nie posiadają. Należy więc odrzucić postulaty źle rozumianego egalitaryzmu, polegającego na identycznym traktowaniu wszystkich podmiotów należących do danego zbioru, i to pod każdym względem, mimo istniejących między nimi różnic¹¹⁴.

Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego z zasady równości wynika nakaz jednakowego traktowania wszystkich obywateli w obrębie określonej klasy (kategorii); wszystkie podmioty charakteryzujące się w równym stopniu daną cechą istotną, relewantną, powinny być potraktowane równo, czyli według jednakowej miary, bez zróżnicowań, zarówno dyskryminujących, jak i faworyzujących¹¹⁵.

Samo odstępstwo od równego traktowania nie prowadzi jeszcze do uznania wprowadzających je przepisów za niekonstytucyjne; nierówne traktowanie podmiotów podobnych nie musi oznaczać dyskryminacji lub uprzywilejowania, a w konsekwencji niezgodności z art. 32 Konstytucji RP¹¹⁶.

Zdaniem D. Dudka uregulowania zawarte zarówno w treści ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹¹⁷, jak i w treści poszczególnych ustaw wyznaniowych, spełniają konstytucyjne kryteria zasady równości. Zachodzą usprawiedliwione podstawy do zróżnicowania sytuacji Kościoła katolickiego w stosunku do innych kościołów i związków wyznaniowych. Do relewantnych kryteriów tej dyferencjacji można zaliczyć w szczególności takie czynniki, jak: tradycja i dziedzictwo narodowe, obejmujące udział tego kościoła w całej historii państwa i narodu polskiego; rzeczywistą misję kościoła, rangę i skalę jego zaangażowania w ochronę praw człowieka, w nauczanie i wychowanie moralne, w szeroko rozumiane działania socjalne i kulturowe; wreszcie wymagający respektowania fakt, iż ogromna większość obywateli polskich jest wyznania rzymskokatolickiego¹¹⁸.

Przepis art. 25 ust. 2 konstytucji stanowi, że „władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym”. Z tego przepisu wynika, że władze publiczne nie mają prawa narzucać obywatelom przekonań w tych sprawach. Jest też oczywiste, że wła-

¹¹⁴ J. Krukowski, *Konkordat polski*, s. 59; P. Mazurkiewicz, *Autonomy of the Church and Freedom of Religion in Poland*, [w:] *Church Autonomy*, s. 365.

¹¹⁵ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 listopada 1997 r., sygn. K 22/97, OTK ZU 1997, Nr 3-4, poz. 41, 370.

¹¹⁶ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 maja 1998 r., sygn. U 17/97, OTK ZU 1998, Nr 3, poz. 34, s. 209-210.

¹¹⁷ Tekst jednolity, Dz. U. 2000, Nr 26, poz. 319.

¹¹⁸ D. Dudek, *Równouprawnienie kościołów i związków wyznaniowych na tle konstytucyjnych zasad prawa wyznaniowego*, [w:] *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 14-16 stycznia 2003)*, red. A. Mezglewski, Lublin 2004, s. 204.

dze publiczne nie mogą dyskryminować kogokolwiek z powodu wyznawania i głoszenia takich lub innych przekonań (por. art. 32 ust. 2)¹¹⁹.

Konstytucja nie zmusza osób pełniących funkcje w organach władzy publicznej do wyrzeczenia się lub ukrywania swych przekonań religijnych, światopoglądowych lub filozoficznych. Osoby te, jak wszyscy, mają prawo do ich wyznawania i głoszenia (por. art. 53 ust. 1, 2, 5-7, art. 54 ust. 1, art. 73). Podejmując jednak określone decyzje (ustawodawcze, administracyjne, orzecznicze itp.) organy władzy publicznej winny kierować się nie takimi lub innymi przekonaniem religijnymi, światopoglądowymi lub filozoficznymi swoich funkcjonariuszy, a obowiązującym prawem, względem na dobro wspólne i interes publiczny¹²⁰.

Powyższa formuła zastąpiła pojęcie „neutralności ideologicznej państwa” jako to, które niosło ze sobą negatywne skojarzenia z przeszłości. W dosłownym znaczeniu słowo „bezstronność” jest synonimem neutralności, tj. zakazuje jakiegokolwiek dyskryminacji osób bądź wspólnot, które nie podzielałyby przekonań ideologicznych i religijnych elity rządzącej¹²¹.

Bezstronność¹²² dotyczy wszystkich przekonań, jej założeniem jest respektowanie postulatu egalitaryzmu. Nie sposób bowiem byłoby zachowywać neutralność, dopuszczając np. niektóre wyznania do udziału w życiu publicznym, a inne pozbawiając tej możliwości czy respektując i chroniąc przekonania tylko wybranych grup społecznych. W nauce podniesiono nawet wątpliwość co do celowości przepisu art. 25 ust. 2, skoro jego treść jest wyczerpana przez inne przepisy konstytucji¹²³. Wydaje się jednak, że niezależnie od mankamentów oraz sporów, jakie wystąpiły w toku prac konstytucyjnych o „świecki” charakter państwa, reguła wyrażona w art. 25 ust. 2 zachowuje istotne znaczenie¹²⁴. Zawarta w nim norma oznacza bowiem nie tylko zakaz takich ingerencji, które naruszałyby bezstronność, ale też skierowany do władz publicznych nakaz działania pozytywnego, tj. zapewnienia swobody wyrażania przekonań w życiu publicznym¹²⁵.

¹¹⁹ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji*, s. 38.

¹²⁰ Tamże, s. 39.

¹²¹ J. Salij, *Przestrzeń światopoglądowo neutralna?*, [w:] *Europa – zadanie chrześcijańskie*, red. A. Dylus, Warszawa 1998, s. 151-158.

¹²² J. Szymanek, *Bezstronność czy neutralność światopoglądowa państwa* (Uwagi na tle art. 25 ust. 2 Konstytucji RP, PiP 2004, z. 5(699), s. 32-48; tenże, *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP, Studia z pawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, M. Ordon, P. Stanisław, Lublin 2006, nr 8/2005, s. 30-33; P. Borecki, *Państwo neutralne światopoglądowo – ujęcie komparatystyczne*, PiP, 2006, z. 5(723), s. 6-8.

¹²³ H. Misztal, *Wolność religijna*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 218-219.

¹²⁴ K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (Założenia filozoficzno – prawne)*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 453-454.

¹²⁵ D. Dudek, *Równouprawnienie kościołów i związków wyznaniowych*, s. 206.

Przepis art. 25 ust 3 konstytucji, stanowi „stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego”. Treść tego przepisu oznacza organizacyjną i funkcjonalną niezależność organów i instytucji państwowych i samorządowych od organów i instytucji związków wyznaniowych, co stanowi podstawową cechę rozdziału¹²⁶. Jest tu wyrażona zasada odrębności dwóch instytucji życia publicznego: państwa oraz związku wyznaniowego. Każda z nich realizuje własne cele i kieruje się własnymi ideałami¹²⁷. Ustrojodawca wyróżnia „autonomię” i „niezależność”, mimo iż ich znaczenie jest zbieżne¹²⁸. Niezależność jest bowiem najwyższym stopniem autonomii.

„Autonomia” może być rozumiana w aspekcie ontologicznym i normatywnym. W znaczeniu ontologicznym oznacza, że każda z tych wspólnot ma swoją obiektywną wartość, nie może więc być przez tę drugą traktowana w sposób instrumentalny. W znaczeniu normatywnym oznacza, że dany byt może rządzić się sam według swoich własnych praw na danym polu działalności¹²⁹. „Niezależność” zaś dotyczy zakresu działalności związków wyznaniowych. W płaszczyźnie prawnej państwo jest zobowiązane przede wszystkim do poszanowania odrębności porządku prawnego kościelnego od państwowego. Skutki aktów dokonanych w oparciu o prawo kanoniczne mogą zaistnieć w porządku państwowym jedynie na podstawie „uznania” wyrażonego przez kompetentne władze państwowe¹³⁰.

Państwo i kościół są zatem instytucjami fundamentalnymi, nie poddanymi sobie wzajemnie w hierarchii, ale także nie odizolowanymi od siebie, lecz wzajemnie się uzupełniającymi¹³¹.

Włączenie tej zasady do konstytucji oznacza, że państwo nie przyznaje autonomii kościołowi, a jedynie decyduje się ją uznać, jako że jest ona przynależna każdemu związkowi wyznaniowemu nie z mocy woli ustawodawcy, lecz mocą woli jego członków, jako przejaw wykonywania wolności religii w wy-

¹²⁶ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003², s. 230.

¹²⁷ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji*, s. 39.

¹²⁸ Szerzej: R. M. Małajny, *Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne)*, [w:] *Ze sztandarem prawa przez świat. Księga dedykowana Profesorowi Wieńczyślawowi Józefowi Wagnerowi von Igelgrund z okazji 85-lecia urodzin*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Zakamycze 2002, s. 294-297.

¹²⁹ J. Krukowski, *Grundsatzfragen des Staatskirchenrechts in Polen*, [w:] *Religionsfreiheit als Leitbild. Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, Hg. H. Kress, Münster 2004, s. 299-301; tenże, *Polskie Prawo Wyznaniowe*, Warszawa 2005², s. 58-59; tenże, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 105.

¹³⁰ J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 110.

¹³¹ R. Sobański, *Autonomiczność i niezależność państwa i Kościoła*, „Przegląd Powszechny” 111(1994), nr 9, s. 178; tenże, *Niezależność i autonomia Kościoła i państwa podstawową przesłanką konkordatu*, „Ateneum Kapłańskie” 127(1996), z. 1, s. 17.

miarze wspólnotowym¹³². Organy publiczne i ich funkcjonariusze nie wykonują funkcji religijnych, a organy związków wyznaniowych i duchowni nie uczestniczą w realizacji funkcji publicznych. Prawo związków wyznaniowych nie wywołuje skutków w państwowym porządku prawnym, a prawo państwowe nie reguluje spraw religijnych i organizacyjnych związków wyznaniowych¹³³.

Niezależność, jaka przysługuje państwu i kościołowi, nie jest absolutna, gdyż należy się „każdemu w swoim zakresie”. Niezależność, jaka przysługuje Kościołowi katolickiemu w kategoriach prawa międzynarodowego oznacza suwerenność duchową. Natomiast niezależność, jaka przysługuje państwu jest tożsama z suwerennością terytorialną¹³⁴. Określenie granic między porządkiem państwowym a porządkiem wyznaczonym działaniem kościołów nie oznacza ani izolacji, ani tym bardziej konkurencyjności¹³⁵. Państwo oraz kościoły i inne związki wyznaniowe powinny ze sobą współpracować w tych sferach, które

¹³² P. Sarnecki uważa, iż „określenie „niezależności” sugerowałoby większy dystans między państwem a kościołami, natomiast określenie „autonomiczności” [rozumiem jako: autonomiczność kościoła wobec państwa] – mniejszy. Przy „niezależności” występowałyby równorzędność porządku państwowego i kościelnego, brak zależności jednego od drugiego. Natomiast przy „autonomiczności” kościół nie byłby wydzielony od państwa [rozumianego jako publiczna organizacja obywateli, a nie jako aparat państwowy] i pozostawałby nadal jego pewnym elementem wewnętrznym tak, jak np. autonomia Śląska w okresie międzywojennym była wewnętrznym elementem Państwa Polskiego, a autonomia szkół wyższych w zakresie badań naukowych także pozostaje wewnętrznym elementem polityki naukowej państwa. P. Sarnecki, *Opinia prawna na temat zgodności konkordatu z konstytucją z dnia 28 lutego 1995 r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 1-2 (mps).

¹³³ M. Pietrzak, *La situation juridique des communautés religieuses en Pologne contemporaine*, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 237.

¹³⁴ „Formuła niezależności i autonomii wyraża zasadę rozdziału (oddzielenia) państwa i Kościoła katolickiego. Przynajmniej trzy elementy treściowe dają się odczytać wyraźnie. Po pierwsze: wyraźnie ustanowiona jest zasada ogólna, iż państwo i Kościół katolicki niezależne i autonomiczne są „każde w swojej dziedzinie”. Po drugie: z powyższą formułą sprzęgnięte jest zobowiązanie obu podmiotów do „pełnego poszanowania tej zasady”. Po trzecie: dotyczy ona postępowania „we wzajemnych stosunkach i we współdziałaniu dla rozwoju człowieka i dobra wspólnego”. Pojęcia „niezależności i autonomii” przemawiają za przyjęciem, iż jest to wersja zasady rozdziału, pojęcie „współdziałania” dookreślałoby ją komponentem kooperacyjnym. A. Szmyt, *Opinia w sprawie konkordatu z dnia 28 lutego 1995r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 2 (mps).

„Terminologia użyta w nowej konstytucji [autonomia oraz wzajemna niezależność] jest przede wszystkim – w języku prawa konstytucyjnego dla tej sfery stosunków – zupełnie nowa, będzie dopiero w drodze interpretacji ustalana jej konkretna treść. Formuła zawarta explicite w art. 25 ust. 3 in fine nowej konstytucji, że stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są także na zasadzie „współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego”, jak się wydaje wyraźnie zakłada ona jakieś formy powiązań. Nie jest to model „czysty”, jaki wyraźnie wynikał z brzmienia dotychczasowych przepisów konstytucyjnych. Przepisy ustaw okołokonkordatowych umieszcza się w modelu mieszanym, są więc zgodne z nową konstytucją. To samo dotyczy konkordatu”. A. Szmyt, *Uwagi w sprawie rządowych projektów tzw. ustaw „okołokonkordatowych” z dnia 21 maja 1997 r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 3, (mps).

¹³⁵ M. Kordela, *Zarys systemu aksjologicznego*, s. 76.

„służą dobru wspólnemu i rozwojowi osoby ludzkiej”¹³⁶. Granice niezależności obu odmiennych społeczności, jakimi są państwo i kościół, należy określać w relacji do „dobra wspólnego” osoby ludzkiej, tzn. w kategoriach zadań każdej z nich w budowaniu takiego porządku publicznego, w którym realizowane są prawa i wolności należne każdemu człowiekowi¹³⁷. Proklamacja zasady współdziałania zobowiązuje obie strony do podjęcia dialogu¹³⁸.

5.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Konstytucja w art. 25 ust. 4 i 5 stanowi, że „stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską”¹³⁹ i ustawy¹⁴⁰, natomiast „stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy¹⁴¹ uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami”.

W systemie stosunków między państwem i związkami wyznaniowymi należy wyróżnić dwa tryby regulacji, a mianowicie: 1) tryb regulacji stosunków z Kościołem katolickim w formie umowy międzynarodowej ze Stolicą Apostolską i ustawy; 2) tryb regulacji stosunków z innymi kościołami i związkami wyznaniowymi w formie ustawy, uchwalonej na podstawie porozumienia zawartego między rządem RP i ich właściwymi przedstawicielami¹⁴².

Zróznicowanie to jest konsekwencją poszanowania przez państwo podmiotowości publicznoprawnej Stolicy Apostolskiej w stosunkach międzynarodowych. Okoliczność ta, w połączeniu z ugruntowaną praktyką i tradycją konkordatową wielu państw, także Polski w okresie międzywojennym, czyni zrozumiałym respektowanie tej formy reglamentacji stosunków między Rze-

¹³⁶ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 r., sygn. U 12/92, OTK 1993, cz. I, poz. 9, s. 114.

¹³⁷ P. Stanisławski, *Naczelne zasady instytucjonalnych relacji państwo – kościół*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, Warszawa 2006, s. 78; J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi*, [w:] *Polskie prawo wyznaniowe*, red. J. Krukowski, Warszawa 2000, s. 63-66.

¹³⁸ J. Krukowski, *Konstytucyjne podstawy stosunków*, s. 63-66.

¹³⁹ *Sollemnis conventio inter Apostolicam Sedem et Poloniae rem Publicam*, AAS 90(1998), s. 310-329.

¹⁴⁰ Ustawa z 17 V 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 29, poz. 154 z późn. zm.).

¹⁴¹ Np. ustawa z 4 VII 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. Nr 66, poz. 287; ustawa z 20 II 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 7, poz. 18 z późn. zm.).

¹⁴² W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997. Komentarz*, Zakamycze 1998, s. 28.

cząpospolitą a Kościołem katolickim¹⁴³. Konkordat jako umowa międzynarodowa jest źródłem prawa powszechnie obowiązującego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴⁴. Z konstytucyjnej zasady prymatu konstytucji w hierarchii źródeł prawa¹⁴⁵ wynika konieczność zgodności konkordatu z konstytucją. Jeśli chodzi o stosunek konkordatu do ustaw zwykłych, to normy wpisane do konkordatu „mają pierwszeństwo przed ustawami” (art. 91 ust. 2) i mają być bezpośrednio stosowane, chyba że ich stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy (art. 91 ust. 1).

Pozostałe związki wyznaniowe nie mogą zawierać z państwem podobnych umów¹⁴⁶ jak czyni to Stolica Apostolska, a jednocześnie gwarantuje się im równouprawnienie (por. art. 25 ust. 1), wobec tego w zastępstwie konkordatu pojawia się tu (art. 25 ust. 5) umowa zawarta między właściwymi przedstawicielami danego związku a rządem Rzeczypospolitej Polskiej. Dopiero na podstawie tej umowy można uchwalić ustawę regulującą stosunki między państwem a danym związkiem. Ustawa uchwalona bez podstawy w umowie lub wbrew treści umowy byłaby sprzeczna z konstytucją. Przepis art. 25 ust. 5 wyraźnie ogranicza swobodę decyzyjną ustawodawcy, ponadto stawia pytanie o to, czy każdy z licznych związków wyznaniowych działających w Polsce może ubiegać się o zawarcie z nim umowy i uchwalenie dotyczącej go ustawy¹⁴⁷.

Zasady legalizacji statusu kościołów – innych niż Kościół katolicki – i związków wyznaniowych istniejących w Polsce, generalnie określa ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁴⁸. Status prawny tych kościołów i związków wyznaniowych pod względem formalnym jest zróżnicowany¹⁴⁹. Należy wśród nich wyróżnić: 1) związki wyznaniowe, których status regulowany został w formie odrębnej ustawy, określającej sta-

¹⁴³ A. Mączyński, *Freedom of conscience and religious liberty in the jurisdiction of the Polish Constitutional Tribunal*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 548-549; J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 111-112; D. Dudek, *Równouprawnienie kościołów i związków wyznaniowych*, s. 209.

¹⁴⁴ Art. 87 ust. 1 Konstytucji RP: „Źródłami powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia”.

¹⁴⁵ Art. 8 ust. 1 Konstytucji RP: „Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej”.

¹⁴⁶ Zdaniem P. Winczorka taka umowa nie jest aktem stanowienia praw, ale jest to przesłanka proceduralna i materialna ustanowienia aktu już prawa powszechnie obowiązującego, jakim jest ustawa. Ta ustawa jest aktem normatywnym, a umowa jest tylko drogą prowadzącą do ustawy. P. Winczorek, *Konstytucyjny system źródeł prawa*, [w:] *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji RP*, red. A. Preisner, T. Zalański, Wrocław 2005, s. 77.

¹⁴⁷ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji*, s. 41.

¹⁴⁸ Dz.U. z 1989 r., Nr 1989, Nr 29, poz. 155 znowelizowana ustawą z dnia 26 czerwca 1997 r. Dz.U. z 1997, Nr 59, poz. 357.

¹⁴⁹ M. Rynkowski, *State and Church in Poland*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 425.

tus każdego z nich indywidualnie; 2) związki wyznaniowe, które mają status określony w drodze rejestracji w trybie administracyjnym na podstawie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁵⁰.

Obok kościołów i innych związków wyznaniowych mających status uregulowany w drodze odrębnych ustaw, istnieją w Polsce kościoły i inne związki wyznaniowe, które mają status uregulowany w trybie rejestracji administracyjnej, na warunkach określonych w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 r. Ustawa ta przewiduje indywidualne prawo obywatelskie do tworzenia nowych związków wyznaniowych, wynikające z generalnej gwarancji wolności sumienia i religii (w terminologii ustawy z 1989 r. – „wolności sumienia i wyznania”).

Tryb zakładania nowych kościołów i innych związków wyznaniowych, według tej ustawy, jest prosty. Wpis do rejestru jest równoznaczny z uzyskaniem przez kościół lub inny związek wyznaniowy osobowości prawnej, a jeżeli przewiduje to dany statut – także przez jego jednostki organizacyjne. Z chwilą wpisu do rejestru dany związek wyznaniowy nabywa wszystkie uprawnienia przysługujące legalnie istniejącym kościołom i innym związkom wyznaniowym, określone w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁵¹.

6. REPUBLIKA PORTUGALII

W Portugalii w sposób wyraźny został podkreślony rozdział między państwem a kościołem. Kościoły i wspólnoty religijne mogą swobodnie organizować się, wykonywać swoje funkcje i sprawować kult¹⁵². Prawa podstawowe są równymi prawami wolnych i równych obywateli, dlatego zasługują na równą uwagę i szacunek. Regulacje konstytucyjne relacji instytucjonalnych między państwem a kościołem mają chronić wolność religijną jako prawo podstawowe wspólnot religijnych.

6.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Portugalii z 2 kwietnia 1976 r. w przepisie art. 41 ust. 1, 4 i 5 stanowi, że „wolność sumienia, religii i kultu jest nienaruszalna”, nato-

¹⁵⁰ J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 113.

¹⁵¹ Tamże, s. 115-116.

¹⁵² G. Gonzalez, *La Convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*, s. 144-145; J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal: from libertas ecclesiae to religious freedom*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 131.

miast „kościóły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i są wolne w swojej organizacji oraz wykonywaniu swoich funkcji i sprawowaniu kultu” oraz „zapewnia się wolność nauczania wszelkich religii prowadzonego w obrębie danego wyznania, a także wolność korzystania z własnych środków społecznego przekazu w celu prowadzenia swojej działalności”¹⁵³.

Zasada rozdziału kościoła od państwa stanowi ważne strukturalne następstwo prawa do równej wolności religijnej i równej wolności w ogóle¹⁵⁴. Zasada rozdziału traktowana jest jako materialne ograniczenie jej zmiany zawartej w art. 288 c¹⁵⁵. Ta sama zasada stanowi istotną część ustawy o wolności religijnej¹⁵⁶. Zasada rozdziału może spełniać swoje istotne materialne funkcje jedynie w kontekście demokratycznego konstytucjonalizmu w państwie prawa i praw człowieka¹⁵⁷. Zasada rozdziału państwa od kościołów i innych wspólnot religijnych jest podkreślona w konstytucji jako prawo podstawowe, tzn. jako jeden z elementów wolności religijnej¹⁵⁸. Konstytucja mówi o kościołach i wspólnotach religijnych, co jest właściwe, ponieważ pluralizm religijny jest tym, czego należy oczekiwać w sposób naturalny, w konstytucyjnym systemie równej wolności religijnej.

Zasada rozdziału pomiędzy wspólnotami religijnymi a państwem stanowi wyrażenie ogólnej zasady neutralności państwa. W odniesieniu do różnych wierzeń, ideologii, filozofii, partii politycznych¹⁵⁹, korporacji, grup obywatelskich, ten rodzaj neutralności jest zarówno wymagany, jak i uwarunkowany przez konstytucyjny imperatyw traktowania każdej jednostki z równą uwagą i szacunkiem¹⁶⁰. Postulat neutralności podkreśla moralne i normatywne opo-

¹⁵³ *Constituição da República Portuguesa*, D.R., nr 86/76, I serie A, s. 738; Decreto de aprovação da Constituição da República Portuguesa de 10 de Abril de 1976; tekst polski, [w:] *Konstytucja Republiki Portugalskiej z dnia 2 kwietnia 1976 r.* (z późniejszymi zmianami, ostatnie wprowadzone ustawy konstytucyjne nr 1 z 20 września 1997 r.), tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000.

¹⁵⁴ J. Miranda, *Église et État au Portugal*, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 136.

¹⁵⁵ Ustawy o zmianie konstytucji muszą respektować: c) rozdział kościołów od państwa.

¹⁵⁶ Lei da Liberdade Religiosa, Lei nr 16/2001 de 22 de Julho (ustawa z 22 czerwca o wolności religijnej nr 16/2001) D.R., nr 143/2001, serie I-A, s. 3666; Law n° 16/2001 of 22nd June Law on Religious Freedom. <http://spcp.pr.f.cuni.cz/dokument/portugal.htm>.

¹⁵⁷ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 8.

¹⁵⁸ J. de Sousa e Brito, *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle au Portugal*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 566; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 57.

¹⁵⁹ Partie polityczne nie mogą mieć określenia bezpośrednio przywołującego religię lub kościół, ani przyjmować symbolu religijnego (art. 51 ust. 3 konstytucji). Również organizacje związkowe muszą być niezależne od wyznań religijnych, aby zabezpieczyć „jedność klas pracowniczych” (art. 55 ust. 4 konstytucji). Jest również zakaz, aby partie polityczne czy związki zawodowe używały w nazwie określenie „chrześcijański”. J. B. d’Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d’Europe de l’Ouest*, s. 135.

¹⁶⁰ Art. 43 ust. 2 i 3 konstytucji: Państwo nie może opracowywać programów edukacyjnych i kulturalnych kierując się jakimikolwiek dyrektywami filozoficznymi, estetycznymi, po-

wiedzenie się za wolnym, tolerancyjnym, demokratycznym i otwartym społeczeństwem. Mamy tu do czynienia z dobrowolną neutralnością, a nie z wrogim rozdziałem kościoła od państwa.

Oddzielenie wspólnot religijnych od państwa jest w pełnej zgodzie z formami współpracy opartymi w systemie normatywnym na promocji dobra wspólnego i poszanowaniu dla równej wolności obywateli oraz wspólnot religijnych i niereligijnych¹⁶¹.

Ustawa o wolności religijnej modyfikuje zasadę rozdziału poprzez zasadę współpracy pomiędzy państwem a bardziej stabilnymi wspólnotami religijnymi w dziedzinie praw człowieka, rozwoju osobistego, pokoju, wolności, solidarności i tolerancji¹⁶². Z perspektywy konstytucyjnej nie ma przeszkód dla zasady współpracy, jako że wspólnoty religijne stanowią część społeczeństwa obywatelskiego i ścisła separacja wydaje się być niepożądana, a nawet niemożliwa. Ważną rzeczą jest zagwarantowanie, aby ta współpraca przeprowadzana była w granicach równej wolności, sprawiedliwości i bezstronności.

6.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Prawo portugalskie wyróżnia trzy kategorie kościołów i wspólnot religijnych:

- kościoły i wspólnoty religijne bez osobowości prawnej, które nie są wpisane do rejestru religijnych zbiorowych osób prawnych,
- kościoły i wspólnoty religijne wpisane do rejestru religijnych zbiorowych osób prawnych i wobec tego posiadające osobowość prawną jako religijne zbiorowe osoby prawne,
- ustanowione lub ugruntowane wspólnoty religijne.

Zasady konstytucyjne oraz ustawa o wolności religijnej zawierają konieczne i bezpośrednie konsekwencje dla wszystkich tych kościołów i związków wyznaniowych¹⁶³.

Uchwalenie ustawy o wolności religijnej stanowiło bardzo ważny element rozwoju portugalskiego systemu prawnego¹⁶⁴. Ustawodawca portugalski wykazał szczególną wrażliwość na problemy prawne dotyczące niekatolickich obywateli i związki wyznaniowe. Portugalskie prawo konstytucyjne uznaje religię za ważny wymiar życia ludzkiego. Chce jedynie przyjąć odtwórczą rolę

litycznymi, ideologicznymi bądź religijnymi. Szkolnictwo publiczne nie ma charakteru wyznaniowego.

¹⁶¹ J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal*, vol. 9, Leuven 2002, s. 139.

¹⁶² Art. 5 Lei nr 16/2001.

¹⁶³ V. Canas, *State and Church in Portugal*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 446.

¹⁶⁴ J. de Sousa e Brito, *Religions et État au Portugal en 1999*, EJC/SR, vol. 7, Leuven 2000, s. 211.

w społeczeństwie portugalskim, aby pozwolić cieszyć się każdym z praw konstytucyjnych ogółowi mieszkańców, bez względu na poszczególne przekonania i praktyki religijne¹⁶⁵.

Ustawa o wolności religijnej w art. 1 stanowi: „wolność sumienia, religii i kultu jest nienaruszalna i zapewniona wszystkim, w zgodności z konstytucją, Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, jednostronnym prawem międzynarodowym i niniejszą ustawą”¹⁶⁶. Państwo nie może dyskryminować jakiegokolwiek kościoła bądź wspólnoty religijnej względem innej¹⁶⁷. Kościoły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i wolne w organizowaniu się oraz w wykonywaniu swych działań i sprawowaniu kultu¹⁶⁸. Kościoły i inne wspólnoty religijne mają wolność organizowania się i są zdolne do określenia pełnej autonomii: formacji, układu, kompetencji i działalności swoich organów, sposobu powoływania, działalności i uprawnień swoich reprezentantów, praw i obowiązków religijnych wyznawców, bez niesłusznego naruszania wolności religijnej tychże, przystępowania lub udziału w zakładaniu federacji lub stowarzyszeń międzywyznaniowych, z siedzibą główną w kraju lub za granicą. Dozwolone są klauzule dla zachowania tożsamości religijnej i szczególnego charakteru wyznawanej wiary.

Zarejestrowane kościoły i inne wspólnoty religijne mogą w sposób autonomiczny ustanawiać bądź uznawać kościoły lub wspólnoty religijne o zasięgu lokalnym bądź regionalnym, instytuty życia konsekrowanego oraz inne instytuty mające charakter fundacji czy stowarzyszeń, dla wykonywania lub wspomagania ich działalności religijnej¹⁶⁹.

¹⁶⁵ J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 143.

¹⁶⁶ Art. 1, Freedom of conscience, religion and worship, The freedom of conscience, religion and worship is inviolable and guaranteed to all, in accordance with the Constitution, the Universal Declaration of Human Rights, the applicable international law and the present law.

¹⁶⁷ Art. 2 Principle of equality. 2. The State shall not discriminate any church or religious community in relation to others.

¹⁶⁸ Art. 3 Principle of separation, Churches and other religious communities are separate from the State and are free in their manner of organization and in the practice of their activities and worship.

¹⁶⁹ Art. 22, Freedom to organize churches and religious communities. 1. Churches and other religious communities are free to organize themselves, having the right to autonomously arrange: a) The formation, composition, competence and functionality of their organs; b) The selection, duties and powers of their representatives, ministers, missionaries and religious auxiliaries; c) The religious rights and duties of the believers, without prejudice to their religious freedom; d) The adherence or participation in the establishment of federations or inter-denominational associations, holding their head-offices in the Country or abroad. 2. Clauses to safeguard religious identity and the specific character of the professed denomination are allowed. 3. Churches and other registered religious communities can autonomously establish or recognize either churches or religious communities of local or regional scope, consecrated life institutes and other institutes with the character of associations or foundations, for the exercise or maintenance of their religious duties.

Znaczny postęp w zakresie równego traktowania osiągnięty został między różnymi związkami wyznaniowymi w drodze środków przewidzianych przez ustawę. Ustawa może być uzupełniona przez konkordat i porozumienia między państwem a niekatolickimi kościołami czy wspólnotami religijnymi. Ustawa zawiera zastrzeżenie¹⁷⁰ gwarantujące, że konkordat między Portugalią a Stolicą Apostolską pozostaje w mocy, obok innych ustaw dotyczących Kościoła katolickiego. Niezależnie od tego ustawa wyjaśnia, że jej zapisy dotyczące kościołów czy wspólnot wyznaniowych nie znajdują zastosowania do Kościoła katolickiego¹⁷¹. Konkordat jako umowa międzynarodowa nie musi pozostawać w zgodzie z ustawą o wolności religijnej. Musi jednak pozostawać w zgodzie z konstytucją. Status prawny Kościoła katolickiego nie musi być identyczny ze statusem innych związków wyznaniowych, ale różnice nie mogą być większe niż jest to uzasadnione tym, iż Kościół katolicki jest religią przeważającą w społeczeństwie portugalskim. Konkordat zawarty w 2004 r.¹⁷² wyraźnie uznaje osobowość prawną Kościoła katolickiego w Portugalii¹⁷³.

Ustawa o wolności religijnej wyraźnie stanowi, że państwo nie może ingerować w określanie doktryny religijnej¹⁷⁴. Z perspektywy prawa konstytucyjnego religia musi być określona na takim poziomie ogólności, który zapewni ochronę przekonaniom mniejszościowym, obcym (nieznanym)¹⁷⁵. Grupa religijna nie musi mieć zbioru dogmatów czy rytów, dopracowanej systemowej teologii, hierarchii instytucjonalnej czy jakichś szczególnych zewnętrznych atrybutów. Wystarczy, że ma poczucie wspólnoty opartej na porozumieniu religijnym¹⁷⁶. Szeroka definicja religii i wspólnoty religijnej stanowi gwarancję równych praw zarówno religijnych, jak i niereligijnych grup i jednostek. Jest to konieczny warunek do ochrony indywidualnej wolności sumienia, równych praw i neutralności państwa w sprawach religijnych¹⁷⁷.

W interpretacji neutralności w ujęciu liberalnym definicja religii jest brana przez państwo okazjonalnie i pomocniczo. Jednak w sytuacji, gdy państwo przeznaczają środki z budżetu na pomoc materialną kościołom, nie uniknie angażowania się w działania zmierzające do ustalenia czy Kościół moona lub

¹⁷⁰ Zachowany zostaje konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Portugalią z 7 maja 1940 r., Protokół Dodatkowy do tegoż z dnia 15 lutego 1975, a także ustawodawstwo mające zastosowanie do Kościoła katolickiego, przepisy niniejszej Ustawy odnoszące się do kościołów i wspólnot religijnych zarejestrowanych lub mających siedzibę w tym kraju, nie znajdują zastosowania do nich, bez zaopiniowania lub uznania przez porozumienie pomiędzy państwem a Kościołem katolickim.

¹⁷¹ V. Canas, *State and Church in Portugal*, [w:] *State and Church*, s. 448.

¹⁷² Concordato tra la Santa Sede e la Repubblica Portoghese, AAS, 97(2005), s. 29-50.

¹⁷³ Art. 1 ust. 2 konkordatu.

¹⁷⁴ Art. 4 ust. 1 Lei nr 16/2001.

¹⁷⁵ H. Abraham, *Freedom and the Court*, New York 1977, s. 251 n; J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal*, vol. 9, Leuven 2002, s. 134.

¹⁷⁶ L. Tribe, *American Constitutional Law*, New York 1988, s. 1179 n.

¹⁷⁷ J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal*, vol. 9, Leuven 2002, s. 135.

Kościół scjentologiczny mogą być brane pod uwagę przy zwolnieniach podatkowych, możliwości nauczania religii w szkołach publicznych itd¹⁷⁸.

Ważną rolę w rozwoju relacji państwo – kościół odgrywa Komisja ds. Wolności Religijnej, ustanowiona przez ustawę o wolności religijnej i uregulowana przez dekret 308/2003 z 10 grudnia 2003 r.¹⁷⁹ Stosownie do ustawy o wolności religijnej ustanowiona Komisja ds. Wolności Religijnej jest odpowiedzialna za monitorowanie wprowadzania tej ustawy w życie¹⁸⁰. Jest to niezależne ciało konsultacyjne wspomagające parlament i rząd w sprawach religijnych. Do jej głównych zadań należy nadzorowanie wprowadzenia ustawy i czynienie stosownych rekomendacji oraz rozwój prawa religijnego w Portugalii. Jest także odpowiedzialna za badania naukowe nad wspólnotami religijnymi. Komisja uprawniona jest zwracać się do innych instytucji, w tym do uniwersytetów, o pomoc. Komisja służy radą w przygotowywaniu projektów porozumień pomiędzy państwem a różnymi wspólnotami religijnymi oraz w sprawie współpracy między tymi wspólnotami a państwem¹⁸¹. W skład Komisji wchodzi członkowie mianowani przez rząd oraz różne związki wyznaniowe. Zapisanymi celami składu są pluralizm i neutralność państwa¹⁸².

Poszanowanie dla zasad rozdziału i niewyznaniowości państwa było przedmiotem orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego. Zdaniem Trybunału zasada równego traktowania nie została naruszona przez fakt, iż ułatwienia w zakresie nauczania religii w szkole zostały przyznane *in casu* wyłącznie Kościołowi katolickiemu, ale ponieważ ustawodawca nie przyznał takich samych ułatwień innym związkom wyznaniowym¹⁸³. W kolejnej sprawie¹⁸⁴ Trybunał Konstytucyjny wykorzystując niektóre argumenty wcześniej wypracowane stwierdził, iż interpretacja zasad rozdziału, niewyznaniowości i równego traktowania z konstytucyjnego punktu widzenia nie napotyka przeszkód co do przepisów, które zezwalają na – nauczanie katolickiej moralności i religii jako zwyczajnego przedmiotu ujętego w program nauczania. Może być ono prowadzone przez nauczycieli świeckich lub inne osoby we właściwy sposób przeszkolonych, opłacanych i powoływanych przez państwo (z misją kościoła). Może również odbywać się w szkołach państwowych w czasie zwyczajnego dnia szkolnego z wykorzystaniem pomocy naukowych i podręczników przygotowanych przez kościół, ale zaakceptowanych przez państwo. Dla Trybunału Konstytucyjnego

¹⁷⁸ V. Canas, *État et Églises au Portugal*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 296-297.

¹⁷⁹ Decreto-Lei nr 308/2003, Ministério da Justiça, Regulamenta a Lei da Liberdade Religiosa, aprovada pela Lei nr 16/2001, de 22 de Junho, no que respeita ao regime jurídico da Comissão da Liberdade Religiosa, Dekret-ustawa 308/ 2003 z 10 grudnia (rozporządzenie do ustawy o wolności religijnej), D.R., nr 284/2003, serie I-A, s. 8327.

¹⁸⁰ Art. 52 Lei 16/2001.

¹⁸¹ Art. 54 Lei 16/2001.

¹⁸² J. E. M. Machado, *Law and religion in Portugal*, vol. 9, Leuven 2002, s. 143.

¹⁸³ Acórdão nr 423/87, D.R., I Série, de 26 Novembro de 1987.

¹⁸⁴ Acórdão nr 174/93 D.R., II Série, de 1 de Junho de 1993.

istotę stanowi to, iż nauczanie religii prowadzone jest w szkole, a nie przez szkołę. Nauczanie religii w szkołach państwowych jest możliwe, ale nauczanie religii przez szkoły państwowe już nie. Trybunał Konstytucyjny stwierdził wyraźnie, że uczęszczanie dzieci na zajęcia z religii lub etyki zależy od pozytywnej deklaracji każdego z uczniów lub też ich opiekuna prawnego. Wobec tego na zajęcia uczęszczać muszą jedynie ci, którzy wyraźnie się na to zdecydowali. Za naganny Trybunał Konstytucyjny uznał fakt, iż było ono dozwolone jedynie dla katolików¹⁸⁵.

7. REPUBLIKA SŁOWACJI

Relacje państwo – kościół w Republice Słowackiej charakteryzuje model koordynacji i równości. Żaden z kościołów nie jest kościołem państwowym. Państwo jest religijnie neutralne, niezależne od jakiejkolwiek religii, ale jednocześnie uznaje swoją chrześcijańską tradycję. Państwo uznaje rolę kościołów i innych związków wyznaniowych na rzecz promocji wartości publicznych i wzbogacania społeczeństwa. Obok działalności religijnej kościoły prowadzą ważną działalność w zakresie kultury, opieki społecznej i ochrony zdrowia. Nie należy również pomijać roli kościołów w kształtowaniu tożsamości narodowej i promowaniu interesu narodowego Słowacji¹⁸⁶.

7.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Słowacji z 1 września 1992 r. w art. 1 stanowi, że „Republika Słowacka jest państwem suwerennym, demokratycznym i prawnym. Nie jest związana żadną ideologią ani religią”¹⁸⁷.

W preambule do konstytucji wskazano na duchowe dziedzictwo świętych Cyryla i Metodego i spuścizny historycznej Wielkich Moraw. Oznacza to, że Republika Słowacka odnajduje swoje korzenie w ustroju państwowym Wielkich Moraw i w chrześcijańskim dziedzictwie duchowym i kulturowym¹⁸⁸. Pań-

¹⁸⁵ V. Canas, *State and Church in Portugal*, [w:] *State and Church*, s. 454-455; J. de Sousa e Brito, *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle au Portugal*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 585-590.

¹⁸⁶ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 318.

¹⁸⁷ *Ústava Slovenskej Republiky z 1. septembra 1992*, Zbierka zákonov, Nr 460/1992; tekst polski, *Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r.*, tłum. K. Skotnicki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993.

¹⁸⁸ J. Duda, *Poznámky k cirkevnému právu v Slovenskej republike*, *Revue pro církevní právo* číslo, nr 11, 3/98, s. 1, <http://spcp.prf.cuni.cz/11/duda.htm>

stwo jest niewyznaniowe, a także ideologicznie i religijnie neutralne. Pomimo to, chrześcijaństwo i chrześcijańskie wartości społeczne stanowią część tożsamości narodowej¹⁸⁹. Słowacja jest więc państwem świeckim, neutralnym pod względem ideologicznym¹⁹⁰ i religijnym. Jednakże nie jest to neutralność negatywna w stosunku do wartości. Świeckość państwa nie oznacza więc zerwania z tradycją chrześcijańską¹⁹¹. Jednak kościoły chrześcijańskie nie są uprzywilejowane wobec innych wspólnot religijnych, ponieważ „Republika Słowacka (...) nie jest związana żadną ideologią ani religią”.

Następnie w przepisie art. 24 ust. 3 i 4 konstytucji ustawodawca stanowi, że „kościół i wspólnoty religijne zarządzają samodzielnie swoimi sprawami, zwłaszcza ustanawiając swoje organy, swoich duchownych, zapewniając naukę religii i zakładając zakonne i inne kościelne instytucje niezależne od organów państwowych” oraz „wykonywanie praw określonych w ustępach od 1 do 3¹⁹² można ograniczyć tylko ustawą, gdy chodzi o uregulowanie niezbędne w demokratycznym społeczeństwie dla ochrony porządku publicznego, zdrowia i moralności albo praw i wolności innych”.

Zasady niezależności i autonomii związków wyznaniowych stanowią istotę konstytucyjnej regulacji stosunków państwo – kościół w słowackiej ustawie zasadniczej¹⁹³. Gwarancje wolności religijnej polegają na poszanowaniu autonomii kościołów i innych wspólnot religijnych w zarządzaniu swoimi sprawami. Autonomia ta w szczególności obejmuje: ustanawianie swoich organów, mianowanie duchownych, nauczanie religii oraz zakładanie zakonów i innych instytucji niezależnie od organów państwowych. Ograniczenie tych wolności może nastąpić tylko na drodze ustawowej i zgodnie z zasadami demokratycznymi dla ochrony porządku publicznego, zdrowia i moralności albo praw i wolności innych¹⁹⁴. Kościoły i wspólnoty religijne to szczególny rodzaj osob prawnych, korzystający ze szczególnego statusu i innych praw przyznanych osobom prawnym przez konstytucję. Są instytucjami sui generis, z którymi państwo utrzymuje relacje zgodnie z zasadami partnerskiego współdziałania.

¹⁸⁹ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 314.

¹⁹⁰ Ústavný Zákon z 9. januára 1991, ktorým sa uvádza Listina Základných Práv a Slobôd ako ústavný zákon Federálneho zhromaždenia Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, Zbierka zákonov, Nr 23/1991 (Karta Podstawowych Praw i Wolności).

¹⁹¹ J. Krukowski, P. Repko, *Religia i wolność religijna w Republice Słowackiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 145.

¹⁹² Art. 24 ust. 1 i 2: Gwarantuje się wolność myśli, sumienia, wyznania religijnego i wiary. Prawo to obejmuje możliwość zmiany wyznania religijnego lub wiary. Każdy ma prawo do niewyznawania żadnej religii. Każdy ma prawo publicznie okazywać swoje przekonania. Każdy ma prawo swobodnie wyrażać swoją religię lub wiarę, indywidualnie bądź wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, poprzez nabożeństwo, czynności religijne, zachowanie obrzędów albo uczestnicząc w ich nauczaniu.

¹⁹³ J. Szymanek, *Konstytucyjna regulacja stosunków państwo – kościół (ujęcie komparatystyczne)*, PiP, 55(2000), z. 4, s. 38.

¹⁹⁴ J. Krukowski, P. Repko, *Religia i wolność religijna w Republice Słowackiej*, s. 145-146.

Uważane są za podmioty o niezastąpionym potencjale moralnym, koniecznym do odbudowy moralnej społeczności. Kościoły postrzegane są jako znacząca część życia społecznego i kulturalnego państwa, a także jako kluczowy czynnik w tworzeniu duchowej i moralnej świadomości społeczności¹⁹⁵.

7.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

W słowackim systemie prawnym podstawowe prawa i wolności, zarówno zarejestrowanych, jak i niezarejestrowanych kościołów i wspólnot religijnych, są gwarantowane.

Ustawa nr 308/1991¹⁹⁶ o wolności wierzeń religijnych i statusie kościołów i wspólnot religijnych przejmuje i uzupełnia przepis art. 24 konstytucji. Za kościół lub wspólnotę religijną, zgodnie z ustawą, uznane są dobrowolne stowarzyszenia osób o tych samych wierzeniach religijnych, zorganizowane w strukturę posiadającą organy, wewnętrzne regulacje oraz służbę. Państwo uznaje tylko te kościoły i wspólnoty religijne, które zarejestrowane są zgodnie z ustawą. Kościoły i wspólnoty religijne są autonomicznymi osobami prawnymi, które mogą erygować wspólnoty, zakony, stowarzyszenia¹⁹⁷.

Sprawy dotyczące rejestracji kościołów i wspólnot religijnych prowadzi sekcja kościelna w Ministerstwie Kultury Republiki Słowackiej. Warunki wymagane do tego, by uzyskać rejestrację kościoła i wspólnoty religijnej określa ustawa nr 192/1992 o rejestracji kościołów i wspólnot religijnych. Zgodnie z ustawą, aby kościół lub wspólnota religijna mogła zostać zarejestrowana wymagana jest bardzo wysoka liczba członków, co najmniej 20.000 pełnoletnich osób, mających stały pobyt w Republice Słowackiej¹⁹⁸. Wspólnoty religijne, które nie spełniają tego progu nie mogą otrzymać statusu prawnego kościoła czy organizacji religijnej. W 2000 r. zostało założone stowarzyszenie niezarejestrowanych kościołów z zamiarem lobbowania na rzecz liberalizacji tych uciążliwych wymagań rejestracyjnych¹⁹⁹.

¹⁹⁵ *Verfassungsmäßige entscheidungstätigkeit in der sachen der glaubensfreiheit in der Slowakischen Republik*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 662-664.

¹⁹⁶ Zákon zo 4. júla 1991 o slobode náboženskej viery a postavení cirkví a náboženských spoločnosti (ustawa o wolności religii i statusie kościołów i wspólnot religijnych), Zbierka zákonov, Nr 308/ 1991 znovelizowana ustawą Zákon z 31. oktobra 2000, ktorým sa mení zákon č. 308/1991 Zb. o slobode náboženskej viery a postavení cirkví a náboženských spoločnosti, Nr 394/2000 (ustawa daje możliwość zawierania porozumień przez kościoły).

¹⁹⁷ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 319.

¹⁹⁸ M. Nemeč, *Allgemeine Normen zur Rechtsstellung*, [w:] *Recht und Religion in Mittel-und Osteuropa*, Hg. R. Potz, B. Schinkele, E. M. Synek, K. Schwarz, W. Wieshaider, *Band 1: Slowakei*, Wien 2001, s. 51; *Verfassungsmäßige entscheidungstätigkeit in der sachen der glaubensfreiheit in der Slowakischen Republik*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 666.

¹⁹⁹ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 320.

30 listopada 2000 r. została zawarta umowa nr 326/2001 między Republiką Słowacji a Stolicą Apostolską²⁰⁰, która reguluje wzajemne relacje²⁰¹. Wraz z ratyfikacją konkordatu podjęto kroki, aby w sposób podobny uregulować podstawowe stosunki między państwem a innymi kościołami i wspólnotami religijnymi. W tym celu parlament słowacki uchwalił poprawkę do ustawy nr 308/1991, którą wprowadzono ustawą nr 394/2000, umożliwiającą zawieranie porozumień z państwem przez kościoły zarejestrowane. Pozwala to państwu i poszczególnym kościołom określić materię przedmiotową wzajemnych stosunków i pozwala różnym zarejestrowanym kościołom na zawarcie szczegółowych porozumień²⁰².

11 kwietnia 2002 r. prezydent podpisał porozumienie nr 250/2002²⁰³ pomiędzy Republiką Słowacji a zarejestrowanymi, kościołami i wspólnotami religijnymi. Porozumienie, chociaż ma inną naturę niż umowa międzynarodowa, jest w swej treści niemalże identyczne z umową między Republiką Słowacji a Stolicą Apostolską. Jedenaście zarejestrowanych kościołów i wspólnot religijnych w drodze tego porozumienia skorzystało z możliwości zawarcia takiego porozumienia.

Państwo zapewnia znaczące wsparcie finansowe zarejestrowanym kościołom, przyznaje im status prawny i stwarza szansę na odegranie aktywnej roli w życiu publicznym²⁰⁴. Stosunki własnościowe pomiędzy Kościołami greckokatolickim i prawosławnym rozwiązane i skonkretyzowane zostały w porozumieniu z dnia 20 grudnia 2000 r. pomiędzy Rządem Słowacji a Kościołem greckokatolickim oraz Kościołem prawosławnym w Republice Słowacji.

Spółeczeństwo słowackie staje przed zjawiskiem nowych, nietradycyjnych ruchów religijnych. Szacuje się, iż na terenie Słowacji działalność prowadzi ponad 200 nowych, nietradycyjnych wspólnot religijnych i ruchów. Nie ma szczególnego przepisu prawnego dotyczącego nowych wspólnot religijnych i ruchów²⁰⁵. Aktualnie osiągnięcie wymaganej liczby członków wydaje się być blokadą zapobiegającą, aby nie mogły się one stać wspólnotami religijnymi uznawanymi przez państwo²⁰⁶. Ministerstwo Kultury w odniesieniu do wspólnot i nowych ruchów religijnych ustanowiło Instytut ds. relacji państwo – koś-

²⁰⁰ *Conventio inter Sanctam Sedem et Slovachiae Rem Publicam*, AAS, 93(2001), s. 136-155; Základná Zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou (Porozumienie Podstawowe między Republiką Słowacji a Stolicą Apostolską), Zbierka zákonov, Nr 326/2001.

²⁰¹ M. Moravčíková, *State and Church in the Slovak Republic*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 497.

²⁰² P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 316.

²⁰³ Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami (Porozumienie między Republiką Słowacji a zarejestrowanymi kościołami i wspólnotami religijnymi Republiki Słowacji), Zbierka zákonov, Nr 250/2002.

²⁰⁴ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 314.

²⁰⁵ Tamże, s. 320.

²⁰⁶ M. Moravčíková, *State and Church in the Slovak Republic*, [w:] *State and Church*, s. 504.

ciół, który działa jako centrum informacyjne i badawcze, śledząc w skali kraju rozprzestrzenianie się wpływów ruchów religijnych na Słowacji²⁰⁷.

31 maja 2001 r. Sąd Konstytucyjny²⁰⁸ rozpoznawał wniosek obywatela, który twierdził, że jego podstawowe prawa i wolności zostały naruszone przez sądy: rejonowy i okręgowy. Sądy te zaakceptowały rozstrzygnięcie władz kościelnych, zgodne z prawem kościelnym, i nie badały jego zgodności z prawem Republiki Słowacji. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego sądy powszechne powinny rozważyć każdy aspekt stosunku prawnego wnioskodawcy z kościołem, mający znaczenie dla ich decyzji, zgodnie z prawem Republiki Słowacji, a nie uprzywilejowywać wewnętrzne prawo kościoła. W wyniku uznania orzeczeń władz kościelnych w sprawie zatrudnienia i kwestii finansowych, sądy naruszyły prawo wnioskodawcy do sądu oraz do innych środków ochrony prawnej zagwarantowanych przez konstytucję Republiki Słowacji²⁰⁹. Przepis ten wymaga, aby sprawa osoby przeciwko kościołowi osądzona była przez sąd powszechny zgodnie z prawem Republiki Słowacji lub też zgodnie z regulacjami, jakie mają być zastosowane zgodnie z prawem Republiki Słowacji. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że wnioskodawca, jako duchowny, był dyskryminowany w sądowym zastosowaniu jego praw. Jednocześnie uznał, że sądy powszechne nie wyrządziły szkody wnioskodawcy, ponieważ wykonywał swoje podstawowe prawa i wolności. Sąd Konstytucyjny nie wypowiedział się w sprawie decyzji władz kościelnych, jak również nie badał, czy wnioskodawca, realizując swoje podstawowe prawa i wolności, odniósł szkodę wskutek działań władz kościelnych²¹⁰.

8. REPUBLIKA SŁOWENII

Republika Słowenii jest państwem neutralnym w stosunku do religii i światopoglądu, nie wspiera ani nie ogranicza religii i innych światopoglądów. Państwo nie przyjmuje ani nie odrzuca jakiegokolwiek filozofii, ideologii i moralności, ani też nie przyznaje priorytetu moralności świeckiej. Na płaszczyźnie

²⁰⁷ P. Mulík, *Church and State in Slovakia*, [w:] *Law and Religion*, s. 321.

²⁰⁸ Uznesenie Ústavného súdu Slovenskej republiky sp. zn. II. ÚS 37/01 z 31. mája 2001 (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego), Publikované v Zbierke Ústavného súdu SR: 80/2001.

²⁰⁹ Art. 46 ust. 1: Każdy może domagać się możliwości dochodzenia swojego prawa w sposób określony ustawą przed niezawisłym i bezstronnym sądem, a w przypadkach określonych ustawą także przed innym organem Republiki Słowackiej.

²¹⁰ M. Moravčíková, *State and Church in the Slovak Republic*, [w:] *State and Church*, s. 499-500.

religii i ideologii jednostki muszą pozostać wolne²¹¹. Pozycja prawna wspólnot religijnych jest oparta na następujących zasadach konstytucyjnych: 1) zasada rozdziału państwa i wspólnot religijnych, 2) zasada równości praw wspólnot religijnych i 3) zasada ich swobodnej działalności²¹².

8.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Słowenii z 23 grudnia 1991 r. w przepisie art. 7 stanowi, że „państwo i wspólnoty religijne są rozdzielone. Wspólnoty religijne są równouprawnione; przysługuje im swoboda działalności”²¹³.

Przepis tego artykułu jest interpretowany jako neutralność państwa wobec religii. Państwo nie zajmuje stanowiska w sprawach dotyczących światopoglądu i nie identyfikuje się z żadną wspólnotą religijną. Wobec powyższego nie ma kościoła państwowego. Dodatkowo, zarówno dyskryminacja, jak i uprzywilejowanie jest zabronione. Zasada rozdziału oznacza nie tylko autonomię wspólnot religijnych w swoich sprawach wewnętrznych, ale także to, że życie publiczne jest świeckie²¹⁴. Interpretacja zapisu konstytucyjnego o rozdziale państwa i wspólnot religijnych była jednym z pierwszych zadań Komisji Wspólnej, powołanej przez Kościół katolicki i rząd Republiki Słowenii. W specjalnym dokumencie z 1994 r. Komisja opowiedziała się za pozytywnym rozumieniem zasady rozdziału państwa i wspólnot religijnych w rozumieniu „przyjaznej neutralności” państwa w stosunku do wspólnot religijnych; oznacza to „jednakowo życzliwy i jednakowo nieżyczliwy stosunek nie tylko do jakiegokolwiek kościoła, lecz także do ateizmu”. Takie podejście nawiązuje do znanej w niektórych krajach niepisanej, konstytucyjnej „zasady pozytywnej tolerancji”, zobowiązującej państwo do zapewnienia wolnej przestrzeni dla religijnych potrzeb jednostek i wspólnot²¹⁵.

²¹¹ A. Peterle, *Państwo a związki wyznaniowe w Republice Słowenii*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin 1-2 września 2003 r., red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 173.

²¹² *Constitutional jurisprudence in the area of the freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 698; L. Šturm, *Church and State in Slovenia*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudlmy, Ma 2003, s. 329.

²¹³ *Ustava Republike Slovenije*, Uradni list Republike Slovenije (Ur. l. RS), št. 33/91, 28.12.1991, s. 1373; tekst polski, *Konstytucja Republiki Słowenii z 23 grudnia 1991 r.*, tłum. P. Winczorek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1994.

²¹⁴ *Constitutional jurisprudence in the area of the freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 698; L. Šturm, *State and Church in Slovenia*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 475.

²¹⁵ W dokumencie Komisji Wspólnej Kościoła katolickiego oraz Rządu Republiki Słowenii z roku 1994, 199-I (konstytucyjny przepis o rozdziale państwa i wspólnot religijnych, jako punkt wyjścia dla prac Komisji Wspólnej) zapisano m. in.: „Demokratyczne państwo

Sąd Konstytucyjny jak dotąd nie zajął się szerzej tą kwestią. Wskazał jedynie na zasadę rozdziału państwa i wspólnot religijnych²¹⁶. Należy zaznaczyć, iż w słoweńskiej teorii i praktyce prawa zasada rozdziału państwa i wspólnot religijnych jest coraz częściej interpretowana w ścisłym znaczeniu, podobnie jak to ma miejsce w państwach, w których jest podkreślany radykalny rozdział państwa i kościoła. Jednak taka interpretacja nie znajduje uzasadnienia w przepisie konstytucji.

Zasada równości zawarta w konstytucji nie oznacza równości absolutnej. Należy ją rozumieć względnie: dla jednakowych stanów faktycznych powstaną jednakowe konsekwencje prawne, zaś dla znacząco różniących się stanów faktycznych powstaną różne konsekwencje prawne. Absolutna równość pociągałaby za sobą nierówne traktowanie wspólnot religijnych. Nie było jeszcze takiego przypadku, który spowodowałby interpretację tego przepisu w omawianej materii. W teorii poglądy co do jego treści różnią się²¹⁷.

Konstytucja w art. 7 wspomina jedynie o swobodnej działalności wspólnot religijnych, ale nie o ich swobodnym zakładaniu. Wolność zakładania wspólnot religijnych wyprowadza się z ogólnej wolności zrzeszania się (art. 42 konstytucji)²¹⁸. W realizacji podstawowego ludzkiego prawa wolności sumienia i prawa do swobodnego zrzeszania się obywatele mają wolność zakładania wspólnot religijnych, w granicach ich swobodnej działalności zależnej od zgodności tej

Słowenii nie opowiada się za religijnością bądź niereligijnością jako taką, ale szanuje prawo obywateli do swobodnego, osobistego i wspólnotowego, ideologicznego bądź praktycznego, wyznawania ich religii lub przekonań niereligijnych. Tak więc, zakłada ono, że obywatele mają różne przekonania religijne i niereligijne i że jest ono odpowiedzialne za poszanowanie wolności wszystkich". Cyt. za: L. Šturm, *State and Church in Slovenia*, [w:] *State and Church*, s. 445.

²¹⁶ 4 marca 1993 r. Sąd Konstytucyjny rozważał konstytucyjność przepisu ustawy o Denacjonalizacji (ZDen) ograniczającego zwrot znacjonalizowanej własności jedynie do osób fizycznych. W uchwale Sąd stwierdził: „w związku z twierdzeniami wnioskodawcy Forestry Nazarje, że kościół jako zagraniczna osoba prawna nie może być wnioskodawcą o zwrot znacjonalizowanego majątku, Sąd Konstytucyjny postanawia, że nie ma przeszkód konstytucyjnych dla zwrotu znacjonalizowanej własności kościołów i innych wspólnot religijnych, ich instytucji czy zakonów, które działały na terenie Republiki Słowenii w momencie wejścia w życie niniejszej ustawy. Państwo i wspólnoty religijne są rozdzielone (art. 7 konstytucji). Jest kluczowym dla systemu rozdziału, że organizacje i instytucje kościelne są związane prawem państwowym, a także podlegają, w zakresie ich statusu jako osób prawnych, regulacjom państwowym. Podmioty te były zarówno w czasie nacjonalizacji ich własności, jak i przez cały czas do przyjęcia ZDen traktowane jako krajowe osoby prawne, i jako takie są także określone przez prawo pozytywne (Ustawa o statusie prawnym wspólnot religijnych w Republice Słowenii)”. *Ustavno sodišče Republike Slovenije, Odločba (uchwała Sądu Konstytucyjnego) Nr U – I – 25/92, 4.03.1993, Ur. l. SR, št. 13/93; tekst angielski, Constitutional Court of The Republic of Slovenia, Resolution. <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/C16BFCD6FCFEB1F5C125717200280741>.*

²¹⁷ *Constitutional jurisprudence in the area of the freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 702.

²¹⁸ L. Šturm, *The State and Church relationship in Slovenia*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union européenne*, Milano 2002, s. 164-166.

działalności z prawem, zwłaszcza z przepisami konstytucji i ustaw oraz z moralnością.

Wspólnoty religijne mają zagwarantowaną wolność działania. W szczególności zapewnia się im swobodę sprawowania ceremonii i praktyk religijnych (oddawania czci Bogu, modlitw, ofiar, sakramentów, obchodzenia świąt religijnych, głoszenia religii itd.). Państwu nie wolno ingerować w autonomię spraw wewnętrznych wspólnot religijnych. Jak stwierdza A. Antal, w istocie chodzi tu nie tyle o negatywną wolność religijną, ile raczej o pozytywne prawo do swobody posiadania i wyrażania innych przekonań ideologicznych²¹⁹.

8.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Słoweński system prawny reguluje w sposób generalny sprawy dotyczące wszystkich wspólnot religijnych. W początkowym okresie transformacji ustrojowej przyjmowano w doktrynie pogląd, że państwo nie powinno zawierać indywidualnych porozumień z kościołami. Było to spowodowane próbą narzucenia modelu radykalnego rozdziału między państwem a kościołem. Jednakże w ostatnich latach po przeprowadzeniu negocjacji zostały zawarte porozumienia między rządem Słowenii i Kościołem katolickim w 1999 r. i Kościołem protestanckim w 2000 r. Aktualnie trwają negocjacje z serbskim Kościołem prawosławnym, Kościołem adwentystów dnia siódmego i islamską wspólnotą religijną w Słowenii²²⁰. 14 grudnia 2001 r. podpisano umowę międzynarodową między Republiką Słowenii i Stolicą Apostolską²²¹. Umowa ta została zaskarżona do Trybunału Konstytucyjnego, który 19 listopada 2003 r. wydał opinię o jej zgodności z konstytucją podkreślając, iż zasada rozdziału państwa od kościoła ma być przestrzegana przez wszystkie organy państwowe we wprowadzaniu zarówno tej umowy, jak i przyszłych²²².

Relacje państwo – kościół reguluje ustawa z 1976 r. o statusie prawnym wspólnot religijnych w Republice Słowenii, wielokrotnie nowelizowana²²³.

²¹⁹ A. Antal, *La jurisprudence constitutionnelle hongroise en matière de liberté confessionnelle*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 357n.

²²⁰ L. Šturm, *State and Church in Slovenia*, [w:] *State and Church*, s. 445; A. Grasselli, *Sporazum s Svetim sedežem*, „Pravnik” 55(2000), nr 1-3, s. 94-106.

²²¹ *Accordo fra la Repubblica di Slovenia e la Santa Sede su questioni giuridiche*, 12.02.2004, Ur. l. SR, št. 4, s. 3010-3012.

²²² *Ustavno sodišče Republike Slovenije, Mnenje (opinia Sądu Konstytucyjnego) Nr Rm-1/02-21*, 19.11.2003, Ur. l. SR, št. 118/2003; tekst angielski, *Constitutional Court of The Republic of Slovenia, Opinion*, <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/B92449E-AEEEACB98C1257172002A2D7D>.

²²³ *Tekst pierwotny Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Socialistični republiki Sloveniji (Ustawa o statusie prawnym wspólnot religijnych w Socjalistycznej Republice Słowenii)*, Ur. l. SRS, št. 15/76, 04.06.1976, s. 794-796, nowelizacje Ur. l. SRS, št. 42/86, 07.11. 1986, s. 2908-2909; Ur. l. SR, št. 22/91, 31.05.1991, s. 1058; oryginalny tytuł aktu ogłoszonego w Ur. l. SR, št. 22/91, 31.05.1991, *Zakon o spremembah in dopolnitvah za-*

Ustawa określa, że wspólnoty religijne, które zarejestrują swoje powstanie w rządowym biurze ds. wspólnot religijnych, są w myśl prawa prywatnego osobami prawnymi. Państwo uznaje ich prawo do wewnętrznej organizacji, zgodnie z własnymi zasadami oraz do wykonywania swojej misji autonomicznie i niezależnie²²⁴. Należy zauważyć, iż obowiązujące prawo, choć zmienione i poprawione, przyjęte zostało w 1976 r., wówczas w Socjalistycznej Republice Słowenii, to jest w zupełnie innym systemie konstytucyjnym i politycznym. Co więcej, i na to wskazują także eksperci Biura ds. wspólnot religijnych, ustawa ma kilka wyraźnych wad, np. nie określa, czym jest „wspólnota religijna”, ani minimalnych kryteriów ich założenia (minimalna liczba członków, organy reprezentujące, statuty i procedura rejestracyjna). Te braki powodują trudności przy określaniu przez Biuro ds. wspólnot religijnych czy działania grupy ludzi, która chce zarejestrować wspólnotę religijną, są natury religijnej²²⁵. Generalnie słoweński system prawny posługuje się terminem „wspólnota religijna”. Termin „kościół” używany jest tylko w pewnych określonych frazach, np.: rozdział kościoła od państwa, a także w publicznych dyskusjach.

W 1998 r. rząd zaproponował nowy projekt ustawy o wspólnotach religijnych, który został ograniczony do najbardziej palących kwestii dotyczących statusu prawnego wspólnot religijnych (ich zakładania, rejestracji, finansowania i zawieszenia działalności) oraz uznania za stowarzyszenia non-profit. W związku z wąskim zakresem proponowanej ustawy oraz brakiem woli politycznej, projekt utknął w procesie legislacyjnym.

Jeżeli chodzi o sfery, w które państwo nie może ingerować, jako że podpadają one pod autonomiczną regulację wspólnot religijnych czy też ich tzw. sprawy wewnętrzne, to ani słoweńskie prawo, ani orzecznictwo nie dostarcza odpowiedzi. W komentarzach pojawiają się poglądy, które jako niedopuszczalne określają te działania wspólnot religijnych, które są niezgodne z moralnością lub stanowią przestępstwo (np. morderstwa rytualne, zadawanie uszczerbku na zdrowiu, pozbawianie wolności w wyniku egzorcyzmu), pogwałcenie praw konstytucyjnych ich członków (pogwałcenie ich godności, własności, prawa do sądu) lub podburzanie do nieposłuszeństwa obywatelskiego, będące naruszeniem przepisów wiążących wszystkich obywateli (niepłacenie podatków na cele niereligijne, obowiązkowe szczepienia itd.). Wspólnotom religijnym nie wolno zdejmować ograniczeń konstytucyjnych (np. przez praktykowanie po-

kona o pravnem položaju verskih skupnosti v Socialistični republiki Sloveniji (Ustawa o zmianach i uzupełnieniach ustawy o statusie prawnym wspólnot religijnych w Socjalistycznej Republice Słowenii); aktualny tytuł ustawy: Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Republiki Sloveniji.

²²⁴ Art. 7 Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti.

²²⁵ A. Peterle, *Państwo a związki wyznaniowe w Republice Słowenii*, [w:] *Kultura i Prawo*, s. 167-168.

ligamii) dla swoich członków, a także nie wolno im naruszać praw innych osób bądź nieczłonków, tj. wyznawców innej religii lub ateistów²²⁶.

9. REPUBLIKA WĘGIERSKA

Stosunki pomiędzy państwem i kościołem na Węgrzech są determinowane przez konsekwentne rozdzielanie kościołów od państwa, neutralność państwa w sprawach wyznaniowych oraz prawo do równego traktowania kościołów.

9.1. ZASADY USTROJOWE

Konstytucja Republiki Węgierskiej z 18 sierpnia 1949 r. w przepisie § 60 ust. 3 stanowi, że „w Republice Węgierskiej kościół jest oddzielony od państwa”²²⁷.

Zasada rozdziału i świeckiego charakteru państwa przyjęta jest z pełną konsekwencją w systemie węgierskim. Państwo poprzez system prawny nie może zapewnić wolności religii lub przekonań osobistych inaczej niż poprzez wolną wymianę idei, poglądów i opinii²²⁸.

Za najważniejszą zasadę w relacjach państwa do wspólnot religijnych, jak i pozostałych ideologii, należy uznać neutralność. Państwo nie powinno mieć charakteru ideologicznego. Z prawa do wolności religijnej wypływa obowiązek państwa do zapewnienia możliwości formułowania własnych przekonań. Neutralność oznacza z jednej strony, że państwo nie powinno się utożsamiać

²²⁶ L. Šturm, *The State and Church relationship in Slovenia*, [w:] *Le statut des confessions religieuses*, s. 171-172.

²²⁷ *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya*, nr 1949:XX tv., Magyar Közlöny, sierpień 1949, po licznych zmianach obecnie nosi tytuł *A Magyar Köztársaság Alkotmánya*, numeracja bez zmian. Gruntowana zmiana konstytucji nastąpiła 23 października 1989 r., ostatnia nowelizacja 9 czerwca 2006 r.; tekst angielski, *The Constitution of the Republic of Hungary. Consolidated text with amendments, as of 1 January 2002*, [w:] B. Schanda, *Legislation on Church-State Relations in Hungary*, Budapest 2002, s. 41; tekst polski, *Konstytucja Republiki Węgierskiej*, tłum. H. Donath, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002².

²²⁸ § 60 ust. 1 „W Republice Węgierskiej każdemu przysługuje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania”.

Ust. 2 „Prawo to obejmuje swobodę wyboru lub przyjęcia wyznania albo innego przekonania, przysługującą każdemu swobodę uzewnętrzniania swego wyznania lub przekonania przez branie bądź zaniechanie udziału w aktach i obrzędach religijnych albo w inny sposób, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie bądź prywatnie, jak również swobodę praktykowania i nauczania”. Konstytucja Republiki Węgierskiej; A. Antal, *La jurisprudence constitutionnelle hongroise en matière de liberté confessionnelle*, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 357n.

z jakąkolwiek ideologią czy religią, a z drugiej strony, że nie może być związane instytucjonalnie z kościołami czy pojedynczym kościołem. Należy jednak odróżnić neutralność od obojętności, tego nie ma w tekście konstytucji, ale taka koncepcja neutralności została wypracowana przez Trybunał Konstytucyjny²²⁹. Neutralność nie jest laicyzmem. W praktyce państwo może mieć czynny wpływ na kształtowanie się ram prawnych, takich jak finansowanie kościołów, w celu umożliwienia im wolnego praktykowania religii. Rozdział jest jednak ściślejszy niż w Niemczech²³⁰. Znaczenie separacji można zdefiniować z jednej strony przez respektowanie autonomii kościołów: państwu nie wolno wkraczać w obszar wewnętrznych spraw kościoła²³¹, zaś z drugiej strony przez odniesienie się do zasady wyrażonej w prawie dotyczącym wolności religijnej: państwu nie wolno wywierać żadnej presji wobec wewnętrznych praw i zasad danego kościoła²³². Wszystkie kościoły zarejestrowane mają te same prawa i obowiązki. Jednak równość dotyczy statusu prawnego, a nie znaczenia społecznego. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego traktowanie kościołów na zasadzie równości nie oznacza, że nie uwzględnia się roli społecznej, jaką każdy z nich odgrywa²³³. Nie wywołuje sporu konstytucyjnego fakt, iż kościół, który ma więcej członków ma łatwiejszy dostęp do nabożeństw religijnych, czy też, że państwo czyni rozróżnienie między kościołami w zależności od ich znaczenia społecznego. Państwo ustanowiło kapelanów wojskowych dla czterech

²²⁹ „The neutrality of the State is explicitly ordained and guaranteed by Article 60 (3) of the Constitution, which states that in the Republic of Hungary the Church functions separately from the State. From the principle of separation it follows that the State must not be institutionally attached to churches or to any one church; that the State must not identify itself with the teachings of any church; and that the State must not interfere with the internal workings of any church, and especially must not take a stance in matters of religious truths. From this (as well as from Article 70/A of the Constitution) it follows that the State must treat churches equally. Because the State is required not to take a stance exactly in matters that make a religion a religion, concerning churches and religion, the State can only create an abstract legal framework that applies to every church or religion equally and helps them fit into a neutral legal order; in matters of substance, the State compromise. Subjects involving matters of ideology in obligatory education are an instance of such a situation, Constitutional Court Decision 4/1993. (II. 12.) AB, [w:] B. Schanda, *Legislation on Church-State Relations in Hungary*, Budapest 2002, s. 153-154.

²³⁰ B. Schanda, *State and Church in Hungary*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 329-330; P. Erdő, B. Schanda, *Church and State in Hungary. An overview of legal questions*, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 222; G. Aczél, *Les relations entre l'Etat et les Eglises en Hongrie*, „Conscience et liberté” 1984, nr 28, s. 85-86.

²³¹ Orzeczenie 4/1993, (II. 12) AB.

²³² § 15 (2). A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról, nr 1990: IV tv., Magyar Közlöny, luty 1990 (Ustawa o wolności sumienia i wyznania oraz o kościołach z 12 II 1990) ustawa wielokrotnie nowelizowana, ostatnia nowelizacja 1 marca 2000 r.; tekst angielski: Act IV/1990 on the Freedom of Conscience and Religion, and the Churches, [w:] *Legislation on Church – State Relations in Hungary*, ed. B. Schanda, Ministry of Cultural Heritage, Budapest, s. 43-67.

²³³ Orzeczenie 4/1993 (II. 12) AB.

wyznań po zawarciu z nimi odpowiednich umów. Nie zmienia to jednak faktu, że prywatne czy też publiczne wyznawanie wiary w wojsku umożliwiające jest członkom pozostałych kościołów. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego rząd miał prawo wyszczególnić te kościoły z powodu posiadania przez nie znaczącej liczby wiernych (Kościół katolicki, Kościoły ewangelickie reformowane i luterański oraz federację wspólnot żydowskich)²³⁴.

Zauważa się jednocześnie, że zasada neutralności państwa nie może być rozumiana opacznie jako podstawa do aktywnego wspierania postaw w zakresie tzw. negatywnej wolności religijnej lub wyrażających całkowitą indyferencję wobec religii²³⁵.

9.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Zostały podpisane umowy międzynarodowe między Republiką Węgierską i Stolicą Apostolską²³⁶. Umowa podpisana w Budapeszcie stanowi, że kwestie odnoszące się do kościoła są regulowane przez nowy kodeks prawa kanonicznego i nowe prawo o wolności religijnej²³⁷. Oznacza to z jednej strony, że prawo węgierskie dotyczące kościołów jest przede wszystkim oparte nie na umowach międzynarodowych lecz na prawie wewnętrznym, z drugiej strony prawo to cieszy się uznaniem ze strony Kościoła katolickiego²³⁸.

Ustawa o wolności sumienia i religii i kościołach²³⁹ stanowi w § 8 ust. 1, iż ci, którzy wyznają te same wierzenia religijne, mogą w celu praktykowania swojej religii ustanowić wspólnotę religijną, wyznanie religijne lub kościół z własną władzą na czele. Kościoły mogą być zakładane w celu wypełniania

²³⁴ Orzeczenie 970/B/1994, AB.

²³⁵ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo*, s. 59.

²³⁶ *Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica di Ungheria*, [w:] J. T. Martín de Agar, *Raccolta di Concordati 1950-1999*, Città del Vaticano 2000, s. 851-852; *Conventio inter Apostolicam Sedem et Hungariae Rem Publicam de spirituali cura militum custodiamque publicae securitatis ad confinia*, AAS, 86(1994), s. 574-579; *Conventio inter Apostolicam Sedem et Hungariae Rem Publicam de ope terenda ministerii publici inceptis aliisque negotiis proprie religionis seu „Vitae Fidei” ab Ecclesia Catholica in Hungaria explendis*, necnon de quibusdam causis ad patrimonium spectantibus, AAS, 90(1998), s. 330-341.

²³⁷ § 60 ust. 4 „Do przyjęcia ustawy o wolności sumienia i wyznania wymagane są głosy dwóch trzecich deputowanych do Zgromadzenia Krajowego”. *Konstytucja Republiki Węgierskiej*.

²³⁸ „This means on the one hand that the Hungarian law on churches is primarily not based on agreements but on the law”, P. Erdő, *Aktuelle staatskirchenrechtliche Fragen in Ungarn*, „Österreichisches Archiv für Kirchenrecht” 40(1991), s. 390; P. Erdő, B. Schanda, *Church and State in Hungary. An overview of legal questions*, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 223.

²³⁹ A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról, nr 1990: IV tv., Magyar Közlöny, luty 1990 (Ustawa o wolności sumienia i wyznania oraz o kościołach z 12 II 1990) ustawa wielokrotnie nowelizowana, ostatnia nowelizacja 1 marca 2000 r.

wszystkich czynności religijnych, które nie sprzeciwiają się konstytucji i nie łamią prawa. Termin „religia” w terminologii prawniczej odnosi się do organizacji liczącej co najmniej stu członków (osób prywatnych), zarejestrowanej w celu praktykowania religii. Wielu przedstawicieli kościołów tradycyjnych czuło się obrażonych, że zostali potraktowani przez prawo podobnie jak „sekty”. Niektórzy uczeni protestanccy domagali się statusu prawa publicznego dla głównych wspólnot, ale to nie byłoby w zgodzie z zasadą rozdziału wypracowaną w ostatnich latach, ponieważ publiczne osoby prawne na Węgrzech ustanawiane są na mocy ustawy i korzystają z władzy państwa. Ci, którzy żądają statusu prawa publicznego, podkreślają specjalną naturę i znaczenie głównych kościołów, ale jak dotychczas nie wypracowano takiego statusu. Kompromisem w tej sprawie mogłoby być wprowadzenie w ustawie poprawki, która wykluczałaby możliwość rejestracji grup niereligijnych jako kościołów. Prawo sądowe dotyczące rejestracji mogłoby być zmienione, gdyby zdefiniowało w prawie zarówno religię, jak i działania, których nie można określić mianem religijnych. W tym przypadku decydowałyby nie tylko kryteria formalne, ale i sami sędziowie²⁴⁰.

Kościoły, wyznania religijne lub wspólnoty religijne mogą zostać zarejestrowane w sądzie w celu uzyskania osobowości prawnej. Ta rejestracja nie powinna być rozumiana jako uznanie, lecz tylko jako wpis. Wymagania są jak najbardziej formalne: przynajmniej sto osób fizycznych powinno założyć kościół. Powinni oni przyjąć własny statut, wybrać swoich przedstawicieli i organy działania oraz złożyć deklarację, że kościół zostanie utworzony zgodnie z przepisami prawa. Kościół ten musi zatem zostać założony przez osoby wyznające tę samą wiarę w celu praktykowania swojej religii, a ich praktyki religijne nie mogą kolidować ani z konstytucją, ani z ustawami. Ugrupowania religijne mogą swobodnie decydować, czy i w jakiej formie organizacyjnej chcą być zarejestrowane. Pomiędzy prawami poszczególnych stowarzyszeń osób nie ma zasadniczej różnicy. Państwo ma swobodę kształtowania możliwości organizacyjnych, które pozwolą osobom prywatnym wybrać taką formę swojej organizacji, jaką zamierzają założyć²⁴¹.

W kwestiach meritum wiary państwo kieruje się autointerpretacją dokonywaną przez wyznania religijne i kościoły. Dla przestrzegania wewnętrznych norm kościołów nie może być stosowany przymus państwa. Państwo nie włącza się w sprawy pobierania podatków religijnych. Państwo nie może two-

²⁴⁰ B. Schanda, *Church and State in Hungary*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union européenne. Actes du colloque*, dir F. Messner, Milano 2002, s. 72; tenże, *Church and State in Hungary in 1999. The funding of Churches*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 259; tenże, *Church and State in Hungary*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudlmy, Ma 2003, s. 129.

²⁴¹ B. Schanda, *Religia i wolność religijna w Republice Węgierskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 78-79.

rzyć specjalnych organów mających na celu kierowanie i sprawowanie nadzoru przez władzę publiczną nad kościołami. Państwo nie ma prawa ingerencji w prawdę wiary, może tworzyć w odniesieniu do kościołów i religii jedynie uregulowania ramowe i ogólne, mające zastosowanie do wszystkich wyznań i kościołów. Wynika to z przepisu zawartego w ustawie, gdzie w sekcji 15 ust. 3 ustawodawca stanowi, iż „kościół korzysta z praw identycznych i są obciążone takimi samymi obowiązkami”²⁴².

10. REPUBLIKA WŁOSKA

Relacje państwo – kościół we Włoszech charakteryzuje model rozdziału, który zawiera formułę kooperacji i, podobnie jak konstytucje większości państw europejskich, gwarantuje wolność religii²⁴³. Konstytucja gwarantuje kościołom wolność wobec państwa, wzajemną niezależność i suwerenność państwa i Kościoła katolickiego oraz autonomię innych związków wyznaniowych.

10.1. ZASADY USTROJOWE

Normą o kluczowym znaczeniu dla relacji państwo – kościół są art. 7 i 8 konstytucji. Ustawodawca w przepisie art. 7 stanowi, że „państwo i Kościół katolicki są każde we własnym zakresie niezależne i suwerenne” a „Ich stosunki są regulowane przez Pakty Laterańskie. Zmiany Paktów²⁴⁴, przyjęte przez obie strony, nie wymagają procedury rewizji konstytucyjnej”²⁴⁵.

Konstytucja włoska jest pierwszą, w której kwalifikację „niezależny i suwerenny” stosuje się zarówno do państwa, jak i do kościoła. Warto zwrócić uwagę, iż konkordat laterański w swojej preambule podkreśla „całkowitą i wyraźną niezależność” Stolicy Apostolskiej oraz gwarancję „całkowitej niezależności w pełnieniu przez nią misji w świecie”²⁴⁶. W art. 7 zostało wyszczególnione

²⁴² Act IV/1990 on the Freedom of Conscience and Religion, and the Churches. Consolidated text with amendments, as of 1 January 2002, [w:] B. Schanda, *Legislation on Church-State Relations in Hungary*, Budapest 2002, s. 48.

²⁴³ S. Ferrari, *Separation of Church and State in Contemporary European Society*, JCS, Autumn 1988, vol. 30, nr 3, s. 540-543.

²⁴⁴ Pakty Laterańskie zostały zmodyfikowane umową konkordatową z 18 lutego 1984 r. wykonaną przez ustawę z 25 marca 1985 r., nr 121 (GU z 10 kwietnia 1985 r., nr 85, dodatek).

²⁴⁵ *Costituzione della Repubblica Italiana*, Gazzetta Ufficiale del 27 dicembre 1947, n° 298; tekst polski, [w:] *Konstytucja Republiki Włoskiej*, tłum. Z. Witkowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004.

²⁴⁶ M Barbier, *La laïcité*, Paris 1995, s. 194-195.

tylko jedno wyznanie, mogłoby to nasuwać przypuszczenie, że Kościół katolicki cieszy się specjalnymi przywilejami. Przeczy temu *expressis verbis* art. 8, w myśl którego „wszystkie wyznania religijne są jednakowo wolne wobec prawa” oraz „wyznania religijne inne niż katolickie mają prawo organizowania się według własnych przepisów, o ile nie są one sprzeczne z włoskim porządkiem prawnym” a „ich stosunki z państwem są regulowane przez ustawę na podstawie porozumień z właściwymi przedstawicielstwami”²⁴⁷. W sprawie tej kilkakrotnie wypowiadał się Trybunał Konstytucyjny uznając, że we Włoszech nie ma kościoła państwowego, a Kościół katolicki nie jest kościołem o szczególnej pozycji²⁴⁸.

Przepisy art. 7 i 8 konstytucji zapewniają wyznaniom równą wolność, wzajemną niezależność i suwerenność państwa i Kościoła katolickiego, autonomię innych związków wyznaniowych, dwustronną regulację stosunków między państwem a Kościołem katolickim (konkordat) oraz państwem a innymi związkami wyznaniowymi (porozumienia). Ustawodawca odnośnie do relacji między Kościołem katolickim a państwem stanowi, że jedno i drugie, „każde w swojej dziedzinie jest niezależne i suwerenne”. Ważność tego sformułowania jest tak bardzo znacząca, że zostało ono odtworzone słowo po słowie w art. 1 umowy z 18 lutego 1984 r.²⁴⁹ Termin „autonomia” pojawia się po 1984 r. w umowach zawartych z Kościołem waldensów i pięcioma innymi wspólnotami. Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu nr 43²⁵⁰ z 1988 r. stwierdził, iż termin ten oznacza autonomię instytucjonalną, poprzez którą państwo zobowiązuje się nie ingerować w proces powstawania norm wewnętrznych kościoła. W 1989 r.²⁵¹ Trybunał potwierdził zasadę autonomii przez zasadę świeckości, która nie oznacza obojętności czy wrogości do religii, ale stanowi gwarancję wolności religijnej w ustroju pluralizmu wyznaniowego i kulturowego²⁵². Mając zdecydować o uznaniu nowych wspólnot religijnych Rada Stanu postanowiła, że będzie badać jedynie ich strukturę instytucjonalną, a nie doktrynę czy

²⁴⁷ *Costituzione della Repubblica Italiana*.

²⁴⁸ Por. N. 508 Sentenza, [w:] *Gazzetta Ufficiale* – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale n. 49 del 29-11-2000.

²⁴⁹ G. Dalla Torre, *La città sul monte. Contributo ad una teoria canonistica sulle relazioni fra Chiesa e Comunità politica*, Roma 1996, s. 67-68; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 7-8; S. Ferrari, *État et Églises en Italie*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 192.

²⁵⁰ Sentente ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale* – 1^a Serie Speciale Corte Costituzionale n. 4 del 27-1-1988.

²⁵¹ N. 203 Sentenza, [w:] *Gazzetta Ufficiale* – 1^a Serie Speciale Corte Costituzionale n. 16 del 19-4-1989.

²⁵² XI Conferenza delle Corti Costituzionali Europee La jurisprudence constitutionnelle en matiere de liberté confessionnelle. Rassegna di giurisprudenza della Corte costituzionale italiana, [w:] *Constitutional jurisprudence*, s. 392n; A. Albisetti, *Il Diritto Ecclesiastico nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, Milano 2000³, s. 87-88; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes dans les pays de la Communauté européenne*, „Conscience et liberté” 1995, nr 50, s. 37-38; A. Albisetti, *Il Diritto Ecclesiastico*, s. 88.

działalność. Oznacza to, że będzie przyjmować autokwalifikację organizacji religijnych.

Organizacje religijne, które nie chcą bądź nie mogą podpisać umów z państwem kierują się własnymi statutami i cieszą się wewnętrzną autonomią²⁵³. Istota stosunków z państwem opiera się na zasadzie wolności organizowania się związków wyznaniowych według własnych statutow, których jedynym ograniczeniem jest nakaz zgodności z zasadami porządku prawnego²⁵⁴.

W orzeczeniu 1957 r. nr 45²⁵⁵ Trybunał Konstytucyjny uznał niekonstytucyjność ustaw dotyczących bezpieczeństwa publicznego, które nakładały obowiązek złożenia zawiadomienia o zebraniach religijnych w miejscach publicznych. Niekonstytucyjność Trybunał wyprowadził z analizy przymiotnika „swobodnie”, anulując tym samym obowiązek złożenia uprzedniej deklaracji u kompetentnych władz²⁵⁶. Każda grupa mająca przekonania religijne ma możliwość funkcjonowania – bez konieczności zezwolenia czy uprzedniej rejestracji – oraz działania wewnątrz włoskiego porządku prawnego²⁵⁷.

W orzeczeniu z 1957 r. nr 125²⁵⁸ Trybunał Konstytucyjny przyjął, iż możliwe jest różnicowanie między wyznaniem religijnymi. Zdaniem Trybunału art. 7 i 8 konstytucji przewidują wobec Kościoła katolickiego i innych wyznań religijnych regulacje, które nie wprowadzają równości między nimi, lecz przeciwnie – różnicują sytuację prawną w tej samej wolności, ale nie identyczność regulacji stosunków z państwem. Również w orzeczeniu z 1993 r. nr 159²⁵⁹ Trybunał wyprowadził różne konsekwencje z zasady równej wolności wyznań. Zdaniem Trybunału państwo może wkraczać z publicznym ustawodawstwem urbanistycznym, aby wspomóc realizację budowy przeznaczonych dla wyznań. Dotacja finansowa przeznaczona na budowę infrastruktury dla służb religijnych, które są korzystne dla ludności, nie może zależeć ani od statusu

²⁵³ R. Minnerath, *Church Autonomy in Europe*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 389-390; U. de Siervo, *Problemi della laicità nel diritto pubblico*, [w:] *Ripensare la laicità. Il problema della laicità nell'esperienza giuridica contemporanea. Atti del Colloquio nazionale Libera Università Maria ss. Assunta – Limsa*, red. G. Dalla Torre, Torino 1993, s. 123-124; F. Messner, *La régulation publique des religions en Europe*, [w:] *Traité de droit français des religions*, dir. F. Messner, R. H. Prélot, J. M. Woehrling, Paris 2003, s. 65-66.

²⁵⁴ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo*, s. 49-50; G. D'Eufemia, *Le Costituzioni. La Costituzione Italiana*, Roma 1971, s. 67-69.

²⁵⁵ N. 45 Sentenza, [w:] *Giuridizione costituzionale*, p. 579.

²⁵⁶ J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, s. 4.

²⁵⁷ G. Long, *Church Autonomy and religious liberty in Italy*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 321-322; XI Conferenza delle Corti Costituzionali Europee *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle*. Rassegna di giurisprudenza della Corte costituzionale italiana, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, Warsaw 2000, s. 390-391.

²⁵⁸ N. 125 Sentenza, [w:] *Giuridizione costituzionale*, p. 1209.

²⁵⁹ Sentenze ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale n. 16 del 14-4-1993*.

wyznania religijnego, ani od warunków umowy zawartej z państwem. Przyznanie środków finansowych zależy jednak od pozycji społecznej wyznania, które złożyło prośbę²⁶⁰.

10.2. FORMY REGULACJI STOSUNKÓW PAŃSTWA DO KOŚCIOŁA

Kościół katolicki korzysta z osobowości prawnej prawa publicznego i to w sytuacji, gdy nie jest w żaden sposób porównywalny z osobami prawnymi, które stanowią część organizacji państwowej. Może ewentualnie być porównywany z państwami zagranicznymi, które są podmiotami prawa publicznego we włoskim porządku prawnym.

Nowe liberalne dyspozycje umowy z Villa Madama nie przeszkodziły władzom włoskim potwierdzić w art. 9, iż Republika „uznając wartość kultury religijnej i biorąc to pod uwagę, że zasady katolicyzmu stanowią część dziedzictwa historycznego narodu włoskiego, będzie w dalszym ciągu gwarantować (...) nauczanie religii katolickiej w szkołach publicznych nieuniwersyteckich każdego typu i stopnia”²⁶¹. W orzeczeniu nr 125 z 1957 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, iż uprzywilejowane traktowanie Kościoła katolickiego wydaje się prawnie usprawiedliwione „z racji starej i nieprzerwanej tradycji narodu włoskiego, którego prawie wszyscy członkowie od zawsze należą do Kościoła katolickiego”. W tym samym kierunku wypowiedziała się Rada Stanu, na wniosek ministra nauczania publicznego sankcjonując w 1988 r. obecność krzyży w salach szkół publicznych oraz motywując to tym, iż „krzyż od strony symboliki w swoich korzeniach historycznych dla wierzących jest znakiem chrześcijaństwa, ale jest także wartością uniwersalną, niezależną od konkretnego wyznania”²⁶².

Rozwiązania włoskie budzą zastrzeżenia szczególnie w odniesieniu do przyznawania – zgodnie z art. 8 konstytucji – osobowości prawnej jedynie kościołom „uznanym”, tzn. takim, które zawarły porozumienie z państwem. Na gruncie istniejących przepisów konieczne jest określenie kryteriów podziału wyznań na zdolne i niezdolne do zawierania umów z państwem oraz uściślenie terminu „wyznanie religijne”²⁶³. Z powodu braku definicji prawnej „wyznania” część doktryny uważa, że państwo nie ma ani kompetencji, ani zdolności do

²⁶⁰ K. Orzeszyna, *Status prawny kościołów i innych związków wyznaniowych w Republice Włoskiej*, „Przegląd Sejmowy” 14(2006), nr 2(73), s. 66; C. Mirabelli, *Le régime constitutionnel des cultes en Italie*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 188.

²⁶¹ *Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che apporta modificazioni al Concordato Lateranense*, AAS 77(1985), s. 521-578; tekst polski, [w:] J. Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, Teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 427.

²⁶² J. B. d'Onorio, *Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest*, s. 129-131.

²⁶³ A. Czohara, *Stosunki państwo – kościół*, s. 50.

tę, aby określać, co to jest wyznanie. Jednak pewne orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego (w szczególności orzeczenie z 1992 r. nr 467²⁶⁴) wydają się przyjmować inny kierunek. Trybunał Konstytucyjny utrzymuje, że definicja wyznania musi być wyprowadzana z porządku prawnego i z tego powodu musi mieć podstawę obiektywną, a nie subiektywną. Biorąc to pod uwagę druga część doktryny ustaliła wyznaczniki, które muszą istnieć w każdej grupie, jeśli chce być kwalifikowana jako wyznanie. Takimi wyznacznikami może być wiara w rzeczywistość transcendentną (niekoniecznie w Boga), która będzie zdolna do tego, aby dać odpowiedź na pytania fundamentalne dotyczące istnienia ludzi oraz rzeczy i będzie zdolna dostarczyć kod moralny, by stworzyć współzależność egzystencjalną wierzących, która manifestuje się (między innymi) w kulcie i istnieniu organizacji, nawet jeśli jest ona tylko minimalna²⁶⁵.

W trzy dni po zawarciu nowego konkordatu ze Stolicą Apostolską rząd Republiki włoskiej podpisał 21 lutego 1984 r. umowę z waldensami (Tavola valdesse), organem wykonawczym wyznań protestanckich waldensów i metodystów, wprowadzając w ten sposób w życie dyspozycje art. 8, ust. 3 konstytucji z 1947 r.²⁶⁶ Umowy analogiczne zostały zawarte 29 grudnia 1986 r. ze zgromadzeniem Boga we Włoszech, z chrześcijańskim Kościołem adwentystów dnia siódmego; podobnie 27 lutego 1987 r. z unią włoskich wspólnot żydowskich dla ich dnia szabatu, szczególnych świąt, nauczania religii w szkołach publicznych, opieki religijnej, rabinackiego prawa małżeńskiego i pogrzebów żydowskich, unią chrześcijan protestantów – baptystów (1993) i Kościołem protestancko-luterańskim (1993)²⁶⁷.

Pozostałe kościoły i inne związki wyznaniowe, które nie zawarły porozumienia podlegają ustawie nr 1159 z 24 czerwca 1929 r.²⁶⁸ Mimo to, że ustawa zawiera z powodu historycznej daty jej ogłoszenia liczne przepisy, które wydają się nie harmonizować z zasadami ustanowionymi w konstytucji, to wciąż obowiązuje²⁶⁹.

W odniesieniu do relacji pomiędzy państwem a wyznaniami religijnymi art. 8 konstytucji włoskiej przewiduje, że porozumienia są osiągnięte wspól-

²⁶⁴ Sentente ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale* – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale n. 49 del 25-11-1992.

²⁶⁵ S. Ferrari, *État et Églises en Italie*, s. 191.

²⁶⁶ F. Margiotta-Broglio, *Vers une „séparation contractuelle” le nouveau régime des cultes en Italie*, „Revue d'éthique et de théologie morale, Le Supplément” 1990, nr 175, s. 79-93; F. Finocchiaro, *Église et État en Italie*, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 111-112.

²⁶⁷ S. Ferrari, *State and Church in Italy*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 212; R. Botta, *Le droit religieux et son application par les juridictions civiles et religieuses: coexistence, interrelations, influences réciproques. Le cas italien*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 167.

²⁶⁸ Legge 24 giugno 1929, n. 1159, ustawa nr 1159 z 24 czerwca 1929 r., *Gazzetta Ufficiale* n° 164 del 16 luglio 1929.

²⁶⁹ S. Ferrari, *État et Églises en Italie*, s. 189.

nie²⁷⁰. Po zawarciu kilku pierwszych z nich w połowie lat osiemdziesiątych, wiele wyznań i grup zgłosiło prośbę o zawarcie porozumienia. Ta zaskakująco wysoka i nieoczekiwana liczba wniosków doprowadziła rząd do spowolnienia tych procesów. W tym czasie podjęto próbę uchwalenia ustawy o wolności religijnej, zapewniającej możliwość zawierania małżeństw wyznaniowych ze skutkami cywilnymi oraz pewnej liczby warunków dla „uznania” wyznania religijnego. Ustawa nie została jeszcze przyjęta, pomimo czasu, który upłynął od sporządzenia pierwszego projektu (pochodzi z roku 1990, a został przesłany do parlamentu w 1997 r.), prawdopodobnie z tego powodu, że znacząca większość nie widzi potrzeby ingerencji w tę sprawę, chociaż obowiązują dyskryminujące przepisy z lat 1929-1939. Również nie wszystkie grupy religijne widzą potrzebę wprowadzenia ogólnej ustawy, ponieważ obawiają się, że uniemożliwi to utrzymywanie „osobliwości”, które mogą być specyficzne dla danego wyznania.

11. WNIOSKI

W tej części zwrócono uwagę, iż model stosunków państwo – kościół w państwach Unii Europejskiej powstawał pod wpływem warunków związanych z tożsamością i kulturą narodu, historią stosunków wyznaniowych, stosunkiem głównych sił politycznych do religii i kościołów. W Unii Europejskiej wolność religijna doskonale jest zharmonizowana z różnymi systemami prawnymi i oparta na tej samej koncepcji liberalnej. We wszystkich państwach Unii zasady ustroju społeczno-politycznego mieszczą się w ogólnej formule demokratycznego państwa prawa. Szczegółowe rozwiązania są charakterystyczne dla demokracji pluralistycznej, mają jednakże wspólny uniwersalny grunt, jakim są powszechnie uznane w Europie i uważane za dorobek ludzkości idee praw człowieka. We wszystkich państwach członkowskich uznaje się Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, ducha umów międzynarodowych w sytuacji sporów czy dwuznaczności przepisów krajowych.

Ze względu na stopień powiązania ideowego i strukturalnego między państwem a kościołem wyróżnia się dwa przeciwstawne modele państw: 1) państwa wyznaniowe i 2) państwa świeckie.

Państwa wyznaniowe charakteryzują się obecnością kościoła państwowego lub religii dominującej. W państwach tych istnieją silne związki między władzą państwową a istniejącym kościołem narodowym.

²⁷⁰ D. Jouvenal, *Church and State in Italy in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 80.

Na Cyprze wszystkie religie, których nauczanie lub obrzędy nie są tajne, są wolne (art. 18 § 2), równe wobec prawa. Bez naruszenia kompetencji Izb Wyznaniowych określonych w konstytucji, nie może zostać ustanowiony jakikolwiek prawodawczy, wykonawczy lub administracyjny akt Republiki dyskryminujący jakikolwiek instytucję religijną lub religię (art. 18 § 3). Przepisy konstytucji prowadzą w kierunku państwa świeckiego, ale obecnie jeszcze religia prawosławna oraz muzułmańska wypełniają jedno z kryteriów dwuwyznaniowego charakteru republiki, chociaż ich status nie oznacza dyskryminacji innych religii.

W Danii ewangelicki Kościół luterański jest kościołem ludowym Danii i jako taki jest wspierany przez państwo (§ 4). Rozdział pomiędzy państwem a kościołem ludowym nie jest formalnie możliwy bez zmiany konstytucji. Duński kościół ludowy jest kościołem narodowym z misją publiczną, polegającą na zabezpieczeniu czynności i funkcji religijnych wiernych ewangelików luterańskich oraz instytucją demokratyczną dla większej części populacji duńskiej z jego własną reprezentacją administracyjną.

Finlandia nie przyznaje szczególnego statusu ewangelickiemu Kościołowi luterańskiemu, jednak pozostaje on zależny od państwa. Dwa kościoły w Finlandii: Kościół luterański i Kościół prawosławny, jako osoby prawne prawa publicznego, mają zagwarantowaną szeroką autonomię.

W Grecji wyznanie prawosławne jest religią dominującą (art. 3 § 1). Termin Kościół prawosławny Grecji nie odnosi się do wszystkich prawosławnych na całym terytorium państwa greckiego, przepis ten odnosi się do kościoła autokefalicznego. Zapewnia się wolność wszystkich wyznawanych religii (art. 13 ust. 2). Góra Athos korzysta z uprzywilejowanego statusu samodzielnej administracji.

Religią Malty jest wyznanie rzymskokatolickie, a władze Kościoła rzymskokatolickiego mają obowiązek i prawo nauczania, które zasady są sprawiedliwe, a które złe (art. 2 ust. 1 i 2). Treść tych przepisów nie jest postrzegana jako nakaz, lecz jako stwierdzenie stanu rzeczy. Model maltański zmierza do coraz bardziej zrównoważonej pozycji Kościoła katolickiego w stosunku do konstytucyjnych gwarancji wolności religii.

W Zjednoczonym Królestwie z racji systemu *common law* oraz odrębności prawa szkockiego istnieje kościół ustanowiony państwowy w Anglii (Kościół anglikański), ale kościoły w Walii i Irlandii zostały oddzielone od państwa. Kościół szkocki w Szkocji przypomina kościół ustanowiony, jednak ustanowienie ma mniejsze znaczenie niż w przypadku Kościoła Anglii. Jest on ustawowo uznany jako kościół narodowy.

Niezależnie od tego czy jest to kraj katolicki, protestancki czy prawosławny, system religii dominującej oznacza jedynie zasadę konstytucyjną, że instytucje publiczne biorą pod uwagę przekonania religijne większości populacji, bez nietolerancji wobec obywateli grup mniejszościowych. Jeśli więc wolność religijna nie jest kontestowana w swojej naturze prawa podstawowego, to nie

będzie także prowadziła do narażenia na niebezpieczeństwo jedności społecznej ani wspólnego porządku prawnego, który narody europejskie z takim trudem budowały. W państwach wyznaniowych Unii Europejskiej jest tradycyjnie zapisany model kościoła narodowego, który charakteryzuje supremacja państwa w relacjach z kościołami. Należy zauważyć, iż w państwach tych relacje między państwem a kościołami podlegają ciągłym zmianom, w kierunku coraz większej autonomii kościołów. Zatem model ten ma dziś bardziej charakter teoretyczny i historyczny niż oddający rzeczywisty układ relacji między państwem a kościołem. Można zatem zauważyć, iż model państwa wyznaniowego przechodzi w Europie do historii.

W Unii Europejskiej należy wyróżnić państwa o rozdziale radykalnym, gdzie zasada równego traktowania jest utożsamiana z identycznością oraz państwa o rozdziale przyjaznym, respektujące obecność religii w przestrzeni publicznej, gdzie zasada równego traktowania jest ujmowana zgodnie z wymogami sprawiedliwości rozdzielczej. Wśród państw świeckich o rozdziale przyjaznym można wskazać te, które wyraźnie uznają pozycję prawną kościołów z racji historycznych oraz bez wyraźnego uznawania pozycji prawnej jednego z kościołów. Generalnie konstytucje europejskich państw stoją na gruncie świeckości państwa.

Rozdział radykalny państwa i kościoła związany jest z ujęciem liberalno-indywidualistycznym, w którym państwo dystansuje się od wszelkich ocen i odniesień związanych z religią. Religię uznaje się za sprawę prywatną oraz nie podpisuje się umów między państwem a kościołem.

Francja jest republiką świecką (art. 1). Pojęcie świeckości państwa, dawniej synonim świeckości agresywnej, dzisiaj charakteryzuje się indyferencją państwa wobec kościoła.

W Holandii każdy ma prawo, indywidualnie jak również z innymi, do swobodnego wyrażania swoich przekonań religijnych czy światopoglądowych (art. 6 ust. 1). Ochronie konstytucyjnej podlega nie tylko wolność do posiadania przekonań religijnych czy niereligijnych, ale równocześnie wolność działania stosownie do tych przekonań.

Irlandia uznaje swoje obowiązki względem wszechmogącego Boga (art. 44 ust. 1), ale zobowiązuje się nie wspierać żadnej religii (art. 44 ust. 2, n. 4) przy jednoczesnym szacunku dla samodzielności administracyjnej kościołów (art. 44 ust. 2, n. 5).

Rozdział przyjazny między państwem a kościołem związany jest z ujęciem liberalno-socjalnym, a charakteryzuje się tym, iż rola państwa nie ogranicza się tylko do działań przeciwko naruszeniom praw podstawowych, ale także do tworzenia warunków efektywnego wykonywania tych praw. W tym modelu wyróżnia się 1) państwa świeckie, które mają wyraźne uznanie pozycji prawnej kościołów z racji historycznych oraz 2) państwa świeckie bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów.

Państwa Unii Europejskiej, które mają wyraźne uznanie pozycji prawnej kościołów z racji historycznych podkreślają z jednej strony niezależność prawa państwowego od prawa kościelnego, z drugiej zaś przewidują pomoc finansową dla kościołów.

W Austrii każdy uznany kościół jest uprawniony do publicznego sprawowania wspólnego kultu, samodzielnie zarządza i administruje swoimi wewnętrznymi sprawami (art. 15). Zasada świeckości państwa wyklucza istnienie kościoła państwowego, a stosunki pomiędzy państwem a ustawowo uznanymi kościołami regulowane są na zasadzie równouprawnienia i neutralności.

Belgia gwarantuje wolność kultu religijnego i publicznego praktykowania go (art. 19). Państwo popiera wolność i niezależność kościoła, udzielając mu pomocy w takim zakresie, jak to czyni w sferze kulturowej.

W Bułgarii instytucje religijne są oddzielone od państwa (art. 13 ust. 2), konstytucja nie wprowadza rozdziału radykalnego, ale granice instytucjonalnego oddzielenia. Wschodnie chrześcijaństwo prawosławne jest uważane za tradycyjną religię Republiki Bułgarii (art. 13 ust. 3). Państwo wspiera promocję bułgarskiego Kościoła prawosławnego ze względu na jego integrującą rolę dla kulturalnej i religijnej tradycji oraz tożsamości narodowej wśród osób pochodzenia bułgarskiego za granicą.

Francuskie departamenty: Dolny Ren, Górny Ren i Mozela, traktują ustawodawstwo wyznaniowe jako prawo lokalne. Obowiązuje w tych departamentach konkordat z 1801 r. i tradycyjny podział na wyznania uznane i nieuznane.

W Wielkim Księstwie Luksemburga zagwarantowana jest wolność religii i wolność uprawiania kultu (art. 19). Nie ma religii państwowej, a kościół jest niezależny od państwa.

Litwa nie ma religii państwowej, ale państwo uznaje tradycyjne kościoły i organizacje religijne Litwy (art. 43 ust. 7 i 1). Ustawodawca obok troski o zachowanie świeckości państwa wyróżnił wyznania tradycyjne związane z kulturą narodową.

W Niemczech gwarantuje się swobodne praktykowanie religii (art. 4 ust. 2) oraz uznaje kościoły za korporacje prawa publicznego (art. 140). Model ten charakteryzuje partnerstwo pomiędzy państwem a kościołami.

W Rumunii wyznania są wolne (art. 29 ust. 3) oraz niezależne od państwa i korzystają z jego pomocy (art. 29 ust. 5). Nie ma religii państwowej. Państwo utrzymuje podział na zarejestrowane i niezarejestrowane organizacje religijne.

Szwecja nadal utrzymuje pewne związki z Kościołem szwedzkim (rozdział 8 § 6). Status konstytucyjny dotyczący gmin państwowych jest aplikowany do lokalnych wspólnot kościelnych. Zmiany konstytucyjne statusu Kościoła szwedzkiego spowodowały nawiązanie bliższych relacji państwa z innymi kościołami.

Państwa świeckie bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów swoje relacje opierają na zasadzie niezależności i autonomii oraz współdziałania.

Czechy podkreślają, że państwo nie może być skrępowane ani wyłączną ideologią, ani wyznaniem religijnym (art. 2 ust. 1).

W Estonii nie ma kościoła państwowego (art. 40 ust. 2).

W Hiszpanii żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego, ale władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują wynikające z tego stosunki współpracy z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniem (art. 16 ust. 3).

Łotwa podkreśla, iż kościół jest oddzielony od państwa (art. 99). Rozdział ten oznacza, iż instytucje państwowe powinny mieć świecką naturę.

Polska uznaje autonomię i niezależność państwa i kościoła oraz ich współdziałanie (art. 25 ust. 3)

W Portugalii wolność religii i kultu jest nienaruszalna (art. 41 ust. 1) oraz kościoły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i wolne w swej organizacji oraz wykonywaniu swoich funkcji i sprawowaniu kultu (art. 41 ust. 4).

Słowacja nie jest związana żadną ideologią ani religią (art. 1). Kościoły i wspólnoty religijne zarządzają samodzielnie swoimi sprawami (art. 24 ust. 3).

W Słowenii państwo i wspólnoty religijne są rozdzielone, przysługuje im swoboda działalności (art. 7).

Na Węgrzech kościół jest oddzielony od państwa (§ 60 ust. 3). Państwo nie może mieć charakteru ideologicznego.

We Włoszech państwo i Kościół katolicki są każde we własnym zakresie niezależne i suwerenne (art. 7 ust. 1). Wszystkie wyznania religijne są jednakowo wolne wobec prawa (art. 8 ust. 1).

Wszystkie państwa Unii Europejskiej gwarantują wolność religijną w wymiarze indywidualnym. Różnią się jednak co do gwarancji uzewnętrzniania przekonań religijnych w życiu publicznym. Przedmiotem kontrowersji w państwach demokratycznych jest interpretacja formuły neutralności państwa wobec przekonań religijnych.

ZASADY RELACJI
MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁAMI
W TRAKTATACH UNII EUROPEJSKIEJ

Upadek muru berlińskiego wznowił projekt europejski, dając świadomość zmian jakościowych konstrukcji europejskiej: przede wszystkim następuje przejście od konstrukcji ekonomicznej i technicznej do bardziej politycznej, gdzie pojawia się kwestia znaczenia spraw obywatelskich i społecznych Unii Europejskiej. Postulat odwołania do religii wyjaśnia się troską o to, by nadać znaczenie projektowi europejskiemu poprzez refleksję na temat korzeni tożsamości europejskiej. Strategia religii i ruchów humanistycznych na planie europejskim daje odpowiedź na kryzys funkcjonowania demokracji parlamentarnej i funkcjonalnej. System polityczny Unii Europejskiej jest dość specyficzny, ponieważ niedojrzałe są w nim podstawowe elementy demokracji zachodnich, liberalnych, parlamentarnych, społecznych i państwa prawa; względne połączenie władz, niedojrzałość partii politycznych ponadnarodowych, stosunkowo słabo rozwinięty dialog społeczny na płaszczyźnie europejskiej, brak konstytucji. Religie i ruchy humanistyczne uczestniczą więc w ruchu scalania demokracji na planie europejskim ponadpaństwowym. Komisja Europejska oczekuje od religii i organizacji światopoglądowych budowania ponadnarodowej więzi obywatelskiej i tożsamości europejskiej oraz aktywnego uczestnictwa w projekcie europejskim¹.

¹ B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne: un laboratoire de gestion de la pluralité religieuse et philosophique?*, [w:] *Les mutations contemporaines du religieux*, dir. J. R. Armogathe et J. P. Willaime, Brepols Publishers 2003, s. 41-42.

PROBLEMATYKA RELIGIJNA W TRAKTATACH WSPÓLNOT EUROPEJSKICH I UNII EUROPEJSKIEJ

Podstawowe struktury europejskiego prawa dotyczącego religii mają swoją podstawę przede wszystkim w gwarancji wolności religijnej, która stanowi element prawa wspólnotowego. Dalsze zasady to obowiązek neutralności Unii w sprawach religii i filozofii, okazywania tolerancji wobec innych religii i filozofii oraz zapewnienia równego traktowania wspólnotom religijnym¹.

W uchwałach organów Rady Europy i Unii Europejskiej oraz orzeczeniach trybunałów występują wyraźne preferencje dla neutralności organów władz państwowych, która jest uważana za podstawową cechę demokratycznego państwa świeckiego. Parlament Europejski w rezolucji dotyczącej kobiet i fundamentalizmu przyjętej 13 marca 2002 r. stwierdził, że „europejskie tradycje i wartości na polu poszanowania praw podstawowych, demokracji, praworządności i świeckiej natury państwa są cenne i nieustannie szerzą się w społeczeństwie, w oparciu o wciąż rozwijające się nowe potrzeby” oraz „państwa mają zagwarantować indywidualne prawa i wolności oraz uznanie wolności wyznania; zważywszy, że prawo do wolności religijnej, w tym prawo do zmiany wiary, prawo do nieposiadania religii oraz prawo do praktykowania własnej wiary, są inkorporowane do wielu traktatów międzynarodowych oraz tradycji konstytucyjnych państw członkowskich”².

¹ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 581.

² „The European Parliament (...). I. Whereas European traditions and values in the fields of respect for fundamental rights, democracy, the rule of law and the secular nature of the state are precious and continue to unfold in society, on the basis of its developing new needs; whereas it is important to protect those traditions from attacks by extremist and bigoted groups (...), L. Recognising the wisdom of those who advocate secularisation or separation between public affairs belonging to the political sphere and religious convictions and beliefs which must be free and respected and which fall within the private domain of individuals; deploring the interference of the Churches and religious communities in the public and political life of the state, in particular when such interference is designed to restrict human rights and fundamental freedoms, for instance in the sexual or reproductive sphere, or incite and encourage discrimination, M. whereas

Parlament Europejski wezwał tym samym państwa członkowskie do zachowania świeckiego charakteru państwa oraz do utrzymania pozycji neutralnej jego władz wobec związków wyznaniowych i wierzeń³.

1. ZAŁOŻENIA UNII EUROPEJSKIEJ W DZIEDZINIE RELIGIJNEJ

U swych początków proces integracji europejskiej obejmował przede wszystkim wymiar ekonomiczny. Taki charakter miały w szczególności cele Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (powstałej na mocy traktatu podpisanego w Paryżu 18 kwietnia 1951 r.) oraz Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej (ukonstytuowanych na mocy Traktatu Rzymskiego z 25 marca 1957 r.). Z biegiem czasu współpraca realizowana w ramach struktur wspólnotowych zaczęła obejmować nowe dziedziny. Wyraźnym znakiem tego procesu stało się utworzenie Unii Europejskiej, które – zgodnie z postanowieniami Traktatu z Maastricht z 7 lutego 1992 r.⁴ – miało na celu wzmocnienie więzi istniejących pomiędzy narodami Europy. Kolejnymi etapami na drodze realizacji tego zamierzenia było przede wszystkim przyjęcie Traktatu Amsterdamskiego w dniu 2 października 1997 r.⁵ Za-tem ewolucja procesu integracyjnego w Europie polegała na tym, że wraz z powiększaniem się terytorialnego zasięgu Wspólnot Europejskich następowało też poszerzanie się zakresu ich kompetencji. Włączano do nich nowe dziedziny współpracy, ponieważ okazało się, że powiązania gospodarcze nie stanowią wystarczających podstaw dla tworzenia zjednoczonej Europy⁶.

Traktat o Unii Europejskiej stanowi kolejny etap w procesie integracji europejskiej. Unia Europejska powołana do życia na mocy tego traktatu nie zastępuje Wspólnot Europejskich, które zachowują swą organizacyjną odrębność

states should guarantee individual rights and freedoms and the recognition of freedom of belief; whereas the right to religious freedom, including the right to change faith, the right not to have a religion and the right to practise one's faith, are incorporated in many international treaties and constitutional traditions in the Member States (...). European Parliament resolution on women and fundamentalism (2000/2174(INI), <http://www3.europarl.eu.int/omk/omnsapir.so/pv2?PRG=NAVIG&TPV=PROV&FILE=20020313&LANGE=EN>).

³ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005³, s. 298.

⁴ Treaty on European Union, OJEC, C 191 z 29 lipca 1992 r.

⁵ Treaty of Amsterdam, OJEC, C 340 z 10 listopada 1997 r.

⁶ A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim*, [w:] *Kościół i jego porządek prawny wobec jednoczącej się Europy*, red. A. Kaczor, Lublin 2001, s. 53.

i międzynarodową podmiotowość prawną⁷. Unia Europejska jest strukturą sui generis, odmienną od tradycyjnych organizacji międzynarodowych⁸. Gdy mowa o sui generis naturze ustroju UE, najczęściej mówi się o aspekcie „bycia pomiędzy” klasyczną organizacją międzynarodową a państwem. W odróżnieniu od klasycznych organizacji międzynarodowych Unię cechują liczne odrębności, m.in. pozycja Komisji Europejskiej, głosowanie większościowe w Radzie, bezpośredni skutek prawa wspólnotowego i wiele innych. Te odrębności, charakterystyczne dla metody wspólnotowej, dotyczą głównie I filaru, podczas gdy filary II i III zbliżone są do klasycznej współpracy międzyrządowej. Choć Unia Europejska powstała na podstawie umów międzynarodowych, nie jest klasyczną organizacją międzynarodową, dlatego jest nazywana albo organizacją międzynarodową sui generis albo federacją konstytucyjną⁹. Kryterium oceny charakteru prawnego i struktury Unii Europejskiej oraz jej prawa musi stanowić przede wszystkim powszechnie przyjęta definicja organizacji międzynarodowych¹⁰ i struktura stanowionego przez nie prawa. Z prawnego punktu widzenia zasadnicze znaczenie ma podział na dwie kategorie organizacji międzynarodowych: organizacje międzypaństwowe (zwane często organizacjami międzyrządowymi) i organizacje pozarządowe. Unię Europejską i Wspólnoty Europejskie należy analizować bez wątpienia w świetle kryteriów organizacji międzypaństwowej (międzyrządowej), należą do nich bowiem państwa, a podstawą działalności są umowy międzynarodowe¹¹.

1. 1. POSZANOWANIE I ROZWÓJ KULTUR PAŃSTW CZŁONKOWSKICH

W rozważaniach dotyczących integracji europejskiej uwzględniane są przede wszystkim aspekty ekonomiczne i polityczne, rzadziej można znaleźć odniesienia do roli, jaką kultura i religia odgrywają w procesie jednoczenia państw europejskich. Pomijanie w przeszłości aspektów kulturowych i reli-

⁷ J. Gomuła, *Unia a Wspólnoty Europejskie*, PiP 1995, nr 12, s. 14-23.

⁸ A. Przyborowska-Klimczak, *Wstęp*, [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. I, Lublin 1996, s. 16.

⁹ M. Wróblewski, *Dyskurs konstytucyjny w Unii Europejskiej – pojęcie konstytucji i konstytucjonalizmu w porządku prawnym Unii Europejskiej*, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005, s. 80; M. Kruk, *Uwagi o projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy (prawnokonstytucyjny punkt widzenia)*, „Przegląd Sejmowy” 12(2004), nr 2(61), s. 40-41.

¹⁰ Najbardziej ogólnie organizację międzynarodową definiuje się jako „zrzeszenie państw i innych podmiotów prawa międzynarodowego, krajowych osób prawnych lub osób fizycznych z różnych państw, utworzone celem realizowania zadań określonych w statucie”. J. Barcz, *Charakter prawny i struktura Unii Europejskiej. Pojęcie prawa Unii*, [w:] *Prawo Unii Europejskiej*, red. J. Barcz, Warszawa 2004, s. 73.

¹¹ Tenże, *Charakter prawny i struktura Unii Europejskiej*, s. 73-74.

gijnych wynikało z faktu, iż u źródeł powstania Wspólnot Europejskich cała uwaga zainteresowanych współpracą państw koncentrowała się na zagadnieniach gospodarczych¹². Po wielu latach Jean Monet, jeden z twórców koncepcji gospodarczej integracji państw, stwierdził: „Gdybym miał tworzyć tę całość jeszcze raz, zacząłbym od kultury”¹³. Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską¹⁴, Traktat o Unii Europejskiej oraz Traktat Amsterdamski nie mogły pominąć czynników kulturowych i społecznych, które służą procesowi integracji europejskiej. Wzrasta bowiem świadomość tego, że wspólnota potrzebuje systemu wartości opartego na zasadach poszanowania kultur i tradycji poszczególnych państw członkowskich¹⁵.

Gwarancja dla kultur państw członkowskich i ich narodowych tożsamości, zgodnie z art. 6 ust. 3 TUE, wymaga szczególnego poszanowania dla tradycyjnie wykształconych instytucji prawa wyznaniowego w państwach członkowskich. Art. 151 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (Tytuł XII. Kultura)¹⁶ jest rozwinięciem zobowiązania z art. 2 do „podnoszenia standardu i jakości życia” oraz art. 3 ust. 1 q „przyczynia się do wzrostu poziomu edukacji i szkolenia oraz rozkwitu kultur państw członkowskich” – ma implicite zastosowanie do kościołów i związków wyznaniowych.

Art. 151 TWE przenosi odpowiedzialność za kulturową różnorodność na Wspólnotę. Religia jest częścią tej kultury. Zgodnie z tym artykułem Wspólnota przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich przy poszanowaniu ich różnorodności narodowej i regionalnej. Uwypukla przy tym wspólne dziedzictwo kulturowe Europy, w szczególności religijne korzenie i tradycje Europy. Zdaniem G. Robbersa art. 151 TWE oparty jest na ograniczonym rozumieniu kultury. Kompetencje kulturowe odnoszą się do nauki i edukacji, szkolnictwa powszechnego i profesjonalnego, twórczości artystycznej i literackiej, ochrony pomników historii, literatury, architektury i mass mediów¹⁷.

¹² Tamże, s. 53.

¹³ Cyt. za: H. Juros, *Klauzula o Kościołach w Układzie Maastricht II*, [w:] *Europa i Kościół*, red. H. Juros, Warszawa 1997, s. 134.

¹⁴ *Traité instituant la Communauté européenne. Signé à Rome le 25 mars 1957*, Publié par décret nr 58-84 du 28 janvier 1958, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 2 février 1958, s. 1138; tekst polski, Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (wersja skonsolidowana) [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 97-237.

¹⁵ K. Orzeszyna, *Stosunek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej do Kościołów*, RNP 10 (2000), z. 2, s. 228.

¹⁶ 1. Wspólnota przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich respektując ich narodową i regionalną różnorodność, jednocześnie uwypuklając wspólne dziedzictwo kulturowe.

4. Wspólnota uwzględnia aspekty kulturowe w swoich działaniach podejmowanych na mocy innych przepisów niniejszego Traktatu, w szczególności w celu poszanowania i popierania różnorodności kultur wchodzących w jej skład. Tekst polski [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 225-227.

¹⁷ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 584.

Wydaje się jednak, że choć samo pojęcie „kultura” nie jest tu rozwinięte, należy je interpretować zgodnie z treścią aktu końcowego Konferencji Generalnej UNESCO (26 lipca – 6 sierpnia 1982 r.) jako „wspólność aspektów duchowych, materialnych, intelektualnych i emocjonalnych”¹⁸ ze względu na związek z art. 149¹⁹ Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską. Zatem kultura to ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w danych zespołach ludzi oraz przekazywanych innym zespołom i następnym pokoleniom. Istotne w tej definicji jest to, że odnosi się ona do wytworów i wzorów „akceptowanych” oraz „przekazywanych”²⁰.

Kultura pozostaje generalnie domeną państw członkowskich, czego dowodem jest zezwolenie, by państwa członkowskie mogły subwencjonować przedsięwzięcia kulturalne (art. 87 ust. 3 d)²¹. W celu wypełniania zadań Wspólnoty Rada może podjąć środki wspierające natury organizacyjnej i finansowej (procedura z art. 251 w związku z art. 265 TWE)²². Kompetencje Wspólnoty wyprowadzać można z art. 149 TWE, jeżeli chodzi o sferę szkolnictwa powszechnego i profesjonalnego. W ten sposób wszystkie kościelne instytucje edukacyjne, tzn. szkoły prywatne, fakultety teologiczne, akademie kościelne czy wreszcie zajęcia z religii korzystają ze wsparcia zgodnie z prawem wspólnotowym. W tym samym czasie art. 149 TWE wyraźnie wyklucza jakąkolwiek harmonizację prawnych czy administracyjnych przepisów państw członkow-

¹⁸ The World Conference on Cultural Policies (MONDIACULT), held in Mexico City, adopted the celebrated broad definition of culture that linked culture so irrevocably to development: „Culture (...) is (...) the whole complex of distinctive spiritual, material, intellectual and emotional features that characterize a society or social group. It includes not only arts and letters, but also modes of life, the fundamental rights of the human being, value systems, traditions and beliefs”. UNESCO, Mexico City Declaration on Cultural Policies World Conference on Cultural Policies, Mexico City, 06 August 1982. http://portal.unesco.org/culture/admin/file_download.php/mexico_en.pdf?URL_ID=12762&filename=11295421661mexico_en.pdf&filetype=application%2Fpdf&filesize=29793&name=mexico_en.pdf&location=user-S/

¹⁹ 1. Wspólnota przyczynia się do podnoszenia poziomu edukacji zachęcając państwa członkowskie do współpracy oraz, jeśli jest to konieczne, wspierając i uzupełniając ich działalność, jednocześnie całkowicie respektując odpowiedzialność państw członkowskich za treści nauczania, organizację systemów edukacyjnych oraz ich różnorodność kulturową i językową. Tekst polski, [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 223.

²⁰ Z. Ziemiński, *Wykłady socjologii dla prawników i administratywistów*, Wydawnictwo Przemiany 1990 [b. m. w], s. 72.

²¹ 3. Za zgodną z regułami wspólnego rynku może być uważana pomoc przeznaczona na: d) wspieranie kultury i ochronę dziedzictwa kulturowego, jeżeli nie wpływa na warunki handlu i konkurencję we Wspólnocie w sposób sprzeczny ze wspólnym interesem. Tekst polski, [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 161.

²² S. Hamburga, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, t. III, Bielsko-Biała 2001, s. 117.

skich. Wspólnota promuje i zaleca, wspiera i dopełnia działalność i współdziałanie państw członkowskich tak dalece, jak jest to konieczne²³.

Poszanowanie autonomii państw członkowskich jest uwarunkowane pluralizmem w relacjach kościołów – państwo i wyraża się zakazem jednostronnej harmonizacji prawa w tej dziedzinie²⁴. Idea wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich wciąż tworzy podstawę do rozwoju struktur prawa religijnego w prawie wspólnotowym na płaszczyznach innych niż prawa człowieka.

1.2. POSZANOWANIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ PAŃSTW CZŁONKOWSKICH

W art. 6 ust. 3 TUE Unia Europejska zobowiązuje się do poszanowania tożsamości narodowej państw członkowskich odpowiednio do wyrażonego w preambule pragnienia pogłębienia „solidarności między swoimi narodami z poszanowaniem ich historii, kultury i tradycji”²⁵. Rola kościołów w państwach członkowskich pokazuje, jak wielki jest twórczy wpływ kościołów na ich tożsamość narodową. Religie stanowią ważny element współczesnych społeczeństw Unii Europejskiej, dlatego prawo wyznaniowe powinno okazać właściwą im uwagę. Istnieje również wiele małych grup religijnych, często powiązanych z większymi wspólnotami w innych częściach świata, które tworzą istotny czynnik społeczny²⁶.

Kategoria „tożsamości narodowej” z art. 6 TUE nie wchodzi bezpośrednio w obręb porządku wspólnotowego w charakterze jego „zasad ogólnych”, skoro regulacja relacji między kościołem i państwem nie należy i nie może należeć do bezpośrednich kompetencji wspólnoty²⁷. Pojęcie tożsamości narodowej nie jest jednoznaczne. Doktryna sprowadza je do zbiorowej świadomości, jaka tkwi w ludziach tej samej narodowości. Dążenie do utrzymania tożsamości narodowej jest wyrazem dążenia do autonomii. Tożsamość obejmuje szereg elementów, które można sprowadzić do trzech grup: kultura (muzyka, literatura, sztuka, folklor itp.), religia (jako wyznanie, wchłaniająca również obyczaje, symbole i moralność) oraz język²⁸. Pojęcie „tożsamość narodowa” powinno być rozumiane szerzej niż wynikałoby to z literalnej jego wykładni. Zdaniem C. Mika chodzi tu także o tożsamość państwową, a zatem o odrębność pań-

²³ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 585.

²⁴ Tenże, *État et Églises dans l'Union européenne*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, red. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 357-358.

²⁵ R. Sobański, *Prawo europejskie*, s. 27-28.

²⁶ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 577.

²⁷ D. Lasok, *Zarys prawa Unii Europejskiej*, Toruń 1995, s. 161.

²⁸ P. Filipek, *Objaśnienia do art. 6*, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, red. K. Lanosz, Warszawa 2003, s. 137.

stwową, o zachowanie podstawowych funkcji państwa²⁹. Ponieważ normatywna treść ogólnego pojęcia „tożsamość narodowa” budziła wątpliwości w projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, skonkretyzowano pojęcie „tożsamość narodowa”, wskazując na jej nierozzerwalny związek z podstawowymi strukturami politycznymi i konstytucyjnymi państw, w tym z samorządem regionalnym i lokalnym. Szacunek dla tożsamości państw członkowskich da się także odczytać z art. I-52 projektu Traktatu ustanawiającego konstytucję dla Europy, w którym jest mowa o kościołach i wspólnotach światopoglądowych³⁰. Poszanowanie tożsamości narodowej państw członkowskich obejmuje poszanowanie pluralizmu kulturowego, który obejmuje również poszanowanie wkładu chrześcijaństwa w rozwój kultury tych państw³¹. W realiach europejskich fundamentalnym elementem kultury są wartości związane z chrześcijaństwem. Stanowią one wspólne dziedzictwo kulturowe narodów zamieszkujących ten kontynent, winny więc – zgodnie z przywołanymi przepisami – zostać odpowiednio uwypuklone w działaniach zmierzających do rozwoju kultur poszczególnych państw członkowskich. Jednocześnie Unia Europejska zobowiązana jest do poszanowania tożsamości narodowej, przez co podkreśla się znaczenie kultury poszczególnych narodów europejskich, wraz z wpływem czynników religijnych na życie publiczne. Realizowana integracja nie może być więc działalnością zmierzającą do całkowitego ujednoczenia. Wśród cech odróżniających poszczególne państwa członkowskie znajdują się również specyficzne, wypracowane przez wieki kultury, na gruncie których w zróżnicowany sposób widoczna jest obecność czynników religijnych³².

Zgodnie z art. 307 TWE traktat nie narusza praw i obowiązków wynikających z umów między państwem członkowskim a państwem trzecim, zawartych przed wejściem w życie traktatu. W zakresie, w jakim umowy te są niezgodne z TWE, państwa członkowskie zobowiązane są podjąć wszelkie właściwe środki, aby usunąć stwierdzone niezgodności, nawet renegegując tych umów. Zgodnie z art. 300 TWE Wspólnota Europejska może zawierać umowy z innymi państwami. Zgodnie z *ratio legis* odnosi się to także do Stolicy Apostolskiej jako podmiotu prawa międzynarodowego³³. Ze względu na

²⁹ C. Mik, *Artykuł 6*, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, red. C. Mik, W. Czapliński, Warszawa 2005, s. 91.

³⁰ K. Wojtowicz, *Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy – podstawy ustroju i porządku prawnego Unii Europejskiej*, „Przebieg Sejmu” 12(2004), nr 2(61), s. 20.

³¹ J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 284; T. Jasudowicz, *O uznanie i poszanowanie pozycji i roli religii i Kościoła*, s. 298.

³² C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 137; P. Stanisław, *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, Warszawa 2006, s. 38.

³³ Nie można zgodzić się z opinią M. Rynkowskiego, który uważa, że „zawarcie konkordatu jedynie pomiędzy Wspólnotami a Stolicą Apostolską doprowadziłoby do sytuacji dyskryminującej pozostałe kościoły i związki wyznaniowe, ponieważ nie posiadają one

wspólnotową zasadę równego traktowania wszystkich wspólnot religijnych w podobne relacje umowne wchodzić można z innymi wspólnotami religijnymi, mimo braku po ich stronie statusu prawnego prawa międzynarodowego, nie wynika to bezpośrednio z art. 300 TWE, lecz z art. 308 TWE³⁴ w związku z art. 300, 282 TWE³⁵, a także z ogólnej zasady równości. Im jaśniejsze stają się implikacje prawa wspólnotowego do regulowania pozycji wspólnot religijnych, tym bardziej rozsądne staje się wzięcie pod rozważę tej możliwości umownej regulacji³⁶.

2. ZASADA POMOCNICZOŚCI I PROPORCJONALNOŚCI

Art. 6 ust. 3 TUE sam w sobie stanowi zasadę prawa unijnego w tym znaczeniu, że stwarza w rzeczywistości barierę dla zbyt szybkiej integracji oraz wyraz obaw państw przed tzw. „wymarodowieniem”. Jest ona również przenoszona w inne obszary regulacji przez zasadę subsydiarności i proporcjonalności³⁷. W ten sposób oddziałuje na różne normy, także niezwiązane wprost z elementami należącymi do tożsamości narodowej.

Zgodnie z art. 5 TWE Wspólnota podejmuje działania „tylko wówczas i tylko w takim zakresie, w jakim cele proponowanych działań nie mogą być zrealizowane w sposób wystarczający przez państwa członkowskie, natomiast, z uwagi na skalę lub skutki proponowanych działań, mogą lepiej zostać zrealizowane przez Wspólnotę”. Postanowienie to wzmacnia autonomię kościołów i kładzie tamę szerokiej interpretacji kompetencji Unii w sprawy dotyczące relacji między państwami a kościołami. W dziedzinie spraw religijnych lepsze osiągnięcie celów oznacza zwykle, iż należy dać przestrzeń dla potrzeb historycznie ukształtowanych wierzeń religijnych, określonych przez wartości narodowe i regionalne, więzi emocjonalne i doświadczenie historycz-

reprezentacji w rozumieniu prawa międzynarodowego”. M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 173-174.

³⁴ Art. 308(235) „Jeżeli w działaniu wspólnego rynku okaże się niezbędne do realizacji jednego z celów Wspólnoty podjęcie pewnej akcji przez Wspólnotę, a uprawnienia potrzebne dla jej podjęcia nie będą przewidziane w niniejszym Traktacie, Rada, działając jednomyślnie na wniosek Komisji i po zasięgnięciu opinii Parlamentu Europejskiego, podejmie odpowiednie środki”.

³⁵ Art. 282(211) „Wspólnota posiada w każdym z państw członkowskich najszerszą zdolność prawną, jaką ustawodawstwo krajowe przyznaje osobom prawnym; może ona w szczególności nabywać lub zbywać nieruchomości i ruchomości oraz być stroną w postępowaniu sądowym. W tym celu Wspólnota jest reprezentowana przez Komisję”.

³⁶ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 585.

³⁷ S. Hambura, M. Muszyński, *Traktat o Unii Europejskiej z komentarzem*, Bielsko-Biała 2001, s. 97.

ne. W konsekwencji realizacja celów w tych sprawach może zostać osiągnięta na poziomie państwa członkowskiego i jego jednostek terytorialnych, a nie na poziomie Wspólnoty. Wynikająca z tego unormowania zasada – określana jako zasada przyznanych uprawnień – oznacza, że Wspólnota nie ma kompetencji o charakterze generalnym. Jej uprawnienia wynikają z wyraźnej woli państw członkowskich, które decydują o przekazaniu Wspólnocie kompetencji w określonych dziedzinach. Tak więc uprawnienia Wspólnoty obejmują jedynie te kwestie, które w traktatach założycielskich wyraźnie zaliczono do objętych jej kompetencją. W innych przypadkach kompetencja należy do państw członkowskich.

Należy podkreślić, że państwa członkowskie nie przekazały Wspólnocie kompetencji w sprawach dotyczących prawa i polityki wyznaniowej. Stanowienie unormowań dotyczących bezpośrednio zjawiska religijności nie należy więc do unormowań Wspólnoty³⁸. Oznacza to, że kwestia określenia stosunku do religii i kościołów zarezerwowana jest poszczególnym państwom członkowskim. Można więc mówić o zasadniczej niekompetencji prawa wspólnotowego w materii religijnej, z uwzględnieniem normy zawartej w art. 13 TWE, odnoszącej się do zakazu dyskryminacji religijnej. Zwalczanie dyskryminacji (opartej m. in. na religii lub światopoglądzie) włączone zostało wyraźnie do kompetencji Wspólnoty Europejskiej. Zgodnie z art. 13 TWE Rada Europejska, działając w zakresie kompetencji przyznanych Wspólnocie i z zachowaniem określonej w tym przepisie procedury, ma prawo do podjęcia własnych działań zmierzających do wykluczenia dyskryminacji. W oparciu o przedstawione unormowanie została wydana dyrektywa z dnia 27 listopada 2000 r. (2000/78/CE)³⁹ dotycząca równego traktowania w dziedzinie zatrudnienia. Podejmuje ona m. in. temat zatrudnienia realizowanego przez kościoły i inne organizacje, których etyka bazuje na określonej religii lub zespole przekonań. W takich warunkach – zgodnie z unormowaniami zawartymi w dyrektywie – nie stanowi dyskryminacji zróżnicowanie traktowania, bazujące na religii lub przekonaniach, jeżeli religia lub przekonania stanowią istotny element danej aktywności, którego wymaganie jest usprawiedliwione przez samą jej naturę bądź ze względu na okoliczności w jakich zatrudnienie jest realizowane⁴⁰. W omawianej dyrektywie uznaje się również prawo kościołów i innych organizacji, bazu-

³⁸ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 287-288.

³⁹ Directive 00/78/CE du Conseil du 27 novembre 2000 portant creation d'un cadre general en faveur de l'égalité de traitement en matière d'emploi et de travail, JOCE, L 303, 2 décembre 2000.

⁴⁰ Art. 4 ust.1 stanowi, że państwom członkowskim pozostawia się prawo uznania, że odmienne traktowanie ze względu na cechy związane z jedną z przyczyn uwzględnionych w dyrektywie nie stanowi dyskryminacji wówczas, gdy ze względu na rodzaj działalności zawodowej lub okoliczności jej wykonywania, dane cechy są istotnym i determinującym wymogiem zawodowym. Konieczne jest jednak spełnienie warunku zgodności z prawem celu, ze względu na który postawione zostały określone wymagania, oraz proporcjonalności samych wymagań. Dir 00/78/CE du Conseil du 27 novembre 2000; szerzej P. Sta-

jących na religii lub przekonaniach, do wymagania od osób pozostających od nich w zależności postawy dobrej wiary i lojalności wobec etyki organizacji⁴¹.

Zasada lojalności wspólnotowej w formie poszanowania konstytucyjnej struktury państw członkowskich zakazuje jednostronnej asymilacji prawa dotyczącego tych spraw⁴². Zgodnie z postanowieniami dotyczącymi zasady subsydiarności sprawy związane ze statusem kościołów, stowarzyszeń i wspólnot religijnych powinny pozostać w sferze uprawnień państw członkowskich⁴³.

Brak generalnych uprawnień organów unijnych do regulowania spraw wyznaniowych nie oznacza bynajmniej, że przepisy traktatów z Maastricht i Amsterdamu nie wskazują na obowiązywanie konkretnych przepisów prawa wyznaniowego bądź nie określają dyrektyw wyznaczających kierunek rozwiązań normatywnych w państwach członkowskich. Te postanowienia i dyrektywy dotyczą zarówno wolności sumienia i wyznania jednostki, jak i statusu prawnego związków wyznaniowych⁴⁴. Od podpisania Traktatu o Unii Europejskiej, 7 lutego 1992 r., rozszerzony został zakres unifikacji oraz jej intensyfikacja poprzez komponenty kulturowe i społeczne. Rozciąga się on obecnie na sfery, które bezpośrednio dotyczą kościołów. Art. 2 TWE stanowi, że poprawa jakości życia należy do zadań Wspólnoty Europejskiej. Ma ona także podejmować działania zmierzające do rozwoju życia kulturalnego w państwach członkowskich i przyczyniać się do powszechnego i profesjonalnego szkolnictwa o wysokim standardzie. Sformułowanie takie wyjaśnia to, co zostało przez prawo krajowe w dużej części niezauważone: kompetencje Unii Europejskiej w sprawach edukacji i kultury, w prawie gospodarczym i prawie pracy, w prawie podatkowym i socjalnym, dziś także, w sposób bezpośredni lub pośredni, dotyczą kościołów⁴⁵.

Problematyka wyznaniowa – w określonym aspekcie – może zostać uwzględniona w unormowaniach wspólnotowych na zasadzie związku z dziedzinami wchodzącymi w zakres wyraźnych kompetencji Unii czy Wspólnoty (np. dyrektywa dotycząca ochrony danych osobowych bierze pod uwagę również szczególną sytuację istniejącą w ramach wspólnot o charakterze religijnym)⁴⁶. Wtórne prawo wspólnotowe także uznaje potrzeby religijne. Poza Statutem o urzędnikach wspólnotowych, podejmowane są próby ujęcia tych

nisz, *Wspólnotowy zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię lub światopogląd*, „Przegląd Sejmowy” 13 (2005), nr 1 (66), s. 48-49.

⁴¹ P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 421.

⁴² G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 581-582.

⁴³ A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2000, nr 2-3, s. 50-52.

⁴⁴ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 287-288.

⁴⁵ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 581.

⁴⁶ Directive 95/46/CE du Parlement européen et du Conseil du 24 octobre 1995 relative à la protection des personnes physiques à l'égard du traitement des données à caractère personnel et à la libre circulation de ces données, JOCE, L 281, 23 novembre 1995; P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 424.

kwestii w dyrektywie telewizyjnej. Zgodnie z nią transmisja uroczystości kościelnych lub programów religijnych, której planowany czas emisji jest krótszy niż trzydzieści minut, nie może być przerywana przez spoty reklamowe (art. 11 ust. 5). Reklama telewizyjna nie może naruszać uczuć religijnych (art. 12 c)⁴⁷.

3. ORZECZNICTWO EUROPEJSKICH TRYBUNAŁÓW W MATERII RELIGIJNEJ

Art. 6 TUE w ust. 1 stwierdza, że „Unia jest ustanowiona na zasadach wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz praworządności”⁴⁸. Natomiast w ust. 2 „Unia respektuje podstawowe prawa zagwarantowane w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 grudnia 1950 r. oraz prawa wynikające z tradycji konstytucyjnych, wspólnych dla państw członkowskich, jako ogólne prawa wspólnoty”⁴⁹. Zasada poszanowania przez Unię Europejską praw podstawowych, wskazuje na dwa zasadnicze, zdaniem twórców Traktatu, źródła tych praw podstawowych – wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich oraz Europejską Konwencję Praw Człowieka. Tym samym artykułuje tzw. regułę (formułę) kreuującą. Art. 6 ust. 2 określa również rangę praw podstawowych we wspólnotowym porządku prawnym, które stanowią zasady ogólne prawa wspólnotowego⁵⁰. Europejska Konwencja Praw Człowieka uznawana jest za „konstytucyjny instrument europejskiego porządku prawnego”. Mimo, iż jest traktowana jako źródło inspiracji dla ochrony praw podstawowych w Unii, zarówno przez art. 6 ust. 2 TUE, jak i orzecznictwo Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, nie posiada mocy wiążącej we wspólnotowym porządku

⁴⁷ Directive 89/552/CEE du Conseil du 3 octobre 1989 visant à la coordination de certaines dispositions législatives, réglementaires et administratives des États membres relatives à l'exercice d'activités de radiodiffusion télévisuelle, JOCE, L 298, 17 octobre 1989. Modifiée par Directive 97/36/CE du Parlement européen et du Conseil du 30 juin 1997, L 202 60, 30.7.1997.

⁴⁸ Zasada poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz praw podstawowych nie powinna być pojmowana jako przeciwstawianie praw człowieka i podstawowych wolności prawom podstawowym czy odwrotnie. Są to bowiem tylko odmienne ujęcia tej samej problematyki. Poniekąd prawa człowieka można uznać za pojęcie nadrzędne w stosunku do praw podstawowych. Prawa człowieka i podstawowe wolności jako zasada podstawowa Unii zostały uznane w prawie pierwotnym po raz pierwszy dopiero w Traktacie amsterdamskim. C. Mik, *Artykuł 6*, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, s. 76.

⁴⁹ Tekst polski, [w:] *Dokumenty Europejskie*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999.

⁵⁰ C. Mik, *Artykuł 6*, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, s. 81.

prawnym. Ani Wspólnota, ani Unia nie są stronami Konwencji. Konwencja nie może być więc bezpośrednią podstawą orzekania o naruszeniach praw podstawowych. Ma jednak istotne znaczenie w interpretowaniu prawodawstwa wspólnotowego i ocenianiu praktyki administracyjnej UE⁵¹.

3.1. PRAWO DO WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W EUROPEJSKIEJ KONWENCJI O OCHRONIE PRAW CZŁOWIEKA I PODSTAWOWYCH WOLNOŚCI

Wolność przekonań, sumienia i religii jest jednym z fundamentów „społeczeństwa demokratycznego”. W swoim wymiarze religijnym jest jednym z najistotniejszych elementów, które współtworzą tożsamość wyznawców oraz ich poglądy na życie, ale jest także cenną „zdobyczą” dla ateistów, agnostyków i religijnie niezaangażowanych. Model „społeczeństwa demokratycznego” zapewnia wolności religijnej miejsce szczególne. Mówiąc o wspólnotach religijnych należy zauważyć, że to właśnie one jako osoby prawne są nośnikami wolności religijnej. Ludzie oraz związki ludzi są podstawowymi elementami systemu demokratycznego i trudno byłoby bez nich nakreślić obraz współczesnego państwa. Relacja pomiędzy tymi elementami a państwem powinna być określona, ponieważ poziom tych relacji determinuje jego charakter. Są także gwarantami prawnego postępu w państwie⁵². Jednym z podstawowych celów Unii Europejskiej jest ochrona wolności religijnej, która w prawie Unii Europejskiej pojmowana jest tak samo, jak w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

3.1.1. Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i religii

Art. 9 ust. 1 Konwencji stanowi: „każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub poglądów przez uprawianie kultu, czynności religijnych, praktykowanie i nauczanie”⁵³.

W aspekcie podmiotowym zakres ochrony obejmuje nie tylko osoby fizyczne, ale – zgodnie z interpretacją formuły „indywidualnie lub wspólnie z innymi” – uległ rozszerzeniu na kościoły⁵⁴. Słabą stroną Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka jest brak wyraźnej gwarancji ochrony wolności

⁵¹ P. Filipek, *Objaśnienia do art. 6, [w:] Traktat o Unii Europejskiej*, s. 125.

⁵² R. Balodis, *Church and State in the Baltic states. Registration and basic principles of formation of religious organisations*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 339-340.

⁵³ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

⁵⁴ S. Hambura, S. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych*, s. 77.

religijnej w wymiarze instytucjonalnym⁵⁵. Jednakże w toku praktyki procesowej organy europejskie rozszerzyły pojęcie osoby, włączając w zakres tego terminu także osoby prawne⁵⁶. W świetle stanowiska Europejskiej Komisji Praw Człowieka podmiotem prawa do wolności myśli, sumienia i religii może być także związek religijny jako całość. Początkowo Komisja stała na stanowisku, że gwarancje dotyczące wolności religijnej rozciągają się wyłącznie na osoby fizyczne⁵⁷. Korporacja będąc osobą prawną, a nie fizyczną, nie jest zdolna do posiadania i korzystania z praw zagwarantowanych w art. 9 Konwencji⁵⁸. Kościół natomiast rozumiany jako zorganizowana wspólnota religijna oparta na identycznych lub przynajmniej istotowo podobnych poglądach, sam w sobie jest chroniony przez ochronę praw swoich członków wypływających z art. 9 Konwencji⁵⁹. 5 maja 1979 r. Komisja wydała decyzję w sprawie dopuszczalności powództwa skierowanego przez pastora z Kościoła scjentologicznego przeciwko Szwecji. Rewidując własny pogląd wyrażony we wcześniejszej decyzji Komisja uznała, że rozróżnienie między kościołem a jego członkami w związku z art. 9 jest ze swej istoty sztuczne. Kościół bowiem wnosząc powództwo czyni to w imieniu swoich członków. Dlatego kościół jest samodzielnym posiadaczem praw, a tym samym może korzystać z praw zagwarantowanych w art. 9 i traktować uprawnienia wynikające z tego prawa jako swoje własne⁶⁰.

⁵⁵ J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 284.

⁵⁶ Art. 1 „Każda osoba fizyczna i prawna ma prawo do poszanowania swego mienia.” Protokół [nr 1] Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, [w:] *Prawo Międzynarodowe Publiczne. Wybór Dokumentów*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, Lublin 2001, wyd. V zmienione, s. 287; E. Palm, *Case-law of the European Cort of Human Rights on the freedom of religion guaranteed by the European Convention on Human Rights*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 879-880.

⁵⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 68.

⁵⁸ Church of X. v. The United Kingdom – decyzja Komisji z 17 grudnia 1968, Collection 29, s. 70-80, application n. 3798/68, „Yearbook” 12, s. 306. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20310&sessionId=10226591&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁵⁹ X. v. Denmark – decyzja Komisji (plenarna) z 8 marca 1976, application n. 7374/76, DR 5 s. 157. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=56265&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; J. Duffar, *Églises nationales et Convention Européenne des Droits de l'Homme: quelques observations tirées de la jurisprudence*, AC, 43, 2001, s. 117.

⁶⁰ X. and Church of Scientology v. Sweden – decyzja Komisji z 5 maja 1979, application n. 7805/77, DR 16, s. 68. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55442&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; T. Jasudowicz, *O uznanie i poszanowanie pozycji i roli religii i Kościoła w jednoczącej się Europie*, [w:] *Polska w Unii Europejskiej. Perspektywy, warunki, szanse i zagrożenia*, red. C. Mik, Toruń 1997, s. 289; J. Peteva, *Religion in Bulgaria at the beginning of the XXIst century*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 295; M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka (w świetle orzecznictwa Komisji i Trybunału Praw Człowieka)*, PiP 11(1992), s. 77.

Prawo to – zdaniem Komisji – musi być rozumiane jako wolność praktykowania religii we wspólnocie wierzących, jako autonomia instytucji religijnych, swoboda wykonywania kultu i nauczania⁶¹. Norma ta zawiera generalne prawo do uprawiania kultu, praktykowania, nauczania i wykonywania czynności rytualnych. Zakres zaś poszczególnych przesłanek wypracowany został w praktyce Komisji oraz Trybunału Praw Człowieka. Kluczowym problemem była sprawa pojęcia „praktykowanie”, które – zdaniem Europejskiej Komisji Praw Człowieka – należy rozumieć jako akt będący istotnym i zasadniczym wyrazem wiary⁶².

Kolejne decyzje Europejskiej Komisji Praw Człowieka potwierdziły prezentowane wyżej stanowisko. Komisja wyjaśniła, że prawo to przysługuje także stowarzyszeniom o charakterze religijnym lub filozoficznym⁶³. Stanowisko Komisji zostało potwierdzone orzeczeniem Trybunału, który w sprawie Metropolitan Church of Bessarabien and others przeciwko Mołdawii uznał kościół za podmiot wolności religijnej⁶⁴.

W sprawie Verein Kontakt-Information-Therapie i Siefried Hagen przeciwko Austrii, Komisja dokonała rozróżnienia pomiędzy prawami wynikającymi z art. 9. Zdaniem Komisji, inaczej niż to ma miejsce w stosunku do wolności religii, wolność sumienia nie może być praktykowana przez osoby prawne⁶⁵. Podobnie podmiotem praw gwarantowanych w art. 9 nie staje się osoba prawna czy organizacja z tytułu współpracy z kościołem lub stowarzyszeniem religijnym bądź filozoficznym⁶⁶. Kościoły oraz stowarzyszenia o cha-

⁶¹ K. Orzeszyna, *Stosunek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej*, s. 229.

⁶² Precedensowa jest tu decyzja *Arrowsmith v. United Kingdom* – decyzja Komisji (plenarna) z 16 maja 1977, DR 8 s. 123. <http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=56346&sessionId=10234711&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁶³ *Omkananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland* – decyzja Komisji (plenarna) z 19 marca 1981, application n. 8118/77, DR 25, s. 105. <http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55841&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; *Finska Församlingen i Stockholm and Hautaniemi v. Sweden* – decyzja Komisji (Druga Izba) z 11 kwietnia 1996, application n. 24019/94, DR 85, s. 29. <http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20074&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; *Institut de prêtres Français et autres contre la Turquie* – decyzja Komisji z 19 stycznia 1998, application n. 28308/95, DR 92, s. 15. <http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=35758&sessionId=102977018&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁶⁴ ETPC, 13 December 2001, application n. 45701/99. <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/0/75f3ea9f6eb9d125c1256b22002f59fb?>

⁶⁵ *Verein „Kontakt-Information-Therapie” (KIT) and Hagen v. Austria* – decyzja Komisji z 12 października 1988 r., application n. 11921/86, DR 57, s. 81. <http://cmiskp.echr.coe.int//tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=17456&sessionId=10119025&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁶⁶ Zdaniem Komisji konieczność zapłacenia podatku kościelnego przez firmę niezależnie od prowadzonej przez nią działalności nie wchodzi w zakres gwarancji objętych art. 9.

rakterze religijnym lub filozoficznym jako podmioty uprawnione w zakresie wolności religii otrzymały jednocześnie legitymację formalną do kierowania skargi o naruszenie art. 9 Konwencji. Komisja, wydając decyzję w sprawie dotyczącej Kościoła scjentologicznego przeciwko Szwecji stwierdziła, iż uznaje kompetencje kościoła do wniesienia powództwa według własnego uprawnienia⁶⁷. Jeśli wspólnoty o charakterze religijnym lub filozoficznym nie mają formy zorganizowanej, co należy do wyjątków, podstawą obrony ich praw jest art. 34 Konwencji, w którym wśród podmiotów mogących formułować skargę wymienione zostały także organizacje pozarządowe i grupy jednostek⁶⁸. Prawa występowania z zarzutem przeciwko państwu o łamanie Konwencji pozbawione są kościoły państwowe, gdyż nie mogą przedkładać skargi przeciwko strukturze organizacyjnej, którą same współtworzą⁶⁹.

Mimo, iż posiadaczem pierwotnym prawa do wolności religijnej jest osoba fizyczna, to słuszne wydaje się uznanie kościołów i innych związków wyznaniowych przez organy strasburskie za podmioty uprawnione w zakresie prawa do wolności myśli, sumienia i religii, ponieważ jako podmioty zbiorowe tej wolności zabezpieczają realizację indywidualnych praw wolnościowych swoich członków⁷⁰. W ten sposób orzecznictwo strasburskie poszerzyło zakres ochrony wolności religijnej o wymiar instytucjonalny⁷¹.

Standard gwarancji wynikających z Konwencji ma pewną granicę, ponieważ na podstawie orzecznictwa przyjęto, że państwo nie ma obowiązku zapewnienia określonej grupie religijnej zupełnie swobodnego wyboru formy, w jakiej może nastąpić jej legalizacja w ramach systemu prawnego. Jednak koniecznym warunkiem jest umożliwienie grupie nieskrępowanego praktykowania. Państwo nie może też nakładać na jednostkę jakichkolwiek obowiązkowych ciężarów na rzecz kościoła mającego status kościoła państwowego⁷².

Komisja nie stwierdziła, aby stowarzyszenie, które posiada większość udziałów w firmie ani jego dyrektor, będący członkiem stowarzyszenia, mogły się uważać w tym przypadku za ofiary naruszenia art. 9 Konwencji, gdyż nałożony podatek nie miał wpływu na opodatkowanie własne tych podmiotów. *Kustannus Oy Vapaa Ajattelijat AB, Vapaa-Ajattelijain Liitto-Fritänkarnas Förbund r.y. and Kimmo Sundström v. Finland* – decyzja Komisji z 15 kwietnia 1996, application n. 20471/92, DR 85-A, s. 29. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20054&sessionId=10119899&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁶⁷ *Church of Scientology v. Sweden* – decyzja Komisji z 14 lipca 1980, application n. 8282/78, D.R. 21, s. 109. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55713&sessionId=10119899&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁶⁸ M. Pernal, *Gwarancje wolności religijnej w Europejskiej Konwencji*, s. 77.

⁶⁹ N. Blum, *Gedenken-Gewissens-und Religionsfreiheit nach Art. 9 der Europäischen Menschenrechtskonvention*, Berlin 1990, s. 172.

⁷⁰ A. Czohara, *Mechanizmy ochrony wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej*, s. 49.

⁷¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji*, s. 70.

⁷² S. Hambura, S. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych*, s. 77-78; K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji*, s. 74-75.

Orzeczenia Trybunału zakładają, że art. 9 Konwencji znajduje odzwierciedlenie w konstytucjach państw Unii. W razie rozbieżności przyjmuje się najwyższy standard i wyznacza tym samym tendencję do zapewnienia takiego poziomu ochrony we wszystkich państwach⁷³.

Prawo do wolności myśli, sumienia i religii zostało wzmocnione zakazem dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania. Zgodnie z Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności korzystanie z praw i wolności w niej przewidzianych powinno być zapewnione bez jakiegokolwiek dyskryminacji, w tym m.in. opartej na religii lub przekonaniach (art. 14).

3. 1. 2. Ograniczanie prawa do wolności religii i przekonań

Wolność religii i przekonań może zostać ograniczona, ale jedynie zgodnie ze standardem, który jest przewidziany w art. 9 ust. 2 Konwencji: „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań nie może podlegać innym ograniczeniom od tych, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne w społeczeństwie demokratycznym, dla bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku, zdrowia i moralności publicznej albo ochrony praw i wolności osób trzecich”.

Zgodnie z treścią tego artykułu dopuszcza się ograniczenia tego prawa jedynie aktem o randze ustawowej i wyłącznie ze względu na przesłanki w nim wskazane. Kluczowy jest tu wymóg „konieczności w społeczeństwie demokratycznym”, który stanowi bardzo wysoki standard ochrony. W myśl doktryny należy tu wykazać istnienie „palącej potrzeby społecznej”. Możliwe ograniczenia korzystania z wolności religii określone w ust. 2 art. 9 dotyczą jedynie wolności uzewnętrzniania swej religii lub przekonań⁷⁴.

Jakiegokolwiek ograniczenie praw i wolności musi mieć podstawę prawną („przewidziane przez prawo”), jak również „konieczne w społeczeństwie demokratycznym”, a także innych przyczyn, jak „bezpieczeństwo publiczne” czy „ochrona zdrowia i moralności”⁷⁵. Zgodnie ze stanowiskiem wyrażonym przez organy strasburskie określenie „przewidziane przez prawo” odnosi się nie tylko do prawa krajowego, ale obejmuje również zasadę rządów prawa oraz pewności prawnej, powszechną w społeczeństwach demokratycznych i stanowiącą część dziedzictwa państw członków Rady Europy⁷⁶.

⁷³ R. Sobański, *Prawo europejskie a Kościoły*, PiP 1996, z. 4-5 (602-603), s. 27.

⁷⁴ Case of Kokkinakis v. Greece – wyrok Trybunału (Izby) z 25 maja 1993, application n. 14307/88. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=408&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁷⁵ Case of The Sunday Times v. The United Kingdom – wyrok Trybunału (pełny skład) z 26 kwietnia 1979, application n. 6538/74. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=165&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁷⁶ Silver and others v. The United Kingdom – raport Komisji z 11 października 1980 r., application n. 5947/72, Seria B 51 <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp>

Samo zaś pojęcie „prawo”, jakie zostało użyte w klauzuli – zgodnie ze stanowiskiem Trybunału – należy rozumieć w znaczeniu materialnym, a nie formalnym. Obejmuje ono nie tylko ustawy, ale także przepisy niższego rzędu⁷⁷. W rozumieniu organów strasburskich społeczeństwem demokratycznym jest społeczeństwo, w którym panuje pluralizm religijny i światopoglądowy, drogo przez wieki okupiony i nierozłącznie z tym społeczeństwem związany, oraz duch tolerancji⁷⁸. Ograniczenia w społeczeństwie demokratycznym zakładają „konieczność”, czyli istnienie palącej potrzeby społecznej, która w sposób przekonywający musi być ustalona⁷⁹. Komisja podkreśliła nawet, że „konieczność” sugeruje istnienie „presji społecznej”, aby postąpić w taki właśnie sposób⁸⁰.

Organy strasburskie przyjęły, że państwa muszą powiązać kryterium „konieczne w społeczeństwie demokratycznym” z jedną z podstaw ograniczających (bezpieczeństwo i porządek publiczny⁸¹, zdrowie⁸², moralność⁸³, prawa i wolności innych osób⁸⁴), tzn. ustalić, że wprowadzone ograniczenie jest

action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=54914&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true.

⁷⁷ Case of *Kruslin v. France* – wyrok Trybunału (Izby) z 24 kwietnia 1990, application n. 11801/85. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=207&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁷⁸ Case of *Kokkinakis v. Greece* – wyrok Trybunału (Izby) z 25 maja 1993, application n. 14307/88.

⁷⁹ Case of *Silver and others v. The United Kingdom* – wyrok Trybunału z 25 marca 1983, application n. 5947/72;6205/73;7052/75;7061/75;7107/75;7113/75;7136/75. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=158&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; X. v. the United Kingdom – decyzja Komisji (plenarna) z 6 marca 1982, application n. 8231/78, DR 28, s. 5. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55772&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸⁰ *Iskcon and 8 others v. The United Kingdom*, decyzja Komisji (Pierwsza Izba) z 8 marca 1994, application n. 20490/92, DR 76, s. 90. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=19788&sessionId=10226534&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸¹ Bezpieczeństwo publiczne bywa rzadko jedyną podstawą ograniczenia manifestowania religii i przekonań. Zgodnie z orzecznictwem strasburskim bezpieczeństwo publiczne daje podstawę do wprowadzania ograniczeń przez państwa ze względu na ochronę interesów zbiorowych, tzn. stanowi rację do ustanawiania ograniczeń praw człowieka w interesie ogólnospołecznym. Por. K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999, s. 190.

⁸² Np. Decision M. v. Denmark, 7 May 1962, application n. 1329/62. <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc/ViewTitl.asp?Item=0&Action=Html&X=1218124149&X>; X. v. The United Kingdom – decyzja Komisji (plenarna) z 12 lipca 1978, application n. 7992/77, DR 14, s. 234. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55056&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸³ Termin ten obejmuje system wartości, wokół których konstytuuje swój byt społeczeństwo. Case of *Handyside v. The United Kingdom* – wyrok Trybunału (pełnego składu) z 7 grudnia 1976, application n. 5493/72. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp>.

ochroną interesów zbiorowych. Państwo nie może powołać się w sposób zasadny na ogólną konieczność, aby usprawiedliwić ograniczenia praw i wolności indywidualnych⁸⁵.

Chociaż organy strasburskie nakazują konieczność ścisłego i rygorystycznego interpretowania klauzul ograniczających, to jednak – jak podkreślają prawnicy strasburscy przy okazji rozpatrywania innych spraw – orzecznictwo stale potwierdza istnienie pewnego obszaru swobody, który został nazwany „marginesem uznania”. Mogą z niego korzystać państwa przy ocenie istnienia oraz stopnia konieczności ingerencji. Koncepcja „marginesu uznania” została stworzona już w 1958 r. w sprawie między Grecją a Wielką Brytanią⁸⁶, a następnie doprecyzowana w sprawie Lawless przeciwko Irlandii i potwierdzona w kilku innych sprawach⁸⁷. U podstaw jakichkolwiek ograniczeń dokonywanych przez państwo nie mogą tkwić inne przyczyny niż te, które są wymienione w samej klauzuli wyjątkowej. Wprowadzone ograniczenia pozwalają utrzymać równowagę między prawami jednostki a szerszymi interesami społeczeństwa

asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=84&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true. Szerzej C. Mik, *Wolność radia i telewizji w świetle Konwencji Europejskiej i prawa polskiego*, PiP 1993, nr 10, s. 37; K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999, s. 195-196.

⁸⁴ Case of Chassagnou and others v. France – wyrok Wielkiej Izby z 29 kwietnia 1999, application n. 25088/94,28331/95and28443/95. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=869&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; X. v. The Netherlands – decyzja Komisji z 31 maja 1967, application n. 2988/66, „Yearbook” 10, s. 476-478, Collection 23, s. 137-139. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20271&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸⁵ Government of Denmark v. The Government of Greece; Government of Norway v. The Government of Greece; Government of Sweden v. The Government of Greece; Government of The Netherlands v. The Government of Greece – raport Komisji z 5 listopada 1969, „Yearbook” 12, s. 194-195. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=14228&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸⁶ Greece v. The United Kingdom and Northern Ireland - raport Komisji z 26 września 1958, Część I. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55308&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true>, Część II, application n. 176/56, „Yearbook” 2. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55309&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true>.

⁸⁷ Case of Lawless v. Ireland – wyrok Trybunału (Izby) z 1 lipca 1961, application n. 332/57. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=103&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>; Case of Manoussakis and others v. Greece – wyrok Trybunału (Izby) z 26 września 1996, application n. 18748/91. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=652&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>.

demokratycznego jako całości w przypadkach, gdy mogą one stanąć w konflikcie ze sobą⁸⁸.

3.2. ORZECZNICTWO EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU SPRAWIEDLIWOŚCI

Zgodnie z art. 6 ust. 2 TUE Unia Europejska szanuje prawa podstawowe, zagwarantowane w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla państw członkowskich.

Pojęcie „praw podstawowych” ukształtowane na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości zostało włączone do wspólnotowego prawa pierwotnego i pojawiło się po raz pierwszy w preambule do Jednolitego Aktu Europejskiego. Dorobek wspólnotowy w zakresie ochrony praw podstawowych rekonstruowany na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości⁸⁹ obejmuje prawa zawarte w pierwotnym prawie wspólnotowym, wynikające z systemów konstytucyjnych państw członkowskich, oraz sformułowane w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i innych traktatach międzynarodowych. Katalog ten w ostatnich latach poszerza się o prawa przyznane obywatelom Unii⁹⁰.

Za pierwszy wyrok tworzący wspólnotowe prawa podstawowe uważa się sprawę Staudera przeciw Miastu Ulm z 1969 r.⁹¹ W kolejnych sprawach Europejski Trybunał Sprawiedliwości zaliczył art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności do wiodących zasad prawnych Wspólnoty i wyłożył prawo do wolności religijnej w szerokiej interpretacji uwzględniającej jej wymiar wspólnotowy. Trybunał po raz pierwszy uznał podstawowe prawo do wolności religijnej, przynajmniej w jego zasadniczej części w sprawie

⁸⁸ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji*, s. 183-184.

⁸⁹ Na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości komentatorzy sporządzili katalog praw, który obejmuje: szczególne prawo do osobowości, prawa własności, wolności wyboru zawodu i prowadzenia działalności gospodarczej, prawa do sfery prywatnej i nienaruszalności mieszkania, poszanowania życia rodzinnego, ochrony zaufania między adwokatem a klientem, tajemnicy lekarskiej, wolności stowarzyszenia, wolności religii, wolnego dostępu do zatrudnienia, roszczenia o efektywną ochronę prawną i inne. M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 68.

⁹⁰ R. Wieruszewski, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej w systemie międzynarodowych instrumentów ochrony prawnej*, [w:] *Konstytucja dla rozszerzającej się Europy*, red. E. Popławska, Warszawa 2000, s. 47-48.

⁹¹ Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt – wyrok Sądu z 12 listopada 1969, Affaire 29/69 [1969], Recueil de jurisprudence, s. 419. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61969J0029:EN:HTML>.

Prais przeciwko Radzie z 1976 r.⁹², zapewniając podstawowe poszanowanie potrzeb religijnych. Zgodnie z wykładnią Trybunału państwa są zobowiązane do pozytywnej ochrony wolności religijnej, tzn. do zagwarantowania warunków zaspokajania potrzeb religijnych przez pozytywne, organizacyjne działania instytucji publicznych. Organy państwowe jako instytucje świeckie nie muszą mieć rozeznania w sprawach religijnych, jeśli jednak zostają o nich poinformowane, są zobowiązane do ich aktywnego respektowania, odnosi się to do wszystkich wyznań⁹³.

Europejski Trybunał Sprawiedliwości w orzeczeniu Steymann przeciwko Staatssecretaris van Justitie (Baghwan)⁹⁴ stwierdził, iż art. 2 TWE należy interpretować w tym znaczeniu, że czynności członków stowarzyszenia opartego na religii lub innej formie światopoglądu w ramach działalności gospodarczej tego stowarzyszenia stanowią część życia gospodarczego, jeśli świadczenia, które stowarzyszenie zapewnia swoim członkom mogą być postrzegane jako bezpośrednie świadczenie wzajemne za rzeczywiste i prawdziwe czynności. Trybunał podkreślił, że czynności te muszą być rzeczywiste i prawdziwe, a ich znaczenie nie może być marginalne⁹⁵. Zatem religia nie należy do obszaru regulowanego prawem wspólnotowym, poza sytuacją, gdy wiąże się z prowadzeniem działalności gospodarczej. Odpłatna praca i usługi w kontekście działalności gospodarczej wspólnoty religijnej mogą stanowić część życia gospodarczego w znaczeniu Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską.

Prawo europejskie napotyka trudności, gdy problem dotyczy szczególnych cech kościoła. Stało się to widoczne w sprawie Roosmalen przeciwko Bestuur van de Bedrijfsvereniging⁹⁶. Europejski Trybunał Sprawiedliwości uznał Van Roosmalen⁹⁷ za samozatrudnionego w rozumieniu prawa wspólnotowego, tak iż na tej podstawie otrzymał on emeryturę zgodnie z przepisami państwa członkowskiego. Decyzja ta pokazała, że kategorie prawa wspólnotowego przez długi czas nie mogły poradzić sobie we właściwy sposób z okolicznościami

⁹² Vivien Prais v. Conseil des Communautés européennes – wyrok Sądu (Pierwszej Izby) z 27 października 1976, Affaire 130/75, [1976], Recueil de jurisprudence, s. 1589. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0130:EN:HTML>.

⁹³ R. Sobański, Prawo europejskie, s. 27.

⁹⁴ Udo Steymann v. Staatssecretaris van Justitie – wyrok Sądu (Szósta Izba) z 5 października 1988, Affaire 196/87 [1988], Recueil de jurisprudence, s. 6159. <http://europa.eu.int/eur-lex/lex/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=-CELEX:61987J0196:FR:HTML>.

⁹⁵ D.M. Levin v. Staatssecretaris van Justitie - wyrok z 23 marca 1982, Affaire 53/81 [1982], Recueil de jurisprudence, s. 1035. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61981J0053:EN:HTML>; M. Rynkowski, Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej, s. 78-79.

⁹⁶ A. J. M. van Roosmalen v. Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen – wyrok Sądu (Drugiej Izby) z 23 października 1986, Affaire 300/84 [1986], Recueil de jurisprudence, s. 3097. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61984J0300:EN:HTML>.

⁹⁷ A. J. M. van Roosmalen, misjonarz w Zairze, który przez kilka dekad był utrzymywany raczej przez członków wspólnoty misjonarskiej niż przez swój zakon.

religijnymi. Nawet jeżeli Europejski Trybunał Sprawiedliwości wydał właściwą decyzję w tej konkretnej sprawie, w tym samym czasie podkreślił potrzebę wyraźnych przepisów dotyczących religii w strukturze prawa wspólnotowego, wspierając w ten sposób proces otwartego i świadomego ukierunkowania na sferę religijną⁹⁸.

⁹⁸ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 583.

POLITYKA RELIGIJNA UNII EUROPEJSKIEJ WOBEC KOŚCIOŁÓW I ORGANIZACJI ŚWIATOPOGLĄDOWYCH

Religia nie jest przedmiotem bezpośredniego zainteresowania Unii Europejskiej, która jest wspólnotą światopoglądowo i religijnie neutralną. Nie oznacza to jednak, że chce tłumić życie religijne w społeczeństwach europejskich czy ateizować sferę publiczną. Neutralność religijna i światopoglądowa Unii nie oznacza, że wspólnota jest strukturą neutralną aksjologicznie, czyli obojętną wobec uznawanych wartości, tradycyjnie ożywianych i pielęgnowanych przez kościoły. Do tych podstawowych wartości zalicza się także wolność religijną, która w porządku prawnym Unii Europejskiej jest także publiczną i zbiorową wolnością wspólnot religijnych¹. Aktywna obecność kościołów w sferze publicznej leży nie tylko w interesie kościołów, lecz i w jedności Europy, która – przy całej wadze problemów gospodarczych – wymaga zakorzenienia w kulturze, tradycji i historii².

Mimo że przedmiot kompetencji Unii Europejskiej nie dotyczy spraw wyznaniowych, to jednak postępująca integracja prawna nie pozostaje bez wpływu na stosunki kościołów – państwo w krajach członkowskich oraz na prawo wyznaniowe poszczególnych państw, a także na wewnętrzne prawo kościołów³.

1. STOSUNEK UNII EUROPEJSKIEJ DO RELIGII I KOŚCIOŁÓW W DEKLARACJI NR 11 I KARCIE PRAW PODSTAWOWYCH

Wraz z postępowaniem procesu integracji europejskiej pojawiła się potrzeba określenia stosunku Wspólnoty i Unii Europejskiej do kwestii związanych

¹ *Unia Europejska wobec Kościołów*, [w:] *Unia Europejska. Informator o kościołach*, Komitet Integracji Europejskiej, Warszawa 2003, s. 2.

² R. Sobański, *Prawo europejskie*, s. 29-30.

³ Tamże, s. 24.

z wolnością religijną. Odpowiedź na związane z tym pytania udzielana była stopniowo, poczynając od gwarancji poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, wpisanych do Traktatu o Unii Europejskiej, poprzez przyjęcie tzw. klauzuli kościelnej dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego, aż po postanowienia art. 10 Karty Praw Podstawowych. Ukształtowany w ten sposób stan opiera się na dwóch podstawowych zasadach: poszanowaniu wolności religijnej w wymiarze indywidualnym oraz kompetencji państw członkowskich w kwestii określenia stosunku do religii i kościołów⁴.

1.1. DEKLARACJA NR 11 DO TRAKTATU AMSTERDAMSKIEGO W SPRAWIE STATUSU KOŚCIOŁÓW I WSPÓLNOT ŚWIATOPOGLĄDOWYCH

18 czerwca 1997 r. w Amsterdamie Rada Europejska wydała Deklarację w sprawie statusu kościołów i organizacji światopoglądowych. W czerwcowej wersji Traktatu Amsterdamskiego tekst ten został zamieszczony w sekcji zatytułowanej „Wolność, bezpieczeństwo i sprawiedliwość”, ale już wówczas zdecydowano, że uzyska on formę oświadczenia do Aktu końcowego⁵. W ostatecznej wersji Traktatu z 2 października 1997 r. stanowi on, w niezmiennym brzmieniu, treść Deklaracji nr 11 dotyczącej statusu kościołów i organizacji światopoglądowych.

Deklaracja została sformułowana następująco: „Unia przestrzega i nie narusza statusu, z jakiego korzystają zgodnie z prawem krajowym kościoły i stowarzyszenia lub wspólnoty religijne w państwach członkowskich” oraz „Unia przestrzega na równi statusu organizacji filozoficznych i niewyznaniowych”⁶.

Model relacji Unia Europejska i wspólnoty religijne oraz organizacje światopoglądowe jest pluralistyczny. Organy Unii Europejskiej uznają status kościołów i organizacji światopoglądowych w takim stopniu, w jakim jest on zagwarantowany w prawie krajowym państw członkowskich. Niewątpliwie jest to wyraz poszanowania przez Unię Europejską pluralizmu modeli relacji między państwem a kościołem w Europie⁷.

⁴ P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 420.

⁵ Treaty of Amsterdam, OJEC, C 340 z 10 listopada 1997 r.

⁶ Tekst Deklaracji w języku angielskim: Declaration (No 11) on the status of churches and non-confessional organisations. „The European Union respects and does not prejudice the status under national law of churches and religious associations or communities in the Member States. The European Union equally respects the status of philosophical and non-confessional organisations”. <http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/selected/livre473.html>.

⁷ J. Krukowski, *Polskie prawo*, s. 286.

Ma tu miejsce potwierdzenie kompetencji państw członkowskich w kwestii ustalenia statusu prawnego kościołów i innych grup religijnych⁸. Wynika z niej wyraźnie, że jedynie do państw członkowskich, a nie do Unii, należy określenie systemu prawnego decydującego o pozycji tych podmiotów oraz stanowienie norm odnoszących się do warunków realizacji prawa do wolności religijnej. Unia nie czyni własnym i nie promuje żadnego konkretnego modelu relacji państwo – kościół. Zgodnie z przyjętą deklaracją również w przyszłości powinna się powstrzymać od działań zmierzających do uniformizacji przyjmowanych w poszczególnych państwach członkowskich modeli stosunków istniejących pomiędzy strukturami państwowymi i religijnymi, zwłaszcza że odznaczają się one obecnie dość dużym stopniem różnorodności⁹. Nowym elementem jest twierdzenie, że w Unii Europejskiej na równi ze statusem prawnym kościołów jest traktowany status organizacji światopoglądowych.

Nie można wprowadzić jednolitej koncepcji świeckości na płaszczyźnie Unii Europejskiej, tym bardziej, że tradycja większościowa Federacji Humanistów Europejskich¹⁰ powołuje się na własną świeckość Europy północnej, na model belgijsko-holenderski, w którym ruchy humanistyczne organizują się przeciwko kościołowi, domagając się podobnych do niego praw. Natomiast model świeckości francuskiej, który ma zwolenników w Europie południowej, podkreśla świeckość jako laicyzację państwa. Dlatego świeckość, którą inspirowuje się Federacja Humanistów Europejskich jest raczej elementem pejzażu pluralistycznego niż podstawą wspólnych odwołań, na której jest utworzona regulacja polityczno-administracyjna pluralizmu religijnego. To tradycja belgijsko-holenderska inspirowuje instytucje europejskie, szczególnie drugą część Deklaracji nr 11, będącą odbiciem pierwszej części dotyczącej kościołów i wspólnot religijnych. Ten dodatek to skutek mobilizacji ruchów humanistycznych i ich wpływu na rządy Belgii i Holandii¹¹.

Nie powiódł się zamiar włączenia deklaracji do postanowień Traktatu o Unii Europejskiej lub Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską¹².

⁸ Jak zauważa L. L. Christians określenie „nie rozstrzyga” może znaczyć, że Unia rezerwuje sobie możliwość określania reguł własnych dotyczących jej relacji z kościołami. Zob. L. L. Christians, *Droit et religion dans Le Traité d'Amsterdam: une étape décisive?* [w:] *Le Traité d'Amsterdam. Espoirs et déceptions*, dir. Y. Lejeune, Bruxelles 1998, s. 217-218.

⁹ G. Barberini, *Intérêt national et nationalisme en Europe: actualité d'un positionnement des états, des individus, des religions*, AC 43, 2001, s. 62; P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 425.

¹⁰ Fédération Humaniste Européenne (FHE).

¹¹ B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne: un laboratoire de gestion de la pluralité religieuse et philosophique?*, [w:] *Les mutations contemporaines du religieux*, dir. J. R. Armogathe et J. P. Willaime, Brepols Publishers 2003, s. 40.

¹² Rząd RFN, uwzględniając postulaty Konferencji Biskupów Niemieckich i władz kościołów protestanckich, zgłosił na Konferencję Międzyrządową w Amsterdamie projekt, aby Traktat o Unii Europejskiej bądź Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską uzupełnić następującym artykułem: „Unia przestrzega konstytucyjno-prawnej pozycji wspól-

Z formalnego punktu widzenia oznacza to obniżenie pozycji klauzuli w porządku normatywnym Unii. Charakter prawny Deklaracji przyjętych przez Konferencję nie został jednoznacznie określony. Można wprawdzie założyć, że stanowią one kontekst Traktatu Amsterdamskiego w rozumieniu art. 31 ust. 2 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z dnia 23 maja 1969 r., a zatem powinny być brane pod uwagę przy dokonywaniu wykładni postanowień tego Traktatu. Można przyjąć, iż w wypadku interpretacji treści Deklaracji należy uwzględnić postanowienia traktatów wspólnotowych i unijnego. Odnosi się to zwłaszcza do postanowień wyznaczających zakres kompetencji Wspólnot w stosunku do uprawnień ich państw członkowskich. W tym wypadku istotną rolę odgrywa zasada subsydiarności. Należy tu wspomnieć, iż do Traktatu Amsterdamskiego dołączono Protokół w sprawie stosowania zasad subsydiarności i proporcjonalności.

Kompromis osiągnięty w Amsterdamie w sprawie Deklaracji o kościołach trudno uznać za satysfakcjonujący. Treść Deklaracji bowiem stanowi nazbyt ostrożną próbę włączenia problematyki religii i wartości religijnych do ideowych fundamentów tożsamości Unii Europejskiej¹³, zatem jej praktyczne znaczenie wydaje się ograniczone, ponieważ nie zawiera jednoznacznych ustaleń, poprzez które mogłoby wywierać istotny wpływ zarówno na sytuację wewnątrz poszczególnych państw, jak też na stosunki wyznaniowe w Europie¹⁴.

Powstrzymanie się Unii Europejskiej od bezpośredniej ingerencji w ustawodawstwo wyznaniowe krajów członkowskich warunkowane było różnorodnością występujących w nim rozwiązań instytucjonalno-prawnych i niechęcią do dokonywania zmian. Nie została jednak pozbawiona możliwości pośredniego oddziaływania na status prawny związków wyznaniowych. Takie uprawnienia przyznaje jej art. 6 traktatu z Maastricht i art. 16 traktatu z Amsterdamu oraz art. 9 Konwencji Rzymskiej z 1950 r. Wskazują one dyrektywy

not wyznaniowych w państwach członkowskich jako wyrazu tożsamości tych państw i ich kultur, oraz jako części wspólnego dziedzictwa kulturowego". Z podobną inicjatywą wystąpiła Stolica Apostolska zgłaszając do władz Unii projekt uzupełnienia art. F ust. 3 TUE o następujący zapis: „Unia Europejska uznaje znaczenie kościołów i innych wspólnot religijnych i kultur państw członkowskich dla wspólnego dziedzictwa kulturowego narodów Europy” oraz uzupełnienia art. 230 TWE o następujący zapis: „Wspólnota Europejska przestrzega właściwej kościołom i innym wspólnotom religijnym pozycji prawnej w państwach członkowskich oraz odrębności ich wewnętrznych struktur”. Spełnienie tych postulatów napotkało na opór ze strony niektórych państw (Francja, Belgia, Luksemburg). Zob. szerzej J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 285-286; tenże, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 225-226; tenże, *Stanowisko Kościoła katolickiego wobec projektu traktatu konstytucyjnego Unii Europejskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 205-206.

¹³ K. Lehman, *Doświadczenia i wyzwania z perspektywy Kościoła*, [w:] *Wokół współczesności*, Biuletyn OCIPE z 27 maja 1997, nr 5, s. 17-23.

¹⁴ K. Orzeszyna, *Prawo jednoczącej się Europy a Kościoły*, *Akademia Polonijna w Częstochowie*, „Zeszyt Naukowy” 1/2002, s. 60; A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim*, s. 59.

rozwiązań dla unijnego prawa wyznaniowego, dotyczącego statusu prawnego związków wyznaniowych. Tymi dyrektywami są: wolność, demokracja, państwo prawne, wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich, zakaz dyskryminacji i nietolerancji, nakaz poszanowania tożsamości narodowej państw członkowskich¹⁵. Deklaracja ta ma związek z ust. 5 wstępu do Traktatu o Unii Europejskiej, w którym państwa potwierdzają pragnienie wzmocnienia solidaryzmu między swymi narodami „z poszanowaniem ich historii, kultury i tradycji”.

1.2. KARTA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ

W czasie przewodnictwa Francji zakończono prace nad Kartą Praw Podstawowych. Tekst zaakceptowali przywódcy piętnastu państw członkowskich Unii w czasie spotkania w Biarritz w dniu 14 października 2000 r.¹⁶, a uroczyste podpisanie dokumentu nastąpiło w Nicei 8 grudnia 2000 r. Wtedy również rozstrzygnięto o jej prawnym charakterze. Postanowienia Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej¹⁷ nie zostały włączone do traktatów założycielskich. Od strony formalnej dokument ten musi być więc – przynajmniej w chwili obecnej – traktowany jedynie jako uroczysta deklaracja polityczna. Już teraz stanowi jednak istotny punkt odniesienia dla instytucji wspólnotowych, co niejednokrotnie było podkreślane w oficjalnych deklaracjach i jest widoczne w praktyce tychże instytucji, nie wyłączając wspólnotowych organów orzeczniczych.

Celem Karty jest wzmocnienie ochrony praw jednostki w systemie prawnym Wspólnot. Może się to dokonać poprzez ujęcie w jednym akcie praw deklarowanych wcześniej w innych wspólnotowych dokumentach i powoływanych w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości, a także gwarantowanych w konstytucjach państw członkowskich i wynikających z zawartych przez nie umów międzynarodowych¹⁸.

Unia Europejska buduje swój porządek prawny na generalnej zasadzie poszanowania praw człowieka, a wśród nich prawa do wolności myśli, sumienia i religii. Ustalając szczegółowo zakres tego prawa, które należy uważać za jedną z ogólnych zasad porządku wspólnotowego, trzeba odwołać się do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, stanowiącej punkt odniesienia zarówno dla Traktatu o Unii Europejskiej, jak i dla Karty

¹⁵ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 295.

¹⁶ H. de Bresson, *Les Quinze adoptent la Charte des droits fondamentaux des Européens*, „Le Monde” z 21 października 2000 r.

¹⁷ Charter of fundamental rights of the European Union, OJEC, C 364 z 18 grudnia 2000 r.

¹⁸ A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim*, [w:] *Kościół i jego porządek prawny wobec jednoczącej się Europy*, red. A. Kaczor, Lublin 2001, s. 60-61.

Praw Podstawowych¹⁹. Unia Europejska jest z jednej strony fragmentaryczna, a z drugiej teleologiczna, jej cele są często rozdrobnione. Z tego powodu nie wszystkie wartości ludzkie mogą w równy sposób wpływać na procesy uzgadniania i optymalizacji ochrony praw podstawowych. Tendencyjnie niedowartościowane są szczególnie wartości duchowe i struktury kulturowe²⁰.

Preambuła Karty Praw Podstawowych jest ściśle związana z faktem, iż w założeniach miała stanowić ona akt prawny będący częścią prawa pierwotnego Unii Europejskiej. Karta miała stanowić zaczątek „Konstytucji Europy”, dlatego preambuła zawiera motywy, cele i wartości, jakimi kierowali się jej twórcy.

W ust. 1 potwierdzono, że Unia Europejska jest wspólnotą wartości. Tworzy tym samym obok wspólnoty politycznej i wspólnoty gospodarczej dodatkową płaszczyznę – filozoficzny wymiar definicji pojęcia europejskości – grupę pewnych wartości, które jednoczą państwa członkowskie Unii Europejskiej i wskazują horyzont „wspólnej przyszłości”²¹. Natomiast w ust. 2 wskazano wartości, na które powołano się w ust. 1. Są to godność człowieka, wolność, równość, solidarność. Obok nich podstawę Unii Europejskiej stanowią dwie zasady – demokracji i praworządności. Wspólnym dziedzictwem jednoczącą się Europy jest pojmowanie godności człowieka jako wartości niezbywalnej i związanej z samym człowieczeństwem istoty ludzkiej. Ta wartość wyznacza zakres wolności i praw człowieka²².

Szczególnym elementem ust. 2 jest zawarta w nim formuła odwołania się do duchowo-religijnego i moralnego dziedzictwa Unii Europejskiej. W preambule projektu Karty zatytułowanym „Konwencja 47” z 14 września 2000 r. pojawiły się słowa o „dziedzictwie kulturalnym, humanistycznym i religijnym, na którym Unia Europejska opiera swe zasady”²³. Według depechy Agencji Europy z dnia 22 września 2000 r. Lionel Jospin, premier Francji, zaprotestował przeciw nim argumentując, że Francja jest „republiką świecką i odrzuca wszelkie odniesienia do dziedzictwa religijnego”²⁴. Wokół tego zwrotu toczyła

¹⁹ P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 421.

²⁰ G. Robbers, *Podstawowe prawa i wolności obywateli w Unii Europejskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 245.

²¹ S. Hambura, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych*, s. 33.

²² J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw i wolności człowieka w umowach międzynarodowych*, [w:] *Kultura i Prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 195; A. Zoll, *Wspólnota wartości*, „Rzeczpospolita” z 25 czerwca 2001 r.

²³ „S’inspirant de son héritage culturel, humaniste et religieux, l’Union se fonde sur les principes indivisibles et universels de la dignité de la personne, de la liberté, de l’égalité et de la solidarité; elle repose sur les principes de démocratie et de l’État de droit”. Cyt. za: H. Simon, *Peut-on nier l’héritage religieux de l’Europe?*, „Le Monde” z 21 października 2000 r.

²⁴ „Le premier ministre français Lionel Jospin a téléphoné à Roman Herzog en lui rappelant que la France est une „République laïque” et que la référence à l’héritage religieux

się burzliwa dyskusja. Przekonywano prezydium Konwentu, że sformułowanie „duchowo-religijne” jest tautologiczne. Obecny zapis stanowi kompromis w sporze między politykami chrześcijańskiej demokracji a przedstawicielami laickiej lewicy. W oryginalnych tekstach Karty w języku angielskim zostało użyte słowo „spiritual”²⁵, we francuskim „spirituel”²⁶, co odpowiada w niemieckim tekście słowu „geistig-religiösen”²⁷. Francuski termin „spirituel” w innym języku narodowym nie oznacza także elementu religijnego, jednak w przekładzie z języka niemieckiego zawiera zwrot „duchowo-religijne”²⁸. Postanowiono zróżnicować wersje językowe. W 10 z 11 języków autentycznych odpowiedni passus brzmi „świadoma swego dziedzictwa duchowego i moralnego”, a w języku niemieckim – „świadoma swego dziedzictwa duchowo-religijnego i moralnego”²⁹.

Pominięcie w preambule wyrażenia „religijne dziedzictwo” stanowi odejście od powojennej „tradycji konstytucyjnej”. Po doświadczeniach II wojny światowej bowiem gwałtownie, choć na krótko, w dziedzinie prawa rozwinął się neonaturalizm, a w konstytucjach szeregu państw wprowadzono klauzulę odwołującą się do Boga. Oznaczać to miało dowód na relatywizację władzy politycznej człowieka i wiarę, że człowiek potrafi ograniczyć swą władzę nad innymi ludźmi³⁰. W ust. 3 potwierdzono, że celem Unii Europejskiej jest zachowanie wartości i dalszy ich rozwój. Ramy tego rozwoju stanowią „różnorodność kultur i tradycji narodów Europy” oraz narodowa tożsamość państw członkowskich, co podkreśla kulturowo-historyczny charakter „wartości” Karty³¹.

Natomiast w ust. 5 przedstawiono źródła praw podstawowych i określono rolę, jaką powinna pełnić Karta. W świetle tego jest to akt, który potwierdza prawa podstawowe. Obejmują one: wspólne tradycje konstytucyjne i wspólne zobowiązania międzynarodowe państw członkowskich, Traktat o Unii Europejskiej i traktaty wspólnotowe, Europejską Konwencję o Ochronie Praw Czło-

de l'Union européenne est „inacceptable” pour elle...”. Cyt. za: H. Simon, *Peut-on nier l'héritage religieux de l'Europe?*, „Le Monde” z 21 października 2000 r.

²⁵ „Conscious of its spiritual and moral heritage, the Union is founded”.

²⁶ „Consciente de son patrimoine spirituel et moral, l'Union se fonde”.

²⁷ „In dem Bewusstsein ihres geistig-religiösen und sittlichen Erbes gründet sich die Union”.

²⁸ K. Orzeszyna, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej a wartości religijne*, „Prawo-Administracja-Kościół” nr 2-3 (10-11) 2002, s. 182; H. Juros, *Unia Europejska a religia: gra toczy się o fundamenty*, „Prawo Kanoniczne” 43(2000), nr 3-4, s. 405.

²⁹ Zgodnie z ustaleniami przyjętymi 23 lutego 2004 r. przez Komisję Wspólną Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski podobnie jak w niemieckiej tak i w polskiej wersji preambuły do Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej przyjęte zostało sformułowanie „świadoma swego dziedzictwa duchowo-religijnego i moralnego”. S. Hambura, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, „Przegląd Sejmowy” 12(2004), nr 2(61), s. 100 i 104.

³⁰ S. Hambura, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych*, s. 34-35.

³¹ Tamże, s. 35-37.

wieka i Podstawowych Wolności, karty społeczne uchwalone przez Wspólnotę i Radę Europy oraz orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Sprawa źródeł stanowiła jednak znaczny problem. Wpływa to na zróżnicowanie samych wartości i praw podstawowych. Wskazano więc konkretne traktaty oraz Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności stanowiące główne podstawy i źródła praw podstawowych³².

„Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań, oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach” (art. 10 Karty; art. II-70 KE).

Treść tego artykułu odpowiada prawom zagwarantowanym w art. 9 EKPC. Znajduje więc w tym przypadku zastosowanie reguła, zgodnie z którą w zakresie, w jakim prawa zawarte w Karcie odpowiadają prawom gwarantowanym przez Konwencję, mają one znaczenie i zakres zgodnie z nadanym im przez Konwencję (art. 52 ust. 3). Wynika stąd, że ustalając zakres przewidzianego w Karcie prawa do wolności myśli, sumienia i religii, uwzględnić trzeba unormowania Konwencji, wraz z dorobkiem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³³. Dokonując wykładni unormowań zawartych w Karcie należy ponadto pamiętać o zasadzie, zgodnie z którą żadne jej postanowienie nie może podlegać wykładni ograniczającej lub naruszającej prawa człowieka bądź podstawowe wolności, w szczególności uznane przez Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (art. 53).

Zdaniem Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (Com. ECE) powtórzenie art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności zasługuje na uzupełnienie. Prawo wyrażone w tym artykule jest bowiem zasadniczo postrzegane pod kątem prawa indywidualnego, nawet gdy jest wyrażane kolektywnie i publicznie. Wolność myśli, sumienia i wyznania nie będzie więc kompletna, jeśli nie będzie uwzględniać wymiaru instytucjonalnego. Należy oczekiwać, że kościoły, stowarzyszenia czy wspólnoty religijne będą mogły wykonywać czynności, które są konkretnym wyrazem wolności, a czynności te otrzymają uznanie prawne. Bez tego uzupełniającego wymiaru wolność religijna będzie okaleczona i straci znaczną część swego zakresu³⁴.

„Unia szanuje wielość kulturową, religijną i językową” (art. 22 Karty; art. II-82 KE).

³² Tamże, s. 36-37.

³³ P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, s. 421.

³⁴ Propozycja Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej Com. ECE, dotycząca projektu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, [w:] *Wokół współczesności*, Biuletyn OCI-PE z 21 listopada 2000 r., nr 8.

Artykuł ten nawiązuje do art. 6 ust. 3 TUE, który stanowi: „Unia respektuje tożsamość narodową swoich państw członkowskich”. Poszanowanie religii wynika też z gwarancji generalnej zawartej w Karcie, dotyczącej zakazu dyskryminacji (art. 21) oraz z gwarancji wolności wyznania (art. 10)³⁵.

Z poszanowania wielości kultur, religii i języka (art. 22 Karty) oraz respektowania tożsamości narodowej państw członkowskich (art. 6 ust. 3 TUE) wynika pluralizm modeli relacji pomiędzy państwem a kościołem. Obowiązek poszanowania istniejącej w Unii Europejskiej narodowej i regionalnej różnorodności wynika również z art. 151 ust. 1 TWE, który stanowi, że Wspólnota przyczynia się do rozwoju kultur państw członkowskich, szanując istniejące różnorodności i uwypuklając wspólne dziedzictwo kulturowe. Art. 22 Karty jest więc podsumowaniem zawartych w traktatach praw³⁶.

2. PROJEKT TRAKTATU USTANAWIAJĄCEGO KONSTYTUCJĘ DLA EUROPY

W dniu 18 lipca 2003 r. na ręce przewodniczącego Komisji Europejskiej przekazany został projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Po podpisaniu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy w dniu 29 października 2004 r. w Rzymie, rozpoczął się proces jego ratyfikacji w państwach członkowskich. Stosownie do art. IV-447 ust. 1 Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy miał on wejść w życie 1 listopada 2006 r., jeżeli zostałyby złożone do depozytu wszystkie dokumenty ratyfikacyjne. W przeciwnym razie Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy wejdzie w życie pierwszego dnia drugiego miesiąca następującego po złożeniu do depozytu dokumentu przez państwo-sygnatariusza, które jako ostatnie spełni tę formalność. Z chwilą wejścia w życie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy zostanie uchylony zarówno Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, jak i Traktat o Unii Europejskiej. Unia przejmie „wszelkie prawa i obowiązki Wspólnoty Europejskiej i Unii”, co w szczególności uregulowano w art. IV-438 projektu³⁷. Należy podkreślić, że wejście w życie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy wymaga jego ratyfikacji przez wszystkie państwa, które go podpisały. Wynika to z art. IV-447 Traktatu Konstytucyjnego, a także z art. 48 ust. 3 TUE. Procedury ratyfikacji Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy

³⁵ S. Hambura, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych*, s. 118-119.

³⁶ *La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne. Témoignage et commentaires de Guy Braibant*, Paris 2001. s. 157-160.

³⁷ K. Wojtowicz, *Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy*, s. 15.

są normowane przez konstytucje i ustawy poszczególnych państw, jak również wyznaczone przez ich praktykę polityczną³⁸.

W Preambule, wśród wartości stanowiących inspirację dla przyjętych unormowań, wyróżniono europejskie dziedzictwo kulturalne, religijne i humanistyczne. Jak widać, nie wymieniono tu *expressis verbis* ani chrześcijaństwa, ani Boga. Porównując preambuły Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej i projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy można dostrzec wyraźną różnicę, polegającą na tym, że w preambule Karty odwołanie do religii zostało wprowadzone jedynie w wersji niemieckojęzycznej, natomiast w preambule projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy wzmianka o dziedzictwie religijnym znalazła się we wszystkich autentycznych wersjach językowych³⁹. Podkreślono, że zawarte w nim wartości przyczyniły się do ugruntowania centralnej roli osoby, jej nienaruszonych praw oraz szacunku dla prawa.

Projekt przepisów merytorycznych odnoszących się do wartości religijnych wyraźnie nawiązuje do rozwiązań już utrwalonych w prawie wspólnotowym. W art. 1-9 ust. 1-3 gwarantowane jest poszanowanie podstawowych praw człowieka – uwzględnionych w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i wynikających ze wspólnych tradycji

³⁸ Z powodu przegranego referendum we Francji i Holandii procedura ratyfikacyjna w innych państwach została wstrzymana. Wobec powyższego jest możliwy następujący scenariusz: przedłużenie czasu przewidzianego na ratyfikację w państwach, które mają kłopoty; odstąpienie od przyjęcia Konstytucji dla Europy; renegocjacja traktatu konstytucyjnego i wprowadzenie go w życie w zmodyfikowanej postaci; przyjęcie poszczególnych konstrukcji prawnych Traktatu Konstytucyjnego przy wykorzystaniu sposobów przewidzianych prawem UE; wprowadzenie wybranych konstrukcji prawnych Traktatu Konstytucyjnego dla niektórych państw członkowskich przy użyciu procedury wzmocnionej współpracy, a także dobrowolne wystąpienie z UE danego państwa członkowskiego, za zgodą pozostałych państw, i nadanie temu państwu specjalnego statusu. Szerzej: S. Biernat, *Możliwe następstwa odmowy ratyfikacji Traktatu Konstytucyjnego przez jedno lub kilka państw członkowskich*, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005, s. 482.

³⁹ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej została włączona jako całość do projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, stając się jego częścią II. W rezultacie odwołanie do religii znajduje się w wersji niemieckojęzycznej w dwóch miejscach – w cytowanej powyżej preambule II części projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy i w jego części II, czyli preambule Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. W pozostałych językach autentycznych jest ona tylko w jednym miejscu – w preambule projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Na stronie internetowej UE znajduje się również polska wersja projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, w której odwołanie do religii znajduje się również tylko w jednym miejscu. Czy Polska zmieni w preambule II części projektu Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, czyli preambule Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, wzmiankę o dziedzictwie duchowym i moralnym na tekst analogiczny do przyjętego w wersji niemieckojęzycznej, w której jest mowa o dziedzictwie duchowo-religijnym i moralnym? Jest na to czas, gdyż wciąż mamy do czynienia jedynie z projektem traktatu. S. Hambura, *Karta*, s. 103.

konstytucyjnych państw członkowskich. Prawa te są uznane za naczelne zasady unijnego porządku prawnego. W szczególny sposób podkreślono znaczenie Karty Praw Podstawowych, która – zgodnie z projektem – ma stanowić część II Konstytucji⁴⁰.

Rozdział VI Konstytucji dla Europy „Życie Demokratyczne Unii” zawiera dwa ważne przepisy gwarantujące prawo do wolności religii: artykuł I-47 i I-52.

Szczególne znaczenie ma art. I-52 konstytucji, dotyczący statusu kościołów i organizacji bezwyznaniowych. Przepis tego artykułu zasługuje na uważne badanie. Stanowił on przedmiot żywych debat i odpowiada na postulaty kościołów, które aktywnie i z uwagą obserwowały prace Konwentu, formułując wcześniej trzy postulaty: przyznanie właściwego miejsca dla Deklaracji dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego, która gwarantuje status kościołom; otwarcie regularnego dialogu między instytucjami europejskimi a kościołami; umieszczenie odwołania do „wartości chrześcijańskich” lub do „dziedzictwa chrześcijańskiego”, bądź w art. I-2 dotyczącego wartości Unii Europejskiej, bądź w preambule Konstytucji⁴¹. Do preambuły Konstytucji dla Europy wpisano więc deklarację, że religia należy do dziedzictwa duchowego, na którym opiera się Unia Europejska. Pominięto postulat wyraźnego odniesienia do dziedzictwa chrześcijańskiego narodów europejskich oraz *invocatio Dei*, co stało się przedmiotem krytyki. Jednak obrońcy Traktatu Konstytucyjnego twierdzą, że chociaż nie ma w nim wyraźnego odniesienia do wartości chrześcijańskich, jednak odniesienie to jest wyrażone implicite przez odwołanie do uniwersalnych wartości ogólnoludzkich, jakimi są przyrodzona godność osoby ludzkiej i wynikające z niej prawa i wolności człowieka. Świadomość tych wartości jest istotnym elementem kultury chrześcijańskiej, a jednocześnie elementem decydującym o tożsamości kultury europejskiej⁴².

Kwestia roli religii i wspólnot religijnych znalazła swoje wyrażenie bezpośrednio w tekście projektu konstytucji, który jest bardziej znaczący z prawnego punktu widzenia niż odniesienie w preambule⁴³. Przepis art. I-52 ust. 1-3 stanowi:

1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w państwach członkowskich i nie narusza tego statusu.

⁴⁰ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 587.

⁴¹ *Vers une Constitution européenne. Texte commenté du projet de traité constitutionnel établi par la Convention européenne*, Présentation et commentaires par E. de Poncins, Paris 2003, s. 218-219.

⁴² J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 289.

⁴³ Zdaniem E. M. Miroschnikova brak specjalnego zapisu dotyczącego szczególnej roli i znaczenia chrześcijaństwa promuje wzmocnienie tolerancji religijnej, w szczególności jeżeli weźmie się pod uwagę rosnący wpływ islamu w Europie. E. M. Miroschnikova, *Religious freedom in the context of separation: the case of modern Europe*, EJCSR, vol. 10, Leuven 2003, s. 232-233.

2. Unia szanuje na równi status organizacji filozoficznych i niewyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.

3. Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia utrzymuje z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog⁴⁴.

Tekst dwóch pierwszych paragrafów pozostaje identyczny z Deklaracją przyjętą w Amsterdamie, jego ciężar polityczny został wzmocniony, ponieważ wcześniej była to Deklaracja dołączona do traktatu, rozmyta pomiędzy innymi tekstami o różnej doniosłości i interesie, natomiast teraz jest to autonomiczny artykuł usytuowany w centrum konstytucji⁴⁵.

Unia Europejska pozostaje neutralna w sprawach religijnych i filozoficznych. Neutralność ta, zgodnie ze sformułowaniem przepisu, odnosi się do regulacji państw członkowskich dotyczących religii, ale także do kościołów, organizacji religijnych i filozoficznych⁴⁶. Możemy zaobserwować z doświadczeń europejskich, że istnieje wielka różnorodność oparta na wielości doświadczeń. Żaden kraj nie powinien narzucać swoich własnych doświadczeń i swoich rozwiązań innemu krajowi. Istnieją jednakże wspólne potrzeby poszanowania, wolności, bezpieczeństwa, które znajdują rozwiązanie we wzajemnym poszanowaniu i współdziałaniu⁴⁷. Polityka współpracy pomiędzy państwem a kościołem jest wspólna w państwach europejskich ze względu na wzajemną korzyść zarówno dla państw, dotyczącą rozwiązywania problemów społecznych, jak i dla kościołów, które stają się powołaną instytucją szczególnego rodzaju w ramach państwa. Model relacji państwa i kościoła w Europie charakteryzuje neutralność. Zakłada on świeckość Europy i popiera brak oficjalnej religii państwowej na rzecz ustanowionego dialogu między państwem a organizacjami religijnymi⁴⁸.

Kościoły uznane zostały w konstytucji za ważny czynnik w ramach prawa wspólnotowego. Unia Europejska szanuje kompetencje państw członkowskich w sprawach religii. Kiedykolwiek instytucje europejskie wykonują swoje kompetencje w zasięgu prawa Unii Europejskiej, muszą szanować i nie wolno im naruszać prawa państw członkowskich dotyczącego religii. Ze względu na zasadę jedności Konstytucji Europejskiej instytucje te związane są także innymi przepisami europejskiego prawa konstytucyjnego. Dopuszcza to oddziaływanie na polu m.in. wolności religii, równości, niedyskryminacji oraz demokracji.

Unia Europejska uznaje specyficzny wkład kościołów i organizacji religijnych. Konstytucja w rzeczywistości uznaje ich wkład duchowy, społeczny

⁴⁴ *Draft Treaty establishing a Constitution for Europe*, JOEC, C 310; Tekst polski, *Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy*, Luksemburg 2005.

⁴⁵ *Vers une Constitution européenne*, s. 219.

⁴⁶ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 586.

⁴⁷ Tenże, *Religion in the Public Sphere in Europe*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 208-209.

⁴⁸ E. M. Miroshnikova, *Religious freedom in the context of separation*, s. 232.

i kulturowy. Uznaje także wpływ chrześcijaństwa na istniejącą Konstytucję Europejską, bez pomijania wkładu innych religii i filozofii. Poprzez wyraźne użycie terminu „kościół” uczyniono szczególne odniesienie do chrześcijaństwa, jako że termin ten jest wyłącznie chrześcijański. Intensywna debata publiczna o wyłącznym odniesieniu do chrześcijaństwa w preambule wydaje się wobec tego być – zdaniem G. Robbersa – nadmierną ekscytacją⁴⁹.

Część członków Konwentu życzyło sobie wprowadzenia zmian rozumianych jako redakcyjne. Miały one dotyczyć słów „organizacje filozoficzne” w drugim ustępie, które uznano za niejasne czy też mogące stanowić źródło pomieszania z nauką filozofii prowadzoną w liceach. Wyrażano więc pragnienie, aby „organizacje filozoficzne” zastąpić słowami „organizacje humanistów” i w ten sposób uczynić jasnym, że chodzi o loże masońskie. Z powodu drażliwości tematu i aby uniknąć otwarcia nowych kontrowersji, Prezydium odrzuciło te prośby i utrzymało tekst w takim samym brzmieniu⁵⁰. Art. I-52 nie uwiecznia relacji państwo – kościół w państwach członkowskich. Pozostają one całkowicie wolne w kształtowaniu tych relacji. Szanować jednakże należy status kościołów i wspólnot religijnych, taki jakim jest on w danym czasie⁵¹. Treść normatywna pojęcia „szanuje” pozostaje niezdefiniowana, choć jest niepodważalne, że obowiązek szanowania oznacza w tym wypadku zakaz władczego wkraczania w sferę zastrzeżoną dla państw członkowskich⁵².

Publiczne znaczenie religii jest obecnie przyswajane przez projekt Konstytucji dla Europy. Unia Europejska szanuje specyficzny wkład kościołów i wspólnot religijnych, a w związku z tym także ich wkład do życia publicznego, ich publiczne znaczenie na poziomie europejskim⁵³. Nowością w tym zakresie jest przepis zawarty w ust. 3 tego artykułu, który zapewnia dialog między Unią Europejską (i wszystkimi jej instytucjami) a kościołami i wspólnotami religijnymi. Dialog ma kształtować się z pełnym poszanowaniem tożsamości, szczególnych potrzeb i znaczenia wspólnot religijnych. Obejmuje to możliwość zawierania z nimi porozumień. Dialog musi być otwarty, przejrzysty i regularny. Od kilkunastu lat istnieją relacje między kościołami a Komisją Europejską, które przybierają na sile w miarę jak postępuje reforma instytucjonalna Unii Europejskiej, stosownie do postulatów kościołów i wzrastającego pluralizmu europejskiej sceny religijnej. Punktem wyjścia dla tych relacji jest wypowiedź Jacquesa Delorsa skierowana do władz kościołów protestanckich w 1992 r.: „Jeśli za dziesięć lat nie zdołamy dać duszy Europie, przegramy partię”⁵⁴. Na płaszczyźnie instytucjonalnej wpisuje się podwójna dynamika: konstytucjonalizacja

⁴⁹ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 587.

⁵⁰ *Vers une Constitution européenne*, s. 219.

⁵¹ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 586.

⁵² K. Wojtowicz, *Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy*, s. 20.

⁵³ G. Robbers, *Religion in the Public Sphere in Europe*, s. 209.

⁵⁴ Cyt. za B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne: un laboratoire de gestion de la pluralité religieuse et philosophique?*, [w:] *Les mutations*

traktatów i przewodnictwo Komisji Europejskiej⁵⁵. Należy zauważyć duże otwarcie w poszukiwaniu różnych źródeł informacji o charakterze pluralistycznym. Komisja otworzyła płaszczyzny dialogu, które świadczą o bardzo dużej strukturyzacji i próbie zapewnienia pluralistycznej reprezentacji organizmów religijnych i światopoglądowych. Jednakże Komisja wobec religii i organizacji światopoglądowych bardziej jest animatorem niż regulatorem. Pluralizm w relacjach Unia Europejska – kościoły i organizacje światopoglądowe opiera się na faktorach strukturalnych i koniunkturalnych, które zależą od sposobu pośrednictwa interesów na scenie europejskiej. W oficjalnych konsultacjach organizowanych przez Komisję obecnie uczestniczą: Konferencja Europejskich Kościołów (KEK), Komisja Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (Com. ECE), Federacja Humanistów Europejskich (FHE), Prawosławne Biuro Łącznikowe, Konferencja Rabinów Europejskich oraz Muzułmańska Rada dla Współpracy w Europie⁵⁶.

Inicjatywa „dusza dla Europy” podjęta pod koniec 1994 r. wskazuje na rolę religii jako wektorów tożsamości narodowej, ale także organizacji ponadnarodowych odpowiednich do upowszechniania świadomości proeuropejskich w narodach. Cellule i inicjatywa „dusza dla Europy” są jedynie formą pewnych kontaktów, najbardziej sformalizowanymi, ale niekoniecznie tymi, przez które religie przyczyniają się do wypracowywania polityki europejskiej. Unia Europejska jest fundamentalnie organizmem wielopoziomowym⁵⁷, a grupy nacisku przystosowują swój lobbying do tej różnorodności ośrodków decyzji. Relacje między instytucjami Unii Europejskiej a kościołami i organizacjami światopoglądowymi charakteryzują się wysokim stopniem pluralizmu. Ten pluralizm się zakłada⁵⁸.

Zobowiązania konstytucyjne z art. I-52 stanowią nowość. Wcześniej kościoły w prawie Unii Europejskiej zaliczane były do organizacji pozarządowych. Teraz zostały wyróżnione jako instytucje specyficzne, które są zdolne do prowadzenia z Unią dialogu. Tym samym organy unijne zostały upoważnione i zobowiązane do prowadzenia dialogu z kościołami i innymi organizacjami

contemporaines du religieux, dir. J. R. Armogathe et J. P. Willaime, Brepols Publishers 2003, s. 28.

⁵⁵ Rolę Cellule przejęła utworzona w dniu 3 maja 2001 r. Grupa Doradców Politycznych (Groupe of Policy Advisers). Szerzej: M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 149-150.

⁵⁶ B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne*, s. 25-43; M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, s. 136-156.

⁵⁷ A. Smith, *Au delà de l'Europe du lobbying, l'exemple des rapports entre régions et Commission européenne*, [w:] *Lobbyism, Pluralism and European Integration*, dir. Ph. Claeys, C. Gobin, I. Smets, P. Winand, Bruxelles 1998, s. 58-81.

⁵⁸ B. Massignon, *Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne*, s. 30.

religijnymi i światopoglądowymi. Co więcej, dialog ten ma być „otwarty, przejrzysty i regularny”⁵⁹.

Trzeci paragraf art. I-52 spowodował szereg pytań dotyczących jego usytuowania czy sposobów przewidzianego dialogu. Znaczna część Konwentu nie widziała potrzeby przewidywania szczególnego dialogu dla kościołów oraz organizacji filozoficznych i światopoglądowych uważając, że może on wchodzić we wspólne ramy dialogu ze społeczeństwem obywatelskim⁶⁰, który został przewidziany w art. I-47. Warto zwrócić uwagę, iż art. I-52 zawiera interesujące paralele oraz różnice w odniesieniu do art. I-47. Ten ostatni przepis odnosi się do otwartego, przejrzystego i regularnego dialogu z instytucjami przedstawicielskimi społeczeństwa obywatelskiego. Dialog z kościołami oraz wspólnotami religijnymi i filozoficznymi oparty jest na podobnych zasadach, co dialog z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego. Pod koniec 2001 r. Komisja Europejska ogłosiła „Białą Księgę na temat zarządzania Europą”⁶¹. W dokumencie tym podkreślono, iż kościoły odgrywają doniosłą rolę w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego w sferze wyrażania poglądów obywateli oraz dostarczania usług w zaspokajaniu ludzkich potrzeb. Zdaniem Komisji, kościoły mają do spełnienia szczególne zadania w mobilizacji ludzi wokół wspólnych wartości i wspomagania cierpiących z powodu dyskryminacji lub zepchnięcia na margines życia społecznego – we wczesnym ostrzeganiu dla kierunku rozwoju życia politycznego na szczeblu lokalnym oraz we wskazywaniu kierunku polityki rozwoju na szczeblu globalnym⁶². Polityka europejska odnośnie do uczestnictwa tych wspólnot próbuje zasilać model demokracji refleksyjnej, nie płamiąc jej implikacjami dyskryminującymi, ale jednocześnie zważać na to, że funkcja kościoła nie jest polityczna w znaczeniu pierwotnego modernizmu ani w jego celowości. To rozróżnienie „natury”, właściwe licznym koncepcjom chrześcijańskim polityki⁶³, wpisuje się wówczas w to, co właśnie stanowi nowość współczesnego modelu uczestnictwa, jaką jest jego zdolność konfrontacji racjonalności różnego porządku. Specyfika wspólnot wyznaniowych zakłada ich szczególną obecność. Porównanie art. I-47 ust. 2 i I-52 ust. 3 okazuje się bardziej bogate w znaczenie niż niespójne⁶⁴ czy tautologiczne⁶⁵. Po-

⁵⁹ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 289.

⁶⁰ *Vers une Constitution européenne*, s. 219.

⁶¹ European Governance. A White Paper. Commission of the European Communities, Brussels, 25.7.2001, OJEC, C 287 z 12 października 2001, s. 1-29; COM (2001) 428 final. http://europa.eu.int/eurlex/lex-/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf.

⁶² J. Krukowski, *Stosunek państw do kościołów w warunkach pluralizmu kulturowego w Europie. Aspekty prawne*, [w:] *Państwa, kościoły, policje w integrującej się Europie*, red. E. Wiązowaty, Szczytno 2007, s. 102.

⁶³ H. Simon, *Église et politique*, Paris 1990, s. 130.

⁶⁴ Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, Rekomendacja 1396 (1999) Religion et démocratie. www.coe.int.

⁶⁵ Dlaczego nie zadowolili się artykułem 47 projektu konstytucji? Dlatego, że wspólnoty religijne lub filozoficzne mają bardzo specyficzną strukturę. Nie są one stowarzyszeniami reprezentującymi obywateli, ale wspólnotami wiary, które pełnią szczególną funkcję

przez przyznanie kościołom, wspólnotom światopoglądowym i filozoficznym szczególnego miejsca w Konstytucji dla Europy, Unia Europejska uznaje, że wspólnoty te są częścią społeczeństwa obywatelskiego, ale musi być uwzględniona ich szczególna natura. Z drugiej strony konstytucja uznaje specyficzny wkład oraz specyficzne tożsamości tych kościołów oraz wspólnot religijnych i filozoficznych⁶⁶.

Kościoły oraz organizacje religijne i filozoficzne mają istotne znaczenie i są właściwymi partnerami, by zostać wysłuchanymi, zgodnie z art. I-47 ust. 3, a odpowiednia liczba obywateli Unii może zainicjować referendum także w sprawach odnoszących się do religii, zgodnie z art. I-47 ust. 4. Część członków Konwentu, między którymi byli liczni Francuzi, była zaniepokojona zdolnością, dzięki której pewne organizacje religijne, kwalifikowane jako sekty, będą mogły prowadzić taki dialog. Zwracali oni uwagę na to, że dana sekta może być uznawana w pewnych państwach członkowskich za religię, zaś w innych nie. Dlatego domagali się, by zostały podjęte środki, które prowadziłyby do sprecyzowania, że kościoły muszą „stosować się czy podzielać wspólne wartości Unii”.

Prezydium, w zgodzie z Komisją, odmówiło angażowania się w tej sprawie uważając, że nigdy nie będzie należało do kompetencji Unii Europejskiej określanie statusu kościołów czy religii, a tym bardziej podejmowanie prób harmonizacji tych spraw. Unia prowadzi dialog z kościołami, które będą uznane za takie według ustawodawstwa państwowego. Jednocześnie Prezydium zwróciło uwagę, że słowa „uznając ich tożsamość i ich szczególny wkład” umieszczone na początku zdania, mają jako domyślny cel usunąć te kościoły, których cele przedstawiają się jako wątpliwe⁶⁷.

Główne znaczenie art. I-47 i I-52 przejawia się w uznaniu prawa kościołów do samookreślenia oraz nieingerencji w stosunki państwo – kościół państw członkowskich. Z jednej strony, jest to znaczący postęp w stosunku do kościołów, a dokładnie dla ich statusu we współczesnym społeczeństwie. Nie uważa się je za zwykłe organizacje publiczne, ale za organizacje posiadające szczególne cechy i, co oczywiste, pewną przewagę nad innymi. Z drugiej strony, zachowanie modeli stosunków państwo – kościół istniejących w państwach członkowskich będzie z pewnością znaczącym czynnikiem, przyczyniającym się do zachowania narodowej tożsamości i kulturowej integralności⁶⁸.

Zjednoczenie europejskie w całej swojej istocie musi zależeć od kościołów, jeżeli ma mieć konieczne zakotwiczenie w kulturze, tradycji i historii, dla zabezpieczenia dalekiej przyszłości. Kultura taka oparta jest na autonomii i samookreśleniu. Prawo wspólnotowe nie może ustanawiać monopolu wśród

w społeczeństwie. J. Coughlan, *A chacun sa chapelle face à article 51*, „La Libre Belgique” 7 novembre 2003.

⁶⁶ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 587.

⁶⁷ *Vers une Constitution européenne*, s. 220.

⁶⁸ E. M. Miroshnikova, *Religious freedom in the context of separation*, s. 233-232.

wspólnot religijnych, nie wolno mu także eliminować występujących między nimi różnic. Cokolwiek sprowokowałyby sprzeciw kościołów, to zagroziłoby zjednoczeniu europejskiemu, ponieważ wewnętrzne nieporozumienia tworzyłyby przeszkody, których niszczycielskiej energii poddana byłaby przede wszystkim ekonomiczna jedność⁶⁹.

3. WNIOSKI

W tej części zwrócono uwagę na to, iż upadek muru berlińskiego wznowił projekt europejski, dając świadomość zmian jakościowych konstrukcji europejskiej: następuje przejście od konstrukcji przede wszystkim ekonomicznej i technicznej do Unii bardziej politycznej, gdzie pojawia się kwestia spraw obywatelskich i społecznych Unii Europejskiej. Wyraźnym znakiem tego procesu był Traktat o Unii Europejskiej z Maastricht z 1992 r. Gwarancja poszanowania kultur państw członkowskich i ich tożsamości narodowych wymaga szczególnego poszanowania dla tradycyjnie wykształconych instytucji prawa wyznaniowego w państwach członkowskich. Wspólnota przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich przy poszanowaniu ich różnorodności narodowej i regionalnej. Różnorodność okoliczności religijnych oraz ich prawnego traktowania w państwach członkowskich Unii Europejskiej pokazuje, jak wielki jest twórczy wpływ kościołów na tożsamość narodową w państwach członkowskich. Poszanowanie tożsamości narodowej państw członkowskich oznacza poszanowanie pluralizmu kulturowego, który obejmuje również poszanowanie wkładu chrześcijaństwa w rozwój kultury tych państw.

Jednym z podstawowych celów Unii Europejskiej jest ochrona wolności religijnej, która w prawie Unii Europejskiej pojmowana jest tak samo, jak w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Mimo, że posiadaczem pierwotnym prawa do wolności religijnej jest osoba fizyczna, to słuszne wydaje się uznanie przez organy strasburskie kościołów za podmioty uprawnione w zakresie prawa do wolności myśli, sumienia i religii, ponieważ jako podmioty zbiorowe tej wolności zabezpieczają realizację indywidualnych praw wolnościowych swoich członków. W ten sposób orzecznictwo strasburskie poszerzyło zakres ochrony wolności religijnej o wymiar instytucjonalny.

Wraz z postępowaniem procesu integracji europejskiej pojawiła się potrzeba określenia stosunku Wspólnot i Unii Europejskiej do kwestii związanych z religią. Odpowiedź na związane z tym pytania udzielana była stopniowo, poczynając od gwarancji poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności

⁶⁹ G. Robbers, *State and Church in the European Union*, s. 587-588.

wpisanych do Traktatu o Unii Europejskiej, poprzez przyjęcie Deklaracji nr 11, dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego i postanowienia art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, aż po projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Ukształtowany w ten sposób stan opiera się na dwóch podstawowych zasadach: poszanowania wolności religijnej w wymiarze indywidualnym oraz kompetencji państw członkowskich w kwestii określenia stosunku do kościołów i organizacji światopoglądowych. Model relacji Unia Europejska – kościoły oraz organizacje światopoglądowe jest pluralistyczny. Organy Unii Europejskiej uznają status kościołów i organizacji światopoglądowych w takim stopniu, w jakim jest on zagwarantowany w prawie krajowym państw członkowskich. Przyjęcie w ramach Unii Europejskiej pluralizmu modeli relacji pomiędzy państwem a kościołem wiąże się również z poszanowaniem wielości kultur, religii i języków oraz respektowaniem tożsamości narodowej państw członkowskich. Unia Europejska uznając specyficzny wkład kościołów, uznaje ich wkład duchowy, społeczny i kulturowy. Zapewnia również dialog między Unią Europejską i jej instytucjami a kościołami. Dialog ma kształtować się z pełnym poszanowaniem tożsamości, szczególnych potrzeb i znaczenia wspólnot religijnych. Dialog musi być otwarty, przejrzysty i regularny. Dialog z kościołami i organizacjami światopoglądowymi oparty jest na podobnych zasadach, co dialog z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego. Polityka europejska, odnośnie do uczestnictwa tych wspólnot, próbuje zasilać model demokracji refleksyjnej, nie plamiąc jej implikacjami dyskryminującymi, ale jednocześnie zważać na to, że funkcja kościoła nie jest polityczna. Poprzez przyznanie kościołom i organizacjom światopoglądowym szczególnego miejsca w projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, Unia Europejska uznaje, że wspólnoty te są częścią społeczeństwa obywatelskiego, ale jako specyficzne podmioty.

ZAKOŃCZENIE

Przedmiot rozważań został rozpatrzony w trzech częściach. Część pierwsza dotyczyła miejsca kościołów oraz organizacji filozoficznych i światopoglądowych w wielokulturowym społeczeństwie obywatelskim w procesie integracji w Europie. W części drugiej omówione zostały zasady konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej, dotyczące stosunku tych państw do kościołów. Część trzecia dotyczyła zasad relacji między państwem a kościołami w traktatach Unii Europejskiej.

I. Europa pod względem kulturowym i religijnym jednocześnie jest pluralistyczna i elastyczna. Cechą modelu „europejskości” jest otwartość i co najważniejsze różnorodność kulturowa i pluralizm. Jest jednak trudność wypracowania jednego wspólnego modelu europejskiego, wynika to z pluralizmu religijnego, kulturowego i politycznego. Na kontynencie europejskim w ciągu wieków dokonała się bardzo ciekawa i owocna synteza elementów pochodzących z wpływów różnych kultur: greckiej, rzymskiej oraz syntezy judeochrześcijańskiej, a następnie celtyckiej, germańskiej i słowiańskiej. Żaden inny kontynent nie okazał się tak otwarty na chrześcijaństwo i nie dokonał jego syntezy z własną kulturą, jak Europa. I żaden inny element kultury europejskiej nie wykazał takiej trwałości, mimo nacisku przeciwstawnych wierzeń i ideologii, jak chrześcijaństwo, mimo jego tragicznych podziałów.

Nowożytna wersja społeczeństwa obywatelskiego podkreśla kilka wymiarów. Społeczeństwo obywatelskie to sieć form, instytucji, które mają różne funkcje, nie tylko ekonomiczne, ale także religijne, kulturalne, społeczne, odgrywające znaczącą rolę w procesie integracji społecznej. Przynależność jednostek do instytucji społeczeństwa obywatelskiego dokonuje się na płaszczyźnie dobrowolnej. Społeczeństwo obywatelskie jest zbudowane w oparciu o prawo i zasady demokratyczne. Społeczeństwo obywatelskie jest miejscem kształtowania się woli zbiorowej i reprezentacją obywateli. Organizacje społeczeństwa obywatelskiego grają ważną rolę „ciał pośrednich” między jednostką

a państwem. Społeczeństwo obywatelskie wprowadza przestrzeń pomocniczości. Idea pomocniczości otwiera możliwość wprowadzania autonomicznych poziomów władzy w relacji do państwa, ale przez państwo uznanych.

Współczesna debata dotycząca idei społeczeństwa obywatelskiego koncentruje się wokół trzech osi: tradycji liberalnej, tradycji komunitaryzmu oraz teorii debaty publicznej. Tradycja liberalna uważa obywatela za element ekonomiczny i racjonalny społeczeństwa, określany przede wszystkim przez jego prawa i obowiązki. Obywatele organizują się w grupy interesu i czuwają nad prawem do wolności gwarantowanym przez państwo. Teoria komunitaryzmu uważa obywatela za członka wspólnoty opartej na wartościach, które ona sama wybrała. Obywatel musi dostosować swoje postępowanie do przekonań wspólnoty, która jest konieczna jako sieć połączeń między jednostką a państwem. Teoria debaty publicznej godzi liberałów i komunitarian. Teoria ta naciska na ideę komunikowania się i współoddziaływania. Dialog demokratyczny czerpie nie tylko z opinii, ale także z treści normatywnych. Proces informacji staje się równocześnie procesem decyzji, w ramach którego społeczeństwo obywatelskie porozumiewa się co do wspólnych wartości.

Wypracowywany w Europie model społeczeństwa obywatelskiego uwzględnia różne podmioty, również kościoły i wspólnoty światopoglądowe, które odgrywają aktywną rolę w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego.

Model stosunków państwo – kościół w państwach Unii Europejskiej powstawał pod wpływem warunków związanych z tożsamością i kulturą narodu, historią stosunków wyznaniowych, stosunkiem głównych sił politycznych do religii i kościołów. W Unii Europejskiej wolność religijna doskonale jest zharmonizowana z różnymi systemami prawnymi, oparta jest na tej samej koncepcji liberalnej. We wszystkich państwach Unii zasady ustroju społeczno-politycznego, mieszczą się w ogólnej formule demokratycznego państwa prawa. Szczegółowe rozwiązania są charakterystyczne dla demokracji pluralistycznej, mają jednakże wspólny uniwersalny grunt, jakim są powszechnie uznane w Europie i uważane za dorobek ludzkości idee praw człowieka. We wszystkich państwach członkowskich uznaje się Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz ducha umów międzynarodowych w sytuacji sporów czy dwuznaczności przepisów krajowych.

Podmiotem praw wolnościowych, obok podmiotów indywidualnych, czyli osób ludzkich są także kościoły i inne związki wyznaniowe jako podmioty zbiorowe tych wolności. Posiadaczem pierwotnym praw jest osoba. Jednakże płaszczyzna wspólnotowa pełni funkcję instrumentalną i komplementarną, co oznacza, że podstawowe prawa kościołów i społeczności religijnych są gwarantowane przede wszystkim w interesie jednostek, w celu ochrony ich wolności religijnej.

II. Analiza konstytucji państw członkowskich Unii Europejskiej w drugiej części wykazała, że nie ma jednego modelu relacji państwo – kościół w pań-

stwach członkowskich Unii Europejskiej. W Europie występuje różnorodność modeli: państwa wyznaniowe, gdzie jest tradycyjnie zapisany model kościoła narodowego, państwa świeckie o rozdziale radykalnym, gdzie przyjęta jest zasada równego traktowania kościołów bez względu na istniejące między nimi różnice oraz świeckie o rozdziale przyjaznym, respektujące obecność religii w przestrzeni publicznej, gdzie zasada równego traktowania jest ujmowana zgodnie z wymogami sprawiedliwości rozdzielczej. Wśród państw świeckich o rozdziale przyjaznym można wskazać te, które wyraźnie uznają pozycję prawną kościołów z racji historycznych oraz bez wyraźnego uznawania pozycji prawnej jednego z kościołów.

A. Państwa wyznaniowe charakteryzują się obecnością kościoła państwowego lub religii dominującej. W państwach tych istnieją silne związki między władzą państwową a istniejącym kościołem narodowym.

Na Cyprze wszystkie religie, których nauczanie lub obrzędy nie są tajne, są wolne (art. 18 § 2), są równe wobec prawa. Bez naruszenia kompetencji Izby Wyznaniowych określonych w konstytucji, nie może zostać ustanowiony jakikolwiek prawodawczy, wykonawczy lub administracyjny akt Republiki dyskryminujący jakąkolwiek instytucję religijną lub religię (art. 18 § 3). Przepisy konstytucji prowadzą w kierunku państwa świeckiego, ale obecnie jeszcze religia prawosławna oraz muzułmańska wypełniają jedno z kryteriów dwu-wyznaniowego charakteru republiki, chociaż ich status nie oznacza dyskryminacji innych religii.

W Danii ewangelicki Kościół luterański jest Kościołem ludowym Danii i jako taki jest wspierany przez państwo (§ 4). Rozdział pomiędzy państwem a Kościołem ludowym nie jest formalnie możliwy bez zmiany konstytucji. Duński Kościół ludowy jest kościołem narodowym z misją publiczną, polegającą na zabezpieczaniu czynności i funkcji religijnych wiernych ewangelików luterańskich oraz instytucją demokratyczną dla większej części populacji duńskiej z jego własną reprezentacją administracyjną.

Finlandia nie przyznaje szczególnego statusu ewangelickiemu Kościołowi luterańskiemu, jednak pozostaje on zależnym od państwa. Dwa kościoły w Finlandii: Kościół luterański i Kościół prawosławny, jako osoby prawne prawa publicznego mają zagwarantowaną szeroką autonomię.

W Grecji wyznanie prawosławne jest religią dominującą (art. 3 § 1). Termin Kościół prawosławny Grecji nie odnosi się do wszystkich prawosławnych na całym terytorium państwa greckiego, przepis ten odnosi się do kościoła autokefalicznego. Góra Athos korzysta z uprzywilejowanego statusu samodzielnej administracji.

Religią Malty jest wyznanie rzymskokatolickie, a władze Kościoła rzymskokatolickiego mają obowiązek i prawo nauczania, które zasady są sprawiedliwe, a które złe (art. 2 ust. 1 i 2). Treść tych przepisów nie jest postrzegana jako nakaz, lecz jako stwierdzenie stanu rzeczy. Model maltański zmierza do

coraz bardziej zrównoważonej pozycji Kościoła katolickiego w stosunku do konstytucyjnych gwarancji wolności religii.

W Zjednoczonym Królestwie, z racji systemu *common law* oraz odrębności prawa szkockiego, istnieje kościół ustanowiony państwowy w Anglii (Kościół anglikański), ale kościoły w Walii i Irlandii zostały oddzielone od państwa. Kościół szkocki w Szkocji przypomina kościół ustanowiony, jednak ustanowienie ma mniejsze znaczenie, niż w przypadku Kościoła Anglii. Jest on ustawowo uznany jako kościół narodowy.

Niezależnie od tego czy jest to kraj katolicki, protestancki czy prawosławny, system religii dominującej oznacza jedynie zasadę konstytucyjną, że instytucje publiczne biorą pod uwagę przekonania religijne większości populacji, bez nietolerancji wobec obywateli należących do grup mniejszościowych. Należy zauważyć, iż w państwach tych relacje między państwem a kościołami podlegają ciągłym zmianom w kierunku coraz większej autonomii kościołów. Zatem model ten ma dziś bardziej charakter teoretyczny i historyczny niż oddający rzeczywisty układ relacji między państwem a kościołem. Można zatem zauważyć, iż model państwa wyznaniowego w Europie przechodzi do historii.

B. Rozdział radykalny państwa i kościoła związany jest z ujęciem liberalno-indywidualistycznym, w którym państwo dystansuje się od wszelkich ocen i odniesień związanych z religią. Państwo religię uznaje za sprawę prywatną oraz nie podpisuje umów z kościołem.

Francja jest republiką świecką (art. 1). Pojęcie świeckości państwa, dawniej synonim świeckości agresywnej, dzisiaj charakteryzuje się indyferencją państwa wobec kościoła.

W Holandii każdy ma prawo, indywidualnie jak również z innymi, do swobodnego wyrażania swoich przekonań religijnych czy światopoglądowych (art. 6 ust. 1). Ochronie konstytucyjnej podlega nie tylko wolność do posiadania przekonań religijnych czy niereligijnych, ale równocześnie wolność działania stosownie do tych przekonań.

Irlandia uznaje swoje obowiązki względem wszechmogącego Boga (art. 44 ust. 1), ale zobowiązuje się nie wspierać żadnej religii (art. 44 ust. 2, 4) przy jednoczesnym szacunku dla samodzielności administracyjnej kościołów (art. 44 ust. 2, 5). Jest to model rozdziału odrzucającego każdą formę laicyzmu.

C. Rozdział przyjazny między państwem a kościołem związany jest z ujęciem liberalno-socjalnym, a charakteryzuje się tym, iż rola państwa nie ogranicza się tylko do działań przeciwko naruszeniom praw podstawowych w zakresie wolności religijnej, ale także do tworzenia warunków efektywnego wykonywania tych praw. W konstytucjach tych państw używa się różnych formuł na określenie relacji między państwem a kościołami, ale treść tych unormowań jest zbieżna. W tym modelu wyróżnia się: 1) państwa świeckie, które mają wyraźne uznanie pozycji prawnej kościołów z racji historycznych oraz

2) państwa świeckie bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów.

1. Państwa Unii Europejskiej, które mają wyraźne uznanie pozycji prawnej kościołów z racji historycznych podkreślają z jednej strony niezależność prawa państwowego od prawa kościelnego, z drugiej zaś przewidują pomoc finansową dla kościołów.

W Austrii każdy uznany kościół jest uprawniony do publicznego sprawowania wspólnego kultu, samodzielnie zarządza i administruje swoimi wewnętrznymi sprawami (art. 15). Zasada świeckości państwa wyklucza istnienie kościoła państwowego, a stosunki pomiędzy państwem a ustawowo uznanymi kościołami regulowane są na zasadzie równouprawnienia i neutralności.

Belgia gwarantuje wolność kultu religijnego i publicznego praktykowania go (art. 19). Państwo popiera wolność i niezależność kościoła, udzielając mu pomocy w takim zakresie, jak to czyni w sferze kulturowej.

W Bułgarii instytucje religijne są oddzielone od państwa (art. 13 ust. 2), konstytucja nie wprowadza rozdziału radykalnego, ale granice instytucjonalnego oddzielenia. Wschodnie chrześcijaństwo prawosławne jest uważane za tradycyjną religię Republiki Bułgarii (art. 13 ust. 3). Państwo wspiera promocję bułgarskiego Kościoła prawosławnego, ze względu na jego integrującą rolę dla kulturalnej i religijnej tradycji oraz tożsamości narodowej wśród osób pochodzenia bułgarskiego za granicą.

Francja – departamenty: Dolny Ren, Górny Ren i Mozela, traktuje ustawodawstwo wyznaniowe jako prawo lokalne. Obowiązuje w tych departamentach konkordat z 1801 r. i tradycyjny podział na wyznania uznane i nieznanne.

W Wielkim Księstwie Luksemburga jest zagwarantowana wolność religii i wolność uprawiania kultu (art. 19). Nie ma religii państwowej a kościół jest niezależny od państwa.

Litwa nie ma religii państwowej (art. 43 ust 7). Ustawodawca, obok troski o zachowanie świeckości państwa, wyróżnił wyznania tradycyjne związane z kulturą narodową.

W Niemczech gwarantuje się swobodne praktykowanie religii (art. 4 ust. 2) oraz uznaje kościoły za korporacje prawa publicznego (art. 140). Model ten charakteryzuje partnerstwo pomiędzy państwem a kościołami.

W Rumunii wyznania są wolne (art. 29 ust. 3) oraz niezależne od państwa i korzystają z jego pomocy (art. 29 ust. 5). Nie ma religii państwowej. Państwo utrzymuje podział na zarejestrowane i niezarejestrowane organizacje religijne.

Szwecja nadal utrzymuje pewne związki z Kościołem szwedzkim (rozdział 8 § 6). Status konstytucyjny dotyczący gmin państwowych jest aplikowany do lokalnych wspólnot kościelnych. Zmiany konstytucyjne statusu Kościoła szwedzkiego spowodowały nawiązanie bliższych relacji państwa z innymi kościołami.

2. Państwa świeckie bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów swoje relacje opierają na zasadzie poszanowania niezależności i autonomii oraz współdziałania.

Czechy podkreślają, że państwo nie może być skrępowane ani wyłączną ideologią, ani wyznaniem religijnym (art. 2 ust. 1). Przepis ten jest rozumiany jako zakaz wprowadzania religii państwowej, ze względu na świecki i neutralny charakter państwa.

W Estonii nie ma kościoła państwowego (art. 40 ust. 2). Rozdział między państwem a kościołem jest interpretowany w praktyce administracyjnej dość elastycznie.

W Hiszpanii żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego, ale władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują, wynikające z tego, stosunki współpracy z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniem (art. 16 ust. 3).

Łotwa podkreśla, iż kościół jest oddzielony od państwa (art. 99). Rozdział ten oznacza, iż instytucje państwowe powinny mieć świecką naturę.

Polska uznaje autonomię i niezależność państwa i kościoła oraz ich współdziałanie (art. 25 ust. 3)

W Portugalii wolność religii i kultu jest nienaruszalna (art. 41 ust. 1). Kościoły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i wolne w swej organizacji oraz wykonywaniu swoich funkcji i sprawowaniu kultu (art. 41 ust. 4).

Słowacja nie jest związana żadną ideologią ani religią (art. 1). Kościoły i wspólnoty religijne zarządzają samodzielnie swoimi sprawami (art. 24 ust. 3).

W Słowenii państwo i wspólnoty religijne są rozdzielone, przysługuje im swoboda działalności (art. 7). Wobec powyższego nie ma kościoła państwowego, dyskryminacja jak i uprzywilejowanie jest zabronione.

Na Węgrzech kościół jest oddzielony od państwa (§ 60 ust. 3). Państwo nie może mieć charakteru ideologicznego.

We Włoszech państwo i Kościół katolicki są każde we własnym zakresie niezależne i suwerenne (art. 7 ust. 1). Wszystkie wyznania religijne są jednako wolne wobec prawa (art. 8 ust. 1).

Państwa Europy Zachodniej, które charakteryzuje przynależność do kultury łacińskiej, uległy w znacznym stopniu ideologii Oświecenia, natomiast państwa Europy Centralnej i Wschodniej, po okresie komunistycznym, wykazują znaczną identyfikację z kulturą narodową, wyrażaną często w religii katolickiej czy prawosławnej.

W krajach Europy zagadnienie ochrony wolności praw obywateli wiąże się z podstawowymi cechami ustroju państwowego, mieszczącego się w ogólnej formule demokratycznego państwa prawa. O jego istocie – obok odpowiedniego uregulowania kwestii treści i form udziału społeczeństwa w rządzeniu państwem, szacunku dla prawa, funkcji i mechanizmów sprawowania władzy – decyduje ustalenie relacji między władzą państwową a obywatelem.

Wszystkie państwa Unii Europejskiej gwarantują wolność religijną w wymiarze indywidualnym. Różnią się jednak co do gwarancji uzewnętrzniania przekonań religijnych w życiu publicznym. Przedmiotem kontrowersji w państwach demokratycznych jest interpretacja formuły neutralności państwa wobec przekonań religijnych. W Europie istnieje jeden model świeckości państwa, ale różne wersje jego realizacji w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej. Model, który Unia Europejska promowała u swych początków, był modelem radykalnym charakterystycznym dla trzech państw, był to model mniejszości. Większość państw Unii Europejskiej odwołuje się do kultury chrześcijańskiej, do modelu rozdziału przyjaznego. Obecnie w prawie Unii Europejskiej zaistniała potrzeba wypracowania takiego modelu stosunków między Unią Europejską a kościołami, który będzie wynikiem kompromisu między przedstawicielami państw członkowskich, osiągniętego zgodnie z regułami procedury demokratycznej, który jednocześnie uwzględniałby płaszczyznę kulturową i polityczną.

III. W polityce legislacyjnej Unii zmierza się do przyjęcia traktatu wspólnego dla wszystkich państw członkowskich. Stanowisko ustawodawstwa Unii Europejskiej wobec religii charakteryzuje duży wpływ ideologii liberalnej, wywodzącej się z racjonalistycznych założeń filozofii Oświecenia. Unia Europejska prezentuje się jako instytucja laicka, która nie przyznaje sobie kompetencji w sprawach religijnych. Prawo Unii Europejskiej nie reguluje spraw wewnętrznych kościołów, ani nie utożsamia się z którymkolwiek z nich. Unia zachowuje neutralność wobec przekonań religijnych i światopoglądowych. Jednakże nie ma jednoznacznego pojęcia neutralności. Kościoły jako wspólnoty religijne są całkowicie odrębne od struktur politycznych i gospodarczych Unii Europejskiej.

Upadek muru berlińskiego wznowił projekt europejski, dając świadomość zmian jakościowych konstrukcji europejskiej: następuje przejście od konstrukcji przede wszystkim ekonomicznej i technicznej do Unii bardziej politycznej, gdzie pojawia się kwestia spraw obywatelskich i społecznych Unii Europejskiej. Kościoły są zakorzenione w społeczeństwie Europy, tworząc bogactwo duchowe narodów europejskich. Dlatego Unia powinna zagwarantować im prawo pełnienia swej misji i zapewnić im możliwości uczestniczenia w swym obrocie prawnym. Ważną rolę w tym procesie odgrywa społeczeństwo obywatelskie, które tworzy wiele form związków społecznych i stowarzyszeń. Społeczeństwo to liczy wiele instytucji, które posiadają różne funkcje, nie tylko ekonomiczne, ale także religijne, kulturalne i społeczne. Wyraźnym znakiem zmian jakościowych tego procesu był Traktat o Unii Europejskiej z Maastricht z 1992 r. Gwarancja poszanowania kultur państw członkowskich i ich tożsamości narodowych. Wraz z postępowaniem procesu integracji europejskiej pojawiła się potrzeba określenia stosunku Wspólnot i Unii Europejskiej do kwestii związanych z religią. Odpowiedź na związane z tym pytania udzielana była stopniowo od

gwarancji poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności wpisanych do Traktatu o Unii Europejskiej, poprzez przyjęcie Deklaracji nr 11, dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego i postanowień art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, aż po projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy.

Rozwiązania wypracowane w tych dokumentach charakteryzuje podejście kompromisowe, polegające na poszanowaniu autonomii a nawet niezależności państw w określaniu swego stosunku do kościołów i wspólnot światopoglądowych. Kościoły i inne wspólnoty religijne oraz organizacje światopoglądowe są traktowane na zasadzie równości.

W trakcie debaty nad projektem Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy trzeba było uzgodnić, jakie należy przyjąć zasady konstytucyjne państw członkowskich. Zwrócono uwagę na pluralizm, a przede wszystkim zaczęto rozwijać ideę społeczeństwa obywatelskiego, która okazała się użyteczna przy wypracowywaniu zasad relacji Unia Europejska a kościoły i organizacje światopoglądowe.

W pierwszej fazie procesu integracji europejskiej przyjmowano jeden model konstytucyjny, do którego wszyscy mieli się dostosować. W modelu tym nie było miejsca dla kościołów, natomiast podkreślano głównie sferę gospodarczą. W drugiej fazie wypracowano pewien model, uświadamiając sobie znaczenie społeczeństwa obywatelskiego. Zaczęto dostrzegać wielość podmiotów życia społecznego, gospodarczego, politycznego, kulturalnego i religijnego. Wśród tych podmiotów zostają uwzględnione kościoły i organizacje światopoglądowe. Funkcja, którą spełniają jest specyficzna zarówno na płaszczyźnie lokalnej, jak i europejskiej.

Model relacji Unia Europejska – kościoły oraz organizacje światopoglądowe jest pluralistyczny. Organy Unii Europejskiej uznają status kościołów i organizacji światopoglądowych w takim stopniu, w jakim jest on zagwarantowany w prawie krajowym państw członkowskich. Przyjęcie w ramach Unii Europejskiej pluralizmu modeli relacji pomiędzy państwem a kościołem wiąże się również z poszanowaniem wielości kultur, religii i języków oraz z respektowaniem tożsamości narodowej państw członkowskich. Unia Europejska, uznając specyficzny wkład kościołów, uznaje ich wkład duchowy, społeczny i kulturowy. Zapewnia również dialog między jej instytucjami a kościołami. Dialog ma kształtować się z pełnym poszanowaniem tożsamości, szczególnych potrzeb i znaczenia wspólnot religijnych. Dialog musi być otwarty, przejrzysty i regularny. Dialog z kościołami i organizacjami światopoglądowymi oparty jest na podobnych zasadach, co dialog z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego. Polityka europejska odnośnie do uczestnictwa tych wspólnot próbuje zasilać model demokracji refleksyjnej, nie plamiąc jej implikacjami dyskryminującymi, ale jednocześnie zważać na to, że funkcja kościoła nie jest polityczna. Poprzez przyznanie kościołom i organizacjom światopoglądowym szczególnego miejsca w projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy Unia

Europejska uznaje, że wspólnoty te są częścią społeczeństwa obywatelskiego, ale musi być uwzględniona ich tożsamość, która wyróżnia je od innych organizacji życia społecznego jak: partie polityczne, związki zawodowe, itd..

Konstytucja dla Europy ma mieć charakter konstytutywny. Jest w niej zawarte poszanowanie autonomii i niezależności oraz umów konkordatowych i ustaw wyznaniowych. Instytucjonalizacja dialogu z kościołami, wcześniej nieformalnego, jako istotnymi partnerami w społeczeństwie obywatelskim. Została otwarta możliwość współdziałania między kościołami i instytucjami Unii Europejskiej. Jest zatem ważne, aby od momentu, gdy Unia Europejska będzie miała osobowość prawną dialog prowadził do współdziałania ponad różnicami ideowymi, z uwzględnieniem dobra wspólnego. Współpraca taka mogłaby mieć swe podstawy w umowie konkordatowej o charakterze ogólnym, obejmującej cele, które wykraczałyby poza interesy poszczególnych państw członkowskich. Należy podkreślić, że w Konstytucji dla Europy został zakcentowany model społeczeństwa obywatelskiego, którego istotną część stanowią kościoły.

WYKAZ SKRÓTÓW

AC	– L'année canonique
BGB	– Bürgerliches Gesetzbuch
BGBL	– Bundesgesetzblatt
BOE	– Boletín Oficial del Estado
BVerfG	– Bundesverfassungsgericht
BVerfGE	– Bundesverfassungsgerichts, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
D. R.	– Dario da República
DR	– European Commission of Human Right Decisions and Reports
Dz.U.	– Dziennik Ustaw
EJCSR	– European Journal for Church and State Research
GG	– Grundgesetz
GU	– Gazzetta Ufficiale
JCS	– Journal of Church and State
KE	– Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy
OJEC/ JOCE	– Official Journal of the European Communities/Journal Officiel des Communautés Européennes
OTK	– Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
PiP	– Państwo i Prawo
RGBL	– ReichGesetzBlatt
RNP	– Roczniki Nauk Prawnych
RNS	– Roczniki Nauk Społecznych
Sb	– Zbírka zákonů
St. GG	– Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867
TA	– Traktat Amsterdamski zmieniający Traktat o Unii Europejskiej oraz Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie z dnia 17 czerwca 1997 r.
TUE	– Traktat o Unii Europejskiej z dnia 7 lutego 1992 r.
TWE	– Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską z dnia 25 marca 1957 r.
WRV	– Weimarer Reichsverfassung (Konstytucja Cesarstwa Niemieckiego z 1919 r.)
Yearbook	– Yearbook of European Convention on Human Rights, Concil of Europe, Nijhoff Publishers

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

1. PRAWO I ORZECZNICTWO PAŃSTW CZŁONKOWSKICH

Republika Bułgarii

Конституция на Република България 12.07.1991 (Konstytucja Republiki Bułgarii), Държавен Вестник nr 56 z 13.07.1991; tekst polski, [w:] Przemiany konstytucyjne w Europie Wschodniej. Bułgaria [Konstytucja Republiki Bułgarii uchwalona 12 lipca 1991], red. R Chruściak, Warszawa 1999, z. 1, s. 11-46; tekst angielski, The Constitution of the Republic of Bulgaria. <http://www.parliament.bg/?page=const&Ing=en>.

Закон за Булгарите, живеещи извън Република България 29.03.2000 (Ustawa o Bułgarach zamieszkujących poza granicami Republiki Bułgarii), Държавен Вестник nr 30 z 11.04.2000;

Закон за вероизповеданията 20.12.2002 (Ustawa o związkach wyznaniowych), Държавен Вестник nr 120 z 29.12.2002;

Закон за юридическите лица с нестопанска цел 21.09.2000 (Ustawa o osobach prawnych prowadzących działalność non-profit), Държавен Вестник nr 81 z 6.10.2000;

Закон за възстановяване собствеността върху одържавени недвижими имоти 05.02.1992 (Ustawa o zwrocie własności nieruchomości wyłączonej przez państwo), Държавен Вестник nr 15 z 21.02.1992;

Решение N: 5 от 11 юни 1992 г. по конституционно дело N: 11 от 1992 г., докладчици съдиите Цанко Хаджистойчев и Пенчо Пенев (orzeczenie nr 5 z 11 czerwca 1992, sprawa N 11/92, Държавен Вестник, nr 49 от 16.06.1992 г.;

Решение N: 2 от 18 февруари 1998 г. по конституционно дело N: 15 от 1997 г. (orzeczenie nr 2 z 18.02.1998, sprawa N 15/97), Държавен Вестник, nr 22 от

24.02.1998; tekst angielski, Decision No 2 of February 18, 1998, Case No 15/97; http://www.constcourt.bg/ks_eng_frame.htm.

Republika Rumunii

Constitutia Romaniei din 21.11.1991, Monitorul Oficial al României, nr 233; tekst polski, Konstytucja Rumunii z 21 listopada 1991 r., tł. A. Cosma, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996;

Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor, Monitorul Oficial al României, nr 11/8;

Ordonanță nr. 137 din 31/08/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare (rozporządzenie 137 z 2000 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 431;

Lege nr. 48 din 16/01/2002 pentru aprobarea Ordonanței Guvernului nr. 137/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare (ustawa 48 z 2002 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 69;

Hotărâre nr. 1194 din 27/11/2001 privind organizarea și sancționarea Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării (dekret rządowy nr 1194 z 2001 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 792;

Hotărâre nr. 63 din 09/02/1998 privind organizarea și funcționarea Secretariatului de Stat pentru Culte (dekret rządowy nr 63 z 1998 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 71;

Hotărâre nr. 218 din 10/03/1995 privind organizarea și funcționarea Secretariatului de Stat pentru Culte (dekret rządowy 218 z 1995 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 71;

Ordonanță nr. 37 din 30/01/2003 pentru modificarea și completarea Ordonanței Guvernului nr. 26/2000 cu privire la asociații și fundații (rozporządzenie 37 z 2003 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 62;

Ordonanță de urgență nr 94 (r1) din 29/06/2000 privind retrocedarea unor bunuri imobile care au aparținut cultelor religioase din România (nadzwyczajne rozporządzenie 94 z 2000 r.), Monitorul Oficial, Partea I, nr. 797;

Decizia civilă nr 769 din 7.03.2000 pronunțată de Curtea Supremă de Justiție – Secția de contencios administrativ; Decision nr 769 from March 7, 2000, the Administrative Contentious Chamber of the Supreme Court of Justice, Jurisprudence Bulletin, 2000, Juris Argessis Editure, s. 978-984;

Decizia civilă nr 519 din 15.02.2000 pronunțată de Curtea Supremă de Justiție – Secția de contencios administrativ;

Decizia civilă nr 1124 din 28.03.2000 pronunțată de Curtea Supremă de Justiție – Secția de contencios administrativ.

Republika Cypru

The Constitution of the Republic of Cyprus – 16th August 1960, http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/cy00000_.html; Constitution de la République de Chypre, Imprimèrie gouvernementale de Chypre, Nicosie 1960;

Charte Constitutionnelle de l'Église de Chypre de 1914, [w:] Les institutions fondamentales de l'Église autocéphale de Chypre, éd. B. Tzortzatos, Athènes 1974, s. 35-61;

Charte Constitutionnelle de la très – sainte Église de Chypre, Nicosie, Anagenisis 1979; Charte Constitutionnelle de l'Église de Chypre de 1979, [w:] Apostolos Barnabas, t. 40, [période C], n° 11, (11/1979), s. 407-512; Charte Constitutionnelle de la sainte Église de Chypre, tekst francuski, [w:] Gr. D. Papatomas, Le Patriarcat œcuménique de Constantinople, les Églises autocéphales orthodoxes de Chypre et la Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie – Approche nomocanonique, Source, vol. III, Paris 1994, s. 103-225.

Republika Grecji

Σύνταγμα της Ελλάδος (Konstytucja Grecji z 7 czerwca 1975 r.), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως), part I, nr 111 z późniejszymi zmianami; The Constitution of Greece, <http://www.parliament.gr/english/politeuma/default.asp>; Constitution de la Grèce du 9 juin 1975, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 285-289; tekst polski, Konstytucja Grecji 1975/1986, tłum. G. i W. Uliccy, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1992;

Τροποποίηση και συμπλήρωση του συστήματος εισαγωγής σπουδαστών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και άλλες διατάξεις (ustawa nr 1771; 19.04.1988), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 71;

Tome patriarchal et synodal de 1850 (Tome patriarchal et synodal du Saint-Synode de Constantinople constitué en l'an mille huit cent cinquante après la naissance du Christ Sauveur au mois de juin, Indiction 8, concernat l'Église orthodoxe de Grèce, tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 326-330;

Acte patriarchal et synodal de 1928 (Acte patriarchal et synodal concernant l'administration des Saintes Métropoles des Nouveaux Territoires [Grèce du Nord]), tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 330-333; Περί εκκλησιαστικής διοικήσεως των εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (ustawa 3615/1928; 10/11-7-1928), Code of Themis, 1928, s. 178-179;

Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος (ustawa 590/1977, 27/31.5.1977, Karta statutowa Kościoła Grecji), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 146; tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 338-340;

Περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος, (Αναγκαστικός Νόμος,dekret-ustawa 1363/1938, 15/8-3/9-1938), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 305; tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 304-306;

Περί τροποποιήσεως του Αναγκαστικού Νόμου υπ' αριθ. 1363 «περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος», Αναγκαστικός Νόμος, 1672/1939, dekret-ustawa 1672/1939, 22/29.3.1939), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 123; Décret-Loi 1672/1939;

Περί ιερών ναών και εφημερίων (Αναγκαστικός Νόμος, 1369/1938, dekret-ustawa 1369/1938, 2/10-9-1938), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 317; tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 307;

Περί εκτελέσεως διατάξεων του Αναγκαστικού Νόμου υπ' αριθ. 1672/1939 περί τροποποιήσεως του Αναγκαστικού Νόμου υπ' αριθ. 1363/1938 περί κατοχυρώσεως των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος (dekret królewski 20/5-2/6-1939), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 220; tekst francuski, [w:] Code Européen droit et religions, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano 2001, p. 307-308;

Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (dekret-ustawa 1250/1982, 5/7-4-1982), Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 46;

Περί κυρώσεως του Καταστατικού Χάρτου του Αγίου Όρους (dekret ratyfikujący Kartę konstytucyjną Świątej Góry, 10/16-9-1926, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, part I, nr 309;

Résolution sur une aide économique au Mont Athos (région monastique), votée le jeudi 7 mai 1981, JOCE, C-144/15-6-1981, s. 91-92;

Traité d'adhésion de la République Hellénique à la Communauté Économique Européenne, Conseil des Communautés Européenne, 1979, [Acte Final], Declaration commune (n° 4) relative au Mont Athos, JOCE, L-170/27-7-1979, Section A, s. 12.

Królestwo Danii

Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953, [w:] Lovtidende for Kongeriget Danmark, A 1953, nr XII, Lov nr 169; tekst polski, [w:] Konstytucja Królestwa Danii, tłum. M. Grzybowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002.

Republika Finlandii

Suomen perustuslaki nr 731, Suomen Säädoskokoelma, Nr 731-732/1999; Finlands grundlag givven den 11 juni 1999, [w:] Finlands Författningssamling, Nr 731 z 17 czerwca 1999, s. 1633-1654; Konstytucja Finlandii nr 731/1999; tekst angielski, Act 731/1999. English, translations by the Ministry of Justice <http://www.om.fi/74.htm>; tekst polski, Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r., tłum. J. Osieński, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003;

Kirkkolaki 1054/1993, (Ustawa kościelna Kościoła luterańskiego nr 1054/1993), <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1993/19931054>;

Uskonnonvapauslaki (Ustawa o wolności religii nr 453/2003), nr 453-458/2003;

Laki ortodoksisesta kirkkokunnasta 521/1969 (Ustawa Kościelna Kościoła Prawosławnego nr 521/1969), <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1969/19690521>;

Yhdistyslaki 503/1989 (Ustawa o stowarzyszeniach nr 503/1989);

Painovapauslaki, Säädökset alkuperäisinä: 1/1919; Constitution of Finland (1919).

Republika Malty

Constitution of Malta – 21st September 1964, (law LVIII, 1974), <http://www.parliament.gov.mt/>.

Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii

An Act for establishing the Coronation Oath 1 William/Mary (Reigning Monarchs) – at this point there is no record of the actual calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 1, Original Act Number 1);

An Act for the further limitation of the Crown and better securing the rights and liberties of the subject 12/13 William III – at this point there is calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 2, Original Act Number 2);

An Act for the Union of the two kingdoms of England and Scotland 6 Ann – at this point there is calendar date record of the passing of the Act. (Chapter 11, Original Number 14);

Church of Scotland Act 11/12 Geo V – 28 th July 1921 (Chapter 29);

Church of England Assembly (Powers) Act 1919: 9/10 Geo V – 23 rd December 1919 (Chapter 76);

An Act for securing the Liberty of Religious Worship – 30 th July 1855 (Chapter 81 – Original Number 289);

An Act for exempting their majesties Protestant subjects dissenting from the Church of England from the penalties of certaine lawes 1 Wil/Mar (Chapter 18- Original Number 18);

Places of Religions Worship Act 1812 – 52 Geo III – „An Act to repeal certain Acts, and amend other Acts relating to Religious Worship and Assemblies, and Persons teaching or preaching therein”. – 29 th July 1812 (Chapter 155 – Original Number 443);

Offences Against the Person Act 1861 – 24/25 Vic – „An Act to consolidate and amend the Statute Law of England and Ireland relating to Offences against the Person”. – 6 th August 1861 (Chapter 155 – Original Number 339).

Republika Austrii

Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, RGBl 1867/142; także [w:] Kodex des österreichischen rechts, red. A Doralt, s. 150;

Inter Sanctam Sedem et germanicam Rempublicam Sollemnis Conventio, 20 Luglio 1933, AAS, 25(1933), s. 389-408;

Das Bundesgesetzes über die Rechtspersönlichkeit von religiösen Bekenntnisgemeinschaften, BGBl I 1998/19;

Gesetz betreffend die gesetzliche Anerkennung von Religionsgesellschaften, RGBl 1874/68;

Das Bundesgesetz über die Einrichtung einer Dokumentations- und Informationsstelle für Sektenfragen (EDISG), BGBl. I 1998/150;

Vereinsgesetz, BGBl 1951/233 z późn. zm.;

Oberster Gerichtshof (Sąd Najwyższy – orzeczenia: 47/135/1974, 60/80/1987, 60/138/1997, Appendix, [w:] Arbeitsrecht und Kirche. Zur arbeitsrechtlichen und sozialrechtlichen Stellung von Klerikern, Ordensangehörigen und kirchlichen Mitarbeitern in Österreich, hrsg. U. Runggaldier, B. Schinkele, Wien-New York 1996, s. 306, 327, 334;

Bundesverfassungsgerichts (Sąd Konstytucyjny – orzeczenia): 9.185/1981; 11.931/1988, Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, Wien 1982, s. 145; 1989, s. 389.

Królestwo Belgii

Constitution du royaume de Belgique (tekst Konstytucji z 7 lutego 1831 po licznych zmianach otrzymał inną numerację artykułów), Belgisch Staatsblad – Moniteur Belge, Nr 35, du 17 février 1994; tekst polski, Konstytucja Belgii. Tekst jednolity z 14 lutego 1994 r., Wstęp i tłum. W. Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996;

Convention entre le gouvernement français et Sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 fructidor an IX (10 septembre 1801) annexée à la loi du 18 germinal an X, [w:] J. B. Duvergier, Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91;

Loi relative à l'organisation des cultes, 8 IV 1802 r., Moniteur 17-18 germ;

Loi sur le temporel des cultes 4 III 1870, Moniteur 9 III 1870 (zmiany: 19 VII 1974, 17 IV 1985);

Arrêté royal – Eglises protestantes et israelites. Existence civile, organisation – 23 II 1871, Moniteur, 27 II 1871;

Arrêté royal – Eglises anglicane – Administration 17 I 1875, Moniteur, 24 I 1875;

Loi portant reconnaissance des administrations chargées de la gestion du temporel du culte islamique 19 VII 1974;

Arrêté royal portant organisation des comités chargés de la gestion du temporel des communautés islamiques reconnus – 3 V 1978, Moniteur Belge, 24 XI 1990;

Loi portant reconnaissance des administration chargées de la gestion du temporel du culte orthodoxe (17 IV 1985);

Arrêté royal portant organisation des conseils de fabriques d'Eglise du culte orthodoxe 15 III 1988 – Moniteur Belge, 31 III 1988;

Loi relative à l'organisation des cultes, 8 IV 1802 r., Moniteur 17-18 germ;

Decret Imperial concernant les fabriques des églises, 30 XII 1809, Bulletin Officiel 303, nr 5777;

Loi accordant la personnalite civile aux associations sans but lucratif et aux établissements d'utilité publique – 27 VI 1921, Moniteur Belge, 1 VII 1921;

Loi relative aux traitement des titulaires de certaines fonctions publiques et des ministres des cultes, 18 VII 1991, Moniteur Belge, 26 VII 1991;

Tribunal de Liège du 29 juillet 1848, Belgique Judiciaire, 1848, s. 1078;

Cour de Liège du 22 mars 1883, Pasicrisie, II, 1883, s. 157;

Tribunal de Bruxelles du 30 mai 1891, Belgique Judiciaire, 1891, s. 772;

Cour de Bruxelles du 14 mars 1883, Pasicrisie, II, 1883, s. 145 i Arrêt de la Cour de cassation du 25 septembre 1975, Pasicrisie, I, 1976, s. 111;

Cour de Mons du 7 janvie 1993, Jurisprudence de Liège, Mons et Bruxelles, 1993, s. 242.

Republika Francji (departamenty wschodnie)

La convention (concordat) du 26 messidor an IX (15 juillet 1801) conclue entre le pape Pie VII et le gouvernement français, [w:] Liberté religieuse et régimes des cultes

en droit français. Textes, pratique administrative, jurisprudence, réd. J. Dufaux, Ph. Dupuy, J.-P. Durand et les autres, Paris 2005, p. 408-409;

Décret du 19 mars 1859 concernant les autorisations demandées et pour l'exercice public des cultes non reconnus par l'État, Bulletin des Lois, 1859;

Décret du 7 janvier 1808 portant que l'autorisation de sa majesté est nécessaire à tout ecclésiastique français pour poursuivre la collation d'un évêché in partibus, [w:] Collection complète des lois, décrets. Textes par ordre chronologique, éd. J.-B. Duvergier, Paris 1834-1838, t. XVI, p. 202;

Décret du 30 décembre 1809 modifié concernant les fabriques des églises, [w:] Collection complète des lois, décrets. Textes par ordre chronologique, éd. J.-B. Duvergier, Paris 1834-1838, t. XVI, p. 437;

Décret du 18 mars 1992 r., [w:] Liberté religieuse et régimes des cultes en droit français. Textes, pratique administrative, jurisprudence, réd. J. Dufaux, Ph. Dupuy, J.-P. Durand et les autres, Paris 2005, p. 418;

Loi du 17 octobre 1919 relative au régime transitoire de l'Alsace et de la Lorraine, [w:] Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 18 octobre 1919;

Loi du 1er juin 1924 mettant en vigueur la législation civile française dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle, [w:] Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 3 juin 1924, p. 5028;

Avis du Conseil d'État, Assemblée générale, nr 340-033 du 15 mai 1986, [w:] Liberté religieuse et régimes des cultes en droit française. Textes, pratique administrative, jurisprudence, éd. J. Dufaux, Ph. Dupuy, J. P. Durand et autres, Paris 2005, s. 406.

Wielkie Księstwo Luksemburga

Constitution du Grand-Duché de Luxembourg du 17 octobre 1868, Mémorial I, nr 25 du 22 octobre 1868, p. 220-242, ostatnie zmiany Mémorial A, nr 81 du 7 juin 2004, p. 1164; tekst polski, Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga, tłum. S. Sagan, V. Serzhanova, Rzeszów 2005;

Loi du 30 avril 1873, ayant pour objet la creation d'un évêché de Luxembourg, Mémorial, I, nr 14 du 6 mai 1873, s. 209-210;

Convention entre le gouvernement français et Sa Sainteté Pie VII, échangée le 23 fructidor an IX (10 septembre 1801) annexée à la loi du 18 germinal an X, [w:] J. B. Duvergier, Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91;

Decret Imperial concernant les fabriques des eglises, 30 XII 1809, Bulletin Officiel 303, nr 5777;

Articles organiques, relatifs à l'Église catholique du 8 avril 1802 (18 germinal an X), en application du Concordat du 15 juillet 1801 (26 messidor an IX), [w:] J. B. Duvergier, Collection complete des lois, décrets. Textes par ordre chronologique, Paris 1834-1838, t. XIII, s. 91;

Loi du 30 avril 1981 conférant la personnalité juridique à l'évêché de Luxembourg, Mémorial, A, nr 28, du 13 mai 1981, p. 692;

Loi du 10 juillet 1998 sur la refixation des cadres des cultes catholiques, Mémorial A 1998, s. 1318;

Loi du 10 juillet 1998 sur l'organisation de l'enseignement religieux dans l'enseignement primaire, Mémorial A 1998, s. 1338;

Loi du 23 novembre 1982 portant approbation de la convention de reconnaissance de l'Église protestante réformée du Luxembourg, Mémorial A – 27 novembre 1982, s. 1993;

Loi du 21 avril 1928 sur les associations et les fondations sans but lucratif/ASBL, Mémorial 23 du 5 mai 1928 modifiée par: Loi du 22 février 1984, Mémorial A-20 du 10 mars 1984, p. 260;

Loi du 4 mars 1994, Mémorial A-17 du 4 mars 1994, p. 300, Loi du 1er août 2001, Mémorial A-117 du 18 septembre 2001, p. 2440, Loi du 19 décembre 2002, Mémorial A-149 du 31 décembre 2002, p. 3630;

Kirchenordnung der evangelisch-reformierten Landeskirche des Grossherzogtums Luxemburg, [w:] Églises et État au Luxembourg, ed A. Pauly, Strasbourg 1998, vol. II, s. 88-115.

Republika Federalna Niemiec

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949., Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949, BGBl. I, 1949; tekst polski, [w:] Konstytucja Niemiec z 1949, opr. S. Bożyk, Warszawa 1993;

Inter Sanctam Sedem et germanicam Rempublicam Sollemnis Conventio, 20 Luglio 1933, AAS, 25(1933), s. 389-408;

Betriebverfassungsgesetz 1952, 11.10.1952 (BGBl. I s. 681);

Gesetz über die Mitbestimmung der Arbeitnehmer, 4. 5. 1976 (BGBl. I, s. 1153);

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 350/75 vom 21.09.1976, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 42, s. 312-334;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 1 BvR 1087/91 vom 16.05.1995, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 93, s. 1-36;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 1 BvR 241/66 vom 16.10.1968, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 24, s. 236-251;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvL 13/82 vom 13.12.1983, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 66, s. 1-25;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 263/86 vom 05.02.1991, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 83, s. 341-362;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 1703/83 vom 04.06.1985, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 70, s. 138-140;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 208/76 vom 25.03.1980, Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE) 53, s. 366-406;

Bundesverfassungsgericht (BVerfG), 2 BvR 1436/02 vom 3.06.2003, Absatz. http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/rs20030924_2bvr143602.html.

Królestwo Szwecji

Grundlagarna 28.02.1974 r., [w:] Svensk Författningssamling, lagen 1974:1437; poprawka z 26 listopada 1998 r., lagen 1998:1700, (znowelizowana w 2000 r.); tekst angielski, The Constitution of Sweden. The Fundamental Laws and the Riksdag Act, Translation by R. Bradfield, The Swedish Parliament 2003; tekst polski, Konstytucja

Królestwa Szwecji, tłum. K. Dembiński, M. Grzybowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000²;

Lagen om trossamfund (ustawa o wspólnotach religijnych), Svensk författningssamling (SFS)1998:1593, 26.11.1998;

Förordning om ändring i förordningen (ustawa o rejestracji), Svensk författningssamling (SFS) 1999:731, 26.08.1999, om registrering av trossamfund 19.04.2000, Svensk författningssamling, 2000:214, 3.05.2000;

Lag om Svenska kyrkan 26.11.1998 (ustawa o Kościele szwedzkim), Svensk författningssamling, 1998:1591, 16.12.1998;

Lag om införande av lagen (1998:1591) om Svenska kyrkan, 26.11.1998 (ustawa wprowadzająca ustawę o Kościele szwedzkim), Svensk författningssamling, 1998:1592, 16.12.1998;

Lagen om avgift till registrerat trossamfund (ustawa o podatkach na rzecz zarejestrowanych związków wyznaniowych), 4.05.1999, Svensk författningssamling 1999:291;

Lagen om stöd till trossamfund (ustawa o dotacjach dla związków wyznaniowych), 25.11.1999, Lagen 1999: 932;

Lagen om rätt att förrätta vigsel inom andra trossamfund än svenska kyrkan (ustawa o urzędowym poświadczaniu małżeństw zawartych w związkach wyznaniowych innych niż Kościół Szwedzki), 6.05.1993, Lagen 1993: 305

Republika Francuska

Constitution de la République française du 4 octobre 1958, Journal officiel de la République française, n° 234 du 5 octobre 1958. Ostatnia zmiana ogłoszona w Journal officiel du 26 janvier 1999, p. 1343, Loi constitutionnelle n° 99-49 du 25 janvier 1999 zmieniająca artykuły 88-2 et 88-4 Konstytucji; tekst polski, Konstytucja Francji z 4 października 1958 r., (według stanu prawnego na dzień 22 lutego 1996 r.), tłum. W. Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997;

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen du 26 août 1789, [w:] Les Constitutions des États de l'Union européenne, Documents rassemblés et présentés par C. Grewe et H. Oberdorff, La Documentation Française, Paris 1999, s. 254;

Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 37e année, n° 336 – Lundi 11 décembre 1905, p. 7205;

Loi du 1er juillet 1901 relative au contrat d'association, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 2 juillet 1901, p. 4025-4027;

Loi du 2 janvier 1907 concernant l'exercice public des cultes, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 3 janvier 1907, p. 34;

Loi du 13 avril 1908 modifiant les articles 6, 7, 9, 10, 13 et 14 de la loi du 9 décembre 1905 sur la séparation des Églises et de l'État, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 14 avril 1908, p. 2609-2611;

Encyclique Maximam gravissimamque de Sa Sainteté le pape Pie XI du 18 janvier 1924 sur les associations diocésaines, AAS, 16, 18 janvier 1924, n° 1, p. 5-24;

Loi nr 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles,

collèges et lycées publics, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, du 17 mars 2004, p. 5190;

Décret du 16 août 1901 portant règlement d'administration publique pour l'exécution de la loi du 1er juillet 1901 relative au contra d'association, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, du 17 août 1901, p. 5251;

Circulaire du 18 mai 2004 relative à la mise en œuvre de la loi nr 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, du 22 mai 2004, p. 9033 – NOR: MENG0401138C;

Avis du Conseil d'État nr 346.893 du 27 novembre 1989 concernant le port de signes religieux à l'école, Conseil d'État, Assemblée Générale, Avis nr 346.893 du 27 novembre 1989, Nr 413, p. 1031;

Conseil d'État, 21 janvier 1983, Association Fraternité des serviteurs du monde nouveau, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 19;

Conseil d'État, (Assemblée Générale) 1er février 1985, Association chrétienne Les Témoins de Jéhovah de France, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 23;

Conseil d'État, (10e/3e Sous-Section de l'Intérieur du Conseil d'État réunies) 17 juin 1988, Union des athées, Recueil du Conseil Constitutionnel ou Recueil Lebon, p. 247.

Królestwo Holandii

Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden (28.03.1814), [w:] Verzameling Nederlandse Wetgeving. Deel 1. 1998/99 z późn. zm.; Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, po licznych zmianach tekst jednolity, Stb. (Staatsblad) 2006, nr. 240; The Constitution of the Kingdom of the Netherlands, <http://www.tweedekamer.nl/>; tekst polski, Konstytucja Królestwa Holandii, tłum. A. Głowacki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003;

Wet tot beëindiging van de financiële verhouding tussen Staat en Kerk: Wet van 7 december 1983 (ustawa z 1983 r. dotycząca wynagradzania duchownych przez państwo), Stb. 638;

Algemene wet gelijke behandeling: Wet van 2 maart 1994 (ustawa o powszechnym równym traktowaniu), Stb. 1994, nr. 230 z późniejszymi zmianami, ostatnia 15 września 2005, Stb. 2005, nr. 516);

Wet openbare manifestaties: wet van 20 april 1988 (ustawa o publicznych zgromadzeniach), Stb. 1988, nr. 157, ostatnia zmiana: wet van 22 juni 1994, Stb. 1994, nr. 573;

Hoge Raad, 19.01.1962, Nederlandse Jurisprudentie 1962, nr 107;

Hoge Raad, 15.03.1985, Nederlandse Jurisprudentie 1986, nr 191;

Hoge Raad, 31.10.1986, Nederlandse Jurisprudentie 1987, nr 173.

Republika Czeska

Listina základních práv a svobod ze dne 9. ledna 1991, č. 2/1993 Sb. Ústavní zákon č. 1/1993 Sb. (Karta Praw Podstawowych i Wolności);

Ústava České republiky, z pozdějšími změnami č. 347/1997 Sb., č. 300/2000 Sb., č. 395/2001 Sb., č. 448/2001 Sb. a č. 515/2002 Sb., tekst polski, Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r., tłum. M. Kruk, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1994;

Zákon č. 3/2002 Sb., o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností a o změně některých zákonů (zákon o církvích a náboženských společnostech) z pozdějšími změnami č. 4/2003 Sb., zákonem č. 562/2004 Sb. a zákonem č. 495/2005 Sb. (úplné znění vyhlášeno č. 17/2006 Sb.) (Ustawa o kościołach);

Vyhláška Ministerstva zemědělství ze dne 22. prosince 2000, kterou se mění vyhláška Ministerstva zemědělství č. 324/1997 Sb., o způsobu označování potravin a tabákových výrobků, o přípustné odchylce od údajů o množství výrobku označeného symbolem „e“ (dekret nr 24/2001), Sbírka zákonů 24/2001 Sb;

Zákon ze dne 23. ledna 2001, kterým se mění zákon č. 483/1991 Sb., o České televizi, ve znění pozdějších předpisů, a o změně některých dalších zákonů (ustawa nr 39/2001), Sbírka zákonů 39/2001 Sb;

Zákon ze dne 17. května 2001, o provozování rozhlasového a televizního vysílání a o změně dalších zákonů (ustawa nr 231/2001), Sbírka zákonů 39/2001 Sb;

Zákon ze dne 16. května 2001, kterým se mění zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, ve znění zákona č. 227/2000 Sb., a zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, ve znění pozdějších předpisů (ustawa nr 177/2001), Sbírka zákonů 177/2001 Sb.

Republika Estonii

Eesti Vabariigi põhiseadus, Riigi Teataja, nr. 26, 1992, art. 349; tekst angielski, The Constitution of the Republic of Estonia, [w:] Estonian Legislation in Translation. Legal acts of Estonia, Tallinn 1996, nr 1; tekst polski, Konstytucja Estonii, tłum. A. Puu, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000;

Kirikute ja koguduste seadus, Vastu võetud 12.veebruaril 2002, Riigi Teataja I 2002, 24, 135, muudetud järgmise seadusega: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002, Riigi Teataja I 2002, 61, 375 (Ustawa o kościołach i związkach wyznaniowych z 2002 Riigi Teataja I 2002, 24, 135, z późniejszymi poprawkami: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002, Riigi Teataja I 2002, 61, 375); tekst angielski, Church and Congregations Act, Passed 12 February 2002, Riigi Teataja I 2002, 24, 135, amended by the following Act: 25.02.2004, Riigi Teataja I 2004, 14, 91, 19.06.2002, Riigi Teataja I 2002, 61, 375, <http://www.legaltext.ee/text/en/X60025K2.htm>;

Mittetulundusühingute seadus, Vastu võetud 6.juunil 1996. a., Riigi Teataja I 1996, 42, 811, terviktekst Riigi Teataja I 1998, 96, 1515l (Ustawa o organizacjach non-profit Riigi Teataja I 1996, 42, 811, tekst jednolity Riigi Teataja I 1998, 96, 1515l); tekst angielski, Non-profit Associations Act, Passed 6 June 1996, Riigi Teataja I 1996, 42, 811, consolidated text Riigi Teataja I 1998, 96, 1515l, <http://www.legaltext.ee/text/en/X1013K7.htm>.

Królestwo Hiszpanii

Constitución Española de 1978 (Boletín Oficial del Estado, núm. 311, 29 XII 1978); tekst polski, Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r., tłum. T. Mołdawa, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993;

Conventio Inter Sanctam Sedem et Hispanam Nationem, AAS 68(1976), s. 509-512;

Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni giuridiche, AAS 72(1980), s. 29-62;

Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa l'insegnamento e le questioni culturali, AAS 72(1980), s. 37-46;

Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa l'assistenza religiosa alle forze armate ed il servizio militare degli ecclesiastici e religiosi, AAS 72(1980), s. 47-55;

Accordo tra la Santa Sede e lo Stato Spagnolo circa questioni economiche, AAS 72(1980), s. 56-62;

Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa, Ustawa o wolności religijnej z 5 06 1980, núm. 177, BOE 24 VI 1980;

Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 15.10.1982, núm. 62/1982, BOE 17.11.1982, núm. 276; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-1982-0062;

Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 16.11.1993, núm. 340/1993, BOE 10.12.1993, núm. 295; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-1993-0340;

Sentencia del Tribunal Constitucio nel de España 15.02.2001, núm. 46/2001, BOE 16.03.2001, núm. 65; tekst angielski. http://www.boe.es/g/es/bases_datos_tc/doc.php?coleccion=tc&id=SENTENCIA-2001-0046.

Republika Irlandii

Constitution of Ireland – 1st July 1937, <http://www.taoiseach.gov.ie/upload/publications/297.htm>; tekst polski, Konstytucja Irlandii, tłum. S. Grabowska, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006;

The Representative Body of the Church of Ireland, Incorporated under the name of The Representative Church Body. Charter of Incorporation, Dated the 15th day of October, 1870, Dublin 1911;

Irish Church Act, 1869 – session 32 & 33, Victoria, Chapter 42;

Quinn's Supermarket Ltd. v. Attorney General, [1972] Irish Reports 1;

Colquhoun v. Fitzgibbon [1937] Irish Reports, 555;

O'Callaghan v. O'Sullivan [1925] 1 Irish Reports, 90;

Molloy v. Minister for Education [1975] Irish Reports, 88.

Republika Litewska

Lietuvos Respublikos Konstitucija, Valstybes Žinios, nr 33.-1014; tekst polski, Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym 25 października 1992 roku, tłum. H. Wisner, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000;

Lietuvos Respublikos Įstatymas dėl Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrųjų įstatymo įgyvendinimo tvarkos, 1995 m. spalio 12 d. nr. I-1059 (Ustawa z 1995 r. o religijnych wspólnotach i stowarzyszeniach), Valstybes Žinios, 1995, nr. 89-1985; Law on Religious Communities and Associations of the Republic of Lithuania. <http://www.litlex.lt/Litlex/Eng/Frames/Laws/Documents/332.HTM>;

Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de iuridicialibus rationibus quae respiciunt inter Catholicam Ecclesiam et Civitatem necessitudines, AAS 92(2000), s. 783-795;

Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de cooperatione in institutione et cultura, AAS 92(2000), s. 795-809;

Conventio inter Sanctam Sedem et Lituaniae Rem Publicam de pastorali Catholicorum militum cura, AAS 92(2000), s. 809-816;

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, Nutarimas (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego) 13.06.2000, Valstybes Žinios, 16.06.2000, nr 49-1424; tekst angielski, The Constitutional Court of the Republic of Lithuania, Ruling. <http://www.lrkt.lt/dokumentai/2000/r000613.htm>.

Republika Łotewska

Latvijas Republikas Satversme, Latvijas Vēstnesis, 01.07.1993, nr 43; tekst polski, Konstytucja Republiki Łotewskiej, tłum. L. Gołubiec, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2001;

Reliģisko organizāciju likums z 7 wrzeŐnia 1995 (ustawa o organizacjach religijnych), Latvijas Vēstnesis, 26.09.1995, nr 146 (429) z pŃzn. zm., istotna zmiana z 12.09.2002, Latvijas Vēstnesis, 26.09.2002, nr 138 (2713);

2000. gada 8. novembra, Latvijas Republikas un Svētā Krēsla līgums, Porozumienie między Stolicą Apostolską a Republiką Łotewską), Latvijas Vēstnesis, 25. 09. 2002.

Rzeczpospolita Polska

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483);

Sollemnis conventio inter Apostolicam Sedem et Poloniae rem Publicam, AAS 90(1998), s. 310-329;

Ustawa z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. Nr 29, poz. 155 znowelizowana ustawą z dnia 26 czerwca 1997 r. (Dz. U. Nr 59, poz. 357);

Ustawa z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 29, poz. 154 z pŃzn. zm.);

Ustawa z 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz. U. Nr 66, poz. 287);

Ustawa z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych ųydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 7, poz. 18 z pŃzn. zm.);

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 maja 1998 r., sygn. U 17/97, OTK ZU 1998, Nr 3, poz. 34, s. 200-211;

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 r., sygn. U 12/92, OTK 1993, cz. I, poz. 9, s. 96-117;

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 listopada 1997 r., sygn. K 22/97, OTK ZU 1997, Nr 3-4, poz. 41, s. 363-371.

Republika Portugalii

Constituição da República Portuguesa, 2.04.1976, Dario da República (D.R.), nr 86/76, I serie A, s. 738; Decreto de aprovação da Constituição da República Portuguesa de 10 de Abril de 1976; tekst polski, Konstytucja Republiki Portugalskiej z dnia 2 kwietnia 1976 r. (z późniejszymi zmianami, ostatnie wprowadzone ustawy konstytucyjne nr 1 z 20 września 1997 r.), tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000;

Lei da Liberdade Religiosa, Lei nr 16/2001 de 22 de Julho (ustawa z 22 czerwca o wolności religijnej nr 16/2001) Dario da República (D.R.), nr 143/2001, serie I-A, s. 3666; Law n° 16/2001 of 22nd June Law on Religious Freedom. <http://spcp.prf.cuni.cz/dokument/portugal.htm>;

Decreto-Lei nr 308/2003, Ministério da Justiça, Regulamenta a Lei da Liberdade Religiosa, aprovada pela Lei nr 16/2001, de 22 de Junho, no que respeita ao regime jurídico da Comissão da Liberdade Religiosa, Dekret-ustawa 308/ 2003 z 10 grudnia (rozporządzenie do ustawy o wolności religijnej), Dario da República (D.R.), nr 284/2003, serie I-A, s. 8327;

Concordato tra la Santa Sede e la Repubblica Portoghese, AAS, 97(2005), s. 29-50;

Acórdão nr 423/87, D.R., I Série, de 26 Novembro de 1987;

Acórdão nr 174/93 D.R., II Série, de 1 de Junho de 1993.

Republika Słowacji

Ústava Slovenskej Republiky z 1. septembra 1992, Zbierka zákonov, Nr 460/1992; tekst polski, Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r., tłum. K. Skotnicki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993;

Ústavný Zákon z 9. januára 1991, ktorým sa uvádza Listina Základných Práv a Slobôd ako ústavný zákon Federálneho zhromaždenia Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, Zbierka zákonov, Nr 23/1991 (Karta Podstawowych Praw i Wolności);

Conventio inter Sanctam Sedem et Slovachiae Rem Publicam, AAS, 93(2001), s. 136-155; Základná Zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou (Porozumienie Podstawowe między Republiką Słowacji a Stolicą Apostolską), Zbierka zákonov, Nr 326/2001;

Zákon zo 4. júla 1991 o slobode náboženskej viery a postavení cirkví a náboženských spoločnosti (ustawa o wolności religii i statusie kościołów i wspólnot religijnych), Zbierka zákonov, Nr 308/ 1991 znowelizowana ustawą Zákon z 31. oktobra 2000, ktorým sa mení zákon č. 308/1991 Zb. o slobode náboženskej viery a postavení cirkví a náboženských spoločnosti, Nr 394/2000 (ustawa daje możliwość zawierania porozumień przez kościoły);

Zmluva medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami (Porozumienie między Republiką Słowacji a zarejestrowanymi kościołami i wspólnotami religijnymi Republiki Słowacji), Zbierka zákonov, Nr 250/2002;

Uznesenie Ústavného súdu Slovenskej republiky sp. zn. II. ÚS 37/01 z 31. mája 2001 (orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego), Publikované v Zbierke Ústavného súdu SR: 80/2001.

Republika Słowenii

Ustava Republike Slovenije 23.12.1991 (URS), Uradni list Republike Slovenije (Ur. l. RS), št. 33/91, 28.12.1991, s. 1373; tekst polski, Konstytucja Republiki Słowenii z 23 grudnia 1991 r., tłum. P. Winczorek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1994;

Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Socialistični republiki Sloveniji (Ustawa o statusie prawnym wspólnot religijnych w Socjalistycznej Republice Słowenii, tekst pierwotny), Ur. l. SRS, št. 15/76, 04.06.1976, s. 794-796, nowelizacje Ur. l. SRS, št. 42/86, 07.11. 1986, s. 2908-2909; Ur. l. SR, št. 22/91, 31.05.1991, s. 1058: oryginalny tytuł aktu ogłoszonego w Ur. l. SR, št. 22/91, 31.05.1991, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pravnem položaju verskih skupnosti v Socialistični republiki Sloveniji (Ustawa o zmianach i uzupełnieniach ustawy o statusie prawnym wspólnot religijnych w Socjalistycznej Republice Słowenii); aktualny tytuł ustawy: Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti v Republiki Sloveniji (ZPPVS);

Accordo fra la Repubblica di Slovenia e la Santa Sede su questioni giuridiche, 12.02.2004, Ur. l. SR, št. 4, s. 3010-3012;

Ustavno sodišče Republike Slovenije, Odločba (uchwała Sądu Konstytucyjnego) Nr U – I – 25/92, 4.03.1993, Ur. l. SR, št. 13/93; tekst angielski, Constitutional Court of The Republic of Slovenia, Resolution. <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/C16BFCD6FCFEB1F5C125717200280741>;

Ustavno sodišče Republike Slovenije, Mnenje (opinia Sądu Konstytucyjnego) Nr Rm-1/02-21, 19.11.2003, Ur. l. SR, št. 118/2003; tekst angielski, Constitutional Court of The Republic of Slovenia, Opinion, <http://odlocitve.us-rs.si/usrs/us-odl.nsf/o/B92449EAEAEACB98C1257172002A2D7D>.

Republika Węgier

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, nr 1949:XX tv., Magyar Közlöny, sierpień 1949, po licznych zmianach obecnie nosi tytuł A Magyar Köztársaság Alkotmánya, numeracja bez zmian. Gruntowana zmiana Konstytucji nastąpiła 23 października 1989 r., ostatnia nowelizacja 9 czerwca 2006 r.; tekst polski, Konstytucja Republiki Węgierskiej, tłum. H. Donath, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2002²;

A lelkiismereti és vallászabadságról, valamint az egyházakról, nr 1990: IV tv., Magyar Közlöny, luty 1990 (Ustawa o wolności sumienia i wyznania oraz o kościołach z 12 II 1990) ustawa wielokrotnie nowelizowana, ostatnia nowelizacja 1 marca 2000 r.;

Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica di Ungheria, [w:] J. T. Martín de Agar, Raccolta di Concordati 1950-1999, Città del Vaticano 2000, s. 851-852;

Conventio inter Apostolicam Sedem et Hungariae Rem Publicam de spirituali cura militum custodiamque publicae securitatis ad confinia, AAS, 86(1994), s. 574-579;

Conventio inter Apostolicam Sedem et Hungariae Rem Publicam de ope terenda ministerii publici inceptis aliisque negotiis proprie religiosis seu „Vitae Fidei” ab Ec-

clesia Catholica in Hungaria explendis, necnon de quibusdam causis ad patrimonium spectantibus, AAS, 90(1998), s. 330-341;

Constitutional Court Decision 4/1993. (II. 12.) AB, [w:] B. Schanda, *Legislation on Church-State Relations in Hungary*, Budapest 2002, s. 153-154.

Republika Włoska

Costituzione della Repubblica Italiana, *Gazzetta Ufficiale* del 27 dicembre 1947, n° 298; tekst polski, *Konstytucja Republiki Włoskiej*, tłum. Z. Witkowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004;

Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che apporta modificazioni al Concordato Lateranensae, AAS 77(1985), s. 521-578;

Legge 24 giugno 1929, n. 1159, ustawa nr 1159 z 24 czerwca 1929 r., *Gazzetta Ufficiale* n° 164 del 16 luglio 1929;

N. 508 Sentenza, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale* n. 49 del 29-11-2000;

Sentente ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale* n. 4 del 27-1-1988;

N. 203 Sentenza, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale* n. 16 del 19-4-1989;

N.45 Sentenza, [w:] *Giuridizione costituzionale*, p. 579;

N. 125 Sentenza, [w:] *Giuridizione costituzionale*, p. 1209;

Sentente ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale* n. 16 del 14-4-1993;

Sentente ed ordinanze della Corte, [w:] *Gazzetta Ufficiale – 1ª Serie Speciale Corte Costituzionale* n. 49 del 25-11-1992.

2. PRAWO MIĘDZYNARODOWE I EUROPEJSKIE

2.1. PRAWO MIĘDZYNARODOWE

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284;

Protokół [nr 1] Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, [w:] *Prawo Międzynarodowe Publiczne. Wybór Dokumentów*, oprac. A. Przyborska-Klimczak, Lublin 2001, wyd. V zmienione, s. 287;

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, Rekomendacja 1396 (1999) *Religion et démocratie*. www.coe.int;

UNESCO, Mexico City Declaration on Cultural Policies World Conference on Cultural Policies, Mexico City, 06 August 1982. http://portal.unesco.org/-culture/admin/file_download.php/mexico_en.pdf?URL_ID=12762&filename=112954216

61-mexico_en.pdf&filetype=application%2Fpdf&filesize=29793&name=mexico_en.pdf&locati-on=user-S/.

2.2. PRAWO UNII EUROPEJSKIEJ

Traité instituant la Communauté européenne. Signé à Rome le 25 mars 1957, Publié par décret nr 58-84 du 28 janvier 1958, Journal officiel – Éditions Lois et décrets, 2 février 1958, s. 1138; tekst polski, Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (wersja skonsolidowana) [w:] Dokumenty Europejskie, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 97-237;

Consolidated Versions of the Treaty of European Union and of The Treaty establishing The European Community (consolidated text), OJEC, 321E z 29 grudnia 2006; tekst polski, Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana), [w:] Dokumenty Europejskie, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. III, Lublin 1999, s. 44-95;

Treaty on European Union, OJEC, C 191 z 29 lipca 1992 r;

Treaty of Amsterdam, OJEC, C 340 z 10 listopada 1997 r;

Charter of fundamental rights of the European Union, OJEC, C 364 z 18 grudnia 2000 r;

Draft Treaty establishing a Constitution for Europe, JOEC, C 310 z 16 grudnia 2004 r.; Tekst polski, Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy, Luksemburg 2005;

Directive 00/78/CE du Conseil du 27 novembre 2000 portant creation d'un cadre general en faveur de l'égalité de traitement en matière d'emploi et de travail, JOCE, L 303, 2 décembre 2000;

Directive 89/552/CEE du Conseil du 3 octobre 1989 visant à la coordination de certaines dispositions législatives, réglementaires et administratives des États membres relatives à l'exercice d'activités de radiodiffusion télévisuelle, JOCE, L 298, 17 octobre 1989. Modifiée par Directive 97/36/CE du Parlement européen et du Conseil du 30 juin 1997, L 202 60, 30.7.1997;

Directive 95/46/CE du Parlement européen et du Conseil du 24 octobre 1995 relative à la protection des personnes physiques à l'égard du traitement des données à caractère personnel et à la libre circulation de ces données, JOCE, L 281, 23 novembre 1995;

European Parliament resolution on women and fundamentalism (2000/2174(INI), <http://www3.europarl.eu.int/omk/omnsapir.so/pv2?PRG=NAVIG&TPV=PROV&FILE=20020313&LANGE=EN>;

Opinion of the Economic and Social Committee on „The role and contribution of civil society organisatios in the building of Europe”, OJEC, C 329 z 17 listopada 1999, s. 30-38;

European Governance. A White Paper. Commission of the European Communities, Brussels, 25.7.2001, OJEC, C 287 z 12 października 2001, s. 1-29; COM (2001) 428 final. http://europa.eu.int/eurllex/lex-/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf.

3. DOKUMENTY KOŚCIOŁA

Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis Humanae*, [w:] Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Paris 1967, nr 2, s. 403-405;

Encyklika *Magnam Gravissimamque* z 18 stycznia 1924. AAS 16(1924), s. 5-18;

Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Ecclesia in Europa*, Kraków 2003;

Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus* 01.05.1991, [w:] Dokumenty nauki społecznej Kościoła, red. M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski, Rzym-Lublin 1996², cz. 2, s. 363-421;

Jan Paweł II, *Jedność stanowi źródło duchowej siły. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski* 5.06.1979, [w:] Jan Paweł II, *Musicie od siebie wymagać*, Poznań 1984, s. 98-111;

Jan Paweł II, *Laborem exercens* 14.09.1981, [w:] Dokumenty nauki społecznej Kościoła, red. M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski, Rzym-Lublin 1996², cz. 2, s. 161-209;

Jan Paweł II, *Na forum pokoju i sprawiedliwości. Orędzie do Narodów Zjednoczonych*, 2 października 1979 roku, [w:] Dokumenty nauki społecznej Kościoła, red. M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski, Rzym-Lublin 1996², cz. 2, s. 119-133;

Jan Paweł, *Evangelium Vitae* 25.03.1995, Kraków 1995;

Konstytucja duszpasterska o kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, [w:] Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Paris 1967, nr 75, s. 630-633;

Propozycja Komisji Episkopatów Wspólnoty Europejskiej Com. ECE dotycząca projektu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, [w:] *Wokół współczesności*. Biuletyn OCIFE z 21 listopada 2000 r., nr 8.

4. ORZECZNICTWO EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

4.1. DECYZJE I RAPORTY EUROPEJSKIEJ KOMISJI PRAW CZŁOWIEKA

Verein „Kontakt-Information-Therapie” (KIT) and Hagen v. Austria – decyzja Komisji z 12 października 1988 r., application n. 11921/86, DR 57, s. 81. <http://cmiskp.echr.coe.int////tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=17456&sessionId=10119025&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Silver and others v. The United Kingdom – raport Komisji z 11 października 1980 r., application n. 5947/72, Seria B 51 <http://cmiskp.echr.coe.int////tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=54914&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Greece v. The United Kingdom and Northern Ireland - raport Komisji z 26 września 1958, Część I. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55308&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true>, Część II, application n. 176/56, „Yearbook” 2. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55309&sessionId=10119077&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Arrowsmith v. United Kingdom – decyzja Komisji (plenarna) z 16 maja 1977, DR 8 s. 123. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=56346&sessionId=10234711&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Bautista „El Salvador” et Ortega Moratilla contre l’Espagne – decyzja Komisji z 11 stycznia 1992, application n. 17522/95, DR 72, s. 256. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=31453&sessionId=10119899&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Iskcon and 8 others v. The United Kingdom, decyzja Komisji (Pierwsza Izba) z 8 marca 1994, application n. 20490/92, DR 76, s. 90;

<http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=19788&sessionId=10226534&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Church of Scientology v. Sweden – decyzja Komisji z 14 lipca 1980, application n. 8282/78, D.R. 21, s. 109. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55713&sessionId=10119899&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Church of X. v. The United Kingdom – decyzja Komisji z 17 grudnia 1968, Collection 29, s. 70-80, application n. 3798/68, „Yearbook” 12, s. 306. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20310&sessionId=10226591&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Institut de prêtres Français et autres contre la Turquie – decyzja Komisji z 19 stycznia 1998, application n. 28308/95, DR 92, s. 15. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=35758&sessionId=102977018&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Kustannus Oy Vapaa Ajatteliija AB , Vapaa-Ajattelijain Liitto - Fritänkarnas Förbund r.y. and Kimmo Sundström v. Finland – decyzja Komisji z 15 kwietnia 1996, application n. 20471/92, DR 85-A, s. 29. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20054&sessionId=10119899&skin=hudoc-en&attachment=true>;

X. and Church of Scientology v. Sweden – decyzja Komisji z 5 maja 1979, application n. 7805/77, DR 16, s. 68. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55442&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

X. v. Denmark – decyzja Komisji (plenarna) z 8 marca 1976, application n. 7374/76, DR 5 s. 157. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=56265&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland – decyzja Komisji (plenarna) z 19 marca 1981, application n. 8118/77, DR 25, s. 105. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55841&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

X. v. The Netherlands – decyzja Komisji z 31 maja 1967, application n. 2988/66, „Yearbook” 10, s. 476-478, Collection 23, s. 137-139. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20271&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

X. v. The United Kingdom – decyzja Komisji (plenarna) z 12 lipca 1978, application n. 7992/77, DR 14, s. 234. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55056&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

X. v. the United Kingdom – decyzja Komisji (plenarna) z 6 marca 1982, application n. 8231/78, DR 28, s. 5. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=55772&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Finska Församlingen i Stockholm and Hautaniemi v. Sweden – decyzja Komisji (Druga Izba) z 11 kwietnia 1996, application n. 24019/94, DR 85, s. 29. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=20074&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Government of Denmark v. The Government of Greece; Government of Norway v. The Government of Greece; Government of Sweden v. The Government of Greece; Government of The Netherlands v. The Government of Greece – raport Komisji z 5 listopada 1969, „Yearbook” 12, s. 194-195. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=14228&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Decision M. v. Denmark, 7 May 1962, application n. 1329/62. <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc/ViewTitl.asp?Item=0&Action=Html&X=1218124149&>.

4.2. ORZECZENIA EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

Case of Chassagnou and others v. France – wyrok Wielkiej Izby z 29 kwietnia 1999, application n. 25088/94,28331/95and28443/95. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=869&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of Handyside v. The United Kingdom – wyrok Trybunału (pełnego składu) z 7 grudnia 1976, application n. 5493/72. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=84&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of Kokkinakis v. Greece – wyrok Trybunału (Izby) z 25 maja 1993, application n. 14307/88. <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=408&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *Kruslin v. France* – wyrok Trybunału (Izby) z 24 kwietnia 1990, application n. 11801/85. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=207&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *Lawless v. Ireland* – wyrok Trybunału (Izby) z 1 lipca 1961, application n. 332/57. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=103&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *Manoussakis and others v. Greece* – wyrok Trybunału (Izby) z 26 września 1996, application n. 18748/91. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=652&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *Silver and others v. The United Kingdom* – wyrok Trybunału z 25 marca 1983, application n. 5947/72;6205/73;7052/75;7061/75;7107/75;7113/75;7136/75. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=158&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *The Sunday Times v. The United Kingdom* – wyrok Trybunału (pełny skład) z 26 kwietnia 1979, application n. 6538/74. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=165&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

Case of *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* – wyrok Trybunału (Pierwszy Wydział) z 13 grudnia 2001. <http://cmiskp.echr.coe.int/#!/tkp197/viewhbkkm.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=2565&sessionId=10233782&skin=hudoc-en&attachment=true>;

ETPC, 13 December 2001, application n. 45701/99. <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/0/75f3ea9f6eb9d125c1256b22002f59fb?>

5. ORZECZNICTWO EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU SPRAWIEDLIWOŚCI

Udo Steymann v. Staatssecretaris van Justitie – wyrok Sądu (Szósta Izba) z 5 października 1988, *Affaire 196/87* [1988], *Recueil de jurisprudence*, s. 6159. <http://europa.eu.int/eur-lex/lex/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=-CELEX:61987J0196:FR:HTML>;

D.M. Levin v. Staatssecretaris van Justitie - wyrok z 23 marca 1982, *Affaire 53/81* [1982], *Recueil de jurisprudence*, s. 1035. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61981J0053:EN:HTML>;

A. J. M. van Roosmalen v. Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen – wyrok Sądu (Drugiej Izby) z 23 października 1986, *Affaire 300/84* [1986], *Recueil de jurisprudence*, s. 3097. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61984J0300:EN:HTML>;

Vivien Prais v. Conseil des Communautés européennes – wyrok Sądu (Pierwszej Izby) z 27 października 1976, Affaire 130/75, [1976], Recueil de jurisprudence, s. 1589. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0130:EN:HTML>;

Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt – wyrok Sądu z 12 listopada 1969, Affaire 29/69 [1969], Recueil de jurisprudence, s. 419. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61969J0029:EN:HTML>.

II. LITERATURA

- Abraham H., *Freedom and the Court*, New York 1977;
- Aczél G. Les relations entre l'Etat et les Eglises en Hongrie, „Conscience et liberté” 1984, nr 28, s. 81-87;
- Alarcón Mariano L., Dimensión orgánica de las confesiones religiosas en el Derecho español, „Jus Canonicum” vol. XX, 1980, nr 40, s. 39-85;
- Albisetti A., *Il Diritto Ecclesiastico nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, Milano 2000³;
- Antal A., La jurisprudence constitutionnelle hongroise en matière de liberté confessionnelle, w: *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 357-380;
- Antoszewski A., *Demokracja*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 65-66;
- Antoszewski A., *Pluralizm polityczny*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 315-316;
- Antoszewski A., *Spółeczeństwo otwarte*, [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 416;
- Avis P., Les églises nationales – l'Église d'Angleterre, AC 44(2002), s. 81-88;
- Baier S., *Welches Europa? Überstaat oder Rechtsgemeinschaft*, Wien-München 2000;
- Balodis R., Church and State in Latvia, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 141-175;
- Balodis R., Church and State in the Baltic states. Registration and basic principles of religious organisations, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 339-357;
- Balodis R., *Religious Organisations in the Latvian State: their Rights and Obligations, Religion, State & Society*, 1999, vol. 27, nr 2, s. 233-238;
- Balodis R., *State and Church in Latvia*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 253-281;
- Barberini G., Intérêt national et nationalisme en Europe: actualité d'un positionnement des états, des individus, des religions, AC 43(2001), s. 47-64;
- Barbier M., *Esquisse d'une théorie de la laïcité*, „Le débat”, novembre-décembre 1993, nr 77, s. 73-87;

- Barbier M., *La laïcité*, Paris 1995;
- Barcz J., *Charakter prawny i struktura Unii Europejskiej. Pojęcie prawa Unii*, [w:] *Prawo Unii Europejskiej*, red. J. Barcz, Warszawa 2004, s. 73-96;
- Basdevant-Gaudemet B., *Droit et religions en France*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, Bruxelles 2000, s. 123-163;
- Basdevant-Gaudemet B., *Églises nationales, histoire d'une expression*, AC 43(2001), s. 15-24;
- Basdevant-Gaudemet B., *État et Églises en France*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, Baden-Baden 1997, s. 129-157;
- Basterra D., *Église et État en Espagne, „Conscience et liberté”* (1986), nr 32, s. 56-64;
- Baubérot J., *La laïcité française entre Histoire et devenir*, Administration, 1993, nr 161, s. 104-111;
- Baubérot J., *L'Alsace-Moselle, la différence au cœur du jacobinisme*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 69-72;
- Baubérot J., *Le Danemark: une sécularisation sans laïcisation*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 41-55;
- Beck B. E., *La notion d'Église nationale au Royaume-Uni. Approche de l'Église Méthodiste*, AC 44(2002), s. 73-80;
- Berger P. L., *Der Zwang zur Häresie. Religion in der pluralistischen Gesellschaft*, Frankfurt a. M. 1979;
- Berger P. L., Luckmann T., *Secularization and Pluralism*, Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie, 2(1966), s. 73-84;
- Berka W., *Die Grundrechte. Grundfreiheiten und Menschenrechte in Österreich*, Wien-New York 1999;
- Biernat S., *Możliwe następstwa odmowy ratyfikacji traktatu konstytucyjnego przez jedno lub kilka państw członkowskich*, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005, s. 453-485;
- Blum N., *Gedenken-Gewissens-und Religionsfreiheit nach Art. 9 der Europäischen Menschenrechtskonvention*, Berlin 1990;
- Bonnici U. M., *State and Church in Malta*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 347-365;
- Borecki P., *Państwo neutralne światopoglądowo – ujęcie komparatystyczne*, PiP 61(2006), z. 5(723), s. 3-17;
- Borowik I., *Pluralizm jako cecha przemian religijnych w kontekście transformacji w Polsce*, [w:] *Pluralizm religijny i moralny w Polsce. Raport z badań*, red. I. Borowik, T. Doktor, Kraków 2001, s. 13-25;
- Borowik I., *Stosunki Kościoła – państwo w Europie Wschodniej w kontekście globalizacji*, [w:] *Religia i kultura w globalizującym się świecie*, red. M. Kempny, G. Woroniecka, Kraków 1999, s. 247-264;
- Botta R., *Le droit religieux et son application par les juridictions civiles et religieuses: coexistence, interrelations, influences réciproques. Le cas italien*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 165-193;

- Boyle K., Downing H., *Église et État en Irlande, „Conscience et liberté”* 1986, nr 32, s. 99-103.
- Brague R., *L'Europe, la voie romain*, Paris 1992;
- Breitling R., *The concept of pluralism*, [w:] *Three Faces of Pluralism. Political, Ethnic and Religious*, red. S. Ehrlich, G. Wootton, Gower Publishing Company Limited 1980, s. 1-19;
- Brenner M., *Wolność religijna i wychowanie w Europie Zachodniej*, [w:] *Religia i wolność religijna w prawie Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 75-97;
- Buttiglione R., *Chrześcijananie a demokracja*, Lublin 1993;
- Canas V., *État et Églises au Portugal*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 279-300;
- Canas V., *State and Church in Portugal*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 339-467;
- Caparros E., *Le droit religieux et son application par les juridictions civiles et religieuses. Coexistence, interrelations, influences réciproques*, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L.-L. Christians, Bruxelles 2000, s. 3-65;
- Casey J., *Church and State in Ireland in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 15-16;
- Casey J., *Constitutional Law in Ireland*, Londres 1992²;
- Casey J., *État et Églises en Irlande*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 159-182;
- Casey J., *State and Church in Ireland*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 187-208;
- Casey J., *The Constitutional Status of Religion: Ireland*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 171-178;
- Casuscelli G., *Post-confessionismo e transizione*, Milan 1984;
- Cerexhe E., Boel H., *La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle*, [w:] *Constitutional Jurisprudence in the Area of Freedom of Religion and Beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 159-204;
- Champion F., *L'Irlande: le catholicisme au cœur de l'identité nationale*, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 83-86;
- Changed relations between the State and the Church of Sweden*, Fact Sweet, Ministry of Culture, Stockholm 2000;
- Christians L. L., *Droit et religion dans Le Traité d'Amsterdam: une étape décisive?*, [w:] *Le Traité d'Amsterdam. Espoirs et déceptions*, dir. Y. Lejeune, Bruxelles 1998, s. 195-223;
- Christians L. L., *La condition juridique du religieux dans la construction d'une Europe post-nationale. Du Traité d'Amsterdam au Projet de Constitution européenne*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia Pracy Naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 97-122;

- Christians L. L., Les droits religieux devant les juridictions belges, [w:] *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé*, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 195-231;
- Christians L. L., Métamorphoses du pluralisme juridique dans les états en „dépilari-sation”: Belgique et Pays-Bas, „Revue d'éthique et de théologie morale. Le Supplément”, Degré de modernité des états en Europe. 1er Dossier, septembre 2003, nr 226, s. 113-133;
- Cohen J. L., Arato A., Społeczeństwo obywatelskie a teoria społeczna, [w:] *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej, wybór tekstów i wstęp* J. Szacki, Kraków 1997, s. 135-173;
- Cohen J., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, Cambridge 1994;
- Cohen J., Discourse ethics and civil society, [w:] *Universalism vs. communitarianism: contemporary debates in ethics*, ed. D. Rasmussen, Cambridge-London 1990, s. 83-105;
- Constitutional Jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. Report of the constitutional court of the Republic of Bulgaria, [w:] *Constitutional Jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 219-244;
- Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. The Czech Republic, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 251-279;
- Constitutional jurisprudence in the area of the freedom of religion and beliefs, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 677-718;
- Costa-Lascoux J., *Les Trois âges de la laïcité*, Paris 1996;
- Coughlan J., A chacun sa chapelle face à article 51, *La Libre Belgique*, 7 novembre 2003;
- Cywiński B., Fikcja jednej Europy, „Rzeczpospolita” z 22-23 maja 2004 r;
- Czohara A., Mechanizmy ochrony wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej, [w:] *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996, s. 45-63;
- Czohara A., *Stosunki państwo – kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994;
- D'Onorio J. B., Religions et libertés dans les constitutions d'Europe de l'Ouest, [w:] *La liberté religieuse dans le monde. Analyse doctrinale et politique*, dir. J. B. d'Onorio, Editions Universitaires, 1991, [b. m. w.], s. 117-147 ;
- Dagger R., *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*, Oxford 1997;
- Dalla Torre G., *La città sul monte. Contributo ad una teoria canonistica sulle relazioni fra Chiesa e Comunità politica*, Roma 1996;
- David R., *Traité élémentaire de droit civil comparé. Introduction à l'étude des droits étrangers et à la méthode comparative*, Paris 1950;

- De Bresson H., Les Quinze adoptent la Charte des droits fondamentaux des Européens, „Le Monde” z 21 października 2000 r;
- De Mendizábal Allende R., Viver Pi-Sunyer C., Duque Villanueva J. C., Jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle. Reaport du Tribunal Constitutionnel de l'Espagne, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 719-811;
- De Naurois L., Le fondement philosophique et le régime juridique de la laïcité en droit française, [w:] La laïcité, vol. VI, Paris 1960, s. 247-261;
- De Siervo U., Problemi della laicità nel diritto pubblico, [w:] Ripensare la laicità. Il problema della laicità nell'esperienza giuridica contemporanea. Atti del Colloquio nazionale Libera Università Maria ss. Assunta – Limsa, red. G. Dalla Torre, Torino 1993, s. 139-147;
- De Sousa e Brito J., La jurisprudence constitutionnelle en matière de liberté confessionnelle au Portugal, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 551-610;
- De Sousa e Brito J., Religions et État au Portugal en 1999, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 211;
- De Tocqueville A., O demokracji w Ameryce, przekł. B. Janicka, M. Król, t. I-II, Kraków 1996;
- Desos G., Le régime particulier des cultes dans les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle, „Administration” 1993, nr 161, s. 55-59;
- D'Eufemia G., Le Costituzioni. La Costituzione Italiana, Roma 1971;
- D'Hellencourt B., Les vicissitudes d'une „sécularisation chrétienne” au Royaume-Uni, [w:] Religions et laïcité dans l'Europe des Douze, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 123-134;
- Doe N., National Identity, The Constitutional Tradition and the Structures of Law on Religion in the United Kingdom, [w:] Religions in European Union Law. Proceedings of the Colloquium, Luxembourg/Trier, November 21-22, 1996, European Consortium for Church – State Research, Milano 1998, s. 93-118;
- Doe N., Pour une première analyse de la notion d'Église nationale, AC 43(2001), s. 65-74;
- Dole G., Le régime juridique des cultes en Alsace et Moselle, „La revue administrative” 39(1986), nr 234, s. 558-563;
- D'Onorio J.-B., Dieu dans les Constitutions européennes: pour un compromis communautaire, [w:] Dieu a-t-il sa place en Europe. Actes du colloque, Liberté politique et liberté religieuse dans le traité fondateur de l'Europe réunifiée, 3 avril 2003, Bruxelles – Parlement européen, éd. Ph. de Saint-Germain, Paris 2003, s. 161-186;
- Dübeck I., État et Églises au Danemark, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 39-59;
- Dübeck I., State and Church in Denmark, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 55-76;

- Dübeck I., *The Constitutional Regime and the Religious Denominations in Denmark*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995*, s. 91-100;
- Duda J., *Poznámky k církevnímu právu v Slovenskej republike*, *Revue pro církevní právo* číslo, nr 11, 3/98, s. 1. <http://spcp.prf.cuni.cz/11/duda.htm>;
- Dudek D., *Równouprawnienie kościołów i związków wyznaniowych na tle konstytucyjnych zasad prawa wyznaniowego*, [w:] *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 14-16 stycznia 2003)*, red. A. Mezglewski, Lublin 2004, s. 199-225;
- Duffar J., *Églises nationales et Convention Européenne des Droits de l'Homme: quelques observations tirées de la jurisprudence*, *AC 43(2001)*, s. 115-118;
- Duffar J., *Le régime constitutionnel des cultes dans les pays de la Communauté européenne, „Conscience et liberté” 1995*, nr 50, s. 8-43;
- Duffar J., *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995*, s. 1-34;
- Dumont G. F., *L'identité européenne*, [w:] *Dieu a-t-il sa place en Europe? Actes du colloque Liberté politique et liberté religieuse dans le traité fondateur de l'Europe réunifiée. 3 avril 2003 Bruxelles-Parlement Européen, éd. Ph. de Saint-Germain, Paris 2003*, s. 31-58;
- Durand J. P., *Le régime local des cultes d'Alsace-Moselle*, [w:] *Droit canonique*, éd. P. Valdrini, J. P. Durand, O. Échappé, J. Vernay, Paris 1999², s. 473-491;
- Edqvist G., *Freedom of Religion and New Relations Between Church and State in Sweden*, „*Studia Theologica*” 54 (2000), s. 35-41;
- Églises et États dans l'Europe des Douze, „*Conscience et liberté*” 1986, nr 32, 11-143;
- Emilianides A., *State and Church in Cyprus*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 231-252;
- Erdö P., *Aktuelle staatskirchenrechtliche fragen in Ungarn*, „*Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*” 40(1991), z. 3/4, s. 387-397;
- Erdö P., Schanda B., *Church and State in Hungary. An overview of legal questions*, *EJCSR*, vol. 6, Leuven 1999, s. 219-231;
- Ernits M., *HOLDERS and Addressees of Basic Rights in the Constitution of the Republic of Estonia*, *Juridica International. Law Review of University of Tartu*, vol. IV, (1999), s. 11-34;
- Europa, [w:] *Słownik kultury antycznej. Grecja-Rzym*, red. L. Winniczuk, Warszawa 1986⁴, s. 146-147;
- Ewald F., *L'État providence*, Paris 1986;
- Falski J., *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, *PiP*, 61(2006), z. 6 (724), s. 73-84;
- Feil E., *Grundwerte und Naturrecht. Legitimationsprobleme in der gegenwärtigen Diskussion*, „*Stimmen der Zeit*” 1977, Bd. 195, s. 651-666;
- Fernandez D. L., *Derecho eclesiastico del estado. Derecho de la libertad de conciencia*, Madrid 1991²;

- Ferrari S., *Diritto della Chiesa d'Inghilterra*, Estratto del Digesto IV edizione, vol. VI civile, Utet 1991;
- Ferrari S., *État et Églises en Italie*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 183-206;
- Ferrari S., *Remarks on the papers presented at the Strasbourg meeting (November 17-18, 2000)*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union Européenne*, dir. F. Messner, Milano 2002, s. 27-34;
- Ferrari S., *Separation of Church and State in Contemporary European Society*, JCS, vol. 30, Autumn 1988, nr 3, s. 533-547;
- Ferrari S., *State and Church in Italy*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 209-230;
- Filipek P., *Objaśnienia do art. 6*, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, red. K. Lankosz, Warszawa 2003, s. 103-140;
- Finocchiaro F., *Église et État en Italie*, „*Conscience et liberté*” 1986, nr 32, s. 104-113;
- Foucher M., *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris 1991;
- Friedner L., *Church and State in Sweden in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 157-163;
- Friedner L., *State and Church in Sweden*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 535-555;
- Fundowicz S., *Osobowość publicznoprawna wspólnot religijnych w Niemczech*, *Studia z prawa publicznego, Współczesne problemy prawa publicznego*, red. S. Fundowicz, t. I, Lublin 1999, s. 55-60;
- Gałkowski J., *Nauczanie społeczne Jana Pawła II*, [w:] *Servo veritatis. Materiały Międzynarodowej Konferencji dla uczczenia 25-lecia pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 423-435;
- Garcimartín Montero C., *Direct Financing of the Religious Denominations in Spain: Changes Introduced by the 2005 General State Budget Law*, JCS, vol. 48, nr 1, Winter 2006, s. 175-196;
- Garlicki L., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status wspólnot religijnych*, [w:] *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego, Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym. XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych*, Warszawa, 16-20 maja 1999 r., Warszawa 1999, s. 30-47;
- Gauchet M., *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Paris 1998;
- Gaudemet-Badevant B., *La jurisprudence constitutionnelle en matière de la liberté confessionnelle et régime juridique des cultes et de la liberté confessionnelle en France*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 281-326;
- Getcha J., *Peut-on justifier la notion d'„Églises nationales” du point de vue de l'ecclésiologie orthodoxe?*, AC 43(2001), s. 93-104;
- Gimenez de Carvajal J., *La sortie d'un catholicisme d'État en Espagne*, „*Revue d'éthique et de théologie morale, Le Supplément*” 1990, nr 175, s. 119-149;
- Giron A., *Dictionnaire de droit administratif et de droit public*, t. II, Bruxelles 1895-1896;

- Gołembski F., Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne), [w:] Tożsamość europejska, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 13-67;
- Gomuła J., Unia a Wspólnoty Europejskie, PiP 50(1995), nr 12(598), s. 14-23;
- Gonzalez G., La Convention Européenne des Droits de l'Homme et la liberté des religions, Paris 1997;
- Gowin J., IV debata panelowa. Chrześcijaństwo i pluralizm, [w:] Między religią a kulturą w Europie. Chrześcijaństwo – islam – laicyzm. Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej, red. M. Góra, R. Budnik, Gliwice 2005, s. 158-159;
- Goyard C., Les sectes et leurs adeptes au regard de la Constitution française, AC 26(1987), s. 257-296;
- Granat M., Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym, [w:] Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej. Warszawa, 2-4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 173-192;
- Grasseli A., Sporazum s Svetim sedežem, Pravniki, 55(2000), nr 1-3, s. 94-106;
- Guarino G., L'organizzazione pubblica, vol. I, Milan 1977;
- Guerzoni L., Problemi della laicità nell'esperienza giuridica positiva: il diritto ecclesiastico, [w:] Ripensare la laicità. Il problema della laicità nell'esperienza giuridica contemporanea. Atti del Colloquio nazionale Libera Università Maria ss. Assunta – Limsa, red. G. Dalla Torre, Torino 1993, s. 104-138;
- Habermas J., Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego, przekł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005;
- Habermas J., Further Reflections on the Public Sphere, [w:] Habermas and the Public Sphere, ed. C. Calhoun, Cambridge, Massachusetts, and London 1992, s. 421-461;
- Haguenu-Moizard C., États et religions en Europe, Grenoble 2000;
- Halsbury's Laws of England, vol. VI, London 1991⁴, s. 61-190;
- Hambura S., Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, „Przegląd Sejmowy” 12(2004), nr 2(61), s. 95-104;
- Hambura S., Muszyński M., Karta Praw Podstawowych z komentarzem, t. III, Bielsko-Biała 2001;
- Hambura S., Muszyński M., Traktat o Unii Europejskiej z komentarzem, Bielsko-Biała 2001;
- Harouel J. L., L'État et la désignation des évêques en France, [w:] L'Église et l'État en France. Actes du IIIe Colloque national des Juristes catholiques, Paris, 12-14 novembre 1982, s. 109-124;
- Heikkilä M., Knuutila J., Scheinin M., Etat et Eglises en Finlande, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, Baden-Baden 1997, s. 301-315;
- Heikkilä M., Knuutila J., Scheinin M., State and Church in Finland (ta część artykułu opracowana przez M. Scheinin), [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 519-536;
- Herr T., Wprowadzenie do katolickiej nauki społecznej, przeł. A. Morusek, Kraków 1999;

- Hill M., *Church Autonomy in the United Kingdom*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 267-283;
- Hömig D., Hassemer W., *Case Law of Constitutional courts in the area of religious freedom*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 327-355;
- Hrdina I. A., *Wolność religijna w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej*, *Studia z prawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, M. Ordon, P. Stanisławski, Lublin 2006, nr 8/2005, s. 103-120;
- Ibán I. C., *État et Églises en Espagne*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 101-128;
- Ibán I. C., *State and Church*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 139-155;
- Iordache R. E., *Church and State in Romania*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, MA 2003, s. 239-260;
- James W., *A Pluralistic Universe*, New York 1909;
- Jan Paweł II, *Przemówienie na spotkaniu z budowniczymi społeczeństwa pluralistycznego*, 17 V 1988, „L'Osservatore Romano” 9:1988, nr 6;
- Jan Paweł II, *Przemówienie na spotkaniu z Prezydentem Republiki*, Wiedeń 11 IX 1983, „L'Osservatore Romano” 4:1983, nr 9;
- Janowski K. B., *Pluralizm polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, t. I, Zakamycze 1999, s. 224-225;
- Janowski K. B., *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia politologii. Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, t. II, Zakamycze 2000, s. 374-375;
- Janyga W., *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (Na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003)*, *PiP* 59 (2004), z. 10 (704), s. 82-93;
- Jarczyk G., *Les Eglises en Roumanie. Méfaits d'une dictature*, „Études”, vol. 372, nr 5, s. 665-670;
- Jasudowicz T., *O uznanie i poszanowanie pozycji i roli religii i Kościoła w jednoczącej się Europie*, [w:] *Polska w Unii Europejskiej. Perspektywy, warunki, szanse i zagrożenia*, red. C. Mik, Toruń 1997, s. 285-313;
- Jemolo A. C., *Lezioni di Diritto ecclesiastico*, Milan 1979;
- Johann W., Lewaszekiewicz-Petrykowska B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, [w:] *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego, Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym. XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych*, Warszawa, 16-20 maja 1999 r., Warszawa 1999, s. 15-29;
- Jones D. H., *La notion d'Église nationale: d'Église au Pays de Galles*, *AC* 44(2002), s. 13-24;
- Jouvenal D., *Church and State in Italy in 2001*, *EJCSR*, vol. 9, Leuven 2002, s. 77-86;
- Juros H., *Klauzula o Kościołach w Układzie Maastricht II*, [w:] *Europa i Kościół*, red. H. Juros, Warszawa 1997, s. 121-135;

- Juros H., Unia Europejska a religia: gra toczy się o fundamenty, „Prawo Kanoniczne” 43 (2000), nr 3-4, s. 403-407;
- Kamiński R., Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym, Lublin 1997;
- Keane R., The Law of Local Government in the Republic of Ireland, Dublin 1982;
- Kelly J. M., Fundamental Rights in the Irish Law and Constitution, Dublin 1967;
- Kiviorg M., Church and State in Estonia, [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003, s. 99-120;
- Kiviorg M., Church and State in Estonia, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 317-338;
- Kiviorg M., State and Church in Estonia, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 95-114;
- Kolasa J., Europa – rodowód i tożsamość, [w:] Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej, red. S. Dudzik, Zakamycze 2005, s. 15-28;
- Kopaliński W., Europa, [w:] Słownik Mitów i Tradycji Kultury, red. W. Kopaliński, Warszawa 1987, s. 265;
- Kordela M., Zarys systemu aksjologicznego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, „Studia prawnicze” 2000, Warszawa 2001, z. 1-2 (143-144), s. 63-101;
- Kosek M., Konstytucyjne zasady niemieckiego prawa wyznaniowego, Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego, red. A. Mezglewski, Lublin 2004, s. 103-114;
- Kosek M., Podatek kościelny w niemieckim systemie prawnym, Płock 2004;
- Koselleck R., Trzy światy obywatelskie? Wprowadzenie do porównawczej semantyki społeczeństwa obywatelskiego w Niemczech, Anglii i Francji – zarys dziejów teorii, [w:] Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo, red. K. Michalski, Kraków 1994, s. 112-122;
- Kowalczyk S., Relacja państwo-Kościół w ujęciu Jacquesa Maritaina, „Forum Philosophicum”, t. 2, Kraków 1997, s. 103-115;
- Kowalczyk S., U podstaw demokracji. Zagadnienia aksjologiczne, Lublin 2001;
- Kruk M., Uwagi o projekcie Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy (prawokonstytucyjny punkt widzenia), „Przegląd Sejmowy” 12(2004), nr 2(61), s. 37-59;
- Krukowski J., Godność ludzka podstawą praw i wolności człowieka w umowach międzynarodowych, [w:] Kultura i Prawo. Podstawy jedności europejskiej, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 179-200;
- Krukowski J., Grundsatzfragen des Staatskirchenrechts in Polen, [w:] Religionsfreiheit als Leitbild. Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform, Hg. H. Kress, Münster 2004, s. 293-304;
- Krukowski J., Konkordat polski. Znaczenie i realizacja, Lublin 1999;
- Krukowski J., Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec, [w:] Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę Księdza Profesora Henryka Misztala, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 107-124;
- Krukowski J., Konstytucyjny system relacji między państwem a Kościołem katolickim oraz innymi kościołami i związkami wyznaniowymi, [w:] Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej, red. R. Mojak, t. X, Lublin 2000, s. 95-119;

- Krukowski J., Kościelne prawo publiczne w Europie i w Polsce, [w:] Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyzwań, red. K. Gózdź, K. Klauza i inni, t. I, Lublin 2004, s. 407-436;
- Krukowski J., Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych, Lublin 2000;
- Krukowski J., Państwo światopoglądowo neutralne?, [w:] Problemy współczesnego Kościoła, red. M. Rusecki, Lublin 1997, s. 29-33;
- Krukowski J., Polityka wyznaniowa państw postkomunistycznych. Główne linie, RNP 12(2002), z. 2, s. 5-19;
- Krukowski J., Polskie prawo wyznaniowe, Warszawa 2005²;
- Krukowski J., Repko P., Religia i wolność religijna w Republice Słowackiej, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo – Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 143-149;
- Krukowski J., Stanowisko Kościoła Katolickiego wobec projektu traktatu konstytucyjnego Unii Europejskiej, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo–Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 197-209;
- Krukowski J., Stosunek państw do kościołów w warunkach pluralizmu kulturowego w Europie. Aspekty prawne, [w:] Państwa, kościoły, policje w integrującej się Europie, red. E. Wiązowaty, Szczytno 2007, s. 91-106;
- Krukowski J., The unity and diversity in the religious politics in Poland, „Revue d'éthique et théologie morale, Le Supplément”, Religions et nations, mars 2004, nr 228, s. 99-116;
- Krukowski J., Unia Europejska a Kościół Katolicki. Zarys problematyki, RNP 13(2003), z. 1, s. 199-218;
- Krukowski J., Wkład Jana Pawła II w rozwój stosunków między Stolicą Apostolską a państwami i organizacjami międzynarodowymi, [w:] Jan Paweł II prawodawca i sługa prawa Bożego, red. R. Sztymmler, Olsztyn 2006, s. 75-90;
- Krukowski J., Wstęp do nauki o państwie i prawie, Lublin 2004²;
- Kucsko-Stadlmayer G., Die Rechtslage auf dem Gebiet der Glaubensfreiheit, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, Office of the Constitutional Tribunal, t. I, Warsaw 2000, s. 97-151;
- Kuznecoviene J., Church and State in Lithuania, [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 177-195;
- Kuznecoviene J., State and Church in Lithuania, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 283-303;
- Kuźniar R., O prawach człowieka, Warszawa 1992;
- Kyriazopoulos K. N., Proselytization in Greece: Criminal Offense vs. Religious Persuasion and Equality, „The Journal of Law and Religion” vol. 20, nr 1, 2004-2005, s. 149-245;
- Kyriazopoulos K. N., The „Prevailing Religion” in Greece: Its Meaning and Implications, JCS, vol. 43, Summer 2001, s. 511-538;

- La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne. Témoignage et commentaires de Guy Braibant, Paris 2001, s. 157-160;
- Laeyendecker L., Sekularyzacja z perspektywy socjologii, [w:] Socjologia religii. Wybór tekstów, red. F. Adamski, Kraków 1983, s. 386-392;
- Łakomy H., Państwo a Kościół we Francji. Historia i współczesność, Kraków 1999;
- Langner A., Kirche und Staat, Köln 1982;
- Laski H. J., Studies in the Problem of Sovereignty, New Haven 1917;
- Lasok D., Zarys prawa Unii Europejskiej, Toruń 1995;
- Le Tourneau D., L'Église et l'État en France, Paris 2000;
- Legrand H., Les relations entre l'Église et l'État dans la tradition luthérienne allemande et nordique, AC 43 (2001), s. 25-46;
- Lehman K., Doświadczenia i wyzwania z perspektywy Kościoła, [w:] Wokół współczesności. Biuletyn OCIFE z 27 maja 1997, nr 5, s. 17-23;
- Listl J., Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Bundesrepublik Deutschland, [w:] Handbuch des katholischen Kirchenrechts, hrsg. J. Listl, H. Müller, H. Schmitz, Regensburg 1983, s. 1050-1071;
- Lithuanian constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, 477-491;
- Long G., Church Autonomy and religious liberty in Italy, [w:] Church Autonomy. A Comparative Survey, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 319-343;
- Luckmann T., Lebenswelt und Gesellschaft. Grundstrukturen und geschichtliche Wandlungen, Paderborn-München-Wien 1980;
- Lyall F., Church, Law and The Individual in Scotland, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 175-210;
- Lyall F., McClean D., The Constitutional status of churches in Great Britain, [w:] Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 139-152;
- Lyall F., Religious law and its application by civil and religious jurisdictions in Great Britain, [w:] La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 251-268;
- Machado J. E. M., Law and religion in Portugal: from libertas ecclesiae to religious freedom, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 127-143;
- Macleay M. A., La notion d'église nationale au Royaume-Uni le point de vue de l'Église d'Écosse, AC 44(2002), s. 61-72;
- Mączyński A., Freedom of conscience and religious liberty in the jurisdiction of the Polish Constitutional Tribunal, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 535-550;
- Makrides V. N., La tension entre tradition et modernité en Grèce, [w:] Religions et laïcité dans l'Europe des Douze, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 73-81;

- Małajny R. M., Reguła równości wobec prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, [w:] Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 178-188;
- Małajny R. M., Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne), [w:] Ze sztandarem prawa przez świat. Księga dedykowana Profesorowi Wieńczysławowi Józefowi Wagnerowi von Igelgrund z okazji 85-lecia urodzin, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Zakamycze 2002, s. 277-306;
- Marczewska-Rytko M., Pluralizm polityczny, [w:] Encyklopedia wiedzy politycznej, red. M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, Toruń 2005, s. 250-251;
- Margiotta Broglio F., Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell'Unione Europea, [w:] Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato, a cura di F. Margiotta Broglio, C. Mirabelli, F. Onida, Mulino 1997, s. 87-223;
- Margiotta-Broglio F., Vers une „séparation contractuelle” le nouveau régime des cultes en Italie, „Revue d'éthique et de théologie morale, Le Supplément” 1990, nr 175, s. 79-93;
- Mariański J., Kościół katolicki w społeczeństwie obywatelskim. Refleksje socjologiczne, Lublin 1998;
- Mariański J., Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym. Polska lat dziewięćdziesiątych, Lublin 1993;
- Maritain J., Człowiek i państwo, tłum. A. Groble, Kraków 1993;
- Maritain J., Humanizm integralny, Londyn 1960;
- Martin J. P., La Belgique: de l'affrontement laïques – confessionnels au pluralisme institutionnel, [w:] Religions et laïcité dans l'Europe des Douze, dir J. Baubérot, Paris 1994, s. 29-39;
- Martínez-Torrón J., Church Autonomy and Religious Liberty in Spain, [w:] Church Autonomy. A Comparative Survey, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 345-358;
- Martínez-Torrón J., Separatismo y cooperación en los acuerdos del Estado con las minorías religiosas, Granada 1994;
- Massignon B., Les relations entre les institutions religieuses et l'Union Européenne: un laboratoire de gestion de la pluralité religieuse et philosophique?, [w:] Les mutations contemporaines du religieux, dir. J. R. Armogathe et J. P. Willaime, Brepols Publishers 2003, s. 25-43;
- Mazurkiewicz P., Autonomy of the Church and Freedom of Religion in Poland, [w:] Church Autonomy. A Comparative Survey, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 359-380;
- Mazurkiewicz P., III debata panelowa. Laicyzm i religia – jaki model dla Europy?, [w:] Między religią a kulturą w Europie. Chrześcijaństwo – islam – laicyzm. Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej, red. M. Góra, R. Budnik, Gliwice 2005, s. 114-117; 141;
- Mazurkiewicz P., Kościół i demokracja, Warszawa 2001;
- McClellan D., État et Églises au Royaume-Uni, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 331-348;
- McClellan J. D., Church and State in Britain in 2001, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 165-174;

- Merusk K., The Right to Issue Regulations and its Constitutional Limits in Estonia, *Juridica International, Law Review University of Tartu*, vol. I, (1996), s. 41-52;
- Messner F., La régulation publique des religions en Europe, [w:] *Traité de droit français des religions*, dir. F. Messner, R. H. Prélôt, J. M. Woehrling, Paris 2003, s. 58-79;
- Messner F., Laïcité imaginé et laïcité juridique, le débat, november-décember 1993, nr 77, s 88-94;
- Messner F., Le droit des religions en Alsace-Moselle en 2000-2001, *EJCSR*, Leuven 2001, vol. 8, s. 151-164;
- Messner F., Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg, [w:] *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, dir. J. Baubérot, Paris 1994, s. 95-103;
- Messner F., Liberté religieuse, neutralité et coordination entre les états et les églises: L'exemple de la République fédérale d'Allemagne, „Revue d'éthique et théologie morale, Le Supplément” 1990, nr 175, s. 95-117;
- Messner F., Peut-on définir juridiquement la religion? L'exemple de la République Fédérale d'Allemagne, *AC* 31(1988), s. 321-342;
- Meyer H. J., III debata Panelowa. Laicyzm i religia – jaki model dla Europy?, [w:] *Między religią a kulturą w Europie. Chrześcijaństwo – islam – laicyzm. Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej*, red. M. Góra, R. Budnik, Gliwice 2005, s. 114-117 i 141;
- Mik C., Artykuł 6, [w:] *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, red. C. Mik, W. Czaplński, Warszawa 2005, s. 69-93;
- Mik C., Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 129-171;
- Mik C., Wolność radia i telewizji w świetle Konwencji Europejskiej i prawa polskiego, *PiP* 48(1993), nr 10(572), s. 22-38;
- Miller D., *Market, State, and Community. Theoretical Foundations of Market Socialism*, Oxford 1989;
- Milne K., L'Église d'Irlande, *AC* 44(2002), s. 53-60;
- Minnerath R., Autonomie církví v Evropě, *Revue* 14, 3/99, <http://spcp.prf.cuni.cz/14/autonom.htm>;
- Minnerath R., Church Autonomy in Europe, [w:] *Church Automomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 381-396;
- Minos, [w:] *Słownik kultury antycznej. Grecja – Rzym*, red. L. Winniczuk, Warszawa 1986⁴, s. 289;
- Mirabelli C., Diritto ecclesiastico e comparazione giuridica, [w:] *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, ed. F. Margiotta Broglio, C. Mirabelli, F. Onida, Bologna 1997, s. 54-64;
- Mirabelli C., Le régime constitutionnel des cultes en Italie, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque*, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 179-189;
- Miranda J., Église et État au Portugal, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 132-143;
- Miroshnikova E. M., Religious freedom in the context of separation: the case of modern Europe, *EJCSR*, vol. 10, Leuven 2003, s. 227-237;

- Misiak W., Społeczeństwo obywatelskie, [w:] *Encyklopedia wiedzy politycznej*, red. M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, Toruń 2005, s. 372-373;
- Misztal H., Wolność religijna, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 204-249;
- Morange J., Le régime constitutionnel des cultes en France, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994*, Milano 1995, s. 119-138;
- Moravčíková M., State and Church in the Slovak Republic, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 491-518;
- Mortensen V., Church Autonomy and Religious Liberty in Denmark, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 395-400;
- Motilla A., Church and State in Spain in 2001, *EJCSR*, vol. 9, Leuven 2002, s. 17-22;
- Mulík P., Church and State in Slovakia, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 311-326;
- Murray D. M., Freedom to Reform: The „Articles Declaratory of the Church of Scotland, 1921”, Londres 1993;
- Naz R., Appel comme d'abus, [w:] *Dictionnaire de droit canonique*, t. I, réd. R. Naz, Paris 1935, kol. 821;
- Nemec M., Allgemeine Normen zur Rechtsstellung, [w:] *Recht und Religion in Mittel- und Osteuropa*, Hg. R. Potz, B. Schinkele, E. M. Synek, K. Schwarz, W. Wieshaider, Band 1: Slowakei, Wien 2001, s. 51-54;
- New EU member-states (2004), [w:] *Religious Freedom in new and future EU member-states – law and practice*. www.forum18.org/PDF/Euaccession.pdf;
- Nikliborc A., Sarpedon, [w:] *Słownik Mitologii Greckiej i Rzymskiej*, red. P. Grimal, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990², s. 317-318;
- Öhlinger Th., *Österreichisches Verfassungsrecht*, Wien 1999;
- Olejnik S., Wartości etyczne jako podstawa życia społecznego, „*Ateneum Kapłańskie*” 1997, z. 1, s. 42-54;
- Oliwniak S., Społeczeństwa obywatelskie, [w:] *Wielka Encyklopedia Prawa*, red. B. Hołyst, Warszawa 2005², s. 949-950;
- Orzeszyna K., Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej a wartości religijne, „*Prawo-Administracja-Kościół*” nr 2-3(10-11) 2002, s. 175-195;
- Orzeszyna K., Prawo jednoczącej się Europy a Kościoły, *Akademia Polonijna w Częstochowie*, „*Zeszyt Naukowy*” 1/2002, s. 51-64;
- Orzeszyna K., Status prawny Kościołów i innych związków wyznaniowych w systemie prawnym Republiki Austriackiej, [w:] *Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 753-765;
- Orzeszyna K., Status prawny kościołów i innych związków wyznaniowych w Republice Włoskiej, „*Przegląd Sejmowy*” 14(2006), nr 2(73), s. 61-79;
- Orzeszyna K., Stosunek Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej do Kościołów, *RNP* 10(2000), z. 2, s. 225-235;
- Orzeszyna K., Systemy relacji między państwem i kościołem we Francji, *RNP* 12(2002), z. 1, s. 237-256;

- Orzeszyna K., Współczesne interpretacje francuskiej koncepcji państwa świeckiego, RNP 13(2003), z. 1, s. 219-232;
- Palm E., Case-law of the European Cort of Human Rights on the freedom of religion guaranteed by the European Convention on Human Rights, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and belifes. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 869-880;
- Papastathis C., The status of Mount Athos in Hellenic Public Law, [w:] Mount Athos and the European Commuwitg, ed. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993, s. 55-75;
- Papastathis Ch. K., De l'organisation administrative de l'Église de Chypre, Thessalonique 1981;
- Papastathis Ch. K., New Religious Movements (NRM) and the Law in Greece, [w:] New Religious Movements and the Law in the European Union, Proceedings of the Meeting, Lisbon, Universidade Moderna, 8-9 November, 1997, Milano 1999, s. 191-200;
- Papastathis Ch. K., The Application of Religious Laws in the Hellenic Republic, [w:] La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé, dir. E. Caparros, L.-L. Christians, Bruxelles 2000, s. 307-321;
- Papastathis Ch. K., The legal status of religions in the Republic of Cyprus, [w:] Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union européenne, Milano 2002, s. 197-222;
- Papastathis Ch., État et Églises en Grèce, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 79-99;
- Papastathis Ch., Le régime constitutionnel des cultes en Grèce, [w:] Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 153-169;
- Papastathis Ch., State and Church in Greece, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 114-138;
- Papathomas Gr. D., La dialectique entre „nation étatique” et „autocéphalie ecclésiale”, AC 43(2001), s. 75-92;
- Papathomas Gr. D., Le Patriarcat œcuménique de Constantinople, les Églises autocéphales orthodoxes de Chypre et de Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie – Approche monocanonique, vol. I-II, Paris 1994;
- Pauly A., Églises et État au Grand-Duche de Luxembourg 1992, [w:] Newsletter, ed. European Consortium for Church-State Research, Louvain 1993, s. 44-46;
- Pauly A., Églises et État au Luxembourg, vol. I-II, Strasbourg 1988;
- Pauly A., État et Églises au Luxembourg, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 207-223;
- Pauly A., Kinsch P., Religions et État au Grand-Duché de Luxembourg, EJCSR, Leuven 2002, vol. 9, s. 87-102;
- Pauly A., Le régime constitutionnel des cultes au Luxembourg, [w:] Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 191-202;
- Pauly A., Les cultes au Luxembourg. Un modèle concordataire, Luxembourg 1989;

- Pauly A., *State and Church in Luxembourg*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 451-466;
- Pauly A., *State and Church in Luxembourg*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 305-322;
- Pawłowska A., *Społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigodski, Zakamycze 1999, s. 271-272;
- Pereira J. S. T., *La liberté religieuse au Portugal dans les années 90*, *EJCSR*, vol. 2, Leuven 1995, s. 95-114;
- Pernal M., *Gwarancje wolności wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka (w świetle orzecznictwa Komisji i Trybunału Praw Człowieka)*, *PiP* 47(1992), nr 11(561), s. 77-84;
- Peterle A., *Państwo a związki wyznaniowe w Republice Słowenii*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, Lublin 1-2 września 2003 r., red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 165-179;
- Peteva J., *Church and State in Bulgaria*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, Ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven-Paris-Dudley, Ma 2003, s. 37-56;
- Peteva J., *Religion in Bulgaria at the beginning of the XXIst century*, *EJCSR*, vol. 7, Leuven 2000, s. 279-298;
- Pietrzak M., *La situation juridique des communautés religieuses en Pologne contemporaine*, *EJCSR*, vol. 6, Leuven 1999, s. 233-246;
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005³;
- Pietrzyk D. I., *Liberalne, demokratyczne czy obywatelskie? Społeczeństwo obywatelskie a liberalna demokracja*, „*Państwo i Społeczeństwo*” 2(2002), nr 2, s. 49-73;
- Pietrzyk-Reeves D., *Democracy or Civil Society?*, „*Politics*” 2003, vol. 23, nr 1, s. 38-45;
- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004;
- Pirson D., *Église et État en République fédérale d'Allemagne*, „*Conscience et liberté*” 1986, nr 32, s. 25-33;
- Piwowski W., *Demokratyczne i społeczne uwarunkowania światopoglądu*, [w:] *Sociologia religii*, red. W. Piwowski, Lublin 2000, s. 375-391;
- Piwowski W., *Kontekst społeczeństwa pluralistycznego a problem permanentnej socjalizacji religijnej*, [w:] *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, red. W. Piwowski, W. Zdaniewicz, Poznań-Warszawa 1986, s. 73-82;
- Piwowski W., *Pluralizm społeczno-kulturowy a religia*, *RNS* 8 (1980), s. 105-123;
- Portier Ph., *Les laïcité dans l'Union européenne: vers une convergence des modèles?*, [w:] *La Tolérance. Colloque international de Nantes (mai 1998)*, dir. G. Saupin, R. Fabre, M. Launay, Rennes 1999, s. 303-319;
- Potz R., *Church and State in Austria 1997*, *EJCSR*, vol. 5, Leuven 1998, s. 109-118;
- Potz R., *Church and State in Austria in 1998*, *EJCSR*, vol. 6, Leuven 1999, s. 161-172;
- Potz R., *État et Églises en Autriche*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 247-277;
- Poulat E., *Liberté, Laïcité. La guerre des deux France et le principe de la modernité*, Paris 1987;
- Preé H., *Österreichisches Staatskirchenrecht*, Wien-New York 1984;

- Przyborowska-Klimczak A., Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim, [w:] Kościół i jego porządek prawny wobec jednoczącej się Europy, red. A. Kaczor, Lublin 2001, s. 53-62;
- Przyborowska-Klimczak A., Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku, „Prawo-Administracja-Kościół” 2000, nr 2-3, s. 43-56;
- Przyborowska-Klimczak A., Wstęp, [w:] Dokumenty Europejskie, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska, t. I, Lublin 1996, s. 13-42;
- Puza R., The development of the relationship between Church and State in Germany in 2001, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 9-13;
- Pyclik K., Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (Założenia filozoficzno - prawne), [w:] Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 435-462;
- Radamantys, [w:] Słownik Mitów i Tradycji Kultury, red. W. Kopaliński, Warszawa 1987, s. 957;
- Rawls J., Political Liberalism, New York 1993;
- Rémond R., La laïcité n'est plus ce qu'elle était, „Études” April 1984, s. 439-448;
- Report relatif à la jurisprudence constitutionnelle en matière confessionnelle, [w:] Constitutional Jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw, s. 611-639;
- Rescigno G. U., Corso di diritto pubblico, Bologna 1979;
- Rivero J., La notion juridique de laïcité, Recueil Dalloz de doctrine, de jurisprudence et de législation, chronique XXXIII, Paris 1949, z. 31, s. 137-140;
- Robbers G., État et Églises dans l'Union européenne, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 349-360;
- Robbers G., État et Églises en République fédérale d'Allemagne, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 61-78;
- Robbers G., Podstawowe prawa i wolności obywateli w Unii Europejskiej. [w:] Kultura i Prawo. Podstawy jedności europejskiej, red. J. Krukowski, O Theisen, Lublin 1999, s. 236-251;
- Robbers G., Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 59-69;
- Robbers G., Religion in the Public Sphere in Europe, [w:] Ecclesia et Status. Księga Jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 205-210;
- Robbers G., State and Church in Germany, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 77-94;
- Robbers G., State and Church in the European Union, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 577-589;
- Robert J., Duffar J., Droits de l'Homme et libertés fondamentales, Montchrestien 1993;
- Robert J., Église et État en France, „Conscience et liberté” 1986, nr 32, s. 65-71;

- Robert J., *La liberté religieuse dans un Etat démocratique – problèmes et solutions*, „Conscience et liberté” 1997, nr 54, s. 23-46;
- Ruffini F., *Religious Liberty*, New York 1912;
- Rynkowski M., *State and Church in Poland*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 419-438;
- Rynkowski M., *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004;
- Safjan M., *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, Warszawa 2-4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 43-73;
- Said Pullicino J., *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs*, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 511-524;
- Salij J., *Przestrzeń światopoglądowo neutralna?*, [w:] *Europa – zadanie chrześcijańskie*, red. A. Dylus, Warszawa 1998, s. 151-158;
- Sarnecki P., *Opinia prawna na temat zgodności Konkordatu z Konstytucją z dnia 28 lutego 1995 r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 1-3 (mps);
- Schanda B., *Church and State in Hungary in 1999. The funding of Churches*, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 259-278;
- Schanda B., *Church and State in Hungary*, [w:] *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003, s. 121-140;
- Schanda B., *Church and State in Hungary*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l’Union européenne. Actes du colloque*, dir F. Messner, Milano 2002, s. 63-84;
- Schanda B., *Religia i wolność religijna w Republice Węgierskiej*, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 71-91;
- Schanda B., *State and Church in Hungary*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 323-345;
- Schinkele B., *Church and State in Austria in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 117-126;
- Schinkele B., *Church Autonomy in Austria*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, Ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 561-575;
- Schött R., *État et Églises en Suède*, [w:] *État et Églises dans l’Union européenne*, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 317-329;
- Schwan A., *Pluralismus und Wahrheit*, Freiburg in Br. 1981;
- Séguir Ph., *Droit constitutionnel des religions*, [w:] *Traité de droit français des religions*, dir. F. Messner, P. H. Prélôt, J. M. Woehrling, Paris 2003, s. 390-398;
- Shils E. A., *Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society*, [w:] *The Virtue of Civility: selected essays on liberalism, tradition, and civil society*, ed. S. Grosby, Indianapolis 1997, s. 188-224;

- Shils E., Co to jest społeczeństwo obywatelskie?, [w:] Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo, red. K. Michalski, Kraków 1994, s. 9-53;
- Shils E., Naród, narodowość i nacjonalizm a społeczeństwo obywatelskie, „Sprawy Narodowościowe” 1996, t. V, z. 1 (8), s. 9-30;
- Siewko-Frey A. Podatek kościelny w Republice Federalnej Niemiec, PiP 61(2006), z. 2(720), s. 84-94;
- Simon H., Église et politique, Paris 1990;
- Simon H., Peut-on nier l'héritage religieux de l'Europe?, „Le Monde” z 21 października 2000 r.;
- Sinani G., The religious phenomenon in Albania, EJCSR, vol. 6, Leuven 1999, s. 265-292;
- Skrzydło W., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997. Komentarz, Zakamycze 1998;
- Słownik Grecko-Polski, oprac. O. Jurewicz, t. I, Warszawa 2000, s. 408;
- Słownik Grecko-Polski, oprac. O. Jurewicz, t. II, Warszawa 2001, s. 133;
- Smith A., Au delà de l'Europe du lobbying, l'exemple des rapports entre régions et Commission européenne, [w:] Lobbyism, Pluralism and European Integration, dir. Ph. Claeys, C. Gobin, I. Smets, P. Winand, Bruxelles 1998, s. 58-81;
- Smith T., The Role of Ethics in Social Theory, New York 1991;
- Sobański R., Autonomiczność i niezależność państwa i Kościoła, „Przegląd Powszechny” 111(1994), nr 9, s. 177-188;
- Sobański R., Niezależność i autonomia Kościoła i państwa podstawową przesłanką konkordatu, „Ateneum Kapłańskie” 127(1996), z. 1, s. 16-27;
- Sobański R., Prawo europejskie a Kościoły, PiP 51(1996), z. 4-5(602-603), s. 24-30;
- Spellenberg U., Les droits religieux devant les tribunaux allemands, [w:] La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé, éd. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 381-413;
- Stanisz P., Naczelne zasady instytucjonalnych relacji państwo – kościół, [w:] Prawo wyznaniowe, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2006, s. 68-80;
- Stanisz P., Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów, [w:] Prawo wyznaniowe, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2006, s. 31-43;
- Stanisz P., Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej, [w:] Prawo wyznaniowe, red. H. Misztal, P. Stanisz, Lublin 2003², s. 419-427;
- Stanisz P., Wspólnotowy zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię lub światopogląd, „Przegląd Sejmowy” 13 (2005), nr 1 (66), s. 43-56;
- Stenbæk J., Staat und Kirche in Dänemark, „Studia Theologica” 44 (1990), s. 39-50;
- Struycken A. V. M., Les droit religieuse et son application par les juridictions civiles et religieuses coexistence, interrelations et influences réciproques aux Pays-Bas, [w:] La religions en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe Congrès International de Droit Comparé, dir. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 415-438;
- Šturm L., Church and State in Slovenia, [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003, s. 327-353;
- Šturm L., State and Church in Slovenia, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 469-490;

- Šturm L., *The State and Church relationship in Slovenia*, [w:] *Le statut des confessions religieuses des états candidats à l'Union européenne*, Milano 2002, s. 157-196;
- Sulowski S., *Narodowa i europejska tożsamość z perspektywy niemieckiej*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 118-127;
- Sutor B., *Etyka polityczna. Ujęcie całościowe na gruncie chrześcijańskiej nauki społecznej*, przeł. A. Marcol, Warszawa 1994;
- Szacki J., *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, wybór tekstów i wstęp J. Szacki, Kraków 1997, s. 5-62;
- Szmyt A., *Opinia w sprawie konkordatu z dnia 28 lutego 1995r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 1-4 (mps);
- Szmyt A., *Uwagi w sprawie rządowych projektów tzw. ustaw „okołokonkordatowych” z dnia 21 maja 1997 r. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu*, s. 1-3 (mps);
- Szołtysik P., *Wzajemne relacje między kościołem a państwem w nauczaniu społecznym kościoła*, Katowice 2004;
- Szymanek J., *Bezstronność czy neutralność światopoglądowa państwa (Uwagi na tle art. 25 ust.2 Konstytucji RP, PiP 59(2004), z. 5(699), s. 32-48;*
- Szymanek J., *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP, Studia z pawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, M. Ordon, P. Stanisławski, Lublin 2006, nr 8/2005, s. 5-43;
- Szymanek J., *Konstytucyjna regulacja stosunków państwo – kościół (ujęcie komparatystyczne)*, PiP 55(2000), z. 4(650), s. 22-39;
- Szymański A., *Turcja a tożsamość europejska. Konfrontacja dwóch wizji Europy*, [w:] *Tożsamość europejska*, red. F. Gołembski, Warszawa 2005, s. 128-169;
- Tokarczyk R., *Komparatystyka prawnicza*, Kraków 2005⁸;
- Tomka M., *Introduction (La restauration religieuse en Europe de l'Est)*, „Social Compass” 49(2002), nr 4, s. 383-495;
- Torfs R., *Church and State in a changing world: universal protections and individual identity*, EJCSR, Leuven 2002, vol. 9, s. VII-XIV;
- Torfs R., *Church Autonomy in Belgium*, [w:] *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 607-631;
- Torfs R., *État et Églises en Belgique*, [w:] *État et Églises dans l'Union européenne*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 15-37;
- Torfs R., *Le régime constitutionnel des cultes en Belgique*, [w:] *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque*, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 63-90;
- Torfs R., *L'objection de conscience en Belgique*, [w:] *Conscientious Objection in the EC Countries*, Proceedings of the meeting, Brussels-Leuven, December 7-8. 1990, ed. European Consortium for Church-State Research, Milan 1992, s. 211-250;
- Torfs R., *Sécurité et liberté religieuse*, „Conscience et liberté” 2003, nr 64, s. 101-112;
- Torfs R., *State and Church in Belgium*, [w:] *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 9-33;
- Tretera J. R., *Church and State in the Czech Republic in 2001*, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 291-294;

- Tretera J. R., Church and State in the Czech Republic, [w:] Law and Religion in Post-Communist Europe, ed. S. Ferrari, W. C. Durham, Leuven – Paris – Dudley, Ma 2003, s. 81-97;
- Tretera J. R., Church Autonomy in the Czech Republic, [w:] Church Autonomy. A Comparative Survey, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main 2001, s. 633-643;
- Tretera J. R., Das gegenwärtige staatliche religionsrechtliche System, [w:] Recht und Religion in Mittel – und Osteuropa, Hrsg. R. Potz, B. Schinkele, K. Schwarz, E. M. Synek, W. Wieshaider, Band 2: Tschechien, Wien 2004, s. 43-44;
- Tretera J. R., Postavení církví a náboženských společností v právním řádu České republiky, <http://spcp.prf.cuni.cz/11/tzretera.htm>;
- Tretera J. R., Religia i wolność religijna w Republice Czeskiej, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 129-141;
- Tretera J. R., Stat a cirkve v České republice, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2002;
- Tretera J. R., State and Church in the Czech Republic, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 35-54;
- Tribe L., American Constitutional Law, New York 1988;
- Trotabas J. B., La notion de laïcité dans le droit de l'Église catholique et de l'État républicain, Paris 1961;
- Tzortzatos B., Les institutions fondamentales de l'Église autocéphale de Chypre, Athènes 1974;
- Unia Europejska wobec Kościołów, [w:] Unia Europejska. Informator o kościołach, Komitet Integracji Europejskiej, Warszawa 2000;
- Ussher P., Company Law in Ireland, London 1986;
- Vaičiūnas V. S., Religia i wolność religijna w Republice Litewskiej, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 151-164;
- Van Bijsterveld S. C., État et Églises aux Pays-Bas, [w:] État et Églises dans l'Union européenne, éd. G. Robbers, Baden-Baden 1997, s. 225-246;
- Van Bijsterveld S. C., New religious movements and the law in the Netherlands, [w:] New religious movements and the law in the European Union. Proceedings of the meeting, Lisbon 8-9 November 1997, ed. European Consortium for Church and State Research, Milano 1999, s. 257-271;
- Van Bijsterveld S. C., State and Church in the Netherlands, [w:] State and Church in the European Union, ed. G. Robbers, Baden-Baden 2005², s. 367-390;
- Van Bijsterveld S. C., The Constitutional Status of Religion in the Kingdom of the Netherlands, [w:] Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 203-216;
- Van Bijsterveld S. C., Church and State in the Netherlands in 2001, EJCSR, vol. 9, Leuven 2002, s. 103-115;
- Vega Sala F., Matrimonial religious law and its application by civil and religious jurisdiction in Spain, [w:] La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle. XVe

- Congrès International de Droit Comparé, ed. E. Caparros, L. L. Christians, Bruxelles 2000, s. 459-477;
- Verfassungsmäßige entscheidungstätigkeit in der sachen der glaubensfreiheit in der Slowakischen Republik, [w:] Constitutional jurisprudence in the area of freedom and belifes. XIth Conference of the European Constitutional Courts, ed. Office of the Constitutional Tribunal, Warsaw 2000, s. 659-676;
- Vers une Constitution européenne. Texte commenté du projet de traité constitutionnel établi par la Convention européenne. Présentation et commentaires par E. de Poncins, Paris 2003;
- Vervliet L., L'Église et l'État en Belgique en 1994, EJCSR, vol. 2, Leuven 1995, s. 1-7;
- Vervliet L., L'Église et l'État en Belgique en 1999, EJCSR, vol. 7, Leuven 2000, s. 13-20;
- Von Campenhausen A. F., Das Bonnier Grundgesetz. Kommentar, t. XIV, München 1991³, s. 32-251;
- Von Campenhausen A. F., Le régime constitutionnel des cultes en Allemagne, [w:] Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18-19 novembre 1994, Milano 1995, s. 35-49;
- Von Campenhausen A. F., L'Eglise et l'État en France, Paris 1964;
- Von Gierke O., Das Wesen der menschlichen Verbände, Berlin 1902;
- Von Nell-Breuning O., Soziale Sicherheit? Zu Grundfragen der Sozialordnung aus christlicher Verantwortung, Freiburg-Basel-Wien 1979;
- Wagner J., Pluralizm, [w:] Słownik Katolickiej Nauki Społecznej, red. W. Piwowarski, Warszawa 1993, s. 130;
- Walf K., Eglise et Etat aux Pays-Bas, Conscience et liberté, 1986, nr 32, s. 123-131;
- Walzer M., Spór o społeczeństwo obywatelskie, [w:] Ani książę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej, wybór tekstów i wstęp J. Szacki, Kraków 1997, s. 84-106;
- Warchałowski K., Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Lublin 2004;
- Weninger M., Unia Europejska wobec kościołów, [w:] Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 181-196;
- Whyte J. H., Church and State in Modern Ireland, 1923-1979, Dublin 1980²;
- Wieruszewski R., Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej w systemie międzynarodowych instrumentów ochrony prawnej, [w:] Konstytucja dla rozszerzającej się Europy, red. E. Popławska, Warszawa 2000, s. 45-63;
- Wieshaider W., Summary, [w:] Recht und Religion in Mittel – und Osteuropa, Hrsg. R. Potz, B. Schinkele, K. Schwarz, E. M. Synek, W. Wieshaider, Band 2: Tschechien, Wien 2004, s. 141-154;
- Willaime J. P., Europe et religions. Les enjeux du XXIe siècle, Paris 2004;
- Winczorek P., Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Warszawa 2000;
- Winczorek P., Konstytucyjny system źródeł prawa, [w:] Podstawowe problemy stosowania Konstytucji RP, red. A. Preisner, T. Zalasinski, Wrocław 2005, s. 77-78;
- Winczorek P., Wstęp do nauki o państwie, Warszawa 1997²;

- Wnuk-Lipiński E., Meandry formowania się społeczeństwa obywatelskiego w Europie Środkowej i Wschodniej. *Chrześcijaństwo, Świat, Polityka*, „Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła” 2007, nr 1(2), s. 7-24;
- Wójtowicz K., Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy – podstawy ustroju i porządku prawnego Unii Europejskiej, „Przegląd Sejmowy” 12(2004), nr 2(61), s. 13-36;
- Wojtyczek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999;
- Wróblewski M., Dyskurs konstytucyjny w Unii Europejskiej – pojęcie konstytucji i konstytucjonalizmu w porządku prawnym Unii Europejskiej, [w:] *Konstytucja dla Europy. Przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005, s. 69-97;
- XI Conferenza delle Corti Costituzionali Europee La giurisprudence constitutionnelle en matiere de liberté confessionnelle. Rassegna di giurisprudenza della Corte costituzionale italiana, [w:] *Constitutional jurisprudence in the area of freedom of religion and beliefs. XIth Conference of the European Constitutional Courts*, Warsaw 2000, s. 381-456;
- Ziembiński Z., *Wykłady socjologii dla prawników i administratywistów*, Wydawnictwo Przemiany 1990 [b. m. w];
- Zoll A., Wspólnota wartości, „Rzeczpospolita” z 25 czerwca 2001 r.;
- Życiński J., Aksjologiczny fundament jedności europejskiej w perspektywie adhortacji „Ecclesia in Europa”, [w:] *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, red. J. Krukowski, Lublin 2004, s. 21-30;
- Życiński J., *Koncepcja zjednoczonej Europy w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Europa. Fundamenty jedności*, red. A. Dylus, Warszawa 1999², s. 206-217;
- Zylstra B., *From Pluralism to Collectivism, the development of Harold Laski's political thought*, Assen 1970;
- Żyro T., *Wstęp do politologii*, Warszawa 2004.

ANEKS

Republika Bułgarii

Konstytucja Republiki Bułgarii z 13 lipca 1991 r.

Art. 13

1. Praktykowanie religii jest wolne.
2. Instytucje religijne są oddzielone od państwa.
3. Wschodnie Chrześcijaństwo Prawosławne jest uważane za tradycyjną religię Republiki Bułgarii.
4. Instytucje i wspólnoty religijne oraz wierzenia religijne nie mogą być używane dla celów politycznych.

Republika Rumunii

Konstytucja Republiki Rumunii z 21 listopada 1991 r.

Art. 29

3. Wyznania religijne są wolne i organizują się zgodnie z ich statutami, na warunkach określonych ustawą.
4. W stosunkach między wyznaniem zakazane są wszelkie formy, środki, akty lub działania pobudzające wrogość religijną.
5. Wyznania religijne są niezależne od państwa i korzystają z jego pomocy, włącznie z ułatwianiem wsparcia religijnego w wojsku, w szpitalach, w zakładach karnych, w domach starców i w sierocińcach.

Republika Cypru

Konstytucja Republiki Cypru z 16 lipca 1960 r.

Art. 2

Dla celów niniejszej Konstytucji:

1. Wspólnotę grecką tworzą wszyscy obywatele Republiki pochodzenia greckiego, których językiem ojczystym jest grecki, i którzy dzielą greckie tradycje kulturowe bądź są członkami greckiej Cerkwi prawosławnej.
2. Wspólnotę turecką tworzą wszyscy obywatele Republiki pochodzenia tureckiego, których językiem ojczystym jest turecki, i którzy dzielą tureckie tradycje kulturowe bądź są Muzułmanami.

3. Obywatele Republiki, którzy nie podlegają pod przepisy paragrafu (1) lub (2) tego artykułu, w ciągu trzech miesięcy od wejścia tej konstytucji w życie, opowiedzą się jako osoby fizyczne za przynależnością bądź to do wspólnoty greckiej bądź tureckiej, ale, jeżeli należą oni do grupy religijnej, opowiedzą się także jako grupa religijna i na podstawie tej deklaracji uważani będą za członków danej wspólnoty.

Zakładając, że każdy obywatel Republiki, który przynależy do takiej grupy religijnej może zdecydować, iż nie zamierza pozostać przy wyborze grupy i w drodze napisanej i podpisanej deklaracji przesłanej w terminie miesiąca od daty wyboru grupy do właściwych Izb Wyznaniowych zadeklaruje przynależność do wspólnoty innej niż ta, do której przynależy dana grupa.

Zakładając następnie, że wybór takiej grupy religijnej nie jest zaakceptowany na tej podstawie, że liczba jej członków wynosi poniżej wymaganej, każdy członek takiej grupy może, w terminie jednego miesiąca od daty odmowy akceptacji takiego wyboru, zadeklarować w sposób opisany powyżej jako osoba fizyczna do której wspólnoty chciałby przynależać.

Na użytek niniejszego paragrafu „grupa religijna” oznacza grupę osób na stałe mieszkających na Cyprze, wyznających tę samą religię i bądź to należących do tego samego rytu lub podlegających tej samej jurysdykcji, których liczba, na dzień wejścia w życie konstytucji przewyższa tysiąc, z których co najmniej pięćset jest na ten dzień obywatelami Republiki.

4. Osoba, która staje się obywatelem Republiki w każdym czasie po upływie trzech miesięcy od dnia wejścia w życie tej konstytucji złoży swoją deklarację, o której mowa w paragrafie (3) tego artykułu w terminie trzech miesięcy od daty uzyskania obywatelstwa.

5. Grecki lub turecki obywatel Republiki, który podlega pod przepisy paragrafu (1) lub (2) tego artykułu może zawiesić przynależność do wspólnoty, której jest członkiem i przynależć do innej wspólnoty, na podstawie:

a. pisemnej i podpisanej deklaracji takiego obywatela, że chce takiej zmiany, przesłanej właściwemu urzędnikowi Republiki oraz przewodniczącym Greckiej i Tureckiej Izby Wyznaniowej;

b. zgody Izby Wspólnotowej tej drugiej wspólnoty;

6. Każda jednostka lub grupa religijna, którą uważa się za przynależną bądź to do wspólnoty greckiej, bądź tureckiej, zgodnie z postanowieniami paragrafu (3) tego artykułu może zawiesić przynależność do tej wspólnoty i przynależć do innej wspólnoty na podstawie:

a. pisemnej i podpisanej deklaracji takiej jednostki lub grupy religijnej, że chce takiej zmiany, przesłanej właściwemu urzędnikowi Republiki oraz przewodniczącym Greckiej i Tureckiej Izby Wyznaniowej;

b. zgody Izby Wspólnotowej tej drugiej wspólnoty.

7.a. Zamężna kobieta przynależy do wspólnoty swojego męża.

b. chłopiec lub dziewczyna przed ukończeniem dwudziestego pierwszego roku życia, o ile nie pozostaje w związku małżeńskim, przynależy do wspólnoty swojego ojca lub, jeżeli ojciec jest nieznan, a dziecko nie zostało adoptowane, do wspólnoty, do której należy matka.

Art. 18

1. Każdej osobie przynależy wolność myśli, sumienia i religii.
2. Wszystkie religie, których nauczanie lub obrzędy (ryty) nie są tajne, są wolne.
3. Wszystkie religie są równe wobec prawa. Bez naruszenia kompetencji Izby Wyznaniowych określonych w tej konstytucji, nie może zostać ustanowiony jakiegokolwiek prawodawczy, wykonawczy lub administracyjny akt Republiki dyskryminujący jakąkolwiek instytucję religijną lub religię.
4. Każda osoba jest wolna i ma prawo do wyznawania swojej wiary oraz do manifestowania swojej religii lub wierzeń poprzez sprawowanie kultu, nauczanie, praktykowanie czy przestrzeganie nakazów, indywidualnie lub we wspólnocie, prywatnie lub publicznie, a także prawo do zmiany swojej religii lub wierzeń.
5. Zabronione jest stosowanie przymusu fizycznego lub psychicznego w celu zmuszenia osoby do zmiany lub do powstrzymania jej przed zmianą jej religii.
6. Wolność do manifestowania religii lub wierzeń podlega jedynie takim ograniczeniom, jakie są przewidziane przez prawo, i które niezbędne są ze względu na bezpieczeństwo Republiki lub porządku konstytucyjnego lub bezpieczeństwo publiczne czy też porządek publiczny, a także ze względu na zdrowie publiczne lub moralność publiczną lub też na ochronę praw i wolności zagwarantowanych przez Konstytucję dla wszystkich osób.
7. Do czasu ukończenia przez osobę 16 roku życia, decyzja co do religii przez nią wyznawanej podjęta zostanie przez osobę sprawującą nad nią prawną opiekę.
8. Nikt nie może zostać zmuszony do płacenia podatku lub cła, przychody z których są szczególnie przeznaczane w całości czy też w części na rzecz religii innej niż religia tej osoby.

Art. 87

1. Izby Wyznaniowe, w odniesieniu do danej wspólnoty, posiadają kompetencje do sprawowania w granicach określonych przez tę konstytucję oraz zgodnie z paragrafem 3 tego artykułu, władzy ustawodawczej wyłącznie w następujących sprawach:
 - a. wszelkie sprawy religijne,
 - b. wszelkie sprawy nauczania, edukacji i kultury,
 - c. statusu osobowego,
 - d. składu oraz instancji sądów rozpatrujących sprawy cywilne dotyczące statusu osobowego oraz spraw religijnych,
 - e. w sprawach, w których występują interesy oraz instytucje o charakterze wspólnotowym, takie jak fundacje charytatywne i sportowe, ciała i stowarzyszenia utworzone w celu promowania dobrobytu danej wspólnoty,
 - f. nakładania osobistych podatków i danin na członków danej wspólnoty w celu zaspokojenia ich potrzeb, a także potrzeb ciał oraz instytucji przez nie kontrolowanych, zgodnie z postanowieniami artykułu 88,
 - g. w sprawach, w których w celu umożliwienia Izbie Wyznaniowej promowania celów przyjętych przez gminy składające się wyłącznie z członków danej wspólnoty, niezbędne staje się prawodawstwo subsydiarne w formie rozporządzeń bądź regulaminów w ramach prawa odnoszącego się do gmin,
 - h. w sprawach odnoszących się do wykonywania uprawnień kontrolnych wobec spółdzielni producentów i konsumentów oraz towarzystw kredytowych oraz do nad-

zoru nad funkcjami gmin składających się wyłącznie z członków danej wspólnoty, nadanych im przez tę konstytucję, pod warunkiem, że:

i. jakakolwiek wspólnotowa ustawa, rozporządzenie, regulamin czy decyzja stworzona czy podjęta przez Izbę Wyznaniową zgodnie z tym subparagrafem,

j. będzie bezpośrednio lub pośrednio sprzeczna lub niespójna z jakąkolwiek inną, która reguluje spółdzielnie producentów i konsumentów oraz towarzystwa kredytowe lub której podlegają gminy,

k. nic z tego, o czym mowa w paragrafie (i) tego przepisu nie będzie skonstruowane w sposób umożliwiający Izbie Reprezentantów stanowienie prawa odnoszącego się do wykonywania uprawnień przekazanych wspólnotom wyznaniowym przez ten subparagraf (h): (i) w pozostałych sprawach wyraźnie wskazanych przez konstytucję.

2. Nic z tego, co zawarto w subparagrafie (f) paragrafu 1 tego artykułu, nie będzie konstruowane w sposób uszczuplający prawo Izby Reprezentantów do nakładania, w zgodzie z postanowieniami tej konstytucji, jakichkolwiek podatków osobistych.

3. Jakakolwiek ustawa lub decyzja Izby Wyznaniowej stworzona czy podjęta w wykonaniu uprawnień przyznanych jej zgodnie z paragrafem 1 tego artykułu nie może zawierać niczego, co sprzeciwia się bezpieczeństwu Republiki lub porządkowi konstytucyjnemu lub bezpieczeństwu publicznemu czy też porządkowi publicznemu, a także zdrowiu publicznemu lub moralności publicznej lub ochronie praw i wolności zagwarantowanych przez konstytucję dla wszystkich osób.

Art. 110

1. Autokefaliczna grecka Cerkiew prawosławna Cypru nadal posiadać będzie wyłączone prawo regulowania i zarządzania swoimi sprawami wewnętrznymi oraz mieniem, zgodnie ze Świętymi Kanonami i obowiązującym w danym czasie Statutem, a Grecka Izba Wyznaniowa nie będzie działać w sposób naruszający to prawo.

2. Instytucja Vakf oraz Prawa i Zasady Vakf oraz odnoszące się do nich są uznane przez konstytucję. Wszystkie sprawy odnoszące się czy w jakikolwiek sposób wpływające na instytucję czy podstawę Vakf lub (wielu) vakf czy też jakichkolwiek dóbr vakf, w tym dóbr należących do meczetów lub jakichkolwiek innych muźulmańskich instytucji religijnych, regulowane są wyłącznie przez prawa i zasady Vakf oraz ustawy i rozporządzenia uchwalone lub wydane przez Turecką Izbę Wyznaniową i jakikolwiek akt ustawodawczy, wykonawczy czy inny, nie może stać w sprzeczności, uchylać lub ingerować w te prawa i zasady Vakf oraz ustawy i rozporządzenia Tureckiej Izby Wyznaniowej.

3. Jakikolwiek prawo odnoszące się do spraw religijnych posiadane zgodnie z prawem Kolonii Cypru obowiązującym tuż przed wejściem w życie tej konstytucji, przez kościół grupy religijnej, do której stosuje się postanowienia paragrafu (3) artykułu (2), będzie nadal posiadane przez ten kościół w dniu wejścia w życie tej konstytucji a także po nim.

Art. 111

Zgodnie z postanowieniami tej konstytucji jakakolwiek sprawa mająca związek z zaręczynami, małżeństwem, rozwodem, nieważnością małżeństwa, separacją sądową czy przywróceniem praw małżeńskich lub też do stosunków rodzinnych (innych niż legitymacja w drodze wyroku sądu czy adopcja) członków greckiej Cerkwi prawosławnej lub grupy religijnej, do której stosuje się przepis paragrafu (3) artykułu (2),

w dniu wejścia w życie konstytucji bądź później, regulowane będą przez prawo greckiej Cerkwi prawosławnej lub kościoła danej grupy religijnej i poddane są kognicji trybunału tego kościoła i żadna z Izb Wyznaniowych nie ma władzy do działania w sposób niezgodny z przepisami prawa.

Nic z tego, co zawarto w paragrafie 1 tego artykułu, nie wyłącza stosowania przepisów paragrafu (5) artykułu (90) do wykonywania jakiegokolwiek wyroku bądź orzeczenia takiego trybunału.

Republika Grecji

Konstytucja Republiki Grecji z 9 lipca 1975 r.

Art. 3

1. Dominującą religią Grecji jest religia wschodnioprawosławnego kościoła chrześcijańskiego. Prawosławny kościół Grecji, uznający Pana Naszego Jezusa Chrystusa za głowę kościoła, jest nierozzerwalnie związany w swoich dogmatach z Wielkim Kościołem w Konstantynopolu, ze wszystkimi kościołami chrześcijańskimi i z każdym kościołem chrześcijańskim skupiającym współwyznawców, przestrzegającym niezmiennie, podobnie jak inne kościoły, świętych kanonów apostoelskich i synodalnych oraz świętych tradycji. Kościół jest autokefaliczny i zarządzany przez Święty Synod, w skład którego wchodzi sprawujący aktualnie swe funkcje biskupi oraz przez Stały Święty Synod, który, wywodząc się ze Świętego Synodu, jest tworzony tak, jak jest to zapisane w Karcie Statutowej Kościoła i zgodnie z postanowieniami Księgi Patriarchalnej z 29 czerwca 1850 r. oraz Aktu Synodalnego z 4 września 1928 r.

2. Postanowienia kościelne wprowadzone w niektórych regionach państwa nie są sprzeczne z postanowieniami poprzedniego ustępu.

3. Tekst Pisma świętego jest niezmienny. Oficjalne tłumaczenie Pisma w każdej innej formie językowej, bez uprzedniej zgody Kościoła autokefalicznego Grecji oraz wielkiego Kościoła w Konstantynopolu, jest zabronione.

Art. 13

2. Zapewnia się wolność wszystkich wyznawanych religii; praktyki religijne związane z ich wyznawaniem mogą odbywać się bez przeszkód i są chronione ustawowo. Odbywanie praktyk religijnych nie może być zagrożeniem dla porządku publicznego lub dobrych obyczajów. Prozelityzm jest zabroniony.

Art. 105

1. Półwysep Athos, który poczynając od Megali Vigła stanowi terytorium Góry Athos, zgodnie ze swym starożytnym uprzywilejowanym statusem jest autonomiczną częścią państwa greckiego, zachowującą swoją suwerenność. W aspekcie duchowym Góra Athos podlega bezpośredniej jurysdykcji Patriarchatu Ekumenicznego. Wszyscy ci, którzy żyją tam jako zakonnicy uzyskują obywatelstwo greckie od momentu nowicjatu, bez konieczności dopełniania dodatkowych formalności.

2. Góra Athos jest zarządzana, zgodnie ze swoim ustrojem, przez dwadzieścia świętych klasztorów, na które jest podzielony Półwysep Athos; jego terytorium jest niezbywalne.

Administracja sprawowana jest przez reprezentantów świętych klasztorów, którzy tworzą świętą wspólnotę. Bezwzględnie zabronione jest wprowadzanie jakichkolwiek zmian do systemu administracyjnego dotyczącego liczby klasztorów na Górze Athos,

jak również do przyjętego tam porządku hierarchicznego lub w stosunkach wzajemnych między wspólnotą a jej poddanymi; na tym terytorium zabronione jest osiedlanie innowierców i heretyków.

3. Szczegółowe określenie statusu Góry Athos oraz zasad jego wypełniania zawarte jest w Karcie Statutowej Góry Athos, opracowanej i przyjętej przez dwadzieścia świętych klasztorów przy udziale reprezentantów państwa, ratyfikowanej przez Patriarchat Ekumeniczny i Izbę Deputowanych Grecji.

4. Ścisłe przestrzeganie ustroju Góry Athos z punktu widzenia życia duchowego jest pod najwyższym nadzorem Patriarchatu Ekumenicznego oraz z administracyjnego punktu widzenia pod nadzorem państwa, do którego należy ponadto wyłącznie obowiązek utrzymania porządku publicznego i bezpieczeństwa publicznego.

5. Wymienione wyżej pełnomocnictwa państwa są sprawowane przez gubernatora, którego prawa i obowiązki określone są ustawowo.

Ustawa określa także władzę sądową, sprawowaną przez władze klasztorne i świętą wspólnotę oraz przywileje celne i podatkowe, przyznane Górze Athos.

Królestwo Danii

Konstytucja Królestwa Danii z 5 czerwca 1953 r.

§ 4

Ewangelicki Kościół luteranski jest kościołem państwowym Danii i jako taki jest wspierany przez państwo.

§ 67

Obywatelom gwarantuje się swobodę tworzenia wspólnot dla wyrażania wiary w Boga w sposób zgodny z ich przekonaniami, z zastrzeżeniem, że nie będzie nauczane ani podejmowane nic, co jest przeciwne porządkowi publicznemu i moralności.

Republika Finlandii

Konstytucja Republiki Finlandii z 11 czerwca 1999 r.

Art. 76

Przepisy dotyczące organizacji i administracji Kościoła ewangelicko-luteranckiego zawarte są w ustawie o kościele.

Tryb ustawodawczy dla uchwalenia ustawy o kościele i prawo inicjatywy w tym zakresie określone są szczegółowo w ustawie o kościele.

Republika Malty

Konstytucja Republiki Malty z 21 września 1964 r.

Art. 2

1. Religią Malty jest wyznanie rzymskokatolickie.

2. Władze Kościoła rzymskokatolickiego mają obowiązek i prawo nauczania, które zasady są sprawiedliwe, a które są złem.

3. Nauczanie religijne wiary rzymskokatolickiej powinno być zapewnione w każdej szkole publicznej jako część obowiązkowego programu nauczania.

Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii

Przysięga Koronacyjna Monarchów Wielkiej Brytanii z 1688 r.

Arcybiskup lub biskup powie,
Czy uroczyście przyrzekacie rządzić ludem tegoż Królestwa Anglii i Ziemi do niego należących, zgodnie ze statutami uchwalonymi przez parlament, a także zgodnie z prawami i zwyczajami przez tenże zatwierdzonymi?

Król i Królowa powiedzą,
Uroczyście przyrzekamy tak czynić.

Arcybiskup lub biskup,
Czy wykonując swoją władzę uczynicie prawo i sprawiedliwość w miłosierdziu podstawą wszelkich swoich wyroków?

Król i Królowa,
Tak uczynimy.

Arcybiskup lub biskup,
Czy będziecie całą swoją potęgą zachowywać prawa Boże, prawdziwe nauczanie Ewangelii oraz zreformowaną protestancką religię ustanowioną przez prawo? I czy zachowacie przynależne biskupom i duchownym tego Królestwa oraz kościołom im powierzonym wszelkie te prawa i przywileje, które im, lub któremukolwiek z nich, prawo przyznaje lub przyzna w przyszłości?

Król i Królowa,
Wszystko to przyrzekamy uczynić.

Wówczas to, Król i Królowa położywszy dłoń na świętą Ewangelię mówią,

Król i Królowa,

Obietnic, które właśnie złożyłem dotrzymam i dochowam. Tak mi dopomóż Bóg. Następnie Król i Królowa całują Księgę.

Republika Austrii

Ustawa zasadnicza z 21 grudnia 1867 r. o ogólnych prawach obywateli królestw i landów reprezentowanych w Radzie Cesarstwa.

Art. 15

Każdy uznany prawnie kościół i wspólnota religijna są uprawnione do publicznego sprawowania wspólnego kultu, samodzielnie porządkują i zarządzają swoimi sprawami wewnętrznymi oraz pozostają w posiadaniu i użytkowaniu swoich instytucji, fundacji i funduszy przeznaczonych do celów kultowych, edukacyjnych i charytatywnych. Są jednak, jak każda wspólnota, poddane ogólnym prawom państwowym.

Królestwo Belgii

Konstytucja Królestwa Belgii z 7 lutego 1831 r.

Art. 19

Wolność wyznań dotycząca ich praktykowania publicznego, jak również wolność manifestowania swoich opinii w każdej sprawie, są gwarantowane oprócz zwalczania przestępstw popełnionych przy okazji korzystania z tych wolności.

Art. 20

Nikt nie może być zmuszany do udziału w jakikolwiek sposób w aktach i obrzędach jakiegokolwiek kultu religijnego ani też do przestrzegania świąt przezeń ustanowionych.

Art. 21

Państwo nie ma prawa interweniować ani w mianowanie, ani we wprowadzanie na urząd duchownych jakiegokolwiek wyznania, jak też zabraniać im utrzymywania kontaktów ze swymi przełożonymi lub publikowania swych aktów; w tym ostatnim przypadku stosuje się zwykle zasady odpowiedzialności w dziedzinie prasy i publikacji.

Art. 181

1. Uposażenia i emerytury duchownych zapewnia państwo, niezbędne w tym celu środki są ustanawiane corocznie w budżecie.

2. Uposażenia i emerytury delegatów organizacji uznawanych przez prawo, które zapewniają wsparcie moralne według pozawyznaniowych koncepcji filozoficznych są zapewnione przez państwo, a niezbędne w tym celu środki są corocznie ustanawiane w budżecie.

Wielkie Księstwo Luksemburga

Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga z 17 października 1868 r.

Art. 19

Gwarantuje się wolność religii, wolność praktykowania i uprawiania kultu oraz wolność wyznawania własnych poglądów religijnych, jednakże przestępstwo popełnione w trakcie korzystania z tych wolności podlega karze.

Art. 22

Ingerencja państwa w sprawy powoływania i obsadzania hierarchów związków wyznaniowych, trybu powoływania i odwoływania ze stanowisk innych osób duchownych, prawa każdej z tych osób do porozumiewania się ze swoimi przełożonymi oraz publikowania swoich aktów i decyzji, jak również stosunki kościoła z państwem będą przedmiotem umów między państwem a kościołem, przedstawionych Izbie Poselskiej w celu uchwalenia przepisów regulujących zakres tej ingerencji.

Republika Federalna Niemiec

Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r.

Art. 4

1. Wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych i światopoglądów religijnych jest nienaruszalna.

2. Zapewnia się swobodne wykonywanie praktyk religijnych.

Art. 140

Postanowienia art. 136, 137, 138, 139 i 141 Konstytucji Niemieckiej z dnia 11 sierpnia 1919 r. są częścią składową niniejszej ustawy zasadniczej.

Konstytucja Weimarska z 11 sierpnia 1919 r.

Art. 136

1. Prawa cywilne i obywatelskie nie są uzależnione i nie podlegają ograniczeniom ze względu na wykonywanie wolności religijnej.

2. Korzystanie z praw cywilnych i obywatelskich, jak również dostęp do urzędów publicznych, nie zależą od wyznawania jakiegokolwiek religii.

3. Nikt nie jest obowiązany ujawniać swoich przekonań religijnych. Władze mają prawo pytać o przynależność do związku wyznaniowego tylko o tyle, o ile od tego zależą pewne prawa i obowiązki lub wymagają tego zarządzone ustawą badania statystyczne.

4. Nikogo nie można zmuszać do wykonywania jakiegokolwiek czynności kościelnej albo do wzięcia udziału w uroczystościach i praktykach religijnych lub do użycia religijnej formy przysięgi.

Art. 137

1. Nie ma żadnego kościoła państwowego.

2. Poręcza się wolność zrzeszania się w stowarzyszenia religijne. Łączenie się stowarzyszeń religijnych w obrębie terytorium Rzeszy nie podlega żadnym ograniczeniom.

3. Każdy związek wyznaniowy samodzielnie załatwia swoje sprawy i zarządza nimi w granicach ustaw obowiązujących dla wszystkich. Obsadza on swoje urzędy bez współdziałania państwa lub gmin cywilnych.

4. Związki wyznaniowe uzyskują zdolność prawną zgodnie z ogólnymi przepisami prawa cywilnego.

5. Związki wyznaniowe pozostają korporacjami prawa publicznego, o ile były nimi dotychczas. Innym związkom wyznaniowym należy na ich wniosek zapewnić te same prawa, o ile swoją organizacją i liczbą członków dają rękojmię trwałości. O ile kilka tego rodzaju korporacji publicznoprawnych łączy się w związek, to i ten związek jest korporacją publicznoprawną.

6. Związki wyznaniowe, które są korporacjami prawa publicznego mogą pobierać podatki na podstawie cywilnych list podatkowych, stosownie do krajowych przepisów prawnych.

7. Ze związkami wyznaniowymi zrównane będą stowarzyszenia, które stawiają sobie jako zadanie wspólne zachowywanie jakiegokolwiek światopoglądu.

8. O ile wykonywanie tych przepisów wymaga dalszej regulacji, należy to do ustawodawstwa krajowego.

Art. 138

1. Świadczenia państwowe dla związków wyznaniowych, opierające się na ustawie, umowie albo szczególnych tytułach prawnych, będą uregulowane na nowo przez ustawodawstwo krajowe. Zasady w tym zakresie ustanawia Rzesza.

2. Poręcza się własność i inne prawa stowarzyszeń i związków wyznaniowych do ich zakładów, fundacji i innego majątku, przeznaczonych dla celów kultu, nauczania i dobroczynności.

Art. 139

Niedziela i inne uznane przez państwo dni świąteczne są chronione ustawowo jako dni wolne od pracy i duchowego doskonalenia.

Art. 141

W razie istnienia zapotrzebowania na odprawianie służy Bożej i udzielanie pociechy duchowej w wojsku, szpitalach, więzieniach i innych zakładach publicznych należy dopuścić związki wyznaniowe do odprawiania czynności religijnych, z wyłączeniem jednak wszelkiego przymusu.

Królestwo Szwecji

Konstytucja Królestwa Szwecji z 28 lutego 1974 r. z późniejszymi zmianami, tekst jednolity z 26 listopada 1998 r.

Rozdział 8 § 6

Przepisy o gminach wyznaniowych ogłasza się w drodze ustawy.

Ustawa powinna również określać przepisy o podstawach [działania] Kościoła Szwedzkiego jako gminy wyznaniowej.

W odniesieniu do zmiany, uzupełnienia lub uchylecia tego typu ustaw stosuje się postanowienia § 16 o zmianie Aktu o Riksdagu.

Republika Francuska

Konstytucja Republiki Francuskiej z 4 października 1958 r.

Art. 1

Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną. Zapewnia ona równość wobec prawa wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania.

Ustawa z 9 grudnia 1905 r. o rozdziale kościołów od państwa

Art. 1. Republika zapewnia wolność sumienia. Gwarantuje wolne wyznawanie kultów, które może podlegać ograniczeniom jedynie z powodu ochrony porządku publicznego.

Art. 2. Republika nie uznaje, nie utrzymuje ani nie subwencjonuje żadnego kultu. W konsekwencji z dniem 1 stycznia, który nastąpi po promulgacji obecnej ustawy, zostają zniesione budżety państwa, departamentów i gmin oraz wszystkie wydatki dotyczące praktykowania kultów. Jednakże mogą być wpisane sumy budżetowe wydatków dotyczących kapelanów i przeznaczone dla zabezpieczenia wolności praktykowania kultów w zakładach publicznych, takich jak: licea, gimnazja, szkoły, hospicja, miejsca azyłu i więzienia.

Królestwo Holandii (Niderlandów).

Konstytucja Królestwa Holandii z 28 marca 1814 r. z późn. zm.

Art. 6

1. Każdy ma prawo, indywidualnie, jak też wspólnie z innymi, do swobodnego wyznawania swoich przekonań religijnych czy światopoglądowych, ale każdy ponosi za to odpowiedzialność przewidzianą w ustawie.

2 Ustawa może określić sposób korzystania z powyższego prawa poza budynkami i terenami zamkniętymi, ustalając przepisy mające na celu ochronę zdrowia, interesy ruchu drogowego oraz zwalczanie lub zapobieganie naruszeniom porządku.

Republika Czeska

Czeska Karta Praw Podstawowych i Wolności z 16 grudnia 1992 r.

Art. 2

1. Państwo jest oparte na wartościach demokratycznych i nie może być skrępowane ani wyłączną ideologią, ani wyznaniem religijnym.

Art. 16

2. Kościół i związki wyznaniowe zarządzają swoimi sprawami, zwłaszcza powołują swoje organy, powołują swoich duchownych oraz tworzą zakonne i inne kościelne instytucje, niezależnie od organów państwowych.

Republika Estonii

Konstytucja Republiki Estonii z 28 czerwca 1992 r.

Art. 40

2. Przynależność do kościołów i wspólnot religijnych jest dobrowolna. Kościół państwowy nie istnieje.

Królestwo Hiszpanii

Konstytucja Królestwa Hiszpanii z 28 grudnia 1978 r.

Art. 16

1. Zapewnia się jednostkom i wspólnotom wolność w sferze ideologii, religii i kultu. Korzystanie z tych wolności podlega tylko takim ograniczeniom, jakie są konieczne dla utrzymania ładu publicznego chronionego przez ustawę.

2. Nikt nie może być zobowiązany do składania oświadczeń co do swej ideologii, religii lub swych przekonań.

3. Żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego. Władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują wynikające z tego stosunki współpracy z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniem.

Republika Irlandii

Konstytucja Republiki Irlandii z 1 lipca 1937 r.

Preambuła

W imię Trójcy Przenajświętszej, od której pochodzi wszelka władza, i do której muszą być skierowane – jako celu ostatecznego – wszelkie ludzkie uczynki i działania państwowe,

My, Naród Irlandii, pokornie uznając wszystkie nasze obowiązki wobec naszego Pana Boga, Jezusa Chrystusa, który wspomagał naszych Ojców przez wieki próby (...).

Art. 44

1. Państwo uznaje, iż publiczne oddawanie czci i hołdu jest należne Bogu Wszechmogącemu. Ono utrzymuje Jego Imię w poszanowaniu i szacunku oraz poważa religię.

2.1. Każdemu obywatelowi gwarantuje się wolność sumienia, wolność wyznania i praktykowania religii, z uwzględnieniem zasad porządku publicznego i moralnego.

2. Państwo zobowiązuje się nie wspomagać finansowo żadnej religii.

3. Państwo nie stwarza ograniczeń prawnych ani nie dyskryminuje ze względu na wyznawaną religię, wierzenia lub status.

4. Ustawodawstwo o pomocy państwa dla szkół nie może wprowadzać dyskryminacji między szkołami prowadzonymi przez różne wyznania religijne ani nie może naruszać prawa każdego dziecka do uczęszczania do szkoły otrzymującej dotacje publiczne, bez konieczności brania udziału w edukacji religijnej prowadzonej w takiej szkole.

5. Każde wyznanie religijne ma prawo zarządzać własnymi sprawami, posiadać, nabywać i zarządzać własnością, zarówno ruchomą, jak i nieruchomą, oraz utrzymywać instytucje dla celów religijnych lub dobroczynnych.

6. Własność każdego wyznania religijnego bądź instytucji edukacyjnej nie podlega przejęciu przez państwo, z wyjątkiem przekształcenia w niezbędne zakłady użyteczności publicznej, po wypłaceniu odszkodowania.

Republika Litewska

Konstytucja Republiki Litewskiej z 25 października 1992 r.

Preambuła

Państwo litewskie, ustanowione wiele wieków temu i zbudowane na chrześcijańskich fundamentach kulturalnych jednoczących Europę, stanowi integralną część europejskiej wspólnoty narodów.

Art. 43

Państwo uznaje tradycyjne kościoły i organizacje religijne Litwy, zaś inne kościoły i organizacje religijne, jeżeli mają oparcie w społeczeństwie, a ich nauka i obrzędy nie są sprzeczne z ustawą i moralnością.

Uznane przez państwo kościoły i organizacje religijne mają osobowość prawną.

Kościoły i organizacje religijne bez przeszkód głoszą swą naukę, odprawiają obrzędy, posiadają domy modlitwy, instytucje dobroczynne i szkoły przygotowujące duchownych.

Kościoły i organizacje religijne bez przeszkód rządzą się swymi kanonami i statutami.

Pozycję kościołów i organizacji religijnych w państwie określa porozumienie albo ustawa.

Nauka głoszona przez kościoły i organizacje religijne, wszelka inna działalność wyznaniowa, także domy modlitwy nie mogą być wykorzystywane w celach sprzecznych z Konstytucją i ustawami.

W Litwie nie istnieje religia państwowa.

Republika Łotewska

Konstytucja Republiki Łotwy z 15 lutego 1922 r.

Art. 99

Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i przekonania religijnego. Kościół jest oddzielony od państwa.

Rzeczpospolita Polska

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.

Art. 25

1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione.

2. Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.

3. Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności

każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego.

4. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy.

5. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami.

Republika Portugalii

Konstytucja Republiki Portugalii z 2 kwietnia 1976 r.

Art. 41

1. Wolność sumienia, religii i kultu jest nienaruszalna.

4. Kościoły i inne wspólnoty religijne są rozdzielone od państwa i są wolne w swojej organizacji oraz wykonywaniu swoich funkcji i sprawowaniu kultu.

5. Zapewnia się wolność nauczania wszelkich religii prowadzonego w obrębie danego wyznania, a także wolność korzystania z własnych środków społecznego przekazu w celu prowadzenia swojej działalności.

Republika Słowacji

Konstytucja Republiki Słowacji z 1 września 1992 r.

Preambuła

W poczuciu cyrylo-metodyjskiego dziedzictwa duchowego i historycznej spuścizny Wielkich Moraw.

Art. 1

Republika Słowacka jest państwem suwerennym, demokratycznym i prawnym. Nie jest związana żadną ideologią ani religią.

Art. 24

1. Gwarantuje się wolność myśli, sumienia, wyznania religijnego i wiary. Prawo obejmuje możliwość zmiany wyznania religijnego lub wiary. Każdy ma prawo do niewyznawania żadnej religii. Każdy ma prawo publicznie okazywać swoje przekonania.

2. Każdy ma prawo swobodnie wyrażać swoją religię lub wiarę, indywidualnie bądź wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, poprzez nabożeństwo, czynności religijne, zachowanie obrzędów albo uczestnicząc w ich nauczaniu.

3. Kościoły i wspólnoty religijne zarządzają samodzielnie swoimi sprawami, zwłaszcza ustanawiając swoje organy, swoich duchownych, zapewniając naukę religii i zakładając zakonne i inne kościelne instytucje niezależne od organów państwowych.

4. Wykonywanie praw określonych w ustępach od 1 do 3 można ograniczyć tylko ustawą, gdy chodzi o uregulowanie niezbędne w demokratycznym społeczeństwie dla ochrony porządku publicznego, zdrowia i moralności albo praw i wolności innych.

Republika Słowenii

Konstytucja Republiki Słowenii z 23 grudnia 1991 r.

Art. 7

Państwo i wspólnoty religijne są rozdzielone. Wspólnoty religijne są równouprawnione; przysługuje im swoboda działalności.

Republika Węgier

Konstytucja Republiki Węgierskiej z 18 sierpnia 1949 r. z późn. zm.

§ 60

1. W Republice Węgierskiej każdemu przysługuje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania.

2. Prawo to obejmuje swobodę wyboru lub przyjęcia wyznania albo innego przekonania, przysługującą każdemu swobodę uzewnętrzniania swego wyznania lub przekonania przez branie bądź zaniechanie udziału w aktach i obrzędach religijnych albo w inny sposób, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie bądź prywatnie, jak również swobodę praktykowania i nauczania.

3. W Republice Węgierskiej kościół jest oddzielony od państwa.

4. Do przyjęcia ustawy o wolności sumienia i wyznania wymagane są głosy dwóch trzecich deputowanych do Zgromadzenia Krajowego.

Republika Włoch

Konstytucja Republiki Włoch z 27 grudnia 1947 r.

Art. 7

Państwo i Kościół katolicki są każde we własnym zakresie niezależne i suwerenne.

Ich stosunki są regulowane przez Pakty Laterańskie. Zmiany Paktów¹, przyjęte przez obie strony, nie wymagają procedury rewizji konstytucyjnej.

Art. 8

Wszystkie wyznania religijne są jednakowo wolne wobec prawa.

Wyznania religijne inne niż katolickie mają prawo organizowania się według własnych przepisów, o ile nie są one sprzeczne z włoskim porządkiem prawnym.

Ich stosunki z państwem są regulowane przez ustawę na podstawie porozumień z właściwymi przedstawicielstwami.

Unia Europejska

Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy z 29 października 2004 r.

Preambuła

Inspirowani kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka, jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne,

Wierząc, że Europa, zjednoczona po gorzkich doświadczeniach zamierza wciąż podążać drogą cywilizacji, postępu i dobrobytu, dla dobra wszystkich jej mieszkańców, także tych najsłabszych i najbardziej poszkodowanych; że zamierza pozostać kontynentem otwartym na kulturę, wiedzę i postęp społeczny; oraz że zamierza pogłębiać demokratyczny charakter i przejrzystość swojego życia publicznego, a także dążyć do pokoju, sprawiedliwości i solidarności na świecie,

¹ Pakty Laterańskie zostały zmodyfikowane umową konkordatową z 18 lutego 1984 r. wykonaną przez ustawę z 25 marca 1985 r., nr 121 (GU z 10 kwietnia 1985 r., nr 85, dodatek).

Przekonani, że narody Europy, pozostając dumne ze swojej tożsamości narodowej i historii, zdecydowane są pokonać dawne podziały oraz, zjednoczone jeszcze silniej, ukształtować wspólną przyszłość,

Przekonani, że „zjednoczona w różnorodności” Europa daje im najlepszą możliwość dalszego prowadzenia, w poszanowaniu praw każdej jednostki i ze świadomością odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń i naszej Planety, ogromnego przedsięwzięcia, które uczyni ją uprzywilejowanym obszarem ludzkiej nadziei,

Zdecydowani kontynuować dzieło dokonane w ramach Traktatów ustanawiających Wspólnoty Europejskie i Traktatu o Unii Europejskiej poprzez zapewnienie ciągłości dorobku wspólnotowego.

Art. I-52, dotyczący statusu kościołów i organizacji niewyznaniowych

1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w państwach członkowskich i nie narusza tego statusu.

2. Unia szanuje na równi status organizacji światopoglądowych i niewyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego.

3. Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia utrzymuje z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog.

Parlament Europejski

Rezolucja dotycząca kobiet i fundamentalizmu przyjęta 13 marca 2002 r.

Europejskie tradycje i wartości na polu poszanowania dla praw podstawowych, demokracji, państwa prawa i świeckiej natury państwa są cenne i nieustannie szerzą się w społeczeństwie, w oparciu o wciąż rozwijające się nowe potrzeby (...) oraz, że państwa mają zagwarantować jednostkowe prawa i wolności oraz uznanie wolności wyznania; zważywszy, że prawo do wolności religijnej, w tym prawo do zmiany wiary, prawo do nieposiadania religii oraz prawo do praktykowania własnej wiary zawarte są w wielu traktatach międzynarodowych oraz tradycjach konstytucyjnych państw członkowskich.

Traktat o Unii Europejskiej z 2 lutego 1992 r.

Art. 6 (F)

1. Unia jest ustanowiona na zasadach wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz praworządności, na zasadach, które są wspólne dla państw członkowskich.

2. Unia respektuje podstawowe prawa zagwarantowane w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, podpisanej w Rzymie 4 listopada 1950 r. oraz prawa wynikające z tradycji konstytucyjnych, wspólnych dla państw członkowskich, jako ogólne prawa wspólnoty.

3. Unia respektuje tożsamości narodowe państw członkowskich.

4. Unia zapewnia sobie środki konieczne do osiągnięcia swoich celów i prowadzenia swoich polityk.

Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską z 25 marca 1957 r.

Art. 2 (2)

Zadaniem Wspólnoty jest, poprzez ustanowienie wspólnego rynku oraz unii gospodarczej i walutowej oraz poprzez realizację wspólnych polityk lub działań określonych w artykułach 3 i 4, przyczynianie się w całej Wspólnocie do harmonijnego, zrównoważonego i trwałego rozwoju działań gospodarczych, wysokiego poziomu zatrudnienia i ochrony socjalnej, równości pomiędzy mężczyznami a kobietami, trwałego i nieinflacyjnego wzrostu, wysokiego stopnia konkurencyjności i zbieżności przedsięwzięć gospodarczych, wysokiego poziomu ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego, podnoszenia standardu i jakości życia, spójności gospodarczej i społecznej oraz solidarności pomiędzy państwami członkowskimi.

Art. 151 (128)

1. Wspólnota przyczynia się do rozkwitu kultur państw członkowskich, respektując ich narodową i regionalną różnorodność, jednocześnie uwypuklając wspólne dziedzictwo kulturowe.

4. Wspólnota uwzględnia aspekty kulturowe w swoich działaniach podejmowanych na mocy innych przepisów niniejszego Traktatu, w szczególności w celu poszanowania i popierania różnorodności kultur wchodzących w jej skład.

Deklaracja nr 11 z 2 października 1997 r.

Unia przestrzega i nie narusza statusu, z jakiego korzystają zgodnie z prawem krajowym kościoły i stowarzyszenia lub wspólnoty religijne w państwach członkowskich.

Unia przestrzega na równi statusu organizacji filozoficznych i nie wyznaniowych.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 8 grudnia 2000 r.

Art. 10

Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub światopoglądu, wolność wyznawania swojej religii lub światopoglądu, pojedynczo lub wspólnie z innymi, publicznie albo prywatnie, poprzez uczestnictwo w nabożeństwach, nauczanie, zwyczaje i obrządki.

Art. 22

Unia szanuje wielość kultur, religii i języka.

SUMMARY

The subject of these considerations is divided into three parts. The first part touches the issue of the place of churches and philosophical and non-confessional organizations in a multicultural civil society in the integration process in Europe. In the second part, the constitutional principles of the Member States of the European Union relating to the relationship between these states and the churches are treated of. The third part focuses on the relations between the state and the churches in the treaties of the European Union.

1. Europe is pluralistic and flexible at the same time when it comes to culture and religion. The main feature of the “europeity” is openness and, probably most important, cultural diversity and pluralism. However, there is much difficulty with elaborating one, common European model, which is the consequence of a religious, cultural and political pluralism. On the European continent, across the ages, a very interesting and productive synthesis of the elements coming from different cultures: Greek, Roman as well as Judeo-Christian culture, and then Celtic, German and Slavic took place. None other continent proved to be as open to the Christianity and did not made its synthesis with its own culture, like Europe did. And no other element of the European culture proved to be so persistent like Christianity, in spite of the pressure of counter-standing beliefs and ideologies and in spite of its divisions.

Modern version of civil society underlines a few dimensions. A civil society is a net of forms, institutions, having various functions, not only economical but also religious, cultural, social, all of them playing an important part in the process of social integration. Affiliation of an individual to the institution of civil society takes place on a voluntary basis. Civil society is a place of forming a collective will and the representation of citizens. The organizations of civil society play an important part of “intermediary bodies” between the individual and the state. Civil society introduces a subsidiarity space. The idea of subsidiarity opens a possibility of introducing the autonomic levels of authority in the relation to the state, but by the state acknowledged.

Contemporary debate on the idea of civil society focuses round the three axes: the liberal tradition, the tradition of communitarism and the theory of public authority. The liberal tradition perceives a citizen as an economic and rational factor of the

society, defined mostly by their rights and obligations. Citizens organize themselves in groups and take care of their right to freedom, guaranteed by the state. The theory of communitarianism perceives a citizen as a member of community based on values, that it has chosen on its own. A citizen has to customize their behavior to the beliefs of the community that is necessary as a network of connections between the individual and the state. The theory of public debate reconciles the liberals with the communitarians. This theory emphasizes the idea of communication and interaction. A democratic dialogue derives not only from the opinions but also from normative contents. The process of information becomes the process of making a decision, where a civil society agrees to their common values.

In Europe, many various subjects are taken into account by the model of civil society, including churches and non-confessional communities that play an important part in creating the civil society.

The model of church-state relations in the European Union Member States has emerged under the influence of conditions closely related with identity and culture of the nation, the history of confessional relations, the relation of the most significant political forces to religion and churches. In the European Union, religious freedom is perfectly harmonized with various legal systems, whereas it is based on the same liberal conception. In all of the Member States of the European Union, the principles of social-political system are contained within the rule of law principle. The specific solutions have however one common ground which is commonly acknowledged in Europe and considered to be an output of mankind - human rights. In a situation of dispute or ambiguity of the national laws in all of the Member States, the European Convention on Protection of Human Rights as well as the spirit of the international treaties are recognized.

Aside of individual subjects that is persons, there are other subjects of those freedoms: churches and other denominations as collective subjects. A person is the primary bearer of rights. However, the collective dimension plays instrumental and complementary part which means that the basic rights of churches and religious societies are guaranteed primarily for the individuals to protect their religious freedom.

II. The analysis of constitutions of the Member States of the European Union shows that one model of the church-state relations does not exist. In Europe there is a variety of models: the confessional states, where traditionally established national church can be found, secular states with radical separation, where a principle of equal treatment of churches is adopted without having regard to existing differences, secular states with friendly separation, respecting the presence of religion in the public sphere, where the principle of equal treatment is understood according to the distributable justice rule. Among the secular states with friendly separation, there are those that explicitly acknowledge the legal position of churches for some historical reasons and those that doesn't.

A. Confessional states are characterized by the presence of the national church or dominant religion. In those states, strict bounds between the state authority and the national church exist.

In the Republic of Cyprus, all religions whose doctrines or rites are not secret are free (art. 18 § 2), and are equal before the law. Without prejudice to the competence of the Communal Chambers under this Constitution, no legislative, executive or administrative act of the Republic shall discriminate against any religious institution or religion (art. 18 § 3). The regulations of the constitution lead into direction of secular state, but nowadays the Orthodox religion and the Muslim religion fulfill one of the criteria of biconfessional character of the Republic, although their status does not necessarily mean discrimination of the other religions.

In Denmark, The Evangelical Lutheran Church shall be the Established Church of Denmark and, as such, it shall be supported by the State (§ 4). The separation between the state and the Church of Denmark is not formally possible without previously amending the constitution. Danish Popular Church is a national church with a public mission consisting of securing the religious acts and functions Evangelical Lutherans as well as a democratic institution for the major part of Danish society with its own administrative representation.

Finland does not acknowledge any special status to the Evangelical Lutheran Church, however it remains dependant on the state. There are two churches in Finland that as a public law entities enjoy with broad autonomy: the Lutheran Church and the Orthodox Church.

In Greece the prevailing religion is that of the Eastern Orthodox Church of Christ (art. 3 § 1). The term the Orthodox Church of Greece does not refer to all the Orthodox on the Greek territory but solely to the Autocephalic Church. The Mount of Athos is a self-governing part of the Greek State.

The religion of Malta is the Roman Catholic Apostolic Religion, and the authorities of the Roman Catholic Apostolic Church have the duty and the right to teach which principles are right and which are wrong (art. 2 § 1-2). The content of this regulations is perceived not as a precept but as a statement of a fact. The Maltese model leads to more balanced position of the Catholic Church in relation to constitutional freedom of religion guarantees.

In the United Kingdom, mostly because of the *common law* system and the differences of the Scottish law, the established national church exists solely in England (the Anglican Church), while churches in Wales and Ireland are separated from the state. The Scottish Church in Scotland resembles an established church, however its establishment is less significant than in the case of the Church of England. It is proclaimed the national church by the special act.

Irrespective of being Catholic, Protestant or Orthodox country, the system of prevailing religion means no more than a constitutional principle stating that public institutions take into consideration religious beliefs of the majority of the population, without discriminating those citizens belonging to the minorities. It should be noticed that in those countries the relations between the state and the churches are constantly changing, leading to broader church autonomy. Therefore, this model is nowadays more theoretical and historical than showing realistic relations between church and state. It can be stated that the model of confessional state in Europe goes to history.

B. The radical separation of church and state is closely connected with the liberal-individual approach in which it the state outdistance itself from any evaluations or

references to religion. The state considers religion to be a private issue and does not conclude agreements with churches.

France is a secular Republic (art. 1). The concept of secularity of the state, formerly a synonym of an aggressive secularity, is contemporary characterized by the indifference of the state in relation to church.

In the Netherlands everyone shall have the right to manifest freely his religion or belief, either individually or in community with others (art. 6 § 1). Not only the freedom to having one's own religious or non-religious convictions is under constitutional protection but also the freedom to act accordingly to those convictions.

The Irish State acknowledges that the homage of public worship is due to Almighty God (art. 44 § 1) but it does not endow any religion (art. 44 § 2,4), having regard to the self-governance of the churches (art. 44 § 2,5). It is the model of separation rejecting any form of laicism.

C. The friendly separation between church and state is closely connected with liberal-social approach. The role of the state is not limited to taking actions against the infringement of the fundamental rights but also embraces creating conditions for effective executing those rights. In constitutions of these countries, many different phrases are used to define relations between church and state but the content of those regulations is identical. In this model the following can be distinguished: 1) secular states with explicitly established the legal position of churches because of historical reasons and 2) secular states without explicitly established the legal position of one of the churches.

1. The Member States of European Union that have explicitly established a church because of historical reasons underline the independence of national law from church law on the one hand and provide financial aid for the churches on the other.

In Austria Every legally recognized church or religious society has the right to communal public worship, to order and manage independently its internal affairs (art. 15). The principle of secularity of the state excludes the existence of a national church and presumes that the relations between state and legally established churches are regulated according to the principles of equality and neutrality.

In Belgium freedom of worship, public practice of the latter is guaranteed (art. 19). The state favors freedom and independence of the church, providing the aid in a range similar to cultural sphere.

In Bulgaria the religious institutions are separated from the state(art. 13 § 2). The constitution does not introduce radical separation but sets the limits of the institutional separation. Eastern Orthodox Christianity is considered the traditional religion in the Republic of Bulgaria (art. 13 § 3). The state supports promotion of the Bulgarian Orthodox Church, having regard to its integrating role for the cultural and religious tradition and national identity among the people of Bulgarian origin living abroad.

In France three following departments: Lower-Rhine, Upper-Rhine and Moselle treat confessional laws as local law. In those department the concordate of 1801 is in force, and the traditional division on recognized and non-recognized denominations exists.

In the Grand Duchy of Luxembourg, freedom of religion and of public worship are guaranteed (art. 19). There is no state religion and the church is independent from the state.

In Lithuania there is no state religion but the state recognizes traditional churches and freedom of public worship (art. 43 § 1,7). The legislative apart from a care to prevent secularity of the state, has distinguished so called traditional denominations connected with national culture.

In Germany the undisturbed practice of religion is guaranteed (art. 4 § 2) and churches are considered public law entities (art. 140). This model is characterized by partnership between state and churches.

In Romania all religions are free (art. 29 § 3), independent from the State and enjoy support from it (art. 29 § 5). There is no state religion. The state maintains division into registered and non-registered religious organizations.

Sweden still maintains some connections with the Church of Sweden (section 8 § 6). The constitutional status of state municipalities applies to local church communities. The constitutional changes of the Church of Sweden status caused in turn closening relations between state and the other churches.

2. Secular states without explicitly established legal position of one of the churches build their relations on the principle of mutual respect for independence and autonomy and cooperation.

The Czech Republic underlines that state can not be bound neither by the sole ideology nor by religious confession (art. 2 § 1). This regulation is understood as a ban on introducing state religion due to secular and neutral character of the state.

In Estonia there is no state church (art. 40 § 2). The separation between state and church is interpreted in administrative practice in a flexible way.

In Spain no religion has a state character but the public powers take into account the religious beliefs of Spanish society and maintain the appropriate relations of cooperation, with the Catholic Church and other denominations (art. 16 § 3).

Latvia underlines that church is separated from the state (art. 99). This separation means that state institutions should be of secular nature.

Poland recognizes autonomy and independence of state and church and their cooperation (art. 25 § 3).

In Portugal freedom of conscience, religion, and worship are inviolable (art. 41 § 1) and the churches and religious communities are separate from the State and free to organize and exercise their own ceremonies and worship (art. 41 § 5).

Slovakia is not linked to any ideology or religious belief (art. 1). Churches and religious communities administer their own affairs (art. 24 § 3).

In Slovenia the state and religious communities are separated, and they pursue their activities freely (art. 7). Hitherto there is no state church and both discrimination and preferential treatment are prohibited.

In Hungary the church operates in separation from the state (art. 60 § 3). The state can not have ideological character.

In Italy state and catholic church are, each within their own reign, independent and sovereign (art. 7 § 1). Religious denominations are equally free before the law (art. 8 § 1).

The countries of Western Europe characterized by the affiliation to Latin culture have been influenced to a great extent by the ideology of the Enlightenment, whereas

the countries of the Central and Eastern Europe, after the communist period, show identification with national culture, often expressed in catholic or orthodox religion.

In the countries of Europe, the issue of protecting freedom of civil rights is linked with basic features of constitutional system being part of general rule of law formula. Its essence – apart from proper regulating the contents and forms of civil participation in governing the state, respect for the law, functions and mechanisms of performing the authority – is defined through the relations between the state authority and citizen.

In all Member States of the European Union religious freedom in the individual dimension is guaranteed. The states however differ as to the guarantees of manifesting one's beliefs in public life. In democratic countries controversy arises around the interpretation of the formula of independence of the state in respect to religious beliefs. There is one model of the secular state in Europe but there are many ways of realizing it written down in the Member State's of the European Union constitutions. What European Union promoted in its beginning was so called minority model. Most of the European Union Member States refer to Christian culture, to friendly separation model. Currently in the European Union law a need has appeared to find such a model of relationships between European Union and churches that would be a compromise between representatives of the Member States, achieved according to the democratic rules of procedure and taking into consideration cultural and political dimension.

III. European Union legislative policy heads towards acquiring one treaty common to all the Member States. The European Union legislative position in respect to religion is characterized by the major influence of the liberal ideology, derived from the rational assumptions of the Enlightenment philosophy. The European Union presents itself as a lay institution, without any competences in the religious matters. The law of European Union does not regulate internal matters of the churches nor does it identify with any of these. The European Union prevents its neutrality in respect to religious and non-confessional beliefs. However, there is no one concept of neutrality. Churches as religious communities are completely separate from political and economical structures of the European Union.

The fall of Berlin became the revival cause of the European project, giving the consciousness of change in quality of the European construction: conversion from economical and technical construction to a more political union takes place, and the question of civil and social matters arises. Churches are deeply rooted in society, creating the spiritual wealth of the nations of Europe. According to that the Union should guarantee them the right to fulfill their task and provide them a possibility to participate in its legal turnover. An important part in this process is played by civil society, which creates many forms of social unions and associations. This society consists of many institutions that have many different functions, not only economical but also religious, cultural and social. An explicit sign of this process of changes was the Treaty on European Union of Maastricht 1992. The guarantee to respect cultures of Member States and their national identities. Along with the process of European integration a need to determine the relation of Communities and European Union to the matters relating to religion. The answer to such questions appeared gradually, beginning from

the guarantees of respecting human rights and fundamental freedoms written into the Treaty on European Union, through the adoption of Declaration No. 11 attached to the Treaty of Amsterdam and regulations of art. 10 of Charter of Fundamental Rights of European Union, to the draft of the Treaty establishing Constitution for Europe.

The solutions adopted in these documents are characterized by the compromise approach, meaning the respect for autonomy and even sovereignty of the states in determining their relations to churches and non-confessional communities. Churches and other religious communities and non-confessional organizations are treated equally.

During the debate on the Draft Treaty establishing Constitution for Europe a need has arisen to agree on the constitutional principles to be adopted by the Member States. Attention was paid to pluralism, and primarily the idea of civil society started to develop that proved to be useful when working on principles of relations between European Union and churches and non-confessional organizations.

During the first phase of the integration process only one constitutional model was set and every state had to customize to it. There was no place for churches in this model, whereas there was a stress put on the economic sphere. During the second phase this constitutional model developed as the idea of civil society appeared. Variety of entities of social, economical, political, cultural and religious life was noticed. Among all these entities churches and non-confessional organizations were taken into consideration. Their function is specific on the local level as well as on the European one.

The model of relations European Union – churches and non-confessional organizations is pluralistic. The bodies of European Union respect the status of churches and non-confessional organizations to such extent, to which it is guaranteed in the national law of the Member States. Adopting the pluralism of the models relations between state and the church is connected with respect for variety of cultures, religions and languages as well as respect for national identity of the Member States. European Union respecting specific contribution of the churches, respects their spiritual, social and cultural contribution. It also maintains a dialogue between the European Union and its institutions and the churches. This dialogue is to be conveyed with a fully respect for identity, specific needs and proper meaning of religious communities. This dialogue is to be open, transparent and regular. The dialogue with churches and non-confessional organizations is based on principles similar to those used in dialogue with civil society institutions. European policy concerning participation of these communities tries to strengthen up reflexive democracy model without staining it with discriminating implications and simultaneously pays attention to the fact that function of a church is not political.

Through admitting to churches and non-confessional organizations a special place in Draft Treaty establishing Constitution for Europe, the European Union recognizes that these communities constitute a part of civil society but still their identity should be taken under consideration to distinguish them from other social life organizations like political parties, labor unions, etc.

Constitution for Europe has constitutive character. It contains respect for autonomy and sovereignty as well as concordats and religious acts. Institutionalization of a

dialogue with churches, previously informal, being important partners in civil society. A possibility to cooperate between churches and institutions of European Union has appeared. It is important then that dialogue leads to cooperation above ideological differences with regard to common good. Such cooperation could be based on a general concordat agreement, entailing the aims that are beyond interests of the Member States. It should be underlined that in the Constitution for Europe such a model of civil society has been adopted in which churches play major part.

CONTENTS

Introduction	5
--------------------	---

Part I

THE PLACE OF CHURCHES AND PHILOSOPHICAL AND NON-CONFESSIONAL ORGANIZATIONS IN MULTICULTURAL CIVIL SOCIETY IN THE INTEGRATION PROCESS IN EUROPE

CHAPTER I

THE CULTURAL AND RELIGIOUS IDENTITY OF EUROPE	13
1. The civilizational-geographical dimension of European identity	13
1. 1. Symbolical meaning of European identity	14
1. 1. 1. Etymological meaning of the word „Europe”	14
1. 1. 2. Etymological meaning of the word „identity”	15
1. 2. Geographical meaning of the European identity	15
1. 3. The coexistence of symbolical and spatial dimension	16
1. 4. The civilizational identity of Europe and the religions	17
1. 4. 1. The universalism of European civilization	18
1. 4. 2. The mediation of religious factor in forming national and regional identities	20
1. 4. 3. The role of European identity in the process of European integration	21

CHAPTER II

PREMISES OF THE PRESENCE OF CHURCHES IN THE DEMOCRATIC SOCIETY	23
1. Civil society	23
2. Public sphere	32
3. Nation and the civil society	33
4. The meaning of political pluralism and its institutionalization in democratic society	35
4. 1. Contemporary understanding of pluralism	36
4. 2. Ideological and religious dimension of political pluralism	37
5. Church-state relations in democratic society	41
5. 1. The multilayeredness of religious freedom	42
5. 2. The nineteenth century idea of separation of church and state	44
5. 3. Contemporary understanding of separation of church and state	46

5. 4. The personalistic conception of democratic society	51
6. Conclusions	58

Part II

PRINCIPLES OF RELATIONS BETWEEN STATES AND CHURCHES IN THE CONSTITUTIONS OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

CHAPTER I

CONFESSONAL STATES IN THE EUROPEAN UNION	63
1. The Republic of Cyprus	64
1. 1. Constitutional principles	64
1. 2. The forms of regulating relations between church and state	67
2. The Kingdom of Denmark	69
2. 1. Constitutional principles	69
2. 2. The forms of regulating relations between church and state	72
3. The Republic of Finland	75
3. 1. Constitutional principles	75
3. 2. The forms of regulating relations between church and state	77
4. The Republic of Greece	78
4. 1. Constitutional principles	79
4. 1. 1. The Mount of Athos	83
4. 2. The forms of regulating relations between church and state	84
5. The Republic of Malta	88
5. 1. Constitutional principles	88
5. 2. The forms of regulating relations between church and state	90
6. The United Kingdom of Great Britain	91
6. 1. Constitutional principles	91
6. 1. 1. England	93
6. 1. 2. Scotland	94
6. 2. The forms of regulating relations between church and state	96
6. 2. 1. England	96
6. 2. 2. Scotland	98

CHAPTER II

SECULAR STATES WITH RADICAL SEPARATION BETWEEN CHURCH AND STATE IN THE EUROPEAN UNION	99
1. The French Republic	99
1. 1. Constitutional principles	100
1. 2. The forms of regulating relations between church and state	105
2. The Kingdom of Netherlands (Holland)	107
2. 1. Constitutional principles	107
2. 2. The forms of regulating relations between church and state	110
3. The Republic of Ireland	113
3. 1. Constitutional principles	113
3. 2. The forms of regulating relations between church and state	116

CHAPTER III

THE SECULAR STATES OF THE EUROPEAN UNION WITH FRIENDLY SEPARATION BETWEEN CHURCH AND STATE AND EXPLICIT RECOGNITION OF THE LEGAL STATUS OF THE CHURCHES BECAUSE OF HISTORICAL REASONS	119
1. The Republic of Austria	120

1. 1. Constitutional principles	120
1. 2. The forms of regulating relations between church and state	122
2. The Kingdom of Belgium	125
2. 1. Constitutional principles	126
2. 2. The forms of regulating relations between church and state	127
3. The Republic of Bulgaria	131
3. 1. Constitutional principles	132
3. 2. The forms of regulating relations between church and state	134
4. The French Republic - departamenty: Lower-Rhine, Upper-Rhine, Moselle ..	136
4. 1. Constitutional principles	137
4. 2. The forms of regulating relations between church and state	139
5. The Grand Duchy of Luxembourg	142
5. 1. Constitutional principles	142
5. 2. The forms of regulating relations between church and state	144
6. The Republic of Lithuania	148
6. 1. Constitutional principles	149
6. 2. The forms of regulating relations between church and state	149
7. The Federal Republic of Germany	153
7. 1. Constitutional principles	153
7. 2. The forms of regulating relations between church and state	157
8. The Republic of Romania	160
8. 1. Constitutional principles	161
8. 2. The forms of regulating relations between church and state	162
9. The Kingdom of Sweden	165
9. 1. Constitutional principles	165
9. 2. The forms of regulating relations between church and state	168

CHAPTER IV

THE SECULAR STATES OF THE EUROPEAN UNION WITH FRIENDLY
SEPARATION BETWEEN CHURCH AND STATE AND WITHOUT
EXPLICIT RECOGNITION OF THE LEGAL STATUS OF ONE
OF THE CHURCHES

1. The Czech Republic	172
1. 1. Constitutional principles	172
1. 2. The forms of regulating relations between church and state	173
2. The Republic of Estonia	176
2. 1. Constitutional principles	176
2. 2. The forms of regulating relations between church and state	178
3. The Kingdom of Spain	180
3. 1. Constitutional principles	181
3. 2. The forms of regulating relations between church and state	183
4. The Republic of Latvia	186
4. 1. Constitutional principles	186
4. 2. The forms of regulating relations between church and state	187
5. The Republic of Poland	190
5. 1. Constitutional principles	191
5. 2. The forms of regulating relations between church and state	196
6. The Republic of Portugal	198
6. 1. Constitutional principles	198
6. 2. The forms of regulating relations between church and state	200

7. The Republic of Slovakia	204
7. 1. Constitutional principles	204
7. 2. The forms of regulating relations between church and state	206
8. The Republic of Slovenia	208
8. 1. Constitutional principles	209
8. 2. The forms of regulating relations between church and state	211
9. The Republic of Hungary	213
9. 1. Constitutional principles	213
9. 2. The forms of regulating relations between church and state	215
10. The Republic of Italy	217
10. 1. Constitutional principles	217
10. 2. The forms of regulating relations between church and state	220
11. Conclusions	222

Part III

THE PRINCIPLES OF RELATIONS BETWEEN STATE AND CHURCHES IN THE EUROPEAN UNION TREATIES

CHAPTER I

RELIGIOUS PROBLEMS IN THE EUROPEAN COMMUNITIES

AND EUROPEAN UNION TREATIES	229
1. The assumptions of European Union in relation to religion	230
1. 1. Respect for the cultures of the Member States and their development	231
1. 2. Respect for national identity of the Member States	234
2. The principle of subsidiarity and proportionality	236
3. European Tribunals religious matters case-law	239
3. 1. The law to religious freedom in the European Convention of Human Rights and Fundamental Freedoms	240
1. 3. 1. The protection of right to the freedom of thoughts, conscience and religion	240
3. 1. 2. The restriction on law to the freedom of religion and convictions	244
3. 2. European Tribunal of Justice case-law	247

CHAPTER II

RELIGIOUS POLITICS OF THE EUROPEAN UNION IN RELATION

TO CHURCHES AND NON-CONFESSIONAL ORGANIZATIONS	251
1. The relation of European Union to religion and churches in the Declaration No. 11 and Charter of Fundamental Rights	251
1. 1. Declaration No. 11 attached to the Treaty of Amsterdam on the status on churches and non-confessional communities	252
1. 2. The Charter of Fundamental Rights of the European Union	255
2. Draft Treaty establishing Constituion for Europe	259
3. Conclusions	267
Ending	269
Abbreviations	279
Bibliography	281
I. Sources of law	281
II. Literature	302
Annex	327
Summary	343

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
-------------	---

Część I

MIEJSCE KOŚCIOŁÓW ORAZ ORGANIZACJI FILOZOFICZNYCH I ŚWIATOPOGLĄDOWYCH W WIELOKULTUROWYM SPOŁECZEŃSTWIE OBYWATELSKIM W PROCESIE INTEGRACJI W EUROPIE

ROZDZIAŁ I

TOŻAMOŚĆ KULTUROWA I RELIGIJNA EUROPY	13
1. Wymiar cywilizacyjno-geograficzny tożsamości europejskiej	13
1. 1. Symboliczna warstwa znaczeniowa tożsamości europejskiej	14
1. 1. 1. Etymologiczna warstwa znaczenia słowa „Europa”	14
1. 1. 2. Etymologiczna warstwa znaczenia słowa „tożsamość”	15
1. 2. Geograficzno-przestrzenna warstwa znaczeniowa tożsamości europejskiej	15
1. 3. Współzależność wymiaru symbolicznego i przestrzennego	16
1. 4. Tożsamość cywilizacyjna Europy i religie	17
1. 4. 1. Uniwersalizm cywilizacji europejskiej	18
1. 4. 2. Pośrednictwo czynnika religijnego w formowaniu tożsamości narodowych i regionalnych	20
1. 4. 3. Znaczenie tożsamości europejskiej w procesie integracji europejskiej	21

ROZDZIAŁ II

PRZESŁANKI OBECNOŚCI KOŚCIOŁÓW W SPOŁECZEŃSTWIE DEMOKRATYCZNYM	23
1. Społeczeństwo obywatelskie	23
2. Przestrzeń publiczna	32
3. Naród a społeczeństwo obywatelskie	33
4. Znaczenie pluralizmu politycznego oraz jego instytucjonalizacja w społeczeństwie demokratycznym	35
4. 1. Współczesne rozumienie pluralizmu	36
4. 2. Ideologiczny i religijny wymiar pluralizmu politycznego	37
5. Relacje państwo – kościół w społeczeństwie demokratycznym	41
5. 1. Wielowarstwowość wolności religijnej	42
5. 2. Dziewiętnastowieczna idea rozdziału państwa i kościoła	44
5. 3. Współczesne rozumienie rozdziału państwa i kościoła	46

5. 4. Personalistyczna koncepcja społeczeństwa demokratycznego	51
6. Wnioski	58

Część II

ZASADY RELACJI MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁAMI W KONSTITUCJACH PAŃSTW CZŁONKOWSKICH UNII EUROPEJSKIEJ

ROZDZIAŁ I

PAŃSTWA WYZNANIOWE W UNII EUROPEJSKIEJ	63
1. Republika Cypru	64
1. 1. Zasady ustrojowe	64
1. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	67
2. Królestwo Danii	69
2. 1. Zasady ustrojowe	69
2. 2. Formy regulacji państwa do kościoła	72
3. Republika Finlandii	75
3. 1. Zasady ustrojowe	75
3. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	77
4. Republika Grecji	78
4. 1. Zasady ustrojowe	79
4. 1. 1. Góra Athos	83
4. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	84
5. Republika Malty	88
5. 1. Zasady ustrojowe	88
5. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	90
6. Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii	91
6. 1. Zasady ustrojowe	91
6. 1. 1. Anglia	93
6. 1. 2. Szkocja	94
6. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	96
6. 2. 1. Anglia	96
6. 2. 2. Szkocja	98

ROZDZIAŁ II

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z RADYKALNYM ROZDZIAŁEM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM	99
1. Republika Francuska	99
1. 1. Zasady ustrojowe	100
1. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	105
2. Królestwo Niderlandów (Holandia)	107
2. 1. Zasady ustrojowe	107
2. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	110
3. Republika Irlandii	113
3. 1. Zasady ustrojowe	113
3. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	116

ROZDZIAŁ III

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z ROZDZIAŁEM PRZYJAZNYM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM I WYRAŹNYM UZNANIEM POZYCJI PRAWNEJ KOŚCIOŁÓW Z RACJI HISTORYCZNYCH	119
1. Republika Austrii	120
1. 1. Zasady ustrojowe	120

1. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	122
2. Królestwo Belgii	125
2. 1. Zasady ustrojowe	126
2. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	127
3. Republika Bułgarii	131
3. 1. Zasady ustrojowe	132
3. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	134
4. Republika Francuska – departamenty: Dolny Ren, Górny Ren, Mozela	136
4. 1. Zasady ustrojowe	137
4. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	139
5. Wielkie Księstwo Luksemburga	142
5. 1. Zasady ustrojowe	142
5. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	144
6. Republika Litewska	148
6. 1. Zasady ustrojowe	149
6. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	149
7. Republika Federalna Niemiec	153
7. 1. Zasady ustrojowe	153
7. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	157
8. Republika Rumunii	160
8. 1. Zasady ustrojowe	161
8. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	162
9. Królestwo Szwecji	165
9. 1. Zasady ustrojowe	165
9. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	168

ROZDZIAŁ IV

PAŃSTWA ŚWIECKIE W UNII EUROPEJSKIEJ Z ROZDZIAŁEM
 PRZYJAZNYM MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁEM BEZ WYRAŹNEGO
 UZNANIA POZYCJI PRAWNEJ JEDNEGO Z KOŚCIOŁÓW

1. Republika Czech	172
1. 1. Zasady ustrojowe	172
1. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	173
2. Republika Estonii	176
2. 1. Zasady ustrojowe	176
2. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	178
3. Królestwo Hiszpanii	180
3. 1. Zasady ustrojowe	181
3. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	183
4. Republika Łotewska	186
4. 1. Zasady ustrojowe	186
4. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	187
5. Rzeczpospolita Polska	190
5. 1. Zasady ustrojowe	191
5. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	196
6. Republika Portugalii	198
6. 1. Zasady ustrojowe	198
6. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	200
7. Republika Słowacji	204
7. 1. Zasady ustrojowe	204

7. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	206
8. Republika Słowenii	208
8. 1. Zasady ustrojowe	209
8. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	211
9. Republika Węgierska	213
9. 1. Zasady ustrojowe	213
9. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	215
10. Republika Włoska	217
10. 1. Zasady ustrojowe	217
10. 2. Formy regulacji stosunków państwa do kościoła	220
11. Wnioski	222

Część III

ZASADY RELACJI MIĘDZY PAŃSTWEM A KOŚCIOŁAMI W TRAKTATACH UNII EUROPEJSKIEJ

ROZDZIAŁ I

PROBLEMATYKA RELIGIJNA W TRAKTATACH WSPÓLNOT

EUROPEJSKICH I UNII EUROPEJSKIEJ.	229
1. Założenia Unii Europejskiej w dziedzinie religijnej	230
1. 1. Poszanowanie i rozwój kultur państw członkowskich	231
1. 2. Poszanowanie tożsamości narodowej państw członkowskich	234
2. Zasada pomocniczości i proporcjonalności	236
3. Orzecznictwo Europejskich Trybunałów w materii religijnej	239
3. 1. Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności	240
3. 3. 1. Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i religii	240
3. 1. 2. Ograniczanie prawa do wolności religii i przekonań	244
3. 2. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości	247

ROZDZIAŁ II

POLITYKA RELIGIJNA UNII EUROPEJSKIEJ WOBEC KOŚCIOŁÓW

I ORGANIZACJI ŚWIATOPOGLĄDOWYCH	251
1. Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów w Deklaracji nr 11 i Karcie Praw Podstawowych	251
1. 1. Deklaracja nr 11 do Traktatu Amsterdamskiego w sprawie statusu kościołów i wspólnot światopoglądowych	252
1. 2. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej	255
2. Projekt Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy	259
3. Wnioski	267
Zakończenie	269
Wykaz skrótów	279
Bibliografia	281
I. Źródła	281
II. Literatura	302
Aneks	327
Summary	343
Contents	351